
3 1761 05498150 1

IRÓK · KÖNYVEK · KIADÓK

II.

IRÓK·KÖNYVEK·KIADÓK

EGY MAGYAR KÖNYVKIADÓ EMLÉKIRATAI

IRTA

RÉVAY MÓR JÁNOS

68 SZÖVEGKÉPPEL ÉS
17 KÉPMELLÉKLETTEL

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST
1920
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA
BUDAPEST, V., ÜGYNÖK-UTCA 8. SZÁM.

XVIII.

AZ ISKOLA SZOLGÁLATÁBAN.

Az intézet fejlődésével szinte vele járt, hogy előbb-utóbb mégis csak arra is kellett gondolni, hogy ki ne zárjuk magunkat teljesen az irodalom azon ágának müveléséből, mely a tanitás, az iskola szolgálatában áll. Ezt üzletpolitikai okok is indokolták. A szortiment-könyvkereskedések, különösen a vidékiek, sokkal behatóbban terjesztették annak a könyvkiadóvállalatnak kiadványait, amely tankönyvekkel is rendelkezett és e téren bizonyos előnyökhöz, kedvezésekhez juttathatta alkalomadtán a könyvkereskedőt. Elhatároztuk tehát, hogy mi is, bár nem tulnagy mértékben, részt veszünk a tankönyvkiadásban és alkalomadtán kibővitjük vállalatunkat ily irányban. Nemsokára nyilt is erre alkalom.

A Lauffer Vilmos-féle könyvkiadóvállalat.

A részvénytársaság megalakulása utáni első évben, 1896-ban, egy régi, nagyhirü könyvkiadóvállalat vált eladóvá. A *Lauffer Vilmos*-féle könyvkiadóvállalat tulajdonosa meghalt és leányai, illetőleg vejei eladóvá tették az üzletet.

Lauffer Vilmos Németországból ideszármazott könyvkereskedő volt. Személyesen soha sem ismertem. Abból, amit róla édesatyámtól hallottam, azt kell következtetnem, hogy önfejü, nyakas, mondjuk ki egyenesen, goromba német volt. Élete végén egy nagy könyvkiadóvállalatot hagyott hátra, ezért érdemes vele foglalkozni és azért is, mert tanulságok vannak az ő életében is. Amit róla tudok, azt vállalatának attól a főtisztviselőjétől tudom, aki az üzlet megvételekor annak

vezetője volt és aki azután az üzlettel együtt átlépett társaságunk kötelékébe.

Lauffer Vilmos az ötvenes évek elején került Magyarországba és itt könyvkereskedősegédi állást kapott a *Geibel* cégnél, később megismerkedvén *Stolp Károly*-lyal, vele együtt könyvkereskedést nyitott 1854-ben *Lauffer és Stolp* cég alatt. A tőkét az üzlethez *Stolp* adta, mert *Lauffer* egészen szegény ember volt. Ugy látszik, kettejük között a nagyobb értelmi erőt *Lauffer* képviselte, mert a társak nem jól férvén meg egymással, mégis a tőkés *Stolp* volt az, akit *Lauffer* kitett a könyvkereskedésből; azután maga mellé vette *Tivadar* öccsét, de avval sem tudott összeférni. A *Lauffer Testvérek* cég csak egy évig állott fenn, mint ilyen, *Tivadar* azután kilépett és egy még máig fennálló kölcsönkönyvtárt alapitott. A testvérek harminc esztendeig nem érintkeztek egymással.

Még a váci-utcai üzletben kezdte meg *Lauffer* egész kicsinyben a könyvkiadást. Teljesen a gyakorlati életnek szánt könyveket adott ki; többek között *Samarjay* német nyelven szerkesztett magyar nyelvtanát és a *Bauer-féle* német nyelvtant; ezeknek a könyveknek a sikerét azóta sem érte utól egyetlen egy magyar kiadvány sem, száznál több kiadást értek rövid idő alatt. Azután érintkezésbe lépett az akkori idők tanférfiaival: *Klamarikkal, Báránynyal* s elemi iskolai és középiskolai tankönyveket bocsátott közre, közben felhagyott a szortiment-könyvkereskedéssel és teljesen a kiadóvállalatnak szentelte magát. A tankönyvek mellett igen ügybuzgó működést fejtett ki az ifjusági irodalom terén, a szépirodalmat sem hanyagolta el, de itt is, mint más téren, az anyagi szempont és a biztos siker volt döntő rá nézve. Kiadta az akkori idők szenzációs munkáit, Born *„Második Izabella, Spanyolhon elüzött királynője, vagy a Madridi udvar"* cimü 13 kötetes munkáját, ugyane szerző *„Egy világváros titkai"* cimü tizkötetes művét, *„Casanova emlékiratai"*-t 22 kötetben, *Dumás Sándor, Sue* nagy regényeit.

Ezek mellett a komoly történeti irodalmat ápolta, felismerte helyes érzékkel, hogy a hatvanas években a magyar közönség főként a történelmi irodalom iránt érdeklődik és kiadta *Thaly Kálmán, Szalay László, Toldy István, Török János* munkáit. Magyar irodalmi műveken kivül adott ki német,

sőt tót könyveket is. Ha az általa utoljára 1888-ban közzétett 80 oldalnyi kiadványi jegyzékét átnézzük, ebben a kiadványok igen nagy számát látjuk felvéve, talán másfélezeret, igaz, hogy igen nagy számban vannak képviselve az u. n. bizományi cikkek. A szerzők, akik saját költségükön nyomatták ki könyveiket, egy könyvkereskedőnek adták át azokat kezelés és eladás végett. Ily cimen igen sok könyv jutott a Lauffer-féle könyvkiadóhivatalba; ezek között a bizományi cikkek között volt a *Forray*-család által közzétett páratlan szép diszmű, gróf Forray utazási albuma, 40 szinnyomatu, valóban mesterileg készült táj- és néprajzi képpel és a *herceg Esterházy-család* ozorai vadászatairól szóló vadászati diszalbum, szintén remek kiállitásban.

Lauffer Vilmos sohasem tanult meg magyarul, minden körlevelét német nyelven bocsátotta közre, minden szerződést német nyelven fogalmazott meg, jóformán megkövetelte üzletfeleitől, hogy németül tudjanak és németül levelezzenek, de amellett büszke volt arra, hogy a magyar király a koronás arany érdemkereszt tulajdonosává nevezte ki és ezt könyvjegyzékein mindig különösen feltüntette a kiállitási érmek mellett.

Ha most, midőn a világháboru likvidációja során Magyarország ezeresztendős életét meg akarják semmisiteni és főindokul azt hozzák fel ellene, hogy soviniszta volt, türelmetlen volt a nemzetiségekkel szemben, intoleráns volt a más ajkuakkal szemben, erőszakosan és tüzzel-vassal magyarositott, — akkor jó lenne a *Lauffer Vilmos* esetére hivatkozni és megkérdezni, van-e az öt világrészben egyetlenegy ország, amelyben lehetséges volna az, hogy valaki ebben a helyzetben, a nemzeti irodalom műveinek kiadójaként, a nemzet nyelvének még legprimitivebb elemeit se sajátitsa el. És jó lenne rámutatni arra, hogy mindazok a nagynevü magyar irók, akik akkor a 60-as és 70-es években a nemzeti ujjáébredés irói voltak, német nyelven leveleztek és szerződtek a német anyanyelvü kiadóval.

Asbóth Lajos 1848-iki tábornok, *Balogh Zoltán, Beniczky Emil, Berczik Árpád, Bernáth Gáspár, Bozóky Alajos, Csengey Gusztáv, Csengery Antal, Csukássy József, Fáy András, gróf Festetics Béla, Garay Jánosné, Hevesi Lajos, Hollán*

Ernő, Jósika Julia bárónő, gróf Károlyi Tibor, Kerékgyártó Árpád, Kubinyi Ferenc, Kunoss Endre, Lauka Gusztáv, gróf Lázár Kálmán, Lisznyay Kálmán, Ormódy Bertalan, báró Podmaniczky Frigyes, Salamon Ferenc, Szalay László, Thaly Kálmán, Török János, Toldy István, Torkos László, Vachot Imre, Vas Gereben és *Vécsey Sándor* német nyelven fogalmazott szerződéseit találom a *Lauffer Vilmos* okmánytárában.

Egyetlenegy neves embernek magyar nyelvü levelét találtam ott, de ez azután az igazán nagyok közül való volt. *Deák Ferenc* 1863-ból való levele a Vörösmarty munkáinak kiadása tárgyában. Ez a levél bizonysága annak, hogy *Deák Ferenc* az élet hétköznapi apróbb ügyeit is ugyanazzal a magasrendü igazságérzettel és puritán erkölcsi felfogással intézte, mint a nagy országos ügyeket. Érdekesnek tartom a levelet itt ebből az okból is szószerint közölni, de azért is, mert egyszersmind élénk világot vet az akkori felfogásra ezekben a kérdésekben.

A *Deák Ferenc* gyönyörü kézirásában épen megóvott levelet hasonmásban a tuloldalakon közlöm.

Kiviláglik ebből a levélből, hogy nem a Lauffer ajánlata volt az, amely *Deák Ferencet* és barátait rábirta arra, hogy egyelőre a többi ajánlatot fel se bontsák, mert a *Lauffer* ajánlata, amint az a *Deák* levele mellett fekvő fogalmazványból kitünik, nagyon cifra volt. Ő t. i. az 1863 február végén beadott ajánlatában *Vörösmarty* összes munkáinak tiz évre való kiadási jogáért 8000 osztrák értékü forintot ajánl fel, de miután „különös sulyt helyezne arra, hogy ezek a munkák az ő kiadványi katalógusába bekebelezhetők legyenek, az esetre, ha egy ugyanolyan magasságu ajánlat érkezne be, ő a magáét 100 forinttal felemelné; a felülajánlást kiterjeszti oly ajánlatokra is, amelyek 9000 forintig emelkednek."

Ha ily ajánlatokkal pályáztak az akkori kiadók, akkor igazán csak a *Deák Ferenc* puritán becsületessége volt képes ezt az ügyet a Vörösmarty-árvák, az irodalom és az igazság érdekeinek szemmel tartásával becsületesen dűlőre vinni.

Deák Ferenc levelén kivül azután a sok ezer okmány között még egyetlenegy embernek levelét találom, aki nem volt hajlandó németül levelezni, de nem azért, mert nem akart, hanem azért, mert nem tudott. Egy kecskeméti nyomda-

T. cz. Lauffer és Stolp uraknak!

Annakkori felszólítás folytán Vörösmarty Mihály munkáinak kiadására vonatkozó hat zártbeli ajánlat küldetett e mai napig hozzám lepecsételt levelekben.

Megkértem b. Eötvös József, b. Kemény Zsigmond, Toldy Ferencz, Szalay László, Csengery Antal és Gyulai Pál urakat, hogy ezen lepecsételt ajánlatok felbontásánál jelen lenni sziveskedjenek, s a tisztelt urak ma nálam megjelenvén, hozzáfogtunk a levelek felbontásához.

Azomban meglepetve láttuk, hogy az első levél, melyet fölbontottunk, nem tartalmaz határozott öszszegről szóló ajánlatot, hanem azon általános nyilatkozatot foglalja magában, miként: „a kitűzött határidőre több oldalról benyujtandott más fiadik ajánlatai alapján s a megajánlott öszszegek maximumát kiindulási pontul vévén, kész tárgyalásba bocsátkozni; melynek folytán, szemmel tartván a Vörösmarty árvák érdekét, a mások által igért legnagyobb öszletnél lehetőségig nagyobbat ajánlani szándékozik."

Első felszólításomban valószínűleg nem volt elég világosan kifejezve miként értem én a teendő ajánlatok pecsét alatti beküldését? Nem vala szándékom olyan árverést nyitni, melynél minden egyes

ajánlat a többi ajánlkozóval közöltessék, s ekép egy-
gyik a másikra igérjen; hanem oly concursust
óhajtottam, melynél minden ajánlkozó a maga aján-
latát, vagyis a vételárt határozott pénzösszegben
fejezze ki, s ekép elkészitett, szabatos ajánlatát pe-
csét alatt küldje be hozzám a kitűzött határidőig;
melynek elteltével a lepecsételt ajánlatok, mikéntar-
talmát én sem tudhatom, és így előre mással sem kö-
zölhetem, több tanuk jelenlétében felbontatván, az-
zal kötessék meg a szerződés, kinek levelében a
felszólitványomban kitűzött feltételek mellett legna-
gyobb határozott vételár igértetik; a fölbontás után
ujabb igéretnek, vagy áremelésnek hely nem adatván.

Mivel pedig az ily concursusnál nem határo-
zott összegről szóló általános ajánlatok czélra nem
vezetnek; nehogy első felszólitványom félreértése miatt
valamely ajánlkozni akaró a concursustól tettleg
kizárassék; azon tisztelt urakkal együtt, kik a
fölbontásnál jelen voltak, abban állapodtunk meg,
hogy minden részrehajlás elkerülése végett ezuttal
a többi ajánlatot föl sem bontjuk; hanem, mivel meg-
történhetik, hogy a többi öt ajánlkozó közül is
valamelyik csak általános igéretet tett, mind a hat
ajánlkozó urral tudatom e körülményt, s mindeni-
ket külön felszólitom, hogy azon esetre, ha beküldött
ajánlata csak általános volna, ujabban hozzám

s küldendő

küldendő lepecsételt levélben fejezze ki határozottan azon összeget, melyet igérni kész.

Megjegyzem továbbá még azt is, hogy Shakespeare „Julius Caesar"-ja és „Lear király"-a, miket Vörösmarty Mihály forditott, bele érthetők ugyan a most árúba bocsátott kiadásba, ugy mindazonáltal, hogy mivel „Lear király" forditását Vörösmarty Mihály még életében egy társaságnak eladta, s az e forditást ki is adta; „Lear királynak emlitett forditását csak ugy lehet ezen ujabb kiadásba fölvenni, ha ama társaságnak kárpótlás adatik, mi körülbelül 150 ftra mehet.

Továbbá a Kisfaludy Társaság — ugy hallom — „Julius Caesar" és „Lear király" forditását kiadan ja adni; erre nézve azon vállalkozó, kivel mint legtöbbet igérővel most az összes munkák kiadására nézve szerződünk, egyezkedhetik ottját javára a Kisfaludy társasággal.

Végre minden félreértés elkerülése végett megjegyzem azt is, hogy Károlyi István úr egykor az „Ezer egy éjszakát" magyar forditásban kiadta. E gyüjtemény egy részét Vörösmarty forditotta honorarium mellett; de az Károlyi urnak tulajdona lévén, a forditás a most árúba bocsátott összes kiadáshoz nem értetik.

Mindezekről van szerencsém Kegyedet értesiteni oly kéréssel, hogy ha e soraimra válaszol,

ki szükségemnek lássák, legyenek szivesek vá-
laszukat jövő Vasárnapig, vagyis folyó hó 22-
ig, és pedig legkésőbb reggeli 9 óráig lepecsé-
telve hozzám küldeni. Ha az említett idő
alatt Kegyedektől választ nem veszek, azt ar-
ra fogom magyarázni, hogy Kegyedek minden
részben, már előbb hozzám küldött, s még föl
bontatlanul nálam levő első ajánlatuk mellett
maradnak.

Igaz tisztelettel alázatos szolgája
Deák Ferenc

Pest. Marcius 19. 1863.

Deák Ferenc levele.

tulajdonos, *Szilády Károly fia*, irja 1872 junius 10-iki levelében *Lauffer*-nek:

„A német nyelvnek én nem vagyok annyira birtokában, hogy azon különös fáradság nagy idővesztés nélkül levelezhessek; — hibás, megmosolyogható iratot pedig nem szoktam tollam alól kiereszteni. Ezen egyszerü ok miatt tehát a közöttünki levél-cserének csupán azon egy expediense lehet: miszerint tessék Önnek ezután is a német nyelvet használni, én azt jól megértem; — de a nagyon is méltányos viszonosság kedvéért tessék azután megérteni, avagy magának megmagyaráztatni az én magyar nyelvü leveleimet is!“

— — — — — — — — — — — —

„Miután Ön a célba vett nyomtatásnak legközelebbi Pesten létem alkalmakor általam személyesen s élőszóval előadott áraira csakugyan nem jól emlékezik: — feltételeimet ujolag tüzetesen elősorolom, mint következnek:

1. Egy kis nyolcadrétü 16 paginás iv tömött, de sima szedését, garmond antiquából, elvállalom 6 frt 65 kr., azaz hat forint hatvanöt krajcárért; stb., stb.“

És lám, *Lauffer Vilmos* megértette ezt a levelet, mert arról volt szó, hogy 6 forint 65 krajcárért, ugy látszik tehát, jóval olcsóbban, mint a pesti könyvnyomdász, kiszedetett a számára *Szilády Károly fia* egy iv szöveget és *Lauffer Vilmos* igen számitó, takarékos ember volt. Ezt a nyelvet nagyon jól megértette.

Takarékos, tevékeny, szorgalmas és igen szerény igényü ember volt magánéletében is. Ennek a rendkivüli takarékosságnak és igénytelenségnek tulajdonitható, hogy midőn 1896-ban meghalt, leányaira tisztességes polgári vagyont hagyhatott.

Mikor nekünk felajánlották a *Lauffer-féle* könyvkiadóvállalatot megvételre, abban a sajátszerü helyzetben találtuk magunkat, hogy a vállalatot, annak kiadványait egyáltalában nem ismertük, előttünk és mások előtt is valóban rejtett könyvek voltak azok, melyek az ő raktáraiban összegyültek. *Lauffer* Vilmos alig néhány könyvkereskedővel tartott fenn számlai összeköttetést, és az akkori stilus szerint ugy vélt helyesen eljárni, hogyha kiadványait csak különböző zaklatások kisé-

retében juttatja el más könyvkereskedőkhöz is. Megkivánta, hogy mindenki boldognak érezze magát, akinek ő juttatott valamit kiadványaiból; igy azután, különösen az utolsó években, amidőn már mások is adtak ki ifjusági iratokat és szépirodalmi könyveket, a kinyomott könyvek raktáron maradtak olyan tömegben, hogy szinte elképesztő volt a látvány, amidőn mi ezeket a raktárakat most először szemügyre vettük; részletes leltár nem állott rendelkezésre és miután mi az örökösökkel meglehetős gyorsan megegyeztünk a vételár tekintetében, legelső feladatunk az volt, hogy ebben az óriási könyvtömegben valahogyan eligazodjunk. Az Ujvilág-utcai (most Semmelweiss-utcai) ház pincéje és padlása, a Laudon-utcai háznak óriási méretü raktárai tele meg tele voltak könyvkötegekkel, amelyeket évtizedes por lepett. Hónapokig tartott, amig ebben az Augiás-istállóban némi rendet teremtettünk és megállapitottuk a készleteket. Éveken keresztül újabb meg újabb árleszállitások útján törekedtünk megszabadulni ettől a rengeteg sok könyvtől, a végén azután, ami igy el nem kelt, makulaturába került.

Amit a további gondozásra és kiépitésre megtartottunk, az ifjusági iratok és a tankönyvek voltak. Ez utóbbiak között volt több jó és kelendő könyv.

A Lauffer-cég üzleti jelvénye.

A tankönyvkiadás bajai.

A *tankönyv* egyáltalában a magyar kiadóüzemben a legelső helyen áll, ezt tekinti mindenki a legbiztosabb, az egyedül biztos üzletnek. Régente a *naptár* még vetekedett vele üzleti érték dolgában, de a naptár-bélyeg eltörlése után ennek jelentősége megszünt, mert lábrakapott az ingyenes naptárküldés szokása.

Én a magam személyében mindig fáztam a tankönyv-

kiadástól, antipatikus volt nekem pályám kezdetén, antipatikus ma is. Mindamellett helyeselnem kellett vállalatunk igazgatóságának azt a véleményét, hogy nem kell elzárkóznunk ez elől a szakmánkban jóformán egyedül lukrativ ágazat elől, és ha nem is foglalkozunk vele abban a mértékben, mint a nagy tankönyvkiadók, mégis már üzletpolitikai okokból is célszerű bizonyos mértékben tankönyvkiadással is foglalkozni. Ez a szempont volt döntő a Lauffer-üzlet megvételénél és ez irányitotta azután a többi ide vágó vállalkozásunkat is.

A *Lauffer-féle* tankönyv-vállalattal való foglalkozás nem növelte szimpátiámat a tankönyvkiadás iránt; az ügyek egészen rendesen bonyolódtak le és anyagi szempontból sem volt ok panaszra, mégis, bármennyire tartózkodtunk a tankönyv körüli tülekedéstől, belekerültünk annak sodrába. A tankönyvgyártás akkor virágzott legjobban Magyarországon. A kiadóknak érdekük volt tankönyv-gyártmányaikat biztos révbe juttatni. Mi beértük volna azzal, ha az általunk megvett tankönyvekkel megtartjuk azokat a poziciókat, amelyekben ezekkel a könyvekkel benne voltunk és lemondtunk volna a nagyobb szabásu tankönyvtermelésről, de a többiek versengése ezt a nyugalmas folytatását az üzletágnak nem engedte meg.

Azzal tisztában volt mindenki, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozott, hogy azt a sok tankönyvet nem annyira a hivatás iránti lelkesedés és a tudomány iránti szeretet, nem a jogos ambició hozza létre, hanem az anyagi haszon után való vágyakozás vezérli azokat a hivatottság nélküli szerzőket, akik tiz könyvből összelopkodnak egy tizenegyediket. Ezért az igy előállott túlprodukcióért rendesen a kiadókat tették felelőssé. A kiadók igen nehéz helyzetben voltak, ha az X-i gimnáziumi tanárnak azt az ajánlatát, hogy egy uj földrajzot, vagy egy uj magyar nyelvtant ir, a kiadó el nem fogadta, mert ki volt téve annak, hogy a haragos szerző az illető kiadó egyéb kiadványait is kidobja ebből az iskolából. A kiadó, minél nagyobb tankönyvkiadó volt az illető, minél jobban el voltak terjedve tankönyvei az iskolákban, annál védtelenebbül állott a tankönyvirók ajánlataival szemben.

A közoktatásügyi minisztériumnak tudtára adták ezeket a bajokat, de nem birta magát elhatározni a gyökeres segitségre, pedig a minisztérium az approbáció utján, illetőleg

annak megtagadásával gyökeresen segíthetett volna a bajon. De ilyenkor más szempontok érvényesültek. A benyujtott kész, kiszedett, kinyomtatott könyvvel szemben nem lehetett kegyetlenül eljárni, mert azért megharagudott volna a szerző, akinek esetleg értékes összeköttetései voltak és igen nagy anyagi kárt szenvedett volna a kiadó, aki már nehéz ezreseket fektetett volt bele előre a könyvbe. Ilyen okokból azután jóformán minden könyv keresztülment az engedélyezésen és odáig jutottunk, hogy egy-egy tárgynak egy-egy iskolanem részére való tankönyveinek száma háromszorosan vagy négyszeresen túlszárnyalta a nagy német birodalom tankönyveinek számát.

Mikor *Szász Károly*, a képviselőház későbbi elnöke, vezette a kultuszminisztérium irodalmi osztályát, én azt a javaslatot tettem neki, hogy a minisztérium fogadja el a tankönyveket irógépes kéziratban birálatra. Akkor a szerző, vagy a kiadó legfeljebb a leirás költségét kockáztatja és a minisztérium anyagi és humanitárius szempontok által nincsen feszélyezve az engedélyezés tekintetében. Ily gépirásos kézirat visszautasitása nem tesz tönkre exisztenciát és nem pusztit anyagi érdekekben. Javaslatom, bár rokonszenvvel találkozott, mind a mai napig megvalósitva nincsen.

Egy derék ember.

Néhány esztendeig folytattuk a *Lauffer-féle* mérsékelt keretben a tankönyvkiadást és meggyőződtünk róla, hogy azt, ha le nem akarjuk magunkat szorittatni a térről, intenzivebben kell folytatni. Minthogy nem akartuk szaporitani a tankönyvek számát és azok bevezetése érdekében küzdelembe bocsátkozni a nagy tankönyvkiadóvállalatokkal, ennek az intenziv fejlesztésnek legcélszerübb módjául az kinálkozott, hogy a meglevő tankönyvek közül törekedjünk bizonyos mennyiséget és fajtát magunkhoz váltani.

Tudván azt, hogy az *Eggenberger-féle* könyvkereskedés tulajdonosa, *Hoffmann Alfréd*, korára való tekintettel, lassan vissza akar vonulni a kiadóvállalat vezetésétől, tervbe vettük az ő tankönyvüzletének megvásárlását. Ez a terv még nekem is tetszett, aki pedig mindig huzódoztam a tankönyvüzlettől, tetszett pedig azért, mert az *Eggenberger-féle* tankönyvüzlet igazán jó könyvekkel rendelkezett, az egész egy organikus bázison

volt felépitve, értelemmel vezetve és meglátszott rajta jeles pedagógiai iróknak irányitása. Az Eggenberger-féle kiadványok azonfelül igen szépen és tetszetősen voltak kiállitva, gondos tipografiával, jó papiron, nem túldrága árakon kerültek forgalomba; azonkivül reméltük, hogy *Hoffmann Alfréd* olyan ember, akivel könnyen lehet megegyezésre jutni, mert lojálisnak, előzékenynek és korrektnek ismertük; az is volt, és számitásunk éppen ezen a ponton mutatkozott hibásnak, mert mikor *Hoffmann Alfréd*-ot felkerestem és terveinket előadtam neki, ő mindjárt kijelentette, hogy kiadói vállalatát ugyan el akarja adni, azonban tekintettel arra, hogy őt az *Athenaeum* néhány évvel ezelőtt megválasztotta igazgatóságának tagjául, nézete szerint az Athenaeum iránti lojalitás megköveteli, hogy tankönyv-vállalatát az Athenaeumnak adja át, vagy legalább is azt kinálja meg vele elsősorban.

Hoffmann Alfrédnak igaza volt, a lojalitás és a korrektség tényleg megkivánta, de milyen kevés Hoffmann Alfréd sétál közöttünk. Ő azután tényleg megemlitette az ügyet az *Athenaeum*-nak, az természetesen kapva kapott rajta és 1898-ban az összes *Eggenberger-féle* kiadványok az *Athenaeum* birtokába jutottak; magát a becslést is az Athenaeumra bizta *Hoffmann*, aki az egész üzletet az őt jellemző gavallérsággal bonyolitotta le.

Hoffmann Alfréd, amint ebből a dologból is látszik, egyike volt a magyar könyvkereskedelem legértékesebb egyéniségeinek; rokonszenves modorával lebilincselte mindazokat, akik közelébe jutottak. Az ő üzleti helyisége az u. n. „*Eggenbergeriánum*", valóban a legjelesebb tudósok gyülekező helye volt, még akkor is, mikor kiadói működésével felhagyott és csak szortiment-üzletet folytatott. Ő hozzá az embereket nem az érdek kapcsolta, hanem személyének őszinte megbecsülése.

A könyvkereskedelemben beállott viszonyok és az Athenaeum ügyeinek átmenetileg rosszabbra fordulása ezt a türelmes és szelid embert elkeseritette és egy önfeledt pillanatban, amikor vártuk, hogy mint a könyvkereskedők egyletének elnöke, annak közgyülését megnyissa, önkezével vetett véget életének. Kár érte, egyike volt a legderekabbaknak a mi körünkben.

A Stampfel-cég üzleti jelvénye.

A Stampfel-féle kiadóvállalat.

Amennyire nagyrabecsültem *Hoffmann Alfréd*-ot nobilis elhatározásáért, az üzleti dolgokban oly ritka önzetlen lojalitásáért — épp annyira sajnáltam, hogy elestünk az ő kiadóvállalatától, mely tankönyvüzletünk fejlődését bizonyára igen előnyösen befolyásolta volna.

Maradtunk tehát a régi keretekben mindaddig, amig 1904-ben nem kinálkozott ujra alkalom e keretek kibővitésére. Akkor értesitett minket intézetünk egy régi barátja arról, hogy *Stampfel Károly* pozsonyi könyvkiadó egészségi állapotára való tekintettel el akarja adni könyvkiadóvállalatát.

A Stampfel-féle könyvkiadóvállalat egyike a legszebb fejlődésü kiadóvállalatoknak, az egyetlen, amely az ujabb korban a vidéken keletkezett és nagy lendületet vett. *Stampfel Károly* nagy müveltségü könyvkereskedő volt és midőn 1873-ban a Pozsonyban már 1715-ben megalapitott könyvkereskedést megvette, azt teljesen uj alapokra fektette, bebizonyitván, hogy vidéki városban is lehet élénk szellemi életet kifejleszteni, ha megvan a hozzávaló, a rátermett ember, aki meg tudja inditani a folyamatot. *Stampfel* egész sorozatát alapitotta az irodalmi vállalatoknak és mind ott gyökereztek az ő városának talajában. Az odavaló középiskolai és akadémiai tanárokat sorakoztatta fel rendre, mint gyüjteményeinek munkatársait és sokan közülük éppen ott kifejtett irodalmi müködésük folytán kerültek később előkelő állásokba.

A Stampfel-féle könyvkiadóhivatal sok kitünő tankönyvön és becses ifjusági iraton kivül meginditotta az előnyösen ismert *„Tudományos zsebkönyvtár“* cimü gyüjteményes vállala-

tot, az első ilynemü vállalatot hazánkban, amely feladatául tüzte ki az angol primerek mintájára minden tudományszakból egy kis kézi könyvecskét mintegy káté formában közzétenni abból a célból, hogy bárki különös előképzettség nélkül is ezekből a kis kézikönyvecskékből az illető tudományszak elemeivel megismerkedhessék. Ő adta ki az *„Egyetemes Ismeretek Tárá"*-nak gyüjteményét, a *„Hazafias könyvtár"*-t *Gaal Mózes* szerkesztésében, az *„Ifjusági könyvtár"*-t *Szemák István* szerkesztésében, az *„Ifjuság könyvesházá"*-t *dr. Fésüs György* szerkesztésében, a *„Kortársaink"* cimü, életrajzokat tartalmazó gyüjteményt *dr. Fésüs György* szerkesztésében, a *„Magyar Helikon"*-t, ugyancsak jeles férfiak életrajzait tartalmazó gyüjteményt *dr. Zólyomy Lajos* szerkesztésében, a *„Nemzetünk nagy költői"* cimü gyüjteményt *Gaal Mózes* szerkesztésében, a *„Tanulók könyvtárá"*-t *Dávid István* szerkesztésében és ezekenfelül még sok, igen becses, nagyrészt pedagógiai munkát. Kitünő német összeköttetéseire támaszkodva kiadta német nyelven *Jókai Mór*-nak néhány nagy regényét, *Kossuth Lajos*-nak az emigrációból való iratait, *Pulszky Ferenc*-nek *„Életem és korom"* cimü 4 kötetes munkáját és *Wirkner Lajos* emlékeit.

Mi elvi hajlandóságunkat kifejezvén ajánlattevő üzletbarátunk előtt, a velünk közölt adatok tanulmányozásába belefogtunk. Ez a munka igen könnyü volt. Ellentétben a Lauffer-féle rendetlenséggel és a tulajdonos halála okozta fejetlenséggel, — itt *Stampfel Károly* oly minuciózus részletességgel és pontossággal adta kezünkre az összes adatokat, amelyek vállalatának megbirálására alkalmasak voltak, hogy igazán könnyen lehetett tájékozódni bennük. 1904 május 23-án *Székely Ferenc*cel átmentem Pozsonyba, hogy ott a helyszinén is megnézzük a kiadványi készleteket és azok tartozékait és ott folytassuk a megbeszéléseket. Annyira imponáló rendben volt tartva ez az egész vállalat, leltára, üzleti könyvei, egész kezelése, hogy igazán rövid néhány óra alatt minden felől tájékozódhattunk és még ott, azon a napon megállapodhattunk a vétel iránt, jegyzőkönyvbe is foglalhattuk megállapodásainkat. Néhány nappal rá, 1904 május 31-én jött létre a végleges szerződés.

Ezt követte a nagy könyvvándorlás, a készleteknek

Pozsonyból Budapestre való hozatala és átvétele. Az üzletátvételről közös körlevélben értesitettük a könyvkereskedelmet és a Stampfel-féle könyvkiadóvállalat összes munkatársait, valamint arról is, hogy a *Stampfel-céget* fenn akarjuk továbbra is tartani, dokumentálásául annak, hogy intézetünk az ő vállalatának továbbvitelében ugyanazon fenkölt szellemet fogja irányadónak tekinteni, mely *Stampfel Károly*-t kiadói téren, tevékenységének hosszu ideje alatt mindenkor vezérelte; éppen ezért óhajtjuk, hogy címében is tovább éljen a vállalat.

A Dobrowsky és Franke-féle kiadóvállalat.

A Stampfel és Lauffer-vállalatban most már sok, igen tekintélyes tankönyv felett rendelkeztünk, melyek azonban főként a vidéki iskolákban foglaltak helyet, mert mindkét vállalatnak szerzői nagyobbrészt vidéki intézeteknél müködő tanárok voltak. Ez a körülmény volt főoka annak, hogy midőn még ugyanazon év, 1904 nyarán az a lehetőség kínálkozott, hogy megvásárolhassuk a *Dobrowsky és Franke* cég kiadványait, ebbe a vásárlásba gyorsan beleugrottunk. A *Dobrowsky és Franke* cég volt tulajdonképpen a mi, 1869-ben megalapitott könyvkereskedésünknek jogutódja. Kiadványait is azokon az alapokon folytatta, amelyek neki ez üzleti átvételből jóformán önként ölébe hullottak és igen ügyesen kiépitette abban az irányban, hogy Budapest főváros elemi iskolai könyvszükségletét láthatta el olvasókönyvekkel, számtani könyvekkel, nyelvtanokkal, földrajzokkal és egyéb szükségletekkel.

Én éppen azon a ponton féltem a dologtól, amely azt indokolni látszott, éppen azoknak a budapesti fővárosi iskolaügyi hatóságoktól függő tankönyveknek jövő sorsa iránt tápláltam bizonytalan félelmet, amely később indokoltnak bizonyult.

Végzetes hiba.

A *Dobrowsky és Franke-féle* kiadványokat beleolvasztottuk a *Stampfel-féle* kiadóhivatalba. Most már azután igazán a nagy tankönyvkiadók sorába kerültünk és vállalatunknak ez az osztálya teljesen önálló vezetést igényelt. Erre a vezetésre meghivtuk a Wodianer-cég egy hajdani főtisztvise-

lőjét, abban a hiszemben, hogy az erre alkalmas is lesz, hiszen kitünő iskolája volt.

Bárminő vélemények voltak is a könyvkereskedelemben arról az ügyvitelről, amely a *Wodianer-féle* tankönyvvállalatot a legelső helyre juttatta és valóban nagyszerü eredményeket ért el, nekem mindig az volt a nézetem, hogy annak a rendszernek minden kinövései mellett is maga az az alkotó munka, amelyet *Wodianer Arthur* tankönyvvállalatának kiépitésében végzett, teljes elismerést érdemel mindazoktól, akik meg tudják becsülni az önálló gondolkodáson és kombináción alapuló céltudatos munkát. Hiszen lehet a verseny formáit kritizálnunk, mégis el kell ismernünk, hogy aki a versenyben győztes marad, annál nagyobb munkát végzett, minél nehezebbé tették neki versenytársai a sikert. Az az egy bizonyos, hogy a régibb, gazdagabb és jobban bevezetett tankönvvkiadókat a *Wodianer* tankönyvvállalata idővel kiszoritotta poziciójukból és vállalata már szinte a tankönyv-monopóliumhoz közeledett.

Joggal fel lehetett tenni, hogy aki ebből az iskolából került ki, az jól megtanulta a maga mesterségét. Tévedés volt. Ráillett arra az egyébként becsületes férfiura Schillernek az a mondása:

„Wie er räuspert, und wie er spuckt,
Das habt ihr ihm glücklich abgeguckt;
Aber sein Schenie, ich meine, sein Geist
Sich nicht auf der Wachparade weist."

Ebben a versben az illető üzletvezető működésének egész birálata benne foglaltatik. Ő megállapitott programmal vette át a tankönyvvállalat vezetését, amely programm papiron kifogástalan volt. A kivitelben azután egészen másként festett a dolog.

Nem volt szerencséje a munkatársak megválasztásában, nem birta gazdaságosan szervezni a propagandát, nem tudott megküzdeni a nehéz versennyel, nem birta előre vinni a vállalatot. Az előállitási költségek az akkori bérviszonyok válságai közepett mindig emelkedtek, a forgalom legjobb esetben is ugyanaz maradt.

Egyébként nemcsak ő volt a hibás, mi is hibásak voltunk. Mindig megbosszulja magát az, ha valakinek a rendszerét egyszerüen utánozni akarják. Sem a politikában, sem a gazdasági

életben nem lehet egyszerüen lemásolni másnak a rendszerét, még ha az bevált is, sőt akkor legkevésbbé. A mi hibánk volt, olyan egyéniséget tenni meg vezetőnek, aki nem tudott vezetni, olyat állitani az ügyek élére, aki csak másolni tudott, eredeti, alkotó gondolatra nem volt képes. — Ez ellenkezett a mi vállalatunk szellemével és hagyományaival, azért ebben kudarcot kellett vallanunk.

Kisérletek a versengés megszüntetésére.

Amikor mi most már három tankönyv-vállalat egyesitése után e téren is számbaveendő tényezővé váltunk, már folyamatban voltak bizonyos bizalmas jellegü tapogatódzások és tanácskozások az egyes kiadóvállalatok közt, nem lehetne-e a már igazán tulságos mértékben lábra kapott versengést és az ebből származó sok kellemetlenséget valamiképpen megszüntetni.

Ugy látszott akkor, hogy ez sikerülni fog, hogy az öszszes tényezők érettek már rá és az a remény is hozzájárult ahhoz, hogy a nagy tankönyvüzlet-alapitásba belemenjünk.

Az összes érdekelt felek behatóan foglalkoztak akkor ezekkel a kérdésekkel és elhatározták, hogy az egész üzletágat egészséges alapon rekonstruálni fogják. Valami olyan megoldás lebegett a felek szeme előtt, amelyben az érdekek azonossága nyerjen kifejezést, minden külön érdek megszünjék és egyik fél se szenvedjen sérelmet.

Már előre ki volt mondva, hogy ez az egyesülés nem céloz áremeléseket, nem célozza sem a közvetitő könyvkereskedelemnek, sem a nagy közönségnek nagyobb megterheltetését és igy nem járhat a kartellszerü szövetségek hátrányaival.

A tervezett egyesülés az üzletág egészségtelen kinövéseit akarta eltávolitani, a meddő és céltalan kiadásokat, költségeket, beruházásokat mellőzni, a termelést gazdaságosabbá és olcsóbbá tenni, a propagandát reálisabb alapra fektetni.

De bármennyire felismerték az összes érdekelt felek egy ilyen célu egyesülés előnyeit — ezuttal mégsem jött létre. Még mindig merültek fel skrupulusok egyiknél vagy másiknál és mindegyik szerette volna az egyesülés előtt a nagy fővárosi tankönyv-pályázat eredményét bevárni, melyhez mindenki nagy reményeket füzött.

A főváros tankönyv-pályázata.

Be is következett mihamarabb az az időpont, amidőn a főváros avultaknak deklarálta az iskolába bevezetett tankönyveket és uj pályázatot hirdetett azokra.

Nagy garral történt ez a dolog. Részletes utasitások adattak ki a megszerkesztendő tankönyvek tartalma tekintetében, különleges biráló bizottságok alakultak a különböző tárgyu tankönyvek elbirálására. Minden olyan mezbe volt öltöztetve, mintha ezuttal *valóságos* pályázatról volna szó, amelynél a legjobbat, a legmegfelelőbbet, a leghasználhatóbbat akarják kikeresni a pályázó művek közül, minden protekció, minden egyoldalu kedvezés, minden panama kikerülésével.

A rendezés — mert valóságos szinházi regie látszott intézni ennek a pályázatnak dolgát — mindenképen azon volt, hogy a pályázat komolysága és jelentősége minél jobban kidomborodjék, de a végén mégis csak kisült, hogy közönséges vásári komédia volt az egész.

Csakhogy drága komédia. Ugy gondolom, másokra nézve is, de különösen mi ránk nézve, akik még sohasem vettünk részt semmiféle pályázatban és akik annál komolyabban vettünk részt ebben, mert hiszen ránk nézve egy elfoglalt pozició megtartásáról volt ezuttal szó.

Több mint 100.000 koronát költöttünk el arra, hogy ezt a néhány elemi iskolai könyvet a célhoz méltóan előállithassuk és versenyképessé tegyük. Megbuktunk az egész vonalon.

Sem akkor nem volt értelme, még kevésbbé volna annak értelme ma, hogy e felett keseregjünk. Nem is hinné el senki, hogy okunk van rá. Egyszerüen azt kell logikus fővel gondolni, hogy mi rossz könyvekkel pályáztunk, mások ellenben jókkal, természetes, hogy alul maradtunk. Magunk is ezt gondoltuk volna. csakhogy . . .

Csakhogy volt két tünet ebben a pályázatban, mely kizárta ezt a következtetést.

Mi oly nagy jelentőséget tulajdonitottunk annak, hogy minő könyvből fog a jövő nemzedék Budapesten tanulni, hogy a legelső tekintélyt kértük fel arra, hogy az ABC-és könyvnek és az Olvasókönyveknek szerkesztését vezesse.

Egyik legelső pedagógusunkat, *Alexander Bernát* egyetemi tanárt kértük fel arra, hogy álljon élére annak a gyakor-

lati tanférfiakból álló csoportnak, mely már igazolta volt rátermettségét ezen a téren. *Alexander* a nagy feladathoz méltó komolysággal szentelte magát ennek a munkának, majdnem egy évig jóformán kizárólag evvel foglalkozott. Hogy mily behatóan, azzal beszámolt abban a könyvben, melyet „*Az olvasókönyvről*“ cim alatt kiadott. És ő, akinek ebből a könyvéből tanulták meg és tanulják ma is az olvasókönyvek szerzői, hogyan kell megszerkeszteni ezt a legfontosabb tanitási eszközt, hogy a mi különleges nemzeti céljainknak megfeleljen: a maga szerkesztette olvasókönyvekkel — megbukott.

De bele kellett nyugodni; hiszen nem lehet azt bebizonyitani apodiktice és kétségen felül, hogy X könyve jobb, mint Y-é, mert érveket bőven lehet felhozni mindkettő mellett, vagy ellen.

De a másik dologba már nem lehet belenyugodni, mert ez még a laikus előtt is, a kis gyermek előtt is, a teljesen tudatlan ember előtt is világossá és kétségtelenné teszi, hogy ez a pályázat lelkiismeretlen emberek lelkiismeretlen komédiája volt.

Egy atlasz története.

A pályázat egyik fontos tárgya egy népiskolai földrajzi atlasz volt. Ilyen atlasz nagy dolog. Aki néhány fillérért megveszi, az nem is sejti, mily nagy munkát, mily sok időbe kerülő munkát, mily sok embernek évekig tartó munkáját és mily sok-sok pénzt emészt föl egy ilyen kis atlasz.

Mi a *Dobrowsky és Franke* kiadványaival együtt átvettük a népiskolai atlaszt is, ez volt a legértékesebb és legdrágább alkatrésze ennek a kiadóvállalatnak. Az atlaszt Dobrowskyék is évente kijavittatták, megujitották, hiszen a térképészeti tudomány folyton haladt, és törekedtek azt a kellő szinvonalon tartani. Ezért állandó szerény dijazásban részesitették a szerzőt is.

Mikor a pályázat ideje elkövetkezett, az volt a helyzet, hogy ez volt másodmagával egyébként is az egyedüli ilyen népiskolai atlasz egész irodalmunkban, mindenben megfelelő volt eddig is, a főváros iskoláiba be volt vezetve eddig is, sőt az egész országban is; csak be kell nyujtani és annál biztosabb a siker, mert hiszen jóformán versenytársa sincs.

Arra, hogy a rendelkezésre álló idő alatt új atlaszt csináljon más kiadó — józan ésszel gondolni sem lehetett.

Mindamellett minket annyira hevitett az ambició, hogy minél tökéletesebbet nyujtsunk, hogy nem értük be a meglévő atlaszszal, hanem a legszebbet akartuk nyujtani, amit a kartografia előállitani képes.

Mindenekelőtt még egy szerkesztőt szerződtettünk az atlaszhoz, mert *Dobrowskyék* bizalmasan figyelmeztettek arra, hogy a szerzőt ellenőrizni kell, nem mindig megbizhatók a reviziói.

Azután elhatároztuk, hogy még egy pár uj térképpel szaporitjuk a térképek számát és a meglevők némelyike helyébe uj köveket metszetünk, mert némely kövek elkoptak az idők folyamán — némelyek pedig, különösen a hegy- és vizrajziak, most tökéletesebb módon készithetők, mint néhány évvel ezelőtt. Igénybe vettük egy elsőrangu németországi földrajzi intézet egész apparátusát ennek a kis atlasznak az érdekében és *Révai Ödön,* aki ennek az ügynek gondozását magára vállalta, egy álló esztendő odaadó munkáját szentelte neki.

Az eredmény oly szép és tökéletes kis taneszköz volt, amelynél különbet sem Párisban, sem Londonban, sem Rómában, sem Berlinben nem használtak a gyermekek. Öröm volt ránézni.

Ellenben Budapest székesfőváros tankönyvpályázatán ez az atlasz elbukott!

És vajjon melyik nyerte el a pálmát? Milyen atlasz volt az, amely ezeknek a nagyszerü biráló szakférfiaknak tetszését megnyerte?

Ugyanannak a szerzőnek egy másik atlasza! Ugyanaz a szerző, mint kisült, egy zágrábi kőnyomdai intézet részére szerkesztett (!) egy másik atlaszt, amelyet az az intézet olyképen állitott elő, ahogy még hasonló művet elő nem állitottak! Még a legprimitivebb népeknél sem, amelyek a könyvnyomtatást és a litografiát már bevezették. Még Ázsiában sem, még Afrikában sem. Oly valami megbotránkoztató förtelem volt ez az u. n. földrajzi atlasz, hogy el sem lehet azt képzelni. A tipográfia és a litográfia legelején ily durva, ily nyers, ily vad és képtelen munka sehol a világon nem látott napvilágot.

És hogy ez a híres biráló-bizottság ezt az atlaszt elfogadta és approbálta és az iskolákba bevezette és a gyermekeknek annak megvásárlását megengedte, sőt elrendelte — és hogy a tanügyi osztály vezetője az erről szóló okmányt aláirta — az a legnagyobb kulturbotrány volt, amely valaha megesett.

Azaz, hogy a botrány amilyen nagy volt — épp oly csöndes is volt. Mert mi nem csaptunk vele zajt. Minek is? Ha nagyon felkavarjuk a dolgot, megeshetett volna, hogy még egy bizottságot alakitanak más fővárosi tanárokból és tisztviselőkből és azok képesek par ordre du mufti bélyeges okmányt kiállitani arról, hogy ez a botokud atlasz (pardon, még a botokudok is különb atlaszt használnak, ha földrajzot tanulnak) a kartografia egy elsőrendü remeke, méltó arra, hogy a legközelebbi kiállitáson megkapja a nagy dijat.

Folytatása azért mégis volt az ügynek, sajátszerü és cifra folytatása. Egy szép napon ugyanis megjelent nálam a taneszermuzeum igazgatója, mint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kiküldöttje, azzal a megbizással, hogy vizsgálatot inditson a mi atlaszunk ügyében, főként abban az irányban, vajjon az hazai ipartermék-e. A dolog annál csodálatosabb volt, mert hiszen az *atlasz*-t már talán husz év óta állandóan approbálta a közoktatásügyi minisztérium; a fővárosi pályázatra benyujtott kiadás is approbálva volt, mert hiszen e nélkül nem is pályázhatott volna és igy a minisztérium, ha az atlasz létrejövetelének körülményeire kiváncsi volt, e hosszu idő alatt e tekintetben tájékozódhatott volna. A kiküldött miniszteri megbizott kérdésére felvilágositottuk őt az igazsághoz hiven. Igazoltuk, hogy az atlasz szellemi része, szerkesztése, megrajzolása, kőbevésése itthon történik, kinyomatása ellenben Lipcsében, minthogy nálunk erre alkalmas nyomdai intézet nincsen. Az egyetlen, amely szóba jöhetne, hasonló atlaszszal versenytársunk és igy a munkát el sem vállalhatná. Kénytelenségből odakünt nyomatjuk tehát az atlaszt és ezzel egyszersmind nyomdailag tökéletes kivitelét is biztositjuk.

Hogy éppen most tette vizsgálat tárgyává a minisztérium ezt az ügyet, az felette megdöbbentő volt. Szinte hihetetlennek tartottam, hogy erre vonatkozólag tárgyi ok forogna fenn

és hogy ez összeköttetésben lenne a pályázat ügyével. Ámbár nem látszott lehetetlenségnek az sem, hogy érdekelt részről feljelentést tettek a minisztérium illetékes ügyosztályában, hogy a pályázat képtelen döntése valamikép indokoltnak lássék azzal, hogy a mi atlaszunk nem egészben honi ipartermék. Én a magam részéről hajlandóbb voltam ezt az egész ügyet személyem ellen irányuló politikai üldözésnek tekinteni, mert abba az időbe esett, amikor a koalició uralomra jutása és a szabadelvü párt bukása után nem egy tünet mutatott arra, hogy azok a politikusok, akik hívek maradtak a szabadelvü párthoz, ilynemü zaklatásoknak vannak kitéve.

Minthogy ebben nem tudtam világosan tájékozódni, felkerestem az akkor teljes visszavonultságban élő *Tisza Istvánt*, elmondtam neki az egész dolgot és tanácsát kértem, hogy vajjon egyik vagy másik irányban tegyek-e valamit. Ő kilátástalannak mondott bármely lépést, minthogy az az irányzat, amely akkor egész közéletünket áthatotta, kulturális és gazdasági életünkön talán még mélyebb sebeket ejtett, mint a politikában.

Egyet mégis felelősségre kellett vonni. A szerzőt! Aki elkövette azt a páratlan eljárást, hogy nevét odaadta egy ugyanolyan fajta, ugyanazon iskolanem részére készülő, ugyanolyan rendeltetésü és ugyanarra a pályázatra szánt atlaszhoz, de nemcsak a nevét, hanem a munkáját is, közreműködését, tudását, és mindazt az anyagot, melyet mi bocsátottunk rendelkezésére, a lipcsei földrajzi intézet anyagát, a mi tulajdonunkat adta oda hátunk mögött, tudtunkon kivül, titokban, a velünk konkurráló versenytársnak.

Társulatunk megbizta jogtanácsosát, hogy a hűtlen szerző ellen inditsa meg a pert. De ez az ügyvéd előbb beszélni akart a leendő alperessel, meg akarta nézni, meg akart győződni róla, hogy épelméjü emberrel van-e dolga, alkalmat akart neki adni valamilyen kimagyarázásra, valamilyen kommentálásra.

És akkor ez a jeles pedagógus, ez a nagy férfiu, azzal indokolta eljárását, hogy a Révai-cég vele nem bánt el ugy, ahogy más iróval el szokott bánni! Jókainak százezreket tudott szerezni és ő rá nem gondolt! Ő csak azt kapja, ami számára szerződésileg biztositva van. Pedig van ő is vala-

milyen legény, megérdemelne ő is olyan pártfogást, mint más!!

És ezt az indokolást, ezt a magyarázatot egészen természetesnek tartotta, eljárását nem is vélte szükségesnek menteni és csak mikor figyelmeztették eljárásának komoly következményeire, akkor küldte el a tulajdon ügyvéd-fiát, hogy védje meg valahogy az apját. Végül is futni engedtük a szegény ördögöt.

Azóta elmult sok esztendő. A nagy férfiu, a *Jókai* versenytársa, rég el van feledve, az ő kakuk-fércművének sincs nyoma többé. De most, hogy kikivánkozott belőlem ez az épületes történet, hadd mondjam ki, hadd valljam be végre teljes őszinteséggel, hogy *ezért nem szerettem foglalkozni a tankönyvek kiadásával,* ezért huzódoztam ettől mindig és nem birtam belemelegedni még akkor sem, mikor már nagy érdekek ezt kivánták volna, mert nem birtam elviselni az érintkezést az effajta szerzőkkel, azokkal a felfuvalkodott, üres és önhitt lényekkel, akik, ha egy olvasókönyvet összetákoltak, egy iskolakönyvet összeollóztak, már úgy járnak-kelnek közöttünk a földön, mintha az Olympos nagyjai közé tartoznának.

Akinek megadatott, hogy ennek a nemzetnek a legnagyobb elméivel érintkezhetett, aki élvezte éveken át nap-nap mellett az *Eötvös Károly* páratlan magyar elméjének megnyilatkozását, a *Mikszáth Kálmán* sziporkázó szellemét, a *Jókai Mór* fönséges humorát és mindezekben a valódi nagysággal járó szerénységet — az nem türheti azoknak a szellemileg kicsinyeknek önhitt lényét, akikről ezekben a sorokban szó esett. Ezért nem akartam iskolakönyvek kiadója lenni, ezért nem boldogulhattam ebben, mikor belekerültem, ezért akartam végül is megválni tőle.

Ujabb kisérletek a tankönyvbajok orvoslására.

Ez volt most már fővágyam. De többi igazgatótársamé is.

Az volt az általános vélemény, hogy a fővárosi tankönyvpályázat problematikus eredménye után talán megérett az idő a harmadév előtti terv megvalósitására.

Igazgatóságunk *Révai Ödönt* küldte ki ennek a dolognak tanulmányozására, az érintkezések ujra felvételére. Ez neki való feladat volt. Mert benne meg van a szükséges kitartás, szívósság és türelem, ilyen hosszu tárgyalásokba elmélyedni, gyüléseken résztvenni, ily bonyolult ügyekben expozékat késziteni, ellentétes érdekek kiegyenlitésén fáradozni.

Tisztében eljárva, most a legnagyobb készségre talált mindenfelől.

Az utolsó években még féktelenebbé nőtt versengés folytán már kérdésessé vált egyáltalában a tankönyvüzlet jövedelmezősége. Improduktiv kiadások, meddő költségek, túltermelés folytán keletkezett károk és számos kinövés, sokféle baj kivánatossá tették mindenkire nézve az egész szervezet ujjászervezését, a visszás állapotok megszüntetését.

A tankönyvkiadók most már jóformán abban versengtek egymással, hogy a megoldás melyik legcélszerübb módját ajánlják.

Az első tervezetet a *Franklin-Társulat* igazgatója, *Gárdos Alfréd* készitette. Ez valamilyen trust-szerü megoldást javasolt. A terv többféle módositáson ment keresztül. A konferenciákon résztvettek a *Franklin—Méhner—Wodianer* cégek részéről *Gárdos Alfréd*, az *Athenaeum* részéről *Schvarcz Félix*, a *Singer és Wolfner cég* részéről *Wolfner József*, a *Révai—Lauffer—Stampfel* vállalatok nevében *Révai Ödön*.

A sokféle javaslatból végre kialakult valami egészséges terv. Egy közösen megalapitandó olyan szerv, mely az egész tankönyvüzletet az iskolaügy érdekeinek és az egyes cégek anyagi érdekeinek szemmel tartása mellett normális alapokon rekonstruálja.

Az összes felmerült tervek s az azokhoz kapcsolt észrevételek és módositások tekintetbevételével elkészitendő szerződés-tervezetnek kidolgozásával *Révai Ödönt* bizták meg, ki azután a komplikált és sok águ-bogu anyagot szerves egésszé alakitotta. Egy uj részvénytársaság megalakitását vették tervbe, amely átvegye az összes tankönyvkiadók összes tankönyvkiadványait és amelyben minden kiadó abban a percentuális arányban részesedik, amennyi forgalmat jelentenek az általa átadott tankönyvek.

Az ügynek ebben a stádiumában a *Szent István Társulat-*

hoz fordultak átirattal a tanácskozó kiadók, mivel természetszerüen őt is meg akarták nyerni az eszmének. Bár a *Szent István Társulat* — fejtették ki ebben — kifejezett jellegénél fogva a tankönyvirodalomnak csak egy speciális ágát műveli és bár természetesnek tartják, hogy a Szent István Társulat hivatásánál fogva még a többi feleknél is gondosabban tartozik őrködni a felett, hogy a tervezett alakulásnál ezek a célok szem elől ne tévesztessenek — az egyesült kiadók hiszik, hogy a tervezett vállalat keretén belül nem csak azt lehet biztositani, hogy a Szent István Társulat által közrebocsátott könyvek katholikus jellege továbbra is fenntartassék, hanem a Társulatnak és kiadványainak az eddiginél is nagyobb befolyást lehet biztositani a katholikus iskolákra a többi kiadók sérelme nélkül, mivel az érdekek, amelyeket a kiadóknak eddigelé katholikus jellegü kiadványaiknak terjesztésénél gondozniok kellett, az egyesités folytán önként megszünnének.

A *Szent István Társulat* belevonása a tervezett alakitásba nem járt eredménynyel; hosszas tárgyalások indultak meg, amelyeken különösen *Erdősi Károly* és *Simonyi-Semadam Sándor* vettek részt. De végül is a társulat igazgatósága, tekintettel speciális jellegére, helyesnek vélte lemondani arról, hogy a tervezett alakulásban résztvegyen, magát igy önállóságától megfossza. És mivel a többiek nem gondolták a célt teljesen elérhetőnek, ha egy olyan jelentékeny tankönyvkiadó azután is külön utakon járhat, az egész ügy — ezuttal másodszor, közvetlenül a véglegesités előtt — ujra ad acta tétetett.

Megszabadulunk a tankönyvektől.

Az eredménytelen tárgyalásoknak azonban ránk való kihatásukban mégis volt valami eredményük. Tankönyvkiadó kollégáink ezeknek az eszmecseréknek folyamán meggyőződtek arról, amit különben sem titkoltunk már, hogy mi a tankönyvvállalattól szivesen megszabadulunk, mivel különösen a fővárosi tankönyvpályázat esete alaposan elvette tőle a kedvünket.

A *Franklin-Társulat* is tett egy javaslatot az átvételre vonatkozólag, az *Athenaeum* is. Az elsőt nem tartottuk tárgyalásra alkalmas alapnak, el is ejtettük, ellenben az *Athenaeum*-*mal* az ő javaslata felől megindultak a tárgyalások, amelyek —

mint nálunk egyáltalában az ilyen ügyek — gyors eredményre vezettek.

1908 január 31-én jött létre az a szerződés, amelylyel összes tankönyveinket a rokon jellegü kiadványainkkal együtt eladjuk az *Athenaeumnak*. Csak a hires Népiskolai Atlasz volt kivéve az ügyletből. Ezt a *Singer és Wolfner*-cég, a fővárosi elemi iskolai könyvek kiadója vette meg.

Az elemi iskolai könyveket az *Athenaeum* mindjárt átadta a *Franklin-Társulatnak*, ugy, hogy a maga kezelésében csak a különböző fajtáju középiskolai könyvek maradtak meg.

A kartellszerü megállapodás azután végre mégis csak létrejött a tankönyvkiadók között olyanformán, hogy mindegyiknek a forgalmi összeg után bizonyos százalékos részesedés biztosittatott. Azóta a tankönyvvállalatok harmónikusan folytatják üzemüket csendesen egymás mellett.

XIX.

SZAPORULATOK — TERJESZKEDÉSEK.

Aigner Lajos kiadványai.

Az igazi kiadónak csak az a könyv szerez valódi örömet, amelyet ő maga csinált, maga alkotott meg. A kiadó ugy van kiadványaival, mint a szülő gyermekével. Gondosan neveli az örökbefogadott gyermeket is, de ez mégsem az igazi, ez mégsem az édes gyermeke.

E felfogás ellenére is az idők során sok mindennemü kész vállalatot vagy egész üzletet kebeleztünk be saját vállalatunkba; minden ilyen tranzakciónak meg volt a maga különös oka. A legelső az *Aigner-féle kiadványok* egy részének megvásárlása volt.

Aigner Lajosról már több izben megemlékeztem. Egyike volt a legmüveltebb könyvkereskedőknek, de voltak irodalmi becsvágyai is. Tán ez utóbbiak okozták, hogy nem szentelte magát teljes lélekkel hivatásának és igy szép és sokat igérő kezdet után gyorsan jutott lejtőre, amelyen csak lefelé lehet csúszni. A könyvkereskedő mestersége Magyarországon egész embert kiván, egy egész embernek minden tehetségét, minden munkáját, teljes odaadását.

Aigner Lajos egy-két értékes esztétikai munkának megirása után irodalomtörténeti buvárlatokkal foglalkozott; ezen a téren elismerésre méltó munkát végzett ugyan, de olyat, amelyet épp oly jól, talán még jobban, bármelyik középiskolai tanár elvégezhetett volna; amellett természetesen csak félig szentelte magát kiadói üzletének, amelyet néhány igen jó és kelendő tankönyv-kiadványa tett egy időben gyümölcsözővé. A

tankönyv-kiadás terén elfoglalt poziciójából kisodorta a konkurrencia és ő ott maradt a *„Figyelő"*-vel, a *„Hazánk"*-kal, a *„Nemzeti könyvtár"*-ral és a *„Magyar könyvesház"*-zal, ezekkel a csak áldozatokat igénylő vállalatokkal. Soká ezt nem birhatta el, 1889-ben kénytelen volt a Váci-utca 1. sz. alatti Lyka-házban elfoglalt szép, nagy üzleti helyiséget otthagyni és a Zsibárus-utcába költözni.

Nekünk közben szük lett a Váci-utca 13. sz. alatti helyiségünk és nagyon szerettük volna az Aigner-félét megkapni. *Aigner* késznek nyilatkozott nekünk ezirányban segitségünkre lenni, azonban feltételül azt kötötte ki, hogy a raktár-helyiségben elraktározott nagy készleteit vegyük át, mert azokat nem tudná hol elhelyezni. Ezek a készletek főként a *„Nemzeti könyvtár"* köteteiből állottak. Mintegy negyvenezer kötetet kellett átvennünk. Ahhoz, hogy ezt a gyüjteményt folytassuk, nem éreztünk magunkban semmi kedvet. A *„Nemzeti könyvtár"* igen értékes gyüjtemény volt irodalomtörténeti szempontból, hiszen *Kazinczy, Mikes, Kármán, Vitkovits, Dajka, Zrinyi, Sárossy, Dugonits, Gál, Vachot, Czakó* munkáit kezdte közölni, de egész szerkezete, a szerzők megválasztása, a művek szerkesztési módja semmiképen sem tehette ezt a gyüjteményt népszerüvé. Mi a készleteken az idők során nagynehezen túladtunk, főcélunkat elértük, a helyiségbe beköltöztünk és ott is maradtunk mindaddig, amig az Üllői-uti könyvesházba át nem mentünk.

A „Központi Antiquárium".

Egy könyvkiadó üzletében, különösen annak kezdő stádiumában, amidőn állandó a kisérletezés, igen sok anyag gyül össze, amelyet rendes úton tovább értékesiteni nem lehet; ezt az anyagot igen jelentékenyen megszaporitotta az Aigner-féle vétel. Célirányosnak mutatkozott tehát, ettől a nagy könyv-tömegtől valahogy célszerü uton megszabadulni és minthogy a vállalat tisztviselői közül egyike a tehetségesebbeknek önállósitási gondolatokkal foglalkozott, elhatároztuk egy modern antiquárium alapitását abból a célból, hogy elsősorban az árleszállitásra alkalmas kiadványokat és főként az Aigner-féle anyagot értékesitsük.

Igy alakult meg a *Központi Antiquárium és könyvkeres-*

kedés cime alatt, *Magyar József* vezetésével az a vállalat, amely a Muzeum-köruton még ma is fennáll.

Mielőtt részvénytársasággá alakult át törzsvállalatunk, a Központi Antiquáriumban való részesedésünket likvidáltuk és a vállalatot teljesen átengedtük *Magyar Józsefnek.*

Egy nagy magyar kiadó.

Emlitettem volt már a részvénytársaság megalapitása kapcsán, hogy már akkor tervbe vettük volt a *Ráth Mór-féle* könyvkiadóvállalat megszerzését, mert a viszonyok ott akként alakultak, hogy szinte bizonyosnak tetszett, hogy előbb-utóbb erre sor kerülhet.

1895-ben emlitette előttem egy jó ismerősöm, *Ráth Mór* házában lakó ügyvéd, nem volnánk-e hajlandók arról tárgyalni; ő ugy tudja, hogy *Ráth Mór* teljesen vissza akar vonulni. Összehozott ebben az ügyben a fiatal *Ráth Gyulá*val, aki azután készségesen átadta a szükséges leltári adatokat és megadta a kivánt felvilágositásokat. *Ráth Gyula* igen derék fiatal ember volt, de félénk, önállóság hiján való, aki semmiről sem mert nyilatkozni édesapja megkérdezése nélkül. Igy azután soká tartottak a vele való tárgyalások, közben belementünk a nyárba, *Ráth Mór* elutazott, a dolog elhuzódott és miután ősszel nem tért rá vissza, azt kellett gondolnunk, elejtette az eszmét. Én nem tartottam helyénvalónak, sürgetőleg fellépni és igy a dolog akkor elaludt.

1899 október 4-én egyszer csak sajátkezüleg irt levelet kapok *Ráth Mór*-tól, melyhez az emlitett ügyvédnek is volt egy levele csatolva. Ebben a *Ráth Mór*-hoz intézett levélben azt irja az ügyvéd, hogy a *Révai Testvérek*-kel három év előtt abbanmaradt a tárgyalás, mert a kivánt adatokat nem kaphatta meg. Az emlitett céggel azóta is összeköttetésben állván, tudja, hogy ott megvan a hajlandóság a tárgyalást ujból felvenni. Ha e kezdeményezése itt is visszhangra talál, tessék vele rendelkezni.

Ráth Mór kisérő levele igy hangzott:

„Tisztelt Kartárs ur! A mellékelt dr. H.-féle levelet nem értem. Hiszen közöttünk való tárgyalásra nem emlékszem? De ilyenre a Dr. ur közbenjárása nem is lenne szükséges.

Azt hallom, hogy Önök Eötvös minden kiadási jogát megszerezték. Ez esetben hajlandó lennék, hogy egymást ne rontsuk, készleteimet Önöknek eladni. Szives üdvözlettel

Budapest, 1899. október 3.

Ráth Mór s. k.“

Szószerint közlöm ezt a ritka és kitüntető levelet. Igazán ritka, mert nem hiszem, hogy még valaki, legkevésbbé pályatársai közül valaki, kapott volna *Ráth Mór*-tól sajátkezüleg irt levelet, és kitüntető, mert az már egészen bizonyos, hogy ezen a szivélyes hangon senkivel nem levelezett.

Akkori összeköttetésünk során még intézett hozzám néhány sajátkezü levelet (hivatalosan, a cég nevében és aláirásával sokat) — mind rendkivül barátságos hangon voltak tartva. Mindig „tisztelt“ vagy „kedves kollégának“ szólit, mindig baráti üdvözlettel zárja leveleit.

Honnét ez a nagy előzékenység a *Ráth Mór* részéről, akit mindenki emberkerülő, nyers modoru, goromba, gőgös és megközelithetetlen embernek ismert — hirből, mert személyesen nem ismerte őt senki. Még saját cégének alkalmazottai sem.

Mint a Dalai Láma, ugy zárkózott el lakásában, nem érintkezett családján kivül senkivel, nem járt sehová, saját üzletvezetőjének is csak irásos ukázokban adta ki rendelkezéseit. Azt beszélték akkor, hogy 20—25 év óta nem volt benn saját üzleti helyiségében, hogy családja éppen azért birta rá, hogy saját könyvesboltját kerülje, mert oly goromba volt ott megforduló előkelő klienseivel, hogy azok sorra otthagyták. Az a hir járt róla, hogy az egyetlen *Deák Ferenc* volt, akinek előtte tekintélye volt, akivel szemben előzékeny magatartást tanusitott, mikor az naponta megfordult a Ráth-féle könyvesboltban. De már *Gyulai Pál*-lal összeakadt akárhányszor. Csakhogy ez fölébe is tudott kerekedni; meg is cselekedte akárhányszor és hire kelt a Ráth-féle könyvesboltban vivott gyakori szócsatáknak.

De ha ott hagyta is pulpitusát és iróasztalát — azért mégis ő intézett mindent — tudott mindenről, beleegyezése nélkül semmit sem volt szabad elintézni, minden apróság átment a kezén, minden rendelést megvizsgált, minden szálli-

tást ellenőrizett és ez mind együtt — nem kis dolog; mert nincs körülményesebb, pepecselőbb munka a szortimentkönyvkereskedésnél.

E mellett kiadványai ügyét is kizárólag maga intézte. Az pedig nagy dolog volt, mert sok kiadványa volt és előállitásuk rendkivüli gondozást igényelt.

Ráth Mór igazán nagy kiadó volt, a legkülönb a maga korában. Az általa kiadott munkák az irodalom legbecsesebbjei voltak; külső kiállitásuk páratlanul szép és előkelő, igazán finom izlésről tanuskodó. Még ma sem érte utól senki, de meg sem közelitette senki az ő kiadásainak eleganciáját. Szinte érthetetlen, hogy birta magát elhatározni annak a finom és drága papirosnak felhasználására, amelyen jelentékenyebb kiadásait nyomatta. Nem emlékezem, hogy láttam volna Ráth Mór-féle kiadást, mely ne lett volna famentes papiron nyomatva. Ez pedig nagy luxus volt már akkor is.

Ha a *Ráth Mór* kiadói tevékenységét az ő kiadói katalógusa alapján biráljuk el, azoknak a könyveknek tömege és jelentősége szerint, amelyek az ő nevével láttak napvilágot, akkor ő nemcsak hazájának első kiadója a maga korában, hanem az európai nagy kiadók sorában is egyik első helyet tölti be.

Bámulatos az a sokoldalu tevékenység, melyet ő 1854-től, vállalata megalapitásától mintegy a 80-as évek derekáig kifejtett; különösen az, amelynek során 1867 után az akkori kormánnyal egyetértésben gondoskodott az abszolutizmus után ébredő nemzet mindennemü szellemi szükségleteiről. Az iskolák mindennemü tanszerekkel való gyors ellátásának ügyében — mondják — csodákat müvelt. Egyáltalában bámulatra méltó munkaerő lehetett élete javakorában.

Ha végigtekintünk az általa kiadott művek során, az akkori kor legjelentékenyebb munkáit találjuk együtt és ha a ma élő irodalomban azokat szemeljük ki, amelyek abból a korból maradtak ránk és még ma is aktuálisak, még ma is állandó becsüek — akkor bizonyára a Ráth Mór kiadásait válogattuk össze.

Hogy e mellett a nagyvonásu kiadói müködés mellett, a kiadványok külső kiállitására forditott pazar bőkezüsége mellett, a terjesztés tekintetében végtelenül kicsinyes, a

könyvkereskedőkkel való érintkezésben érthetetlenül oktalan volt — ez ennek az eredeti egyéniségnek alig felfogható sajátszerüsége és tragikuma.

Ennek tulajdonitható, hogy a legszebb, a legelismertebb, a legkeresettebb, a legnépszerübb könyvek kiadója valóságos, számbavehető sikert soha sem tudott elérni, hogy sisyphusi munkát végzett egész életén át és hogy a leggazdagabb magyar irodalmi kincsesbánya fejedelmi ura koldusszegényen halt meg.

Engem mindig felette érdekelt ez az erős egyéniség, akit csak kiadványaiból és a róla terjesztett legendákból ismertem. Sohasem gondoltam, hogy valaha is személyesen megismerkedem vele; hiszen ő teljesen elzárkózott a világtól. Ez, még ha akartam volna is, teljes lehetetlenségnek látszott. És mégis megtörtént. Egészen váratlanul és eléggé kellemes módon.

Szabadságidőmet Ausseeban töltöttem azon a nyáron. Valamelyik nap átsétáltam Alt-Ausseeba, az erdőben szembetalálkoztam a fiatal *Ráth*-tal, aki egy öreg ur mellett haladt. Megállt, üdvözölt és bemutatott édesapjának, *Ráth Mór*-nak. Most már hármasban sétáltunk tovább, beszélgettünk sok mindenféléről és midőn estefelé a Ráthék lakása elé érkeztünk és én elbucsuztam tőlük, az öreg ur meghivott, hogy másnap délután látogassam meg. Ettől a naptól kezdve gyakran voltam nála és vele együtt hosszu sétákon és rám nézve igen becses eszmecserékben némileg megismerkedhettem ennek az igen művelt és érdekes embernek igazi lényével és sajátszerü különcségeivel. Velem szemben mindig igen udvarias volt, igazi érdeklődéssel látszott viseltetni irányomban, talán szabad mondanom, hogy megkedvelt és szivesen vette társaságomat.

Igy történt, hogy midőn ama kezdeményezés folytán hozzám intézte levelét, azon a bizalmas hangon közelitett meg, mely régen történt ausseei találkozásunk visszhangja volt.

Én a levélre adott válaszomban emlékeztettem őt azokra a tárgyalásokra, melyeket 1895-ben fiával folytattam. Egyetlen fia sulyos betegség áldozatául esett és én éppen e felett beszélgetve az illető ügyvéddel, az kifejezést adott annak a

meggyőződésének, hogy most bizonyára fokozott mértékben kiván az üzleti gondoktól szabadulni.

Mindezek kapcsán közöltem vele, hogy az utóbbi napokban találkoztam a szóban forgó ügyvéddel és arról a nagy csapásról beszéltünk, amely őt, az apát és minket is, a kollégákat érte kitünő és mindenki előtt rokonszenves fiának korai elvesztésével. Ez alkalommal megemlékeztünk a három év előtti bizalmas tanácskozásokról és az ügyvéd kérdezte tőlem, vajjon most is megvolna-e bennünk a hajlandóság, hogy az elejtett fonalat ujra felvegyük, amire én természetesen igenlő választ adtam.

Ami *báró Eötvös József* műveit illeti, értesitettem arról, hogy azoknak kiadási jogát *báró Eötvös Loránd* az Eötvös-alap tanitói házára ruházta át, a mi intézetünk a kiadás terjesztésével van megbizva. Ennek folytán magától értetődik, hogy a létesitendő uj kiadásnak sikere és terjesztése érdekében volna, hogy az eddigi és a jövő kiadás egymást ne rontsa és ennek megbeszélése végett bármikor szivesen állok rendelkezésére.

Erre azonnal irt válaszában arról értesitett *Ráth Mór*, hogy visszaemlékezik arra, hogy 1895-ben nagy beteg volt, alig volt akkor remény, hogy valaha üzleti dologgal foglalkozhassék és akkor történhettek ezek a tárgyalások. Ugy gondolja egyébként, hogy minden közbenjárás közöttünk felesleges, legjobb lesz, ha közvetlenül érintkezünk ezekben az ügyekben. Miután egészségi állapota nem engedi meg, hogy felkeressen, legközelebb közölni fogja a napot és órát, amikor ő nála háboritatlanul megbeszélhetjük a dolgokat.

Ettől fogva gyakran érintkeztünk. Az *Eötvös József* Ráthnál meglevő készleteinek megváltását tárgyaltuk. Nem volt köztünk eltérés a vételár tekintetében, de nehezen ment a leltár pontos összeállitása és a különböző tartozékok jogviszonyainak megállapitása. Igy nevezetesen a rendkivül szép kötési lemezek tulajdonjogának átruházása körül merültek fel nehézségek, melyekben a Ráth-féle Eötvös-kiadások forgalomba kerültek.

Én szerettem volna akkor az egész üzlet megvételéről tárgyalni, amidőn az Arany-opció is elintézést nyert volna, *Ráth Mór* gyakran beszélt is erről, de valahogy tartózkodott

attól, hogy leltárát megmutassa. Ő talán rég megfeledkezett arról, hogy az 1895. évi leltári adatok birtokomban vannak, hiszen azokat akkor fia közölte velem. Vagy talán restelte megmutatni, hogy azóta minő változások állottak be ezekben a készletekben, mert mindig csak általánosságban tért vissza erre a dologra, kijelentvén, hogy mindenekelőtt az Eötvös dolgát akarja nyélbeütni, azután tárgyalni fogjuk ezt is.

Az *Eötvös* munkáinak átvételére vonatkozó szerződés november 3-án aláirásra is került. *Ráth Mór* azután megint sulyos betegségbe esett, a tárgyalások nem voltak folytathatók. A lebonyolitás körüli levelezést attól az időponttól kezdve *Ráth Mórné* folytatta velünk. December vége felé azután kereste ebben az ügyben az érintkezést velünk *Ráth György* táblai tanácselnök, Ráth Mór testvéröccse. Ő kiragadott egy pontot az egész komplexumból, arra kért választ igennel vagy nemmel. Mikor információt kértünk az illető tételről, azt kereken megtagadta.

Lehet, hogy igen jeles biró volt, de bátyjának ügyeit nem jól intézte. Mert látván a rendes kereskedelmi szokás szerint való tárgyalás lehetetlenségét, oly propoziciót tettem neki, amely az egész ügyet minden további nehézség nélkül bátyjára nézve fényesen megoldotta, őt tetemes anyagi előnyökhöz juttatta volna.

Ugyanis azt ajánlottuk neki, hogy tekintet nélkül a könyvek értékének becsüjére, számára és minőségére, az öszszes készleteket bolti ár szerinti összegben összeállitva, akként vesszük át, hogy ötféle rabatt-kategóriát állitunk fel, az első 100.000 koronáért a legnagyobb összeget, a második 100.000 koronáért a rá következő összeget és igy tovább likvidáljuk. Ő azonban ezt mindaddig tárgyalni nem akarta, mig az ő lehetetlen részletkérdésére meg nem kapja az igent vagy a nemet. Megkapta tehát a nemet. A tárgyalás megszakadt és a Ráth-féle üzlet soha többé nem vált eladhatóvá. Az egyetlen érték, amelyet még belőle kifacsart *Ráth György*, az a megváltási összeg volt, amelyet a ***Franklin-Társulat*** az Arany-készletekért fizetett.

Ami még valamiképpen értékesithető volt a javamüvekből, az utazási műveket, a *Benvenuto Cellini* életrajzát, a *Jókai* „Benyovszky"-ját, a *Deák Ferenc* leveleit és gondolatait, *Hor-*

váth Mihály történeti könyveit, *Vámbéry* munkáját, *Halévy, Hugo, Tolsztoj, Dickens, Manzoni, Maupassant, Scott, Laboulaye, Gregorovius, Thackerey, Turgenyev* és *Verne* munkáit 1905-ben vettük meg Ráth Mór utódjától. Annak az összegnek egy kis hányadáért, amelyet annak idején felajánlottunk volt érte.

Az egész ügynek emléke ma már csak néhány elsárgult irói szerződés és nyugta, melyek érdekesen fogják valamikor a jövőben megvilágitani annak a kornak irodalmi viszonyait.

Egy óráig a Pfeifer-könyvkereskedés tulajdonosai.

Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése is a mienk volt egy óra hosszáig. Ennek története a következő.

A Jókai-összkiadás története során elmondottam, minő nehézségek között született meg az a megállapodás, amellyel az összkiadás részére biztositottuk a *Pfeifer Ferdinánd* kiadásában megjelent Jókai-munkákat. Ez a megállapodás csak korlátolt példányszámra vonatkozott, amidőn az kimerült, meg kellett hosszabbitani. A meghosszabbitás alkalmából *Jókai Mór* a következő levelet irta *Pfeifer István*-hoz:

„Igen tisztelt Pfeifer ur! Kedves Barátom!

Örömmel értesültem arról, hogy Ön a tulajdonát képező műveimnek a 100 kötetes összkiadás számára való átengedése tárgyában a szerződést a Révai-Társasággal meghosszabbitotta.

Minthogy ezáltal lehetővé tette műveim e legnagyobb és legjelentékenyebb kiadásának zavartalan folytatását, a magam részéről indittatva érzem magamat, Önnek szives köszönetemet kifejezni.

A Révai-Társaság által kiadott és terjesztett összkiadásból engem megillető jövedelmek majdnem 60 éves irói pályám egyedüli anyagi eredményei és minden, amit családomnak anyagiakban hátrahagyhatok. Nemcsak erkölcsi, de anyagi érdekem is ennek folytán, hogy ezen kiadás, melynek minden kötete után engem osztalék illet meg, folytatható legyen mindaddig, amig a magyar közönség munkáim iránt érdeklődik. Épp ezért hiszem és remélem, hogy nemcsak tisztelt Pfeifer ur, hanem azok is, akik Ön után következnek, ugyanazzal a jóindulattal fognak irán-

tam és jogutódaim iránt viseltetni, amellyel Ön mindenkor megajándékozott.

Legnagyobb tiszteletem és baráti üdvözletem mellett maradok

Budapest, 1903. november 21.

Igaz hive és tisztelője
Dr. Jókai Mór."

Ez a levél folyománya volt annak, hogy mi Jókaival közöltük volt és abba az 1903-as jegyzőkönyvbe is befoglaltattuk, hogy a *Pfeifer-céggel* való ujabb megállapodás szerint a cég kötelezettséget vállalt, hogy azon esetre, ha a korlátlan tulajdonát tevő Jókai-művek tulajdonjogát bármikor eladni szándékoznék akár külön, akár a többi kiadványokkal együtt, — vagy többi kiadványaival és a szortiment-könyvkereskedéssel együtt, minket e szándékáról értesiteni fog és részünkre elővételi jogot biztosit a rá nézve legkedvezőbb ajánlat alapján.

Pfeifer István 1909-ben elhalálozott és családja felszólitott, tegyünk javaslatot a Jókai-művek tárgyában. Mi többféle alternativ javaslatot tettünk mind a további példányonkénti részeltetésre, mind a végleges megvételre vonatkozólag. Ez utóbbi tekintetében oly magas összeget ajánlottunk fel, hogy eleve is kizártnak kellett tartanunk, hogy bárki ennél nagyobb ajánlatot tehessen a családnak, aminthogy ezek a jogok ránk nézve, a Nemzeti kiadás kiadóira nézve, tényleg a legnagyobb értéküek voltak.

A család azonban nem birt elhatározásra jutni. Mi tanácsoltuk volt, hogy a szortiment-üzletet külön adják el, a Jókai-jogokat is külön és azonfelül értékesithetők azután a többi kiadványok is, amelyek különben már ebben az időben igen jelentéktelenek voltak. Másfelől azonban azt tanácsolták, hogy az egész vállalatot egy tömegben értékesitsék. Többfelé intéztek is felszólitást ajánlattételre. De ugy látszik, csak egy oldalról kaptak ajánlatot tényleg az egész komplexumra, a *Franklin-Társulat* részéről. Ezen annál inkább csodálkozhattunk, mert hiszen a *Franklin-Társulat* legjobban tudhatta és tudta is, hogy ránk nézve és a Jókai-összkiadásra nézve életbevágó érdek, hogy a Jókai-művek hozzánk kerüljenek, ismerte is Jókainak e tekintetben kifejezett végakara-

tát, mert hiszen azt más formában *Jókai* a Franklin-Társulattal is közölte és igy az ajánlattételnek gyakorlati célja nem lehetett. Megvolt azonban az a hatása, hogy több mint felével emelték a vételárat, amely oly magasra rugott immár, hogy semmi arányban nem állott a szóban forgó kötetek értékesithetőségének mértékével.

A *Franklin-Társulat* éppen csak kárt okozhatott nekünk evvel az ajánlattal, de magának semmi esetre sem használhatott, mert teljességgel ki volt zárva, és ezt jól tudta, hogy mi lemondjunk a Jókai-művekről. Igy történt, hogy midőn azután velünk a *Franklin-Társulat* magas ajánlata közöltetett, mi kénytelenek voltunk azt szó nélkül elfogadni és *az egész Pfeifer-féle üzletet átvenni.* A szortiment-könyvkereskedést nyomban átadtuk előzetes megállapodás értelmében *Rényi Károly* könyvkereskedőnek, neki adtuk át a többi kiadványokat is, magunknak nem tartottunk meg egyebet, mint a „Nemzeti kiadás"-ban 15 kötetet tevő Jókai-munkákat.

A központi bizományi osztály.

Rényi Károly azonban nem sokáig tartotta meg a Pfeifercéget. Az ő munkaerejét tulságosan igénybe vette az általa alapitott *Magyarországi könyvkereskedők központi bizományi üzlete.*

Ez a bizományi üzlet sajátságos fajtája a könyvkereskedelemnek. A közönség jóformán nem is tud létezéséről, pedig igen fontos szerve a könyvárusok egymás közötti összeköttetésének. Ily bizományi üzletek csak az egyes országok gócpontjain állnak fenn, igy Párisban, Londonban, Lipcsében, Bécsben, Budapesten. A bizományoshoz cimezve küldi el a vidéki könyvkereskedő összes rendelőcéduláit, az szétosztatja azokat a kiadók között, akik összes küldeményeiket a bizományoshoz küldik. A bizományos az egy-egy könyvkereskedő részére beérkezett összes küldeményeket és értesitéseket hetenként egyszer vagy kétszer bálába, ládába vagy postacsomagokba csomagolva küldi el a maga kommittenseinek. Csak igy válik lehetségessé a gazdaságos expedició, mert ha a kassai vagy debreceni könyvkereskedőnek minden egyes kiadó rendeléseit postán expediálná, ez oly óriási költségekkel járna, ami felette megdrágitaná a könyvek árát. Csakis a

bizományos utján érhetők el e részben nagy megtakaritások. A bizományos teljesiti a fizetéseket is az ő kommittense helyett, ő váltja be a készpénzcsomagokat, ő jár el mindennemü megbizásban, ő képviseli egyáltalában a kommittensnek mindennemü érdekét. A bizományos tájékoztatva van minden egyes kommittensének szükséglete, üzleti forgalma és anyagi helyzete felől és igen nagy diszkrécióval tartozik kezelni kommittenseinek ügyeit. Ilyen üzlete volt *Rényi Károly*-nak és ezért mondott le rövid idő mulva a Pfeifer-féle szortiment-könyvkereskedésről, átadván azt a Zeidler-Testvéreknek.

De midőn 1916-ban az *Eggenberger-féle* szortiment-üzlet eladóvá vált, *Rényi Károly* mégis csak visszatért első szerelméhez, megvette az *Eggenberger-féle* könyvkereskedést és ránk ruházta a bizományi üzletet, amelyet mi a legnehezebb időben, a háboru közepett vettünk át, illetve egyesitettünk a már nálunk megvolt bizományi üzlettel, ugy, hogy most az egész ország majdnem összes könyvkereskedői ezen ügyeik tekintetében a mi bizományi osztályunkban vannak összpontositva.

A „Könyves Kálmán“ műkiadóintézet.

Intézetünk az idők folyamán több vállalatban vállalt részesedést. Ezek közül első sorban megemlitendő a *Könyves Kálmán magyar műkiadó részvénytársaság*, amelyet 1891-ben alapitott meg egy kis szövetkezet. A cél, amely ezt a vállalatot létrehozta, az volt, hogy kiváló magyar festők arra alkalmas képeit művészi reprodukciókban adja ki és terjessze a vállalat és ily uton szoritsa ki az értéktelen és izléstelen olajnyomatokat, amelyekkel nagyrészt külföldi ügynökök az országot elárasztják.

Az első ilynemü vállalkozása a műkiadó társaságnak *Munkácsy*-nak *„Honfoglalás“* cimü képe volt. A siker tulszárnyalta a legvérmesebb várakozásokat, mégis rövid idő mulva inogni kezdett a vállalat, mert ügyvitele nem felelt meg azoknak a fontos kereskedelmi és pénzügyi szempontoknak, amelyek figyelembevétele nélkül a legjobb vállalat sem virágozhatik.

Minthogy a *Könyves Kálmán* a Jókai-összkiadás ter-

jesztésében is részt vállalt, mi is nagy mértékben érdekelve voltunk és midőn a vállalat válságba jutott, a többi hitelező minket szólitott fel arra, hogy a szanálás műveletét hajtsuk végre, ha lehet. Ezt a nagy nehézséggel járó feladatot akkor társaságunk nevében *Révai Ödön* vállalta magára, aki azt sikerrel keresztül is vitte. A *Könyves Kálmán*-ból virágzó vállalat lett, amely a magyar festők munkái reprodukcióinak széleskörü elhelyezést biztositott nemcsak idehaza, hanem a külföldön is. Berlinben és Bécsben fiókokat nyitott, amelyek a magyar művészet termékeit nagy mértékben propagálják odakünn. A *Könyves Kálmán*, mint műkiadó vállalat, nagy nevet és becsületet szerzett a magyar művészetnek.

A berlini kisérlet.

Igen kevesen tudják még szükebb pályatársaink közül is, hogy intézetünk egy időben egy németországi könyvkiadóvállalatban is vállalt részesedést. Midőn a „*Klasszikus Regénytár*“-at megindítani készültünk, az eredeti terv az volt, hogy ezt a munkát illusztrálva adjuk ki; minthogy pedig itt különböző nemzetek irodalmi főműveinek kiadása forgott szóban, egy ilyen illusztrált kiadást csak akként lehetett volna keresztülvinni, ha a francia, angol, német, stb. műveket francia, angol, német és más művészek illusztrálják.

Mi tehát akként akartuk tervünket keresztülvinni, hogy ugyanilyen klasszikus regénytárak adassanak ki francia, angol, német, esetleg olasz nyelven is és az illusztrációkat egymás között kicseréljük. Erre vonatkozólag mindenekelőtt Németországban tapogatództunk, ahol az eszme egy legelsőrendü német könyvkiadóvállalat részéről a leglelkesebb fogadtatásra talált. Közben a véletlen ugy irányitotta, hogy figyelmünk ráterelődött *Bárd Gyula* berlini kiadóra, aki magyar származásu fiatalember létére művészi kiadványaival Berlinben már akkor nagy elismerésre tett szert. Cégének akkori kiadásaiban ő alkalmazta először az u. n. Rembrandt-heliogravüröket, azokat a mélynyomásokat, amelyek gyorssajtón állithatók elő. Minthogy ez a nagyszerü találmány minket felette érdekelt és *Bárd* az illető londoni intézet révén magának Németország részére jóformán monopóliumot biztositott volt, mi bele akarván kapcsolódni ebbe az ügybe, legcélszerübbnek találtuk

részt vállalni a *Bárd-féle vállalatban*, amely különben is anyagilag igen gyengén volt megalapozva. Intézetünk társul lépett be a *Bárd, Marquart u. Co.* cimü kiadóvállalatba azzal a célzattal, hogy ennek segitségével viszi keresztül először a „*Klasszikus Regénytár*“ illusztrálásának ügyét, azután pedig más oly vállalkozásokat, amelyek kizárólag magyar nyelven nem alkothatók meg, de megvalósithatók fényes eredménnyel, ha több nyelvü kiadás egyszerre válik lehetővé.

Bárd Gyulá-ban megvoltak bizonyos fokig az előfeltételek ily nagyszabásu terv keresztülvitelére. Megvolt benne a kellő műveltség, a művészi érzék, a kiadói intuició és a mi nagy perspektiváju terveinknek megértése; társában, *Marquart Eugen*-ben viszont megvolt a német embert jellemző megbizhatóság, az ügyvitelben az üzleti korrektség és pontosság.

Egy ideig előnyösen látszottak egymást kiegésziteni, utóbb azonban mindkettőjük féltékenysége egymásra kellemetlen helyzeteket teremtett. A cég egy pár nagysikerü monográfia-gyüjteményt bocsátott közre, azokat az ismert szép és értékes gyüjteményeket, melyek legelsőrendü férfiak szerkesztésében jelentek meg. A „*Die Kunst*“ cimü gyüjtemény *Richard Muther* szerkesztésében, „*Die Musik*“ *Richard Strauss* vezetése alatt. „*Die Literatur*“ *Georg Brandes* irányitásával és „*Die Kultur*“ *Kornelius Gurlitt* neve alatt.

Ezek a kiadványok mintaszerü kiállitásuk és aránylag olcsó áruk miatt nagy feltünést keltettek a német könyvpiacon. Fennmaradásuknak azonban előfeltétele volt, hogy a Rembrandt-heliogravürt célszerüen ki lehessen aknázni, ami csak ugy lehetséges, ha az ezen rendszer szerint készülő képekből nagy példányszám nyomatik egyszerre. Ez viszont csak akként vihető keresztül, ha ugyanezek a kiadványok más nyelveken is megjelennek.

Mi a magyar kiadást már elő is készitettük, a francia kiadás is jóformán biztositva volt, amellett állandóan tárgyaltunk londoni üzletbarátunkkal, aki közvetitette a még mindig titokban működő nyomda között és közöttünk az érintkezést. *Bárd Gyula* már beutazta fél Európát, hogy ezeknek a monográfiáknak, valamint egy már akkor tervezett más nagy munkának, egy Rembrandt-heliogravürökkel diszitendő bibliának a különböző nemzetek nyelvén való kiadását előkészitse. Még-

sem kerülhetett ezekre sor, mert közben a társak jelentéktelen kis dolgok miatt összekülönböztek egymással és az együttmüködés ugyszólván lehetetlenné vált. Szinte nevetséges felemliteni, mégis érdekes, hogy ily nagy tervek keresztülvitelére hivatott emberek a felett veszekedtek, hogy a hó végén melyikük kézbesitse a tisztviselőknek a fizetést. Mindegyik magának követelte ezt a jusst, az egyik azért, mert idősebb, a másik azért, mert tevékenyebb tagja a cégnek.

Ily viszálykodások mellett nem volt kilátás rá, hogy egészséges irányban fejlődjék a vállalat és mi, akik különben is messze voltunk és csak a legteljesebb harmónia esetén érvényesithettük volna ingerenciánkat a vállalat vitelére, alig egy év elmultával jónak tartottuk visszavonulni, ami azután némi károsodás révén sikerült is. A társak szétváltak és most mindegyik a maga utján jár, egyik sem azzal a sikerrel, amely bekövetkezett volna, ha együtt maradnak és velünk együtt keresztülviszik a Rembrandt-heliogravürre alapitott nagyszabásu vállalatok egész sorozatát.

A Bárd, Marquart u. Co. cég üzleti jelvénye.

Az „Universitas".

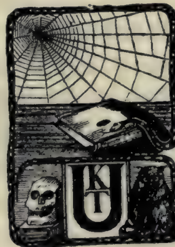
Egy további vállalkozás, amelyben irányadó részt vállaltunk, 1911-ben jött létre *Universitas* cim alatt.

Azok a budapesti könyvkereskedők, akik az egyetemi ifjusággal, különösen pedig az orvostanhallgatókkal a legélénkebb kapcsolatban állottak és ismerték mindazt a nyomoruságot, amely abból származott, hogy nincsenek gyakorlati tankönyvek, összeálltak egy uj kiadótársaság alapitására, amelynek

feladata gondoskodni az egyetemi hallgatók részére rövid, de gyakorlati és kimeritő tankönyvekről.

Elsősorban az orvosi tudomány nagy hézagainak betöltéséről volt szó. Ebből a célból alakult meg az *Universitas* könyvkiadótársaság, tapasztalt könyvkereskedőknek és kiadóknak társasága. Mindenekelőtt az orvosi tudománynak minden ágában a legjobb szakerőket igyekezett megnyerni jó és értékes tankönyvek írására. Igen értékes tanácsokkal és utbaigazitásokkal látta el mindjárt a megalapitáskor az *Universitas*-t *dr. Nékám Lajos* professzor, aki a kiadótársulat és az egyetem arravaló tanárai között mintegy kapcsot képezett. Az *Universitas* lázas müködést fejtett ki, hogy lehetőleg négy-öt éven belül az egész tananyag célszerü tankönyvekben feldolgozásra kerüljön. Munkáját azonban derékon törte a háboru. Mintegy 20 kitünő tankönyvet közrebocsáthatott *dr. Buday Dezső, dr. Feleky Hugó, dr. Hári Pál, dr. Hoór Károly, dr. Jendrassik Ernő, dr. Kenézy Gyula, dr. Lenhossék Mihály, dr. Moravcsik Ernő Emil, dr. Nékám Lajos, dr. Reinbold Béla, dr. Tellyesniczky Kálmán, dr. Rhorer László, dr. Szabó József, dr. Veress Elemér* tollából; a többi előkészületben levő mű sorsa most mindazoktól a tényezőktől függ, amelyek a szellemi és ipari munka ujra felvételét hazánkban valamikor talán csak lehetővé fogják tenni.

Az *Universitas* 1911-ben alakult meg oly gazdag programmal, mely a fejlődő és viruló Magyarországot tartotta szem előtt. Miként fogja programmját megvalósitani, miként fog e nagyrahivatott vállalat maga elé tüzött feladatának megfelelni, az attól függ, hogy a jövő Magyarország miként fog kialakulni területileg, gazdaságilag és szellemileg.

Az Universitas cégjelvénye.

XX.

AZ ALVÁLLALATOK.

Ennek a könyvnek őszintének és igaznak kell lennie. Ha nem az, akkor még azok szemében sincs becse, akik mint szakmabeliek esetleg érdeklődnek a benne foglaltak iránt. Törekedtem is mindent ugy rajzolni, ahogy valóban megtörtént és ha ez nem sikerült mindenben, — ennek csak fogyatékos erőm az oka, nem pedig az, mintha bármit is jobb szinben, szebb világitásban akarnék feltüntetni.

Ha azt akarom, hogy ennek a vállalati önéletrajznak oktató hatása legyen legalább az utánunk következő ifjabb nemzedékre — pedig erre igenis törekszem, — akkor nem szabad hibákat elrejtenem ott, a hol azok valóban megtörténtek.

Ugy érzem, ebben a szellemben biráltam az eddigiekben is mindazt, ami sorra került, a magam hibáit épp úgy, mint a mások tévedéseit, és ehhez a módszerhez kell ragaszkodnom különösen ebben a fejezetben, mely ennek a könyvnek legszomorúbb fejezete lesz, mert be fog számolni az intézetnek legszerencsétlenebb vállalkozásairól.

A terjesztési nagyüzem, amint az erről szóló fejezetben láttuk, a mult század utolsó évtizedében igen nagy arányokban fejlődött. A szemmellátható sikerek sokakat vonzottak erre a kereseti forrásra, mely ugy kivülről nézve könnyünek és biztosnak látszott. Megfelelő tőkeerő nélkül derüre-borura keletkeztek kisebb-nagyobb részletüzletek, melyekről ugyan szinte mathematikai biztonsággal előre meg lehetett állapitani. hogy mikor fognak megszünni, de amelyek ezalatt az idő alatt

mégis igen sok bajt okozhattak és okoztak — és nagyon hátráltatták a viszonyok javulását.

A mi nagykiterjedésü terjesztő üzemünkben legközvetlenebbül tapasztaltuk mindazt a sok bajt, mely minduntalan változó formában jelentkezett; ott szenvedtünk legtöbbet ezek alatt a viszonyok alatt és igy foglalkozni kellett azzal a kérdéssel, mi itt a teendő?

Az a gondolat, hogy a sok kis outsidert lehetőleg egy kalap alá kellene hozni, egységes irányitás alá és azonos elvek szerint kellene adminisztrálni — elvileg egészen helyesnek látszott.

A gondolat maga nem kifogásolható; mint rendszer a papiron bizonyára szépen kialakitható, bölcs paragrafusokba szedhető.

De hogy fest vajjon az életben? a valóságban? a gyakorlati kivitelben?

Az angolnak van egy szava, egy vezéreszméje, egy principiuma, mely irányitja ennek a világuralmat gyakorló nemzetnek minden cselekedetét. „Men, not measures.“ „Ember kell, nem rendszabály.“ — Az angolnál ez jelszó a politikában, vezérelv az üzleti életben, irányitó momentum a magándolgokban.

Mit érünk a legszebb rendszabállyal, ha nincs hozzávaló emberünk, akire rábizhatnók a keresztülvitelt? Mit érünk a legideálisabb koncepcióval, ha nincs emberünk, aki azt gyakorlatilag valóra váltsa?

Az volt a végzetes tévedésünk, és ebbe bukott bele minden szép akarásunk, hogy az a gondolat vált nálunk urrá: meg kell csinálni a jó, okos intézményt, a gyümölcsözőnek igérkező üzleti vállalatot — majd akad ember, aki alkalmas ezt vezetni. Legyen meg az üzlet, — majd lesz hozzá ember.

És nem akadt ember hozzá, sohasem akadt! Mert ebben az országban csak a legritkább esetekben akadnak emberek, akik egy komoly és felelősséggel járó oly feladat megoldására alkalmasak, amely munkával, nagy, komoly, becsületes munkával és odaadással jár.

Nagy dolog, ha valaki egy életen keresztül *egy* ilyen emberre akad. Ez már főnyeremény. De hogy 6—8 vállalat

részére akadjon 6—8 ilyen alkalmas vezető — az már a fantasztikus utópiák sorába tartozik.

Mikor a világháboru során ugy fordult, hogy benn voltunk Szerbiában, Romániában, hatáskörünk kiterjedt jóformán az egész Keletre, akkor egy igen nagy budapesti bank igazgatója azt beszélte nekem, hogy négy arra való fiatal embert keres, akik lemennének Keletre, ott a terepet jól kitanulmányoznák, kereskedelmi, ipari, közgazdasági összeköttetéseket szereznének, nagy vállalkozásokat kezdeményeznének és vezetnének. Mindegyik azt a bizonyos marsallbotot kapja a tarsolyába. Határtalan lehetőségek, széditő perspektivák nyilnak meg előttük, nagyszerü karriér kinálkozik arra való embereknek. Arra kért, ha tudok ilyen fiatal embereket, küldjem el hozzá. Én is kerestem, kutattam, ő is, mások is. De bizony csak nem találtunk senkit — nem kinálkozott senki. Elmult egy hét, két hét, három hét, négy hét, — megint csak összetalálkoztam bankigazgató barátommal és konstatáltuk, hogy nincs egész Magyarországon négy olyan fiatal ember, aki a szóbanforgó missziót elvállalni képes és hajlandó is. Igy akartuk mi meghóditani a Keletet kereskedelmileg, iparilag, igy akartunk mi a háboruból a magunk részére gazdasági előnyöket szerezni.

Ha ilyen nagy kilátások mellett nem lehetett kvalifikált embereket találni — mennyivel kevésbbé lett volna szabad erre alapitani vállalatainkat, amelyek éppen csak anyagilag elégithették ki az ambiciókat, egyébként azonban igen nagy munkateljesitési igényeket támasztottak embereinkkel szemben.

Azután decentralizálni akartuk az üzemet anyag és hely szerint: az egyik alvállalat foglalkozzék csak egy bizonyos fajtáju irodalommal, kultiváljon csak egy bizonyos fajtáju publikumot egy erre speciálisan alkalmas ügynöki kar segitségével, — egy másik csak egy körülhatárolt vidéket öleljen fel és azt dolgozza fel annál intenzivebben.

De nem ezt az eredményt értük el. Hanem a decentralizációval decentralizáltuk a tehetséget, az egységes organizációt, a rendet, a szabatos elintézést — és nagyranöveltük kisagyu, apró emberekben az önhittséget, a fegyelmezetlenséget, a pongyolaságot, a léha rendetlenséget. Kiadtuk kezünkből az

intézkedés módját és lehetőségét és arra nem alkalmas emberekkel kezeltettük vagyonértékeinket; azok lelkiismeretes (!) ügykezelésére biztuk a nagyüzem legfontosabb életbevágó ügyét: a hitelmegállapitás dolgát, és midőn rájöttünk, hogy ezek, akár tudatlanságból, akár járatlanságból, akár léhaságból és lelkiismeretlenségből, rosszul kezelték a dolgokat — akkor már késő volt, akkor már el volt herdálva a rájuk bizott tetemes tőkevagyon.

De az egy kézben való koncentráció sem sikerült. Amikor ma bekapcsoltunk egy ilyen outsidert, holnap más keletkezett helyette; nyilvánvaló volt, hogy most már csak azért is fognak alapitani ilyen vállalatokat, hogy azokat azután mi megváltsuk.

Céltalan volna ezeknek az alvállalatoknak még akár csak cimük szerinti felsorolásával is feleleveniteni emléküket; ma már mindnyájan a multéi, a csendes felszámolás révébe jutottak mindannyian. Sok, sok pénze veszett el a Társaságnak, de ez még nem volt a legnagyobb baj, ez utóvégre is helyrehozható, de sok értékes esztendő és jobbra hivatott erőértékek pocsékolódtak el ezekben az experimentumokban — és ez soha nem hozható többé helyre. Ez volt vállalatunknak eddig legnagyobb vesztesége.

XXI.

KÖNYVESHÁZ AZ ÜLLŐI-UTON.

Azok a különböző kiadói és terjesztői vállalkozások, társas alakulások és alvállalatok nagy személyzetet vettek igénybe. A Váci-utca 1. sz. alatti házban, bár az első emelet felé mindinkább terjeszkedtünk, nem birtuk elhelyezni az egyre szaporodó irodai személyzetet.

Aki tudja, mily rendkivüli nehézségekkel, mily nagy károkkal és főként mily nagy költségekkel jár egy oly hivatal költözködése, amely millió és millió okmányt őriz, amelynél a legkülönbözőbb ügyiratoknak mindig evidenciában és könnyen hozzáférhetőknek kell lenniök: az érthetőnek fogja találni azt a vágyat, hogy ezuttal már nem oly helyiséget kerestünk, amely egy pár esztendeig megint megfelel a szükségletnek, de amelyet azután megint ott kell hagynunk. Ezenfelül szinte lehetetlen kész bérházakban megfelelő helyiségeket találni, amelyek nagy irodák elhelyezésére és könyvkészletek elraktározására alkalmasak. Mindezekből az okokból ki akartuk kerülni az örökös vándorlást és azzal a gondolattal kezdtünk foglalkozni, hogy a vállalat céljainak megfelelő helyiséget épitsünk.

Nagy és terjedelmes helyiségekre volt szükségünk. Ilyeneket a város belterületén fölépiteni nem lehetett. Arra kellett tehát gondolnunk, hogy kijebb megyünk, valamelyik külső kerületbe. Ezzel azonban az is járt, hogy magáról a könyvkereskedésről, a szortiment-üzletről lemondjunk, mert ennek előfeltétele a forgalmas utca.

Bármily viszontagságokon ment keresztül a szortiment-

Az üllői-úti könyvesház.

A könyvesház bejárata,

A könyvesház nagy könyvcsarnoka.

könyvkereskedésnek megalapitása, folytatása, megszünése, ujból való megalapitása, virágzásra való emelése és idáig való folytatása, én mégis a mellett voltam, hogy inkább mondjunk le róla és helyezzük át vállalatunkat egy csöndesebb vidékre és olyan helyre, ahol a terjeszkedésnek mi sem áll utjában.

Nézetemet többféle szempont irányitotta. Egyrészt az, hogy vállalatunknak főereje most már a nagyüzem volt, amelyet a könyvkereskedési détailforgalom kényszerüsége inkább megzavart, mintsem előmozditott, hogy továbbá kiadói működésünk oly nagy mérveket öltött, hogy szinte kivánatossá vált reánk nézve a budapesti könyvpiac biztositása érdekében, hogy ne legyünk versenytársai a többi könyvkereskedőknek, ilyképen biztositván kiadványaink részére az összes szortiment-üzletek teljes jóindulatát. Végül pedig az a sajnálatos körülmény, hogy a szortiment-könyvkereskedésünkben alkalmazott könyvkereskedői szakemberek nem voltak képesek kellően reprezentálni a céget.

Édesatyám személyes közreműködése már 1895-ben megszünt, öcsém a nagyüzem vezetésével volt elfoglalva, engemet a vállalat megalapitásától kezdve teljesen lefoglalt a kizárólag az én vállaimra nehezedő kiadói üzlet vezetése, ugy, hogy a szortiment az utóbbi években teljesen olyan segédekre volt bizva, akik rendelkeztek ugyan a megkivánt szakismeretekkel, de nem rendelkeztek azok felett az egyéni tulajdonságok felett, amelyek a mi vállalatunk szinvonalának megfeleltek volna.

Minduntalan kellemetlenségek merültek fel. Mi a cégnek országos hirnevet szereztünk, amelyet ezek a fiatal emberek a Váci-utcai könyvesboltban egyes vevőkkel szemben tanusitott viselkedésükkel minduntalan megtépáztak. Az emeleti irodából egy európai szinvonalu, nagy kultureszméktől hevitett üzletvezetőség levelezett Magyarország legmüveltebb irodalomkedvelő közönségével és a földszinten egy greizlerei szatócsmódra járt el ugyanannak a közönségnek egy igen kiváló részével, a budapesti könyvkedvelőkkel. Reám nézve ez volt egyik fő oka annak, hogy könnyen elejtsem a szortiment-üzlet folytatásának gondolatát.

Az igazgatóság csatlakozott felfogásomhoz és midőn az Üllői-uton és a Szentkirályi-utcában is kinálkozott egy-egy

alkalmas telek, a végső elhatározás mégis az Üllői-ut mellett szólott, mert a Szentkirályi-utcába való áttelepitést akkor még túlmerésznek gondolták néhányan, attól tartván, hogy ezzel teljesen kikapcsolódunk a város forgalmából.

Neki indultunk tehát az épitésnek, amelyet igen gondos tervezések előztek meg. Ezuttal nem az épitész vezette az épittetőt, ellenkezőleg, az épittető irányitotta az épitész munkáját. Csak így vált lehetővé egy célszerü könyvesház konstruálása, ami nem kisebbiti érdemét annak az épitésznek, aki helyeselvén a szándékokat és megismervén a szükségleteket, beleélte magát a rá nézve is uj feladatba. Majdnem két évtizede épült meg az Üllői-út 18. sz. alatti könyvesház *Sterk Izidor* műépitész terve alapján és az ő ügybuzgó vezetése mellett és ily hosszú idő után is megállapithatjuk, hogy amennyire a szükségleteket és a valószinü fejlődést előre lehetett látni, az épület megfelelt a maga céljának. Valódi, praktikus könyvesháznak vált be. Tágas, nagy és világos helyiségei nagyszámú, sürgő-forgó személyzet befogadására bizonyultak alkalmasaknak.

Az épület gerince egy nagy könyvcsarnok volt, amely a kiadóvállalat összes kiadványainak kézi készleteit foglalta magában. A kinyomatott könyvtömegek oly nagy helyet foglalnak el és oly nagy sulyuak, hogy azokat füzetlen állapotban rendesen nagy földszinti vagy pinceraktárakban helyezik el a kiadók. A kiadóhivatal helyiségeiben mindegyik könyvből csak kelendőségéhez képest kisebb füzött, vagy bekötött példányszámot tartanak készleten. Ezt nevezik kézi készletnek. Innen történik azután a kiszolgáltatás, a könyvkereskedők rendeléseinek elintézése. Ebben a nagy csarnokban, mely körülfutó könyvállványaival olyan hatást tesz a belépőre, mint egy nagy nyilvános könyvtár — hiszen 424 négyszögméter térfogatu volt, — az állványokból kiépitett utcákban voltak elhelyezve a kézi készlet könyvtömegei, valamint a kiadóhivatal tisztviselőinek iróasztalai és pultjai.

A terembe magába egy nagy előcsarnok vezetett, amelynek különleges rendeltetése volt. Nyilvános olvasószobát akartunk a közönség rendelkezésére bocsátani, olyant, ahol az irodalmi ujdonságokkal megismerkedhetik. Kényelmes körülfutó ülő alkalmatosságok, székek és divánok, kis asz-

talok voltak elhelyezve és azokon az aktuális irodalmi ujdonságok. Azonfelül a nevezetesebb könyvészeti és kritikai heti lapok, becsesebb revük, továbbá idegen nyelvü szótárak, lexikonok, cimkönyvek, vasuti menetrendek és hasonló szükséges segédkönyvek állottak a közönség rendelkezésére. Néhány íróasztal is volt ott felállitva a könyvesház vendégeinek kényelmére. Egy művelt fiatalember az intézet tisztviselői közül volt állandóan az olvasóteremben abból a célból, hogy bárminő irodalmi érdekü kérdésben tájékoztatást nyujtson a látogatóknak, bármely készleten levő uj könyvet megtekintésre előadhasson, egyáltalában a látogatóknak mindennemü felvilágositással szolgálhasson. Mintegy 10,000 szétküldött belépőjegy utján hivtuk meg elsősorban saját klientélánkat az olvasószobának igénybevételére, de rendelkezésre bocsátottuk azt bárkinek szabad és dijtalan használatra, elsősorban az egyetemi ifjuságnak. Rövid ideig meglehetős nagy volt a közönség érdeklődése fővárosunknak ezen egészen uj intézménye iránt, de azután mindinkább ellanyhult és hova-tovább alig kereste fel valaki ezt a helyiséget.

A nagy előcsarnokból kétágú lépcső vezetett fel a galériákra, amelyeken az irógépek voltak elhelyezve és azoknak kezelő személyzete. Ezekből a galériákból nyiltak az egyes termek és szobák. Ezekben voltak az igazgatóság helyiségei, tanácskozó terme, szerkesztőségi helyiségek, amelyekben a nagyobb művek kiadása alkalmával az illető munkára vonatkozó szakkönyvtár és mindennemü illusztrativ anyag gyült egybe, azután a főkönyvelés, főpénztár, titkárság és levelezés stb. helyiségei, valamint az intézetnek saját becses bibliografiai és könyvkereskedelmi szakkönyvtára is. Az egész akként volt elrendezve, hogy az iroda vezetője egy pontról jóformán áttekinthette az egész üzemet. Bonyolultnak látszott, mégis egészen egyszerü volt a berendezés és beosztás.

A nagy irodaterem a félemeleten köröskörül vasszekrényekben magában foglalta a nagyszámu üzleti könyvet abc-sorrendben, ugy hogy bárki bármely percben akármelyik könyvhöz kényelmesen hozzáférhetett, hogy az előjegyzést megtehesse. Ehhez a teremhez kapcsolódik az irattár is, ahol az összes ügydarabok ugyancsak alfabetikus sorrendben rekeszekben vannak elhelyezve egy, a különleges célnak

megfelelő irattári rendszer alapján. E mellett van a nyomtatványraktár, melyben szám szerinti sorrendben vannak elhelyezve az állandó használatra szánt nyomtatványok százai.

Talán fel sem kell emliteni, hogy az egész épületnek modern felépitése mellett a higiénikus követelményekre kiváló súlyt helyeztünk. Mosdó, toilette- és garderobe-szobák állanak a személyzet rendelkezésére, szellőztető készülékek, központi légfütés, pormentes gipsz-cementpadló és mindenütt abszolut világosság.

*

Amikor a könyvesház elkészült és abban az intézet elhelyezkedett, nagyobb ünnepély keretében óhajtottuk azt felavatni. Ezt a célt akként valósitottuk meg, hogy az intézet nagy könyvestermében estélyt rendeztem 1900 év január hó 21-én, amelyre meg voltak híva a vállalat összes irodalmi munkatársai és a főváros jóformán egész szellemi világa. Azoknak a barátainknak a közreműködése, akik felkérésemre segédkeztek ennek az estélynek rendezésében, azt egy nagy fővárosi szenzációvá avatták.

Márkus Miksa vezetése alatt állottak össze: *Szomaházy István, Rákosi Viktor, Csók István, Kertész Ella, Molnár Ferenc, Feiks Jenő* és az azóta elhaltak: *Makai Emil, Bálint Dezső, Zoltán Jenő, Márkus Géza* és fiatalságuk egész hevével és zsenialitásuk teljességével valóban oly tüneményes estét varázsoltak elő az irodalomnak felszentelendő csarnokban, aminőre a főváros társadalmi életében még nem volt példa. Szellemes előadások, alkalmi szinmű, stilszerü diszlet, minden, amivel a vendégek seregét mulattatták, művészi izlésü, megkapó szellemességü és főként eredeti volt.

*

Az estély elmult és megkezdődött a munka és folyik azóta szakadatlanul. Az idők folyamán az elhelyezésben némi változás állott be. A nagy csarnok mögötti üres telken nyomda épült. Nem a társaság nyomdája volt, mégis rendelkezésére állott és előnyére volt a vállalatnak, hogy saját telepén egy nyomda működött. Később azután a nyomda elhurcolkodott, a nagy üvegtetős helyiség szabaddá lett és akkor a

kiadóvállalat kézi készleteit oda helyeztük át, miután már előbb is az olvasótermet, mint feleslegeset, megszüntettük volt.

Az irodákat a lármás utcai traktusból csöndesebb helyre óhajtván áthozni, a szomszédos báró Radvánszky-féle ház helyiségeivel kapcsoltuk össze és oda tettük át a levelezést, a jogügyi osztályt és ujabban a Lexikon szerkesztőségét.

Ma mindezek a nagy és tágas helyiségek jóformán üresek. A háboru itt is nagy pusztitást vitt véghez. A személyzet leapadt negyedrészére, a munka talán egy tizedrészére. A nagy könyvesház termei ma szomoruak, várják a feltámadást!

XXII.

A „CORPUS JURIS HUNGARICI".

A „Codex Hungaricus".

Mikor a millennium megünneplésének ideje közeledett, minden nagyobb kiadóvállalat azzal foglalkozott, minő irodalmi vállalattal kellene hozzájárulnia ennek a korszakos emlékesztendőnek a megünnepléséhez. Minket voltakép legkevésbbé foglalkoztatott ez a jubiláris feladat, mert mi még erősen benne voltunk két nagy vállalkozásunkban, a *„Pallas Nagy Lexikoná"*-ban és a *Jókai* nemzeti diszkiadásában. Ezenfelül pedig részt vállaltunk az Athenaeum millennáris emlékmüvének, *„A magyar nemzet történeté"*-nek terjesztésében.

Mindemellett nekem is megvoltak a magam idevágó tervei, amelyek elejtését sajnáltam volna. Vannak irodalmi tervek, melyek belső becsük és állandó értékük mellett is csak egy alkalomhoz szabva valósithatók meg, mert rá vannak utalva arra a közérdeklődésre, melyet csak bizonyos nagy alkalmak, bizonyos erős áramlatok teremthetnek meg.

Ilyen terv volt az, mely célba vette egy teljes magyar törvénytárnak ez alkalomból való megvalósitását, amely tervvel már huzamosabb ideje foglalkoztam.

De minthogy mi túlontúl el voltunk látva munkával és mivel természetesnek tartottam, hogy minden kiadó ki akarja venni részét a millennium megünnepléséből, minthogy anyagi szempontból, befektetések tekintetében is eléggé le voltunk kötve a folyamatban lévő vállalatok által — azt gondoltam, mindenképen helyesebb, ha ez iránt a terv iránt más kiadó érdeklődését törekszem fölkelteni, akként, hogy mi is részt

vegyünk benne. Igy a munka, a tőkeszolgáltatás és a kockázat megoszlik kettőnk között, ami oly nagy előnyöket rejt magában, hogy készséggel rá lehet állani arra, hogy az esetleges hasznot is meg kell osztani a társsal.

IRODALMI UTMUTATÓ — Megjelenik minden hó 1.

Révai Testvérek irod. intézet részvénytársaság

KÖNYVKERESKEDÉSÉBŐL.

Corpus Juris Hungarici

1000—1895

A TELJES MAGYAR TÖRVÉNYTÁR MILLENNIUMI EMLÉKKIADÁSA.

KIADJA A FRANKLIN-TÁRSULAT, BUDAPESTEN.

20 kötet egész vászonkötésben ára 75 frt o. é.

A Teljes Magyar Törvénytár ez első és egyetlen egységes kiadása magában foglalja Magyarország összes törvényeit a legrégibb időktől a mai napig.

Minden törvényczikknél és annak minden szakaszánál fel van világosan tüntetve, vajjon **érvényben van-e még?** és ha nem, mely későbbi törvény módositja azt.

Minden egyes törvényczikk alatt **jegyzetben felsorolvák az összes előbbi és későbbi törvények,** melyek ugyane tárgyban rendelkeznek.

E teljes törvénytár a képzelhető leggondosabb és legczélszerűbb typographiai beosztásával és áttekinthetőségével minden hasonnemű, még külföldi gyüjteményt is messze túlszárnyal.

A lehető legrészletesebb, minden egyes szóra és fogalomra kiterjedő nagy **tárgymutató** gyakorlatilag megbecsülhetlenné teszi e kiadást.

Megjelenik kb. 20 nagy kötetben, finom famentes papiron. A eljes gyüjtemény megrendelésénél egy-egy kötetre átlag fűzve 3 frt, bekötve 3 frt 75 kr. esik. Ez tehát nem csak az egyetlen teljes, de egyszersmind a **legolcsóbb** magyar törvénygyüjtemény.

Nélkülözhetlen minden ügyvédnek, orvosnak, politikusnak, államhivatalnoknak, publicistának, állami, megyei, városi hatóságnak és hivatalnak; könyvtárnak, egyletnek, olvasó- és közművelődési körnek, pénzintézetnek, ipari, gyári és kereskedelmi vállalatnak, minden a joggal és a közügyekkel foglalkozó egyénnek.

A „Corpus Juris“ prospektusa.

A nagy kiadók között az *Athenaeum* már előkészületeket tett a millenniumi történetre, a *Franklin-Társulat*-ról még nem tudtuk, készit-e elő valamit. Azért, amikor a terv teljesen kialakult bennem — bizalmasan közöltem azt a Franklin akkori

uj igazgatójával *Benkő Gyulával.* Akkor még lehetett ilyen bizalmas közléseket tenni.

Benkő Gyula azonnal felfogta a terv jelentőségét, sietett azt igazgatósága elé terjeszteni és ott egészen szokatlan gyorsasággal foghattunk hozzá már néhány nap mulva a részletes tárgyaláshoz.

Maga a terv igazán önként kinálkozott, ott hevert — ahogy mondani szokás — jóformán az utcán. Hiszen a millennium megünneplésére semmi sem látszott alkalmatosabbnak, mint egy oly mű, mely leghivebben tükrözi vissza az ezeresztendős alkotmányt, mely leghivebben örökiti meg a nemzet ezeréves multjának politikai, köz- és magánjogi történetét. És valóban, Magyarország állami életének folytonosságát alig lehetne maradandóbb művel igazolni, mint törvényeink együttes teljes kiadásával.

De ezen eszmei cél mellett gyakorlati tekintetben is elsőrangu feladatnak kellett felismerni a tervezett vállalatot, amint azt mi meg akartuk valósitani.

Mert amidőn időbeli sorrendben akartuk adni az összes törvényeket a magyar királyság fennállása óta a millenniumig — egyszersmind ugy gondoltuk a gyüjtemény megszerkesztését, hogy minden törvénycikk és ennek minden szakasza, sőt minden egyes mondata mellett az olvasó azonnal feltalálja annak jelzését, vajjon érvényben van-e még? s ha nem, mely későbbi jogszabály (törvény vagy annak valamely szakasza stb.) módositja azt vagy helyezi hatályon kivül, ugy hogy minden egyes jogintézménynek történelmi fejlődése keletkezésétől kezdve fel legyen tüntetve.

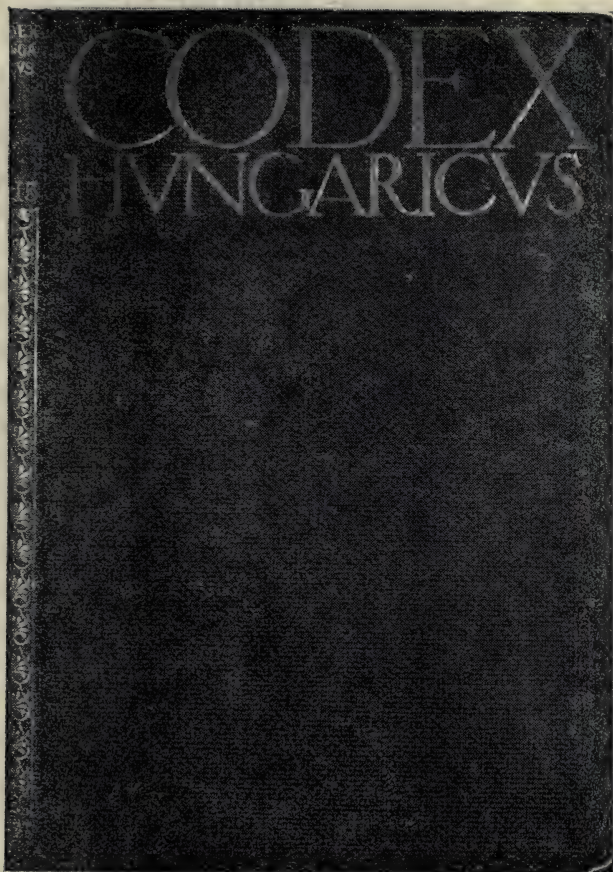
Az egymással rokon tartalmu törvények közt a kapcsolatot folytonos utalások jelzik. A törvénycikkek egyes szakaszainak egymásra való vonatkozását is folytonosan jelzik az utalások, ugy hogy bármely, törvénnyel szabályozott jogi kérdésre azonnal teljes, a kérdés minden oldalát megvilágitó, hiteles, tájékoztató választ kapunk.

A teljes Magyar Törvénytár tervezésénél természetesen gondolni kellett mindjárt annak folytatására is. Mert ha nem sikerül a rendszert valahogy a további kötetekben is megvalósitani — akkor néhány év mulva mégis csak elavul a törzsmunka. De sikerült ezt a nehéz kérdést akként megoldani,

A könyvesház nagy irodája.

hogy a később következő kötetekhez pótló cédulákat csatoltunk, melyek a már megjelent kötetekben foglalt törvényeken történt módositásokat feltüntetik és könnyü szerrel beilleszthetők a megfelelő helyre. Igy biztositottuk a gyüjtemény folytonos áttekinthetőségét és további időszerüségét is.

A „Codex Hungaricus" bekötési táblája.

Ez a sarkalatos része a programmnak kiváló jogtudósokkal és gyakorlati jogászokkal való tüzetes megbeszélések után végleg meg volt már állapitva, midőn hirül vettük, hogy a *Grill-féle* könyvkiadóvállalat, mely a jogtudományi irodalom terén széleskörü tevékenységet fejtett ki, ugyancsak egy uj

magyar törvénytárat készit elő és annak szerkesztésével *dr. Márkus Dezső*-t, annyi jogi munka szorgalmas szerkesztőjét és szerzőjét bizta meg.

Világos volt, hogy két ily gyüjtemény egyszerre a magyar könyvpiacon nem jelenhetik meg, ezt könyvpiacunk el nem birná és ily versengéssel csak rontanók a munkákat is, a kiadói kilátásokat is. Itt valamelyes módot kell találni az ellentétes érdekek kiegyenlitésére.

Én vállaltam magamra, hogy ebben az irányban tárgyalni fogok a *Grill-féle* könyvkiadóvállalat tulajdonosaival, a *Strasser Testvérek*-kel. E tárgyalások során kiderült, hogy ők már sokkal előhaladottabb stádiumban vannak ezzel a művel, mint mi — hiszen már sajtó alá volt adva az anyag egy része. Kiderült az is, hogy *Márkus Dezső* már évek óta dolgozik e gyüjtemény anyagán, a jegyzeteken és az utalásokon, de azért a két terv mégsem volt teljesen azonos. Mert a Grillék munkája csak a még hatályban lévő törvényeket akarta felvenni, a hatályukat vesztett törvényeket teljesen mellőzni kivánta.

Éppen ezért a sarkalatos különbségért sikerült azután az érdekeltek között a békés megegyezés. Mert *Márkus Dezső*, amint a mi programmunkról értesült, az őt jellemző lángoló lelkesedéssel szállt sikra amellett a programm mellett — rögtön felismervén a terv monumentalitását — szemben az ő tervüknek tiszta gyakorlatiságával.

Most már könnyen ment a kiegyenlités munkája. *Grillék* készeknek nyilatkoztak lemondani tervük keresztülviteléről, előzetes befektetéseiket megtéritettük, kötelezettségeiket átvettük, őket magukat is a létesitendő vállalat terjesztésében érdekeltük, ami nagy előnyt jelentett a „*Corpus Juris*“-ra, mert a *Grill*-cégnek a jogászközönség körében nagy vevőköre volt és nagy bizalomnak örvendett.

A legnagyobb előnye azonban a Törvénytár-vállalatnak abból származott, hogy *Márkus Dezső*-ben arra való, rátermett szerkesztőt nyert, aki ezt a nagy munkát tekintette élete főművének és egész becsvágyával látott neki a magára vállalt szép feladatnak.

Most már megindulhatott a kiadói munka. Az első volt a nagy vállalat tipografiai elrendezésének kérdése. Ez ebben az esetben nem volt könnyü. Hiszen meg kellett szemmel-

láthatólag különböztetni az érvényben lévő törvényeket az érvényben nem lévőktől, a jegyzeteket, az utalásokat, a költségvetéseket, tabellákat más-más betütipussal jelölni; amellett gondoskodni róla, hogy az óriási anyag el legyen helyezhető abban a 20 kötetben, illetve azon a 600 iven, mely az árszámitás alapja volt.

Ha valaha, ezuttal igazán nagy probléma volt a tipografiai legcélszerübb beosztás. Ezt ezuttal is a *Hirsch Lipót* nagy technikai jártassága oldotta meg. A világhirü párisi *Didot*-cég egyik irásfajtájának matricáját szerezte meg, egy a maga nemében ritka éles és olvasható betüfajt, mely a mellett oly keskeny, hogy talán egy harmaddal több betü fér abból egy sorba, mint a rendes vágásu mediaeval betüből. Ezzel a betüvel nyugodtan mentünk neki az óriási anyagnak és szinte bizonyosra vettük, hogy számitásainkban valami lényegesen nem csalódhatunk. Alapos számitások ezuttal nem voltak előre eszközölhetők. Hiszen akkor tudni kellett volna, mi lesz, mint érvényben lévő, nagyobb betüvel és mi kisebb betüvel kiszedve, mennyi lesz az utalás és jegyzet, mennyire fog terjedni az eredeti latin nyelvü szöveg magyar forditása és még sok egyéb befolyásolhatta a terjedelmet.

A Didot-betükkel lehetővé vált a leggazdaságosabb beosztás mellett elérni azt, hogy mégis nagy és könnyen olvasható betükkel szépen és előkelően állittassék elő e mű. És egyuttal gyorsan is. Hiszen a millenniumra volt szánva. A kiszabott terjedelem megtartására még egy igen fontos indok volt mérvadó. A képviselőház nagynevü elnöke, *Szilágyi Dezső* értesült a *„Corpus Juris“* tervezéséről, s az igen nagy mértékben felkeltette érdeklődését. Valahogy össze szerette volna kapcsolni ezt az igazi millennáris kiadást az uj országházának most már mindinkább közeledő megnyitásával. Azt szerette volna, hogy minden képviselő ott találjon egy példányt a maga ülőhelyén a saját használatára. Kombinálgatta is, lehetne-e egy ilyen teljes példányt ott elhelyezni abban a fiókban; erről az épitészekkel, berendező művészekkel konferált is; minthogy a szükre szabott ülőhely előtti fiókban mégse fért volna el a *„Teljes Törvénytár“* — utóbb abban állapodott meg magában és ezt az óhaját közölte a belső berendezés tervezőivel, hogy azokat a fiókokat, amelyek a képvise-

lőknek egy külön helyiségben majd rendelkezésükre fognak állani (a buffet előtti teremben), készitsék akkora nagyságban, hogy a többi holmi mellett a Teljes Törvénytár is el legyen ott helyezhető.

Szilágyi Dezső-nek ez kedves gondolata volt; mikor az első sorozata megjelent a „*Corpus Juris*“-nak — méregette is annak valószinü volumenjét. Mi csak megtartottuk, amennyire lehetett, a térfogatot — de mire erre a dologra rákerülhetett volna a sor, *Szilágyi Dezső* már nem volt a képviselőház elnöke, már nem intézkedhetett benne. Mire az uj parlament megnyilt — *Szilágyi Dezső* már nem volt az élők sorában.

A Párisból érkezett matricák segitségével egész sereg betüöntőgép hónapokon át öntötte az uj betüket, ugy hogy a Franklin-nyomda képes volt azután 180—200 ivre való betüt egyazon időben felhasználni szedésre. Csak ez tette lehetővé a munka gyors elkészitését rövid néhány év alatt.

Egyébként köztünk és a *Franklin-Társulat* között a kiadásra nézve oly szerződés jött létre, mely szerint a két fél alkalmi egyesülésbe lép és közös vállalatot alapit a „*Corpus Juris Hungarici*“ kiadására. A kiadvány létesitése a *Franklin-Társulat* hatáskörébe tartozik, a terjesztés intézése, főként pedig a propaganda minket illet. Az első kiadás példányszáma 3000-ben volt megállapitva; ebből a példányszámból mi kötelezőleg átveszünk a magunk üzeme részére 1500 példányt, a többi példány a könyvkereskedőknek és a többi részletcégnek fog kiszolgáltatni.

Munkánknak sikere volt, mi a magunk üzemében 1900 példányt helyeztünk el, a többiek is annyit, hogy a példányszámot fel lehetett emelni 6000-re.

Az 1000—1895-iki törvényeket magában foglaló törzsmunka befejeztével a folytatás kiadása is közös számlára történt. Minden évben egy-egy uj kötet jelent meg, az előző évi országgyülési törvényeket foglalván magában, ugyanazon rendszerü szerkesztésben.

Ezek az évi kötetek különböző okokból nagy költségeket emésztettek fel, ugy hogy 1902-ben arról értesitett bennünket a *Franklin-Társulat*, hogy a vállalat véglebonyolitása előreláthatólag veszteséggel fog záródni és ezért szivesen venné, ha a szerződés felbontásához hozzájárulnánk, mert könyve-

lési szempontból jobban szeretné, ha nem volna többé az elszámolási kötelezettség által feszélyezve.

Mi meghajolva a velünk közölt indokok előtt — a tőlünk kért beleegyezést megadtuk és 1903 január 8-án megszüntünk a „*Corpus Juris Hungarici*“ társkiadói lenni.

*

Idővel a „*Corpus Juris*“ a maga nagyértékü teljességével és az évenként megjelenő uj kötetek bőségével a gyakorlat embereire nézve bizonyos értelemben célszerütlennek kezdett mutatkozni. Ezenfelül is már igen drága volt, mert bizony az évi törvénykötetek összeállitása nem felelt meg teljesen az eredeti programmnak; terjedelmes miniszteri indokolások és bizottsági tárgyalások bő kivonata, amelyekre a gyakorlat embereinek alig van szükségük, léptek a törvénykönyv használhatóságát fokozó utalások és jegyzetek helyére. Mindez nemcsak gyakorlati használhatóságát befolyásolta, hanem igen tetemes mértékben a kötetek bolti árát is.

Minthogy a „*Corpus Juris Hungarici*“ amugy is elfogyófélben volt, közel volt a gondolat, hogy egy uj törvénytárat kellene most már megalkotni a gyakorló jogász igényeinek kielégitése végett, amely a törvényes intézkedések tömkelegéből mindazt kiragadja, ami él, ami gyakorlati alkalmazásban van. Természetes, hogy ily törvénygyüjtemény is csak akkor felelhet meg rendeltetésének, ha az egyes törvényes intézkedések között való kapcsolatot is kitünteti, utal a korrespondeáló törvényekre, az azokat kiegészitő rendeletekre és ilyképpen az összes élő jogszabályokat felöleli. Kétséget nem szenvedett, hogy egy ilyen törvénygyüjtemény a valóságos szükséglet talajából fakad.

Normális körülmények között a legtermészetesebb lett volna, ezt az uj törvénytárat, amint annak szükségességéről meggyőződtünk, ugyanazon a módon létrehozni, mint ahogy a „*Corpus Juris*“-t megalkottuk, társas viszonyban a *Franklin-Társulattal*. Ez azonban nem volt lehetséges. Közben a viszony a két intézet között a *Lexikon* körül történtek folytán annyira megromlott, hogy üdvös együttmunkálkodásra gondolni sem lehetett.

Magunknak kellett az eszmét megvalósitani. *Grecsák*

Károly kuriai tanácselnököt, a magyar jogi irodalom kiváló művelőjét nyertük meg szerkesztőül. Ő maga mellé vette szerkesztőtársakul *dr. Lányi Mártont, dr. Ráth-Végh Istvánt* és *dr. Sándor Aladár*-t és ezekkel együtt alkotta meg azt a törvénygyüjteményt, amely a fent vázolt szempontoknak megfelelt és amelyet mi „*Codex Hungaricus*“ cim alatt 10 kötetben közrebocsátottunk 1911-ben olyképpen, hogy a 10 kötetes törzsmunka az alkalmazásban levő magyar törvényeket 1910-ig bezárólag magában foglalja.

A „*Codex Hungaricus*“ gyakorlatiságát talán semmi sem igazolja jobban, mint hogy ugyanazon időben a „*Corpus Juris Hungarici*“ kiadója is teljesen azonos elvekből kiindulva, *Márkus Dezső* szerkesztése mellett egy 6 kötetes munkában bocsátotta közre a hatályos magyar törvények gyüjteményét. Egyik kiadó sem tudott bizonyára a másik szándékáról. Igy történt, hogy két teljesen azonos célzatu és azonos tartalmu munka létesült, holott az ügynek magának, de különösen a közönségnek bizonyára érdekében állott volna, ha kettő helyett egy törvénygyüjtemény készül és nyomatik lehető legnagyobb példányszámban és aránylag jutányosabb áron.

Mint sok egyebet, ezt is megakadályozta a normális kereteken tulcsapott versengés szelleme.

XXIII.

A „NAGY KÉPES VILÁGTÖRTÉNET".

Mindazok az irodalmi vállalatok, melyek a mult század utolsó évtizedeiben megindultak, 1898-ban jóformán be is fejeződtek. A *Pallas Nagy Lexikona*, a *Jókai-összkiadás*, a *Magyar nemzet története*, a közönség kezében volt. Megnyilt a tér uj tevékenységre. Uj munkáról kellett gondoskodni, hogy a terjesztőszervezetet fenn lehessen tartani, de különösen azért, hogy azt a nagy és lelkes közönséget, melyet sikerült a közrebocsátott elsőrangu nagy művekkel meghóditani az irodalomnak, továbbra is össze lehessen tartani.

Most látszott bekövetkezettnek a helyes időpont arra, hogy egy régi tervünket végre lehessen hajtani. Régen felismertük, hogy egy magyar modern világtörténeti munkának kiadása ismeretterjesztő irodalmunkban valóban hézagpótló volna.

Az utolsó világtörténelmi mű, amely magyar nyelven megjelent, a *Ribáry—Molnár—Marczali-féle* „Képes Világtörténet" volt a *Méhner Vilmos* kiadásában. Ennek a munkánák szerzői joga az összes illusztrativ anyaggal á *Méhner-féle* kiadóvállalattal együtt a Franklin-Társulat birtokába jutott. Bár a Ribáry-féle világtörténet nem elégitette ki azokat az igényeket, amelyek az igazán művelt közönségnek szánt modern világtörténelemhez füzhetők, mégis feltehető volt, hogy á *Franklin-Társulat* a munkának uj kiadását közre fogja bocsátani, talán éppen azért, mert népszerü tárgyalási és még inkább illusztrativ modoránál fogva tágabb körök érdeklődésére számithat.

Amint mindenkor arra törekedtünk, hogy kikerüljük az áldatlan versengést, a felesleges erőpocsékolást, az irodalomter-

melés érdekében, ugy ezuttal is az volt a meggyőződésünk, hogy a leghelyesebben járunk el, ha a *Franklin-Társulat*-ot értesitjük tervezgetésünkről és megtudjuk, hogy szándékában van-e a Ribáry-féle világtörténet ujabb kiadása, esetleg a kiadásról való lemondása ellenértékeképpen részt akar-e vállalni az általunk közrebocsátani szándékolt munkában. A *Franklin-Társulat* készséggel ráállott ajánlatunkra, mint a „*Corpus Juris*“-nál, alkalmi egyesülésre léptünk, ezuttal azonban ugy, hogy a vállalat egész vitelét, kiadói ügykezelését és terjesztésének gondozását is mi vállaltuk magunkra. A két társulat a munka könyvkereskedői kezelése részére külön kiadói osztályt szervezett, mely „*Franklin—Révai-féle Történet Vállalat*“ cim alatt kizárólag a Világtörténet expediálásának és kiszolgálásának intézésére volt hivatva.

Mi nagy reményeket füztünk a „*Nagy Képes Világtörténet*“ kiadásához, mert ugy éreztük, hogy ez lesz az első igazi nagy világtörténeti mű, mely magyar nyelven megjelenik. Mindazok a munkák, melyek idáig közre voltak bocsátva, idegen munkák átdolgozásai voltak, oly idegen munkáké, amelyek jóformán teljesen megfeledkeztek a magyarságról és vagy egyáltalában nem, vagy egy idegen nemzet életébe olvasztva láttak meg bennünket.

Ugy éreztük, hogy ezuttal olyan munkát kell megalkotni, amely a szereplő magyarságot is beállitja a világtörténet folyamatába, az őt megillető helyre, amely kimutatja azokat a szálakat, amelyekkel a magyarság a világ életében elvegyült.

Avval a sok kicsinyléssel, rosszindulattal és tudatlansággal szemben, mellyel a magyarságot kevés kivétellel a külföldi történetirók tárgyalták, ebben a munkában kellett megállapitani a magyarság szerepét a világtörténelemben. A külföldi történeti munkákból ez sohasem domborodott ki, ezekből sohasem tünt ki, hogy a magyarságnak földrajzi fekvésénél fogva minő hivatás jutott Európában, és hogy éppen helyzeténél fogva több izben mentette meg az európai kulturát a végpusztulástól.

Ezt az igazságot egyszer már tárgyilagosan bele kellett illeszteni egy oly munkába, amely az egész világ fejlődését, az egész emberiség történetét ölelte fel; ez önálló tudományos cél volt ennek a munkának elsőrendü hivatása.

És azt óhajtottuk, hogy e munka segitségével a magyar

közönség a saját szemével lássa a világ történetét, nem pedig azoknak az idegen iróknak szemével, akik munkájukat az ő nemzetük számára irták meg német, francia, angol vagy olasz nyelven.

Célunkat akként véltük legjobban elérhetőnek, ha több tudós történetirót szólitunk fel a munka megirására. Ily módon lehetővé válik azután, hogy minden tudós annak a kornak tör-

Most indul meg

és itt kapható

NAGY KÉPES VILÁG-TÖRTÉNET

PROSPECTUS INGYEN.

240 füzet

füzetenkint 30 kr.; hetenkint egy füzet

12 kötet félbőrkötésben 8 frtjával.

Aldássy Antal, Borovszky Samu, Fogarassy Albert, Geréb József, Goldziher Ignácz, Gyomlay Gyula, Mika Sándor közreműködésével szerkeszti Marczali Henrik.

Több mint 3000 illusztráczió.
Körülbelül 50 térkép és 60 szines műlap.
Körülbelül 600 műmelléklet.

Kiadók: Franklin-Társulat magyar irod. intézet és könyvnyomda
Révai Testvérek irodalmi intézet részvénytársaság

A „Nagy Képes Világtörténet" falragasza.

ténetét irja meg, amellyel leginkább foglalkozott, amelyet leginkább ismer.

Igy oszlott meg azután az ó-kor történetének megirása *Fogarassy Albert*, *Geréb József*, *Goldziher Ignác* és *Gyomlay Gyula*, a középkor története *Borovszky Samu*, *Mika Sándor*, *Schönherr Gyula* és *Csuday Jenő* között, miglen az uj-kornak a megirását *Marczali Henrik* vállalta magára. Ez utóbbi az egész mű egységes szerkesztésének gondját is magára vette. Az első kötet kivételével mind eredeti munka volt. Az első kötet részére szaktudósaink ajánlatára *Maspero*-nak a kelet ó-kori népeiről irt kitünő munkáját használtuk fel, egyrészt, mert ennek a szakmának hazai művelője nem volt, másrészt, mert hiszen a nemzeti szempont ennek a kötetnek megirásánál még nem juthatott érvényre.

A *„Nagy Képes Világtörténet“*-ről irván, külön ki kell emelni annak illusztrativ rendszerét, amely teljesen uj, minálunk uttörő volt.

A történeti munkák iránt akként próbálták a közönség érdeklődését felkelteni, hogy a mult eseményeit a művészi képzelet alkotásaiban mutatták be. Az ilyen képek szépek voltak, de nem voltak hívek, nem voltak megbizhatók és nem ábrázoltak mást, mint azt, ahogy az illető rajzoló azt az eseményt elképzelte. Ezek a képek rendszerint a történetnek szenzációs eseményeit illusztrálták, a tömeg érdeklődését igy remélvén fölkelteni.

Mi az illusztrálásnak ezt a módját teljesen mellőztük, annyira, hogy még azokat a világhirü képeket sem reprodukáltuk, amelyek nagy történeti festőktől valók és szinte már belerögződtek a közönség képzeletébe. Nekünk határozott programmunk volt, hogy csak az egykoru és megmaradt emlékeket fogjuk művészi reprodukciókban közölni, azért a *„Nagy Képes Világtörténet“* nem tartalmaz egyetlenegy szabad fantázia szerint rajzolt arcot, egyetlenegy későbbi korszakból származott metszetet és semminemü tisztán diszitő jellegü anachronisztikus illusztrációt.

A nagy munkának minden egyes illusztrációja hiteles kép. Fenmaradt régi arcképek, történeti műemlékek képei, fontos történelmi okiratok és művelődéstörténeti kéziratok másolatai. A hol kellett, ott a szines képek reprodukcióját vettük igénybe és bőven adtuk a történelmi térképeket, mert a történeti események megértéséhez a tényeknek megfelelő hű és megbizható térképek szükségesek.

A *„Nagy Képes Világtörténet“* illusztrálása tudományos alapossággal készült, ami csak ugy volt lehetséges, hogy a munkának egyébként is segédszerkesztője, *Voinovich Géza*, lelkiismeretes ügybuzgósággal, nagy tudással és körültekintéssel vállalta magára az illusztrativ szerkesztő munkáját is.

Hogy a *„Nagy Képes Világtörténet“* ily irányu autentikus képekkel való illusztrálását biztositsuk, a mű meginditása előtt érintkezésbe léptünk a berlini *Historischer Verlag*-gal, melynek kiadásában jelent meg a nagy *Oncken*-féle világtörténet is. Én magam jártam 1896-ban Berlinben ennek a kérdésnek tanulmányozása végett és meggyőződést szereztem arról, hogy a *Historischer Verlag* birtokában levő képek mind a nagy euró-

pai muzeumokban meglevő eredetieknek facsimiléi. A *Historischer Verlag* vezetőjével, *Baumgärtel*-lel, egy igen művelt német könyvkiadóval együtt tanulmányoztuk a berlini gyüjteményeket, hogy megállapitsuk, minő irányban szorul még kiegészitésre a meglévő igen gazdag anyag.

Ezt a nagy anyagot biztositottuk munkánk részére. Minden rendelkezésünkre állott, ami a *Historischer Verlag* tulajdonában volt, azzal a kötelezettségünkkel szemben, hogy legalább 40,000 márka áru képanyagot fogunk átvenni és hogy továbbá a saját magunk által megszerzendő magyar anyagból legalább 100 képet fogunk a berlini kiadónak átengedni.

De mi evvel az anyaggal nem értük be, speciális szerkesztési szempontjaink megkivánták, hogy a páratlan bőségü anyagot még más kútforrásokból is kiegészitsük. Ez a kiegészités *Voinovich Géza* tanulmmányai alápján történt, áki a muzeális anyagon kivül belevonta még a *Perrot* és *Chipiez*, *Stade*, *Lacroix*, *Yriarte*, *Menard*, *Le Bon*, *Jacquemin*, *Gouse*, *Schumberger* munkáiban foglalt anyagot, természetesen ezeken kivül az egész magyar régészeti irodalmat, az „*Archaeologiai Értesitő*"-t, a *Hampel* és *Miskovszky*-féle munkákat is áttanulmányozta. Mindezeken felül maguk a szerzők az ő gazdag anyagukból is kijelöltek egyes képeket.

Ennek a szerkesztési módszernek köszönhetjük, hogy a „*Nagy Képes Világtörténet*" szebben, jobban és gazdagabban van illusztrálva, mint bármely hasonló terjedelmü és hasonló irányu munka az egész világ irodalmában. Ezt csak az tudja méltányolni, aki tudja, hogy minő rendkivüli fáradsággal, mennyi utánjárással jár egy-egy tárgynak felkutatása, családi, vagy nyilvános könyvtárakban, levéltárakban, muzeumokban, főuri gyüjteményekben és egyes amatőrök és gyüjtők szekrényeiben.

A kiadó dolga volt azután ezeknek a képeknek legnagyobb műszaki tökéletességgel való reprodukálásáról gondoskodni, ami sikerült is.

*

A „*Nagy Képes Világtörténet*" terjesztése ugyanazon módon volt előkészitve, mint ahogy az ilyen nagy vállalatoknál ez már szokásos volt. Ezuttal azonban még a szokottnál is több

történt. És ez volt a baj. Ennek a munkának terjesztése körül nagy hibák történtek.

A tapasztalás igazolta, hogy ezeknek a nagy áru és voluminózus munkáknak terjesztése csak a részletüzlet már megszokott formái között járhat sikerrel. A szortiment-könyvkereskedő legjobb akarata mellett is csak egyes példányokat helyezhet el szórványosan, nagyobb sikert csak ugy érhet el, ha minden tekintetben a nagy üzemre rendezkedik be. Ezt az ország egyes nagyobb városaiban egyes könyvkereskedők némi sikerrel meg is kisérelték, nagyobb részük azonban nem volt számbavehető az ilyen művek terjesztésénél.

Mégis azok, akik most a *Világtörténet* terjesztésének ügyét irányitották, ujabb kisérletet akartak tenni a könyvkereskedelemmel. És ez okból a munkát füzetes kiadásban is közrebocsátották, de magának a kötetes kiadásnak terjesztését is a könyvkereskedelem feladatává tüzték ki akként, hogy mindkét kiadás propagálását parallel módon inditsák meg. Abból indultak ki, hogy a könyvkereskedelemnek is érdeke, hogy a rendelőknek azt a számát, melyet az utóbbi években megjelent és befejezetteknek tekinthető nagy művekkel elérnie sikerült, folytatólag is megtartsa, illetőleg lekösse a „*Nagy Képes Világtörténet*" utján.

Ez elvileg mind igen helyes volt, azonban nem számolt a magyar könyvkereskedelemben még mindig meglevő vis inertiae-val és nem számolt azzal a leküzdhetetlen elemi nehézséggel, melyre fent utaltam és mely a könyvkereskedelmet természetes okokból kikapcsolja a nagyobb és részletfizetési üzemre berendezett kiadványok terjesztéséből.

Külön propaganda indult meg a könyvkereskedelem megnyerésére és buzditására. Ennek során éppen a vidéki könyvkereskedők szüntelen panaszkodásaira utaltak, mint bizonyitékára annak, hogy a kiváló irodalmi művek jól elterjeszthetők, ha az állitólag közönyös publikumnak célravezető eszközökkel a helyébe hozzuk a könyveket. A kiadók éppen ezért egy életrevaló, erélyes és ügybuzgó terjesztési apparátushoz voltak kénytelenek folyamodni, mert ilyet a könyvkereskedelem nekik nem nyujtott. Bizonyitsa be ezuttal a könyvkereskedelem, hogy ezt a feladatot magára tudja vállalni és akkor mindazok a panaszok önmaguktól meg fognak szünni. Ennek a különleges

propagandának nem volt sikere, amint nem is lehetett, az a hátránya azonban megvolt, hogy bizonyos városokat és vidékeket teljesen kikapcsolt a terjesztési akcióból, az arra hivatottak közül többen elkedvetlenedtek és ezt azután a munka sikere sinylette meg.

A „*Nagy Képes Világtörténet*", mely 15,000 példányra volt kalkulálva, csak mintegy 6—7000 példányban kelt el. Ebből a példányszámból saját terjesztő osztályunk majdnem 4000-et helyezett el. A nyolcadik kötettől kezdve leszállitottuk a példányszám nyomtatását 8000 példányra, ami az ilyen munkáknál magában álló jelenség volt.

Lehet, hogy a munka kelendőségét egyéb körülmények is befolyásolták, de meggyőződésem szerint főként a terjesztés körül elkövetett hibáink okozták a passziv eredményt.

Egyébként talán jó, hogy igy volt, mert hiszen csak most a világháboru során tünt ki a valóság, hogy minő szerepet töltött be Magyarország a világ történelmében. Csak most tünt ki, hogy mennyi ellensége, rosszakarója, mennyi károkozója volt. Csak most tünt ki, hogy jó szomszédai rossz szomszédai voltak, hogy az a kapcsolat, amelyet velük fenntartott, vesztére szolgált, hogy politikájára, nemzetközi missziójára nézve félrevezették, hogy jóhiszemüségében megcsalták.

A „*Nagy Képes Világtörténet*" nem teljes munka. Annak utolsó, befejező köteteit még ezután kell megirni. Ezek fogják betetőzni ezt a munkát és hiszem, hogy a magyar közönség csak ezután fogja igazán méltányolni ezt a neki szánt és kiegészitő kötetei által olyannyira aktuálissá válandó munkát, mert nagy megpróbáltatásaiból azt a tapasztalatot meritette, hogy a nemzet életét, fejlődését és fennmaradását mennyire befolyásolja a világtörténelmi kapcsolat.

XXIV.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Van bizonyos körforgás a dolgokban. A trónörökös könyvét azért bízták ránk, mert *Jókai* ragaszkodott ehhez, azután a Jókai-jubileumot elnöki minőségében *Eötvös Lóránd báró* vezette; akkori érintkezésünk folyománya volt, hogy most viszont ő ragaszkodott ahhoz, hogy édesatyja munkáinak összkiadását mi intézzük, ezzel összekötött terveit mi hajtsuk végre.

Ruskin-nak, a nagy angol szociológusnak egy könyvében — melyet talán még lehetséges lesz magyar nyelven is kiadni — azt olvastam valamikor, hogy senkinek sem kell oly kényesnek lennie a becsületére, mint a kereskedőnek, az üzletembernek, senkinek sem kell oly féltékenyen őrködnie a maga reputációja felett — mert senkinek sem fizeti ki magát annyira az, ha becsületes és ha az emberek nem csalódnak benne, mint az üzletembernek.

Angol viszonyok között *Ruskin*-nak bizonyára igaza van — a mi magyar viszonyaink között én ezt az igazságot alig tapasztaltam. Egész pályámon talán a fentemlitett két eset az egyedüli, melyben elismerés nyilatkozik a természetes kötelességteljesitésért.

Engem különben sohasem vezérelt ez az angol szempont, mely teljesen megfelel az angol erkölcsi felfogásnak, hogy a jó megtermi a gyümölcsét — hanem inkább az, hogy az embernek törekednie kell a jobbak elismerésére, mert ez bizonyos foku kielégülést okoz. Édesatyám, a kiváló *Goethe*-ismerő, már kora

fiatalságomban sokszor ismételte előttem *Goethe*-nek ezt a mondását:

„Und wer den Besten seiner Zeit genug gethan,
Der hat gelebt für alle Zeiten."

Életem legszebb emlékei, legértékesebb eredményei közé sorolom, hogy korunk e két igazán legjobbjának elismerését velük együtt véghezvitt dolgok lebonyolitásában sikerült kivivnom.

*

Báró Eötvös Loránd bizonyára már régebben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy édesatyja munkáit egy különleges céllal kapcsolatba hozva fogja kiadatni. Lehet, hogy a *Jókai* nemzeti diszkiadása adta meg az impulzust hozzá. Amikor velem legelőször beszélt erről az ügyről, teljesen kiforrott tervvel állottam szemben.

1898 május havában közölte velem azt a szándékát, hogy néhai édesatyja munkáit, mihelyt azok felszabadulnak a jelenlegi kiadó rendelkezési joga alól, teljes és egyöntetü szép kiadásban szeretné közrebocsátani, még pedig akként, hogy ő és családja teljesen lemondván minden jövedelemről, tiszteletdijról, részesedésről — a kiadás egész jövedelmét a *Magyarországi Tanitók Házá*-nak engedné át. Minthogy meg van győződve arról, hogy csak gondos kiadói kezelés és megfelelő propaganda mellett vihető sikerre az ő szándéka; minthogy közös munkánkra visszaemlékezve, hiszi, hogy szivesen leszek segitségére céljai elérésében, arra kér, foglalkozzam ezzel a dologgal és beszéljük meg együtt, mik lesznek a teendők.

Én természetesen egy pillanatnyi gondolkodás nélkül örömest késznek nyilatkoztam megtisztelő felhivása folytán minden erőmmel az ügynek szolgálatába állni és most azután elkövetkeztek azok a kellemes konferenciák, amelyek során az ügynek összes részleteit meghánytuk-vetettük. *Báró Eötvös* könyvtári szobájában folytak le ezek a tanácskozások, ahol én hetenként többször a kora reggeli órákban megjelentem, mert ilyenkor ért rá legjobban.

A sok kérdés között a legfontosabb és a legsürgősebb volt az eddigi kiadások ügye és az eddigi kiadóval, *Ráth Mór*-ral

való lebonyolitás. Mig ez valamely formában meg nem történt, jóformán semmihez sem lehetett hozzáfogni.

Ugy vettem észre, hogy *báró Eötvös*, aki különben senkiről sem szokott rosszalólag nyilatkozni, *Ráth Mór*-ra haragudott, azért, mert a szerződéskötés idején, tiz vagy husz évvel azelőtt, ő vállalkozott *Eötvös József* összes műveinek kiadására és ennek a kötelezettségének nem felelt meg. Kiadta a szépirodalmi főműveket és a beszédeket — az előbbieket az évek során ujabb kiadásokban is, — de a politikai essayk kiadását évrőlévre halasztotta, azután végképp elejtette. *Báró Eötvös Loránd* éppen arra alapitotta azt a reményét, hogy sikerül a munkákat felszabaditani, bárminő előjogokat biztositson is a szerződés *Ráth*-nak — hogy *Ráth* nem teljesitette ama szerződés feltételeit.

Benkő Kálmán volt *báró Eötvös* jogi tanácsadója ebben az ügyben és az ő tanácsára irt azután levelet *Ráth Mór*-nak ebben az értelemben, szorgalmazván a szerződés végleges felbontását. Azután elutazott rendes nyaralóhelyére, Schluderbachba, Déltirolba és a további teendőket őszre halasztotta.

Sürgős a dolog már azért sem volt, mert a *Ráth Mór*-tól való békés megválás esetén sem lehetett volna előbb hozzáfogni a kiadáshoz, mint amikor a neki biztositott exploitálási idő lejár, azaz 1900 elején.

Ősszel tehát ujra felvettük a megbeszélések fonalát és miután mindent alaposan letárgyaltunk, arra kért *báró Eötvös Loránd*, készitsek az egészről egy mindent felölelő expozét a saját legjobb meggyőződésem szerint.

Ezt az expozét elkészitettem. Ki volt fejtve benne, hogy *báró Eötvös Loránd* az édesapja összes irodalmi műveit magában foglaló összkiadást olyképen akarja közrebocsátani, hogy a kiadásnak az irói tulajdonjogi értékesitéséből keletkező jövedelem az *Országos Tanitói Egyesület Eötvös-alapja* javára gyümölcsözzék és mozditsa elő ennek az alapnak nemzeti és humanitárius céljait. A gyakorlati keresztülvitel tekintetében megállapitottam, minő intézkedések szükségesek az irói tulajdonjognak az Eötvös-alapra örök időkre való átruházása miatt. Mit kell tenni, hogy az Eötvös-alap minden anyagi kockázattól mentesittessék, minő módozat kinálkozik legcélszerübbnek arra, hogy a lehető legnagyobb anyagi eredmény éressék el. Ki volt fejtve, mi legyen a kiadóvállalattal kötendő szerződésnek tartalma,

Mélyen tisztelt uram!

Ritternek a köztünk fennálló szerződés végleges felbontása ügyében írtam. Választ még nem kaptam, de jogi tanácsadóm Szekő Kálmán tudósítására bízvást remélem, hogy ez az ügy elodázhatatlanul fog letárgyaltatni.

Ha tehát nyár után kérek, az új tanév kezdetén meg fogjuk kezdeni a közös akciót, a mely az ön segítségének tágasára érdemes fog vezetni. Addig is maradok

őszinte tisztelője

Eötvös Loránd

Budapesten 1898 Június 17.

Báró Eötvös Loránd levele.

mi legyen az Eötvös-alap feladata a munka propagandája szempontjából, minő legyen *báró Eötvös*-nek ingerenciája a szerkesztő személyének kijelölésére s utbaigazitásokkal és utmutatásokkal való ellátására, minő legyen maga a tervbe vett összkiadás és az esetleg később következő egyes kiadások. Részletesen kiterjeszkedtem az elszámolási módozatokra az alappal és a nyilvánossággal szemben. Megjelöltem *báró Eötvös József* életrajza megirásának a dolgát és mindazokat az egyébként fontos részleteket, amelyek egy ily irodalmi vállalkozás megindításánál figyelembe jönnek.

Báró Eötvös Loránd előterjesztésemet teljes mértékben helyeselvén, ennek alapján lépett érintkezésbe a *Tanitók Házá*nak akkori vezetőségével. A vezetőség élén egy igen kiváló és derék férfiu állott, *Péterffy Sándor*, „a magyar tanitók atyja" — ezt a cimet adták neki már életében pályatársai. Az Eötvös-alapot 1875-ben azért alapitotta meg a néptanitói kar, hogy *Eötvös József* szellemében megfeleljen azoknak a magasabbrendü nevelési feladatoknak, amelyek teljesitésére saját fiaikkal szemben elsősorban a néptanitók hivatottak. Főrendeltetése az volt, hogy a tanitóknak szellemi tehetségekkel megáldott fiait főiskolai oktatásban lehessen részesiteni; hogy e célból az Eötvös-alap házában vagy házaiban lehetőleg ingyenes ellátáshoz jussanak. Ezt a nemes célu intézményt akarta *báró Eötvös Loránd* fejedelmi adományával céljaiban megerősiteni. Ennek az adománynak átvételére, az egész ügynek vitelére képzelni sem lehetett hivatottabb egyéniséget, mint volt a *Péterffy Sándoré.*

Egyesületi ténykedésről és nagy felelősségről volt szó, ennek folytán természetesen nem volt kikerülhető a gyakori ülésezés ebben az ügyben.

Az Eötvös-alap mindenekelőtt egy kisebb bizottságot küldött ki. Ez a bizottság volt hivatva a *báró Eötvös Loránd* részére készült expozéban foglaltak szerint mindent véglegesiteni, a szükséges szerződéseket megkötni, a további teendőket megalapozni. Érdekes tünet, hogy a velünk kötendő szerződés minden pontjára nézve elfogadták az expozéba foglaltakat, szinte szó szerint átvették annak szövegét, csak egy ponton merültek fel a legkülönbözőbb kivánságok és inditványok, t. i. abban, hogy mi történjék a munkákkal, a kiadásokkal, ha az

Eötvös-alap és a kiadótársulat között valami kollizió állna be, vagy a kiadótársulat nem teljesitené magára vállalt kötelességeit. Ezen a ponton a bizottságnak minden tagja uj és uj módositásokkal állott elő. Ránk azt a benyomást tette ez, hogy ezek az igen derék és lelkes férfiak, nagyobbrészt kitünő tankönyvek irói, tankönyvkiadványaik révén több izben összeütközésekbe kerülhettek a kiadókkal, azért oly elővigyázatosak és előrelátók egy hosszu időre tervezett szerződésnek megfogalmazásánál.

Mi mindezekre a pontozatokra egyáltalában nem tettünk megjegyzést tárgyalásaink során. De mivel sok inditvány merült fel, azt proponáltam, terjesszük mind *báró Eötvös Loránd* elé, ő válassza ki a legmegfelelőbbet, amit mi azután mint szerződő fél elfogadunk. Inditványomat melegen pártolta a kitünő *György Aladár*, aki nagy szeretettel és csodálatos eréllyel járt el ebben, ugy, mint minden más kulturális ügyben is. *Eötvös Loránd*, amint átnézte az összes alternativ propoziciókat, egy nagy kék ceruzával áthuzta mind, mondván, hogy ilyen kautélákra a mi vállalatunkkal szemben szükség egyáltalában nincs. Senkisem örült jobban ennek, mint a derék *Péterffy Sándor*, akit társainak tulbuzgósága nem éppen kellemesen érintett.

A végrehajtó bizottság lelkesedéssel indult neki a propagativ munkának. Megszervezte a nagy bizottságot és annak elnökeiül felkérte *Wlassics Gyulá*-t, *Jókai Mór*-t és *Beöthy Zsolt*-ot. *Jókai Mór* kijelentette, hogy nem akar ezuttal csak pictus masculus lenni, tényleges részt akar venni a munkában, legfőképen pedig magának kéri a közönséghez intézendő felhivásnak a megszerkesztését. *Jókai Mór* viszonozni akarta *Eötvös Loránd*-nak, amit az az ő jubileuma alkalmával érette tett.

Az a nagy bizottság, amelyet a tanitók összeállitottak, gondos és lelkiismeretes munka eredménye volt. Nem találomra nyomatták oda azokat a neveket, mert minden egyes tagját ennek a bizottságnak szóban vagy irásban felkérték, hogy vegyen részt az Eötvös-alapnak ebben a nagy munkájában. Érdekes az a lelkesedés, amely abban a számos levélben megnyilatkozik, amely az Eötvös-alaphoz ezektől a bizottsági tagoktól eljutott.

Nagy előkészületek után végre 1899 november 13-án volt

megtartható a nagy bizottság alakuló gyülése, *Jókai Mór* elnöklete alatt. Jókai gyönyörü beszédben vezette be az akciót.

„Az a nagy szellem — mondotta — ki életében annyit tett a hazai közmüvelődés legérdemesebb és legszegényebb osztályának emelésére, még holta után is áldást hint kegyeltjeire. Báró Eötvös József halott keze kinyul a koporsóból, hogy a népnevelés bajnokait gyámolitsa: hát a mi élő kezeink nem segitenek-e neki ez áldott munkájában? Meg vagyok felőle győződve, hogy egy ily illusztris társaság buzgó közremüködése mellett teljes sikerre jut az elénk kitüzött kettős cél: legnagyobb irónk szellemének monumentális megörökitése és legérdemesebb tanitó osztályunk sorsának enyhitése."

Az Eötvös-alap vezetősége megtett mindent, amit tehetett az ügy érdekében. A tanitói és tanári egyesületeket felhivta, hogy tartsanak *Eötvösről* felolvasásokat, a pedagógiai és vidéki napilapokban elhelyeztetett *Eötvös*-t ismertető cikkeket, az irodalmi társaságokat felkérte, hogy foglalkozzanak *Eötvössel*, a társadalom különböző rétegeit belevonta a mozgalomba és minden módon törekedett azt sikerre vinni. A propaganda, a szétküldött nyomtatványok száma messze meghaladta a Jókai-akciót.

A legelső publikáció egy 32 oldalas kis füzet volt, ily cim alatt: *„Báró Eötvös József a magyar irodalomban."* Ezt az Eötvös-bizottság abból a célból bocsátotta közre, hogy az iskolákban terjesztessék és nagy példányszámban küldte szét az egyes iskolákhoz. Az érdekes füzet magyar irók munkáiból vett idézetekben külön-külön fejezetekben ismerteti *Eötvöst*, mint embert, mint irót, mint költőt, mint államférfiut, mint szónokot, azután ismerteti *Eötvös* egyes műveit ugyancsak egykoru irók kritikáiból vett idézetekben: külön-külön a *„Karthausi"*, *„A falu jegyzője"*, *„A XIX. század uralkodó eszméi"*, *„Magyarország 1514-ben"*, *„Gondolatok"* cimü munkáit és egy fejezetben egyéb műveit. Azután jön egy külön fejezet ily cim alatt: *„Eötvös és a tanitóság"*, *Péterffy Sándor*-nak egy ismertető cikke, a cikksorozatot bezárja az Eötvös-alap országos tanitói segélyegyesületéről szóló tájékoztató, végül pedig *báró Eötvös József* összes művei uj kiadásának ismertetése és programmja.

Az eredmény mindezek mellett sem állt arányban a rá

forditott nagyszabásu propagativ munkával. Összesen 1300 előfizetés érkezett be, ennyi példányban készülhetett *báró Eötvös József* összes műveinek ez az emlékkiadása. Ezzel egyidejüleg készült azonban az a másik kiadás, amelynek hivatása volt, hogy a részletfizetési nagyüzem utján jusson el a közönség körébe. Ebből mintegy 3000 példányt helyeztünk el. Természetes, hogy *Eötvös József* egyes munkái ezenkivül több kiadásban is megjelentek.

*

Az eredmény mérsékelt volta bizonyára a kor irodalmi izlésének változásában találja magyarázatát. Mert *Eötvös József* műveinek tárgya még akkor nem avult el, amint nem avult el ma sem.

Ezt legjobban fejezte ki legilletékesebb birálója *Eötvös* regényeinek, *Jókai Mór*, aki az általa szerkesztett felhivásban *Eötvös* regényeit igy jellemezte:

„Báró Eötvös Józsefnek minden regénye korszakot jelző fenomenális alkotás volt: „A Karthausi," „A Falu jegyzője", a „Magyarország 1514-ben." Az eszmék gazdagsága, a sziv mély érzelmei elfeledtetik az olvasóval, hogy ezek irányregények; de maga az irány, a kitüzött cél is oly isteni eredetü: a rokonszenv az elnyomott néposztály, a kitaszitott vallásfelekezet iránt; hivatkozás az emberiségre a szabadság, az egyenlőség igazai végett.

És mindez eszméknek a győzelmét megérte, sőt kivivni segitett az államférfi, amiket mint költő odarajzolt az égre, odavarázsolt a délibábra. A Fata Morgana álompalotái kővé váltak: a költő megérte saját apotheózisát a nemzeti átalakulás korszakában.

Azért fokozott érdeküek báró Eötvös József művei most, amidőn azokat mint kivivott győzelmek történeteit olvassuk: költői szépségeik a mai kor teljes világitásában még jobban kitünnek."

A kiadóbizottság a maga részéről mindenképen igazolni akarta azt a nagyfoku jelentőséget, melyet *báró Eötvös József* műveinek tulajdonitott. Egy oly kiadást létesitett munkáiból, aminő ediddigelé magyar nyelven egyáltalában nem jelent meg. Eltekintve attól, hogy Eötvös József összes munkái első, igazán

teljes gyüjteményét adta, gondoskodott arról is, hogy ez a gyüjtemény oly szerkesztésben lásson napvilágot, amely azt a szó szoros értelmében vett igazi kritikai összkiadássá teszi. A bizottság joggal hivatkozhatott arra, hogy ily gondos kritikai kiadásban még nem jelent meg magyar próza-iró.

Báró Eötvös Lorándnak fenn volt tartva, hogy a szerkesztő személyét megválassza. Az ő választása *dr. Voinovich Gézára* esett egy javaslat alapján, melyet *Voinovich* az Eötvös-művek szerkesztésére vonatkozólag felszólitásunkra elkészitett.

Ebben a javaslatban kifejtette nézeteit arról, miként kell ily kiadásokat rendezni.

Szerinte irók összes műveinek kiadásánál kétféle eljárást lehet tapasztalni. Az egyik az, midőn a kiadó betühiven közli az első kiadást, a sajtóhibáknak is pontos megtartásával, legfeljebb a jegyzetben javitja ki ezeket. Ilyenek például a *„Régi Magyar Könyvtár"* kiadásai.

A másik mód az, midőn a kiadó némi jogot ad magának; beiktat egy-egy tollban maradt szót, a verseknél a variánsok közül az itélete szerint legjobbat iktatja be a szövegből, a többit jegyzetekben közli, szóval megteszi azt, de szük korlátok között, amit az iró maga is megtett volna, ha művei uj kiadását maga bocsáthatná közre. Ilyenek *Gyulai Pál* kiadásai: *Vörösmarty, Madách* munkái.

Eötvös József munkáinál a két mód összeolvasztása volna a legajánlatosabb. A betühív kiadás nem kivánatos, mert a régi ortográfia nagyon megnehezíti az olvasást. Minden egyébben az első kiadáshoz kellene ragaszkodni, mely az iró életében, az ő felügyelete alatt készült, annál is inkább, mert a Ráth-féle későbbi kiadás egyes esetekben némi eltérést mutat az első eredeti kiadástól, egyet-mást röviditve ad vissza. Ezeknél vissza kellene térni az eredetihez.

Az egyes kötetek végén ma már némi kis felvilágositásra volna szükség; néhány sorban el kellene mondani, hány kiadást ért az illető mű, felsorolni forditásait, s közölni Eötvös és barátainak leveleiből azon helyeket, melyek a munkára, annak megirására, Eötvös céljaira, a mű alapeszméjére, alapeszméjének fejlődésére voatkoznak, ha ilyeneknek nyomára akadhat. Röviden szólva, adni kellene az illető könyv történetét. Ez elsősorban az irodalomtörténetet érdekli ugyan, de nem lehet

máshol helye és sehol sem szükségesebb, mint Eötvös kiadásának jegyzeteiben. És lehetséges is oly röviden összefoglalni, hogy a nagy közönségnek se váljék terhére.

A kiadás magában foglalhatná *Eötvös* összes magyar nyelvü munkáit, az idegen (német) nyelvüekről bővebb tartalmi ösmertetéseket lehetne adni valamely rokontárgyu kötet végén. A kötetek egymásutánjában legtermészetesebb az időrendi sorrend, némi szakcsoportositással párosulva. Igy a „*Karthausi*" nyitná meg a sort, követnék azt többi regényei, elbeszélései, szinművei, azután következnének a röpiratok, majd az államtudományi munkák, végül a „*Gondolatok*", az iró egész pályájának összefoglalásaképen, mert hiszen ezekben egy egész nagy világfelfogás van letéve. Az utolsó kötetben jönnének az életrajz előtt költeményei, mint az iró költői önéletrajza, az életrajznak legfontosabb kiegészitői.

A század legérdekesebb és legértékesebb mémoirejával érne fel, ha levélváltásából egy vagy két kötetnyit össze lehetne gyüjteni, sötét korok történetére vetne nagy fényt és nagy nyereség volna a közönségre, a filozófiára és a történettudományra egyaránt.

Báró Eötvös Loránd Voinovich Gézának itt kivonatosan ismertetett szerkesztői tervét a maga egészében helybenhagyta és *Voinovich* e tervezet alapján szerkesztette meg a gyüjteményt és tette azt tényleg a magyar irodalom egyik legbecsesebb publikációjává.

A dolog nem volt könnyü. Hosszu idők mulasztásait kellett helyrehozni. *Eötvös József*-nek könyvalakban megjelent kötetein kivül minden egyebet a muzeumokba dugott és elsárgult folyóiratokból kellett összeböngészni. Igen nagy tájékozottság, nagy irodalmi ismeretek és nagy lelkiismeretesség és szorgalom kell az ily munkához.

Át kellett kutatni a „*Társalkodó*"-t, az „*Athenaeum*"-ot, az „*Életképek*"-et, a „*Budapesti Szemlé*"-t, a „*Koszoru*"-t, a „*Politikai Hetilap*"-ot, a „*Pesti Divatlap*"-ot, sőt még oly szaklapot is, aminő a „*Vadász- és Versenylap*". Ezenfelül pedig, különösen a levelek felkutatása céljából, még a 60-as és 70-es évek napilapjai közül is a „*Magyarország*"-ot, a „*Hon*"-t, az „*Ellenőr*"-t, a „*Reform*"-ot, a „*Fővárosi Lapok*"-at. Ki kellett kutatni a kiadatlan munkákat, mert ilyenek is voltak, többek közt a

„*Kritikusok*“ cimü vigjáték 1831-ből és a „*Götz von Berlichingen*“ forditása 1830-ból. Külön feladata volt a szerkesztőnek *Eötvös* politikai cikkeinek összegyüjtése a „*Pesti Napló*“-ból és a „*Politikai Hetilap*“-ból, ahol azokat közzétette. Mind ennek az anyagnak mindenekelőtt rendezése és terjedelmének megállapitása volt az első feladat, hogy meg lehessen állapitani az összkiadás kötetszámát és kalkulálni lehessen annak árát.

Eötvös József összkiadása tényleg ezen szempontok szerint van megszerkesztve. Mindenütt helyre van állitva az erősen megrongált hiteles első szöveg, azon változásokkal, melyeket az *Eötvös* életében megjelent utolsó kiadás bizonyára magától az iró kezétől mutat. A kiadás elrendezése is a programmnak megfelelő.

Mikor közzétettük a könyvkereskedőknek szóló körlevelet és ebben különös nyomatékkal hangoztattuk, hogy ime az első teljes kiadását tesszük közzé *báró Eötvös József* munkáinak, *Ráth Mór*, az előbbi kiadás kiadója, ezt magára nézve sérelmesnek tekintette. Ő még akkor nem tudhatta, minő gazdag anyag van birtokunkban. Neheztelését közölte is velünk, mire mi az alábbi levelet intéztük hozzá:

Nagyságos

Ráth Mór urnak

Budapesten.

Őszinte sajnálattal értesülünk arról, hogy Nagyságod az általunk *báró Eötvös József* összes munkái közrebocsátása tárgyában szétküldött könyvárusi körlevél némely passzusát félreértésből olyképpen magyarázza, mintha annak célja volna a Nagyságod által kibocsátott Eötvös-kiadás kisebbitése és kiváló és megérdemlett hirnévnek örvendő cégének diszkreditálása.

Semmi sem áll távolabb tőlünk, mint az a szándék, melynek sem inditó oka, sem célja, sem haszna nincs és nem is lehet.

Bár azt is lehetne mondanunk, hogy körlevelekben sohasem szokásos a vállalatok kisebbitése, sőt ellenkezőleg az ily fajta üzleti körlevelek tartalmában rejlik, hogy abban a hirdetett vállalatokról minden szépet és jót kiemeljünk, még sem evvel az érvvel óhajtjuk Nagyságodat meggyőzni arról, hogy körlevelünkben éppenséggel semminemü allúzió Nagyságod előbbeni Eötvös-vállalatára nincs. Mert midőn mi azt állitjuk, hogy báró Eötvös József művei eddig teljes egyöntetü és a magyar viszonyokhoz

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Egykorú fénykép után.

képest jutányos kiadásban nem voltak kaphatók, egyszerüen azon felhivás alapján állunk, melyet az Országos Eötvös-Bizottság, mint a vállalat tulajdonosa tett közzé és azon szerződés alapján, melyet mi, a közrebocsátással megbizott cég, a bizottsággal kötöttünk.

Tudjuk, hogy egy vagy két műve Eötvösnek Nagyságod kiadásában a drága kiadás mellett olcsóbb kiadásban is volt időnként kapható, mint aminő ára az egyöntetüség kedvéért az illető műnek a mi kiadásunkban esetleg lesz. De nem is az van a körlevélben mondva, hogy ezen művek még soha ily jutányos kiadásban nem voltak kaphatók, hanem 3 tényező van egymás mellé állitva és az van mondva benne, hogy *teljes kiadásban, egyöntetü kiadásban és viszonyainkhoz képest jutányos kiadásban* e művek eddig nem voltak kaphatók. Tehát itt mind a 3 jelzőt egymás mellé állitva, derül ki az, amit mi tiszta igazságnak felismerve közöltünk a körlevélben.

A vállalat közzétett programmjából is kitünik egyébként, hogy annak 20 kötetéből körülbelül 7 kötet lesz olyan, amely eddig egyáltalában a Nagyságod által közrebocsátott gyüjteményes kiadásban nem jelent meg. Ama, tudtunkkal 19 kötetben megjelent kiadás, ha emlékezetünk nem csal és amennyiben a különböző időszakokban megjelent katalógusokból csak hozzávetőleg birjuk kikalkulálni, füzve mintegy 50 forintba kerül. Azon 19 kötetnek megfelelő kötet-szám a mi kiadásunkban 13 kötetet fog kitenni, ezekre eső ár 26 forintot tesz ki. Ha tehát az 50 forintot a 26 forinttal egybevetjük, teljes alapossággal állithatjuk azt, hogy ezen kiadás jutányosabb minden eddig létezett kiadásnál és minthogy ez a kiadás tényleg mint összkiadás jelentkezik, mint ilyen kerül elsősorban forgalomba, nem változtat ezen a tényen semmit sem az, hogy esetleg egyik vagy másik mű a beosztás és az egyöntetüség kedvéért talán a mi kiadásunkban néhány krajcárral drágább leszen, mint a kegyed kiadásában az illető kötetek.

Reméljük, hogy jelen felvilágositó soraink Nagyságodat teljesen meggyőzik afelől, hogy körlevelünk szerkesztésénél éppenséggel nem volt szándékunk Eötvös előbbi kiadásait bármi tekintetben elhomályositani, mert hisz ennek semmi célja és rációja nem lett volna.

Őszintén sajnáljuk, hogy körlevelünk ily gondolatot ébresz-

tett Nagyságodban és különösen sajnáljuk azért, mert azok köré-ben, akik Nagyságod elévülhetetlen és hervadhatatlan kiadói érdemeit mindig a legnagyobb készséggel elismerik és méltányolják, magunknak vindikáljuk az első helyet.

Hisszük, hogy jelen felvilágositó soraink a félreértést eloszlatják és maradunk

kiváló tisztelettel
Révai Testvérek R.-T.

A valóságban több mint 7 kötettel szaporodott ez a kiadás a *Ráth* kiadásával szemben. Mert még az őnála megjelent kötetek is, például az *„Elbeszélések“* kötete is uj anyaggal bővült. Két értékes, eddig kiadatlan elbeszélését találjuk benne Eötvösnek, *„A puszta lak“* és a *„Magyar élet“* cimüeket és egy regénytöredéket *„A XIX. század bárói“* cimmel, melyet főművének szánt. A beszédek között is van több uj. A tanulmányok kötete egészen uj. Az ebben a kötetben foglalt kisebb irodalmi és társadalmi tárgyu cikkek nem jelentek meg azóta, hogy a 40-es évek elején akkori folyóiratokban láttak napvilágot. Ebben a kötetben van egyebek közt a hires Petőfi-birálat, irodalmunkban az első méltányló szó *Petőfi*-ről. A Ráth-kiadás nem közölte volt a *„Reform“*-ot, a *„Kelet népe és a Pesti Napló“* annak idején nagy feltünést keltett röpiratot, mely védelmébe veszi *Kossuth*-ot *Széchenyi* heves támadásaival szemben.

Különösen emelik ezeknek a köteteknek értékét azok a jegyzetek, melyek ezeket a munkákat a kor keretébe illesztik bele és megmagyarázzák keletkezésük történetét is.

A *nemzetiségi kérdés*-ről szóló kötet is először jelenik meg itt, összefoglalván *Eötvös*-nek a nemzetiségi kérdésről irt összes dolgozatait. A több ívnyi jegyzetekben *Eötvös*-nek erről a kérdésről irt német nyelvü munkái is bőven ismertetve vannak világos és áttekinthető módon, egyes tárgykörök szerint. Ennek a kötetnek jelentőségét mi sem bizonyitja jobban, mint az, hogy *Eötvös József*-et ma is a nemzetiségi kérdés legalaposabb ismerőjének tartják és minduntalan hivatkoznak rá. A kisebb politikai cikkek kötete is ebben a kiadásban jelent meg legelőször. A *„Gondolatok“* kötete is kiegészült a hátrahagyott iratok közt talált anyaggal. Végül egészen uj a leveleket tartalmazó kötet, mely mindazt felöleli, amit egyáltalában meg lehetett találni.

Egy magyar munkában teljesen szokatlan név- és tárgy-mutátó a levelekhez megkönnyiti az ebben a levélgyüjteményben foglalt gazdag anyagban való tájékozódást. Az egész kiadást méltóan lezárja *Eötvös József*-nek életrajza a szerkesztő tollából. Ennek az életrajznak megirására *báró Eötvös Loránd* kivánságára a Magyar Tudományos Akadémia tüzött ki 2000 koronás pályadijat. Ezuttal először nem egy nagy és terjengős munkát kivántak, nem száraz adathalmazt, hanem egy essayt, mely az embernek, irónak és államférfinak és egyuttal egész korának képét nyujtsa azon hatás rajza mellett, melyet *Eötvös* korától vett és korára és nemzetére gyakorolt.

Mi sem természetesebb, mint hogy a pályadijat a beérkezett három pályamű között az Eötvös-kiadás szerkesztője nyerte meg, valódi essay-szerü dolgozatával. Hiszen ő foglalkozott legbehatóbban *Eötvös* irodalmi müködésével és személyével és ő hozta felszinre *Eötvös* rejtett irodalmi kincseit.

A kiadás mindenképen méltó volt *báró Eötvös József*-hez. Ha az akkori kor nem birta kellő mértékben értékelni e kiadás jelentőségét, talán nem szabad feladni a reményt, hogy az ujabb nemzedék, amely ujra szemben áll azokkal a problémákkal, amelyekkel *Eötvös József* foglalkozott, ujra szemben áll a vallásfelekezeti kérdéssel, a nemzetiségi kérdéssel, az állam fennmaradásának kérdésével, a változott viszonyok között uj művelődési, iskoláztatási és uj társadalmi kérdésekkel — vissza fog térni *Eötvös József*-hez. És vissza fog térni különösen az a nép, amely felszabadulását, emberi és hazafiui jogainak megadását e mű hatásának köszönheti a multban és fogja köszönni a jövőben.

Talán meg fog valósulni *Jókai*-nak az a mondása: „Amely háznak a mestergerendáján *báró Eötvös József* könyve ott fog állni, arra a házra áldás száll az égből.“

XXV.

EÖTVÖS KÁROLY.

Kiadói szemmel nézve, nem képzelhető érdekesebb dolog, mint *Eötvös Károly* beilleszkedése az irodalomba. Egy ember, aki majdnem 60 esztendős, amikor első könyvét közzéteszi, aki addig egy páratlan szép és gazdag pályát futott be, mint szónok, mint politikus, mint ügyvéd, sőt mint iró is. Mert benne élt a köztudatban, hogy *Eötvös Károly* fényes tollu irója a magyarságnak, csakhogy még nem irta meg azokat a könyveket, amelyek benne élnek. De elbeszélte páratlan zamatu magyarsággal, ragyogó stilusban, elmondotta tartalmukat itt is, ott is, barátai, hivei, bámulói körében. Benne élt a nemzetben ez a tudat, és ezért nem csudálkozott senki sem azon, amikor egyszerre csak 1900 október 15-én a magyar irodalomnak egy nagy eseményét jelentettük: *Eötvös Károly* szépirodalmi és korjelző munkái egy egész sorozatának megjelenését.

Talán két esztendővel ez előtt a terminus előtt kezdte *Eötvös Károly* az „*Egyetértés*“ tárcájában közzétenni *gróf Károlyi Gábor* feljegyzéseit. Senki sem tudta biztosan, hogy ki ezeknek a szerzője, *Eötvös Károly*-e, vagy *Károlyi Gábor*. *Károlyi* irta-e és bizta rá közzétételüket *Eötvös*-re, vagy *Károlyi* jegyzetei alapján *Eötvös*-nek önálló iratai-e ezek? A kapcsolatot nem lehetett megállapitani. Az „*Egyetértés*“ szerkesztősége is szándékosan homályban hagyta e kérdés felől azokat, akik felvilágositásért hozzáfordultak. Eötvös is titokzatosan mosolygott, ha ez a kérdés szóba került. Különben is egészen apró mémoire-nak szánta *Eötvös* a *Károlyi Gábo*r feljegyzéseit. Inkább politikai tendenciával fogott hozzá, semmint

azért, hogy irodalmi munkát alkosson. Munka közben nőtt korrajzzá ez a mű, a magyar irodalom egyik legérdekesebb mémoiremunkája. Persze *elejétől végig teljesen Eötvös Károly munkája ez*, melyből *gróf Károlyi Gábor* soha egy sort sem irt meg. Jegyzeteket sem hagyott hátra, önéletrajz sem maradt utána, tisztán emlékezetből irta meg *Eötvös Károly* az egész munkát ugy, ahogy az előttünk van a maga történeti igazságra törekvő regényszerüségében.

Eötvös Károly-t a politika birta rá, hogy az „*Egyetértés*" szerkesztésében részt vegyen, de a *Károlyi Gábor* följegyzéseinek sikere elfeledtette vele politikai céljait és folytatni akarta tárcaközleményeit, amelyek oly nagy elismerést szereztek neki. Ezért kezdte meg „*Utazás a Balaton körül*" cim alatt azokat a feljegyzéseket, amelyekből azután az ő főműve vált, az a munka, amelyben önmagát multa felül, amelyhez foghatót többé nem irt. E munka irása közben fordultam hozzá azzal, hogy e munkáját is, a *Károlyi Gábor*-ról szólót is közzé óhajtjuk tenni könyvalakban. *Eötvös Károly*-t az irodalmi sikerek, amelyeket az „*Egyetértés*" tárcaközleményei részére termettek, egészen felfrissitették, megfiatalitották; bámulatos kitartással dolgozott abban az időben, nap-nap mellett irt egy-egy tárcaközleményt, rövid hetek alatt irta meg „*Balatoni utazás*"-át és tele volt uj eszmékkel, uj tervekkel.

Mikor fölkerestem, elmondotta ezeket a terveket, vagy 15 kötetnek cimét, tartalmát sorolta fel előttem, ugy hogy én most már nem a két mű kiadásáról, hanem mindjárt egy gyüjteményes kiadásról beszéltem vele.

A világirodalomban páratlan tünet, hogy egy iró, akinek még soha meg nem jelent egy kötete, egyszerre összegyüjtött munkáinak kiadásával lépjen a közönség elé, és egy kiadó, aki vaktában előlegezi egy 60 esztendős „fiatal tehetségnek" azt a bizalmat, amit egy összkiadás rendezése jelent.

De én meg akartam fogni *Eötvös Károly*-t azon a ponton, ahol ő megfogható volt; hiuságánál, ambiciójánál, magyar virtuskodásánál. Tudtam, ha valami, hát az fogja őt ösztökélni az irásra, hogy müvei ily különleges módon kerülnek kiadásra, az egész világon ő lesz az első iró, aki egy összkiadásban kezdi meg irói pályafutását.

Számitásom bevált, *Eötvös*-t fellelkesitette a gondolat,

lázba ejtette, megkettőzött szorgalommal dolgozott, szinte egyszerre akarta megirni azokat a köteteket, amelyeknek biztositása lehetővé tette a kiadás meginditását. Mert világos, hogy a vállalkozásba nem foghattunk bele csupán igéretek alapján, szerzői programm alapján, még szerződés alapján sem. Ahhoz, hogy az összkiadást megindithassuk, legalább 6—8 kötet kéziratának kezünkben kellett lenni és kezünkben is volt rövid idő alatt.

És megindultunk vele. Kitünt, hogy *Eötvös*-nek voltak már régebbi irásai is, amelyekről senki sem tudott, ő maga is megfeledkezett róluk. Voltak elbeszélései elrejtve a „*Vasárnapi Ujság*“ régi évfolyamaiban, amiket csak kissé ki kellett simitani. Volt egy nagyobb munkája: „*Aki örökké bujdosott*“, amely annak idején észrevétlen maradt, holott pedig *Eötvös* egész irói erejét mutatta. Voltak mémoire-szerü kisebb dolgozatai, melyeket senki sem vett észre, nem is neki tulajdonitották. Mindez egyszerre érték lett a „*Balatoni utazás*“ által, amely páratlan szenzációt jelentett a magyar irodalomban.

És mindez igazolja, hogy igenis lehet felfedezni irót, aki maga sem tudja, hogy az, és lehet a kellő módon hatni rá, hogy tehetségét ne hagyja parlagon heverni. *Eötvös Károly* husz évvel azelőtt irt meg egy pár szép munkát, de nem folytatta az irást, mert senki sem ismerte fel az értékét.

Most, hogy a körülmények rábirták, hogy ujra kezébe vegye szépirói tollát, biztatni kellett, hogy azt ki ne ejtse kezéből és ezt a biztatást végeztük el mi. Ha van érdemünk abban, hogy *Eötvös Károly* néhány kötetével gazdagodott a magyar irodalom, akkor ebben van, semmi másban.

Vajjon mi lett volna *Eötvös*-ből, az iróból, ha husz évvel előbb kezdi kifejteni irói tevékenységét, vajjon irt volna-e megkomponált regényeket, elbeszéléseket, szinműveket, amikre későbbi években mindig készült, ha az irodalomnak él, ahelyett, hogy politikával emésztette erejét, ki tudná azt megmondani?

Hogy egészen nagy és gazdag irodalmi termelése jóformán kizárólag mémoire-szerü munkákból áll, az annak tulajdonitható nézetem szerint, hogy változatos és gazdag életében oly sok minden történt vele és körülötte, annyi emberrel érintkezett, annyi ügybe volt beavatva, annyi dologban volt benn a

politikai és közéletben, hogy akkor, amikor öreg korára irni kezdett, mindenekelőtt az emlékeknek ezt a nagy tömegét kellett papirra vetnie.

Mielőtt munkái megjelentek, levelet irt hozzám *Eötvös Károly*, amelyben felsorolja mindazoknak a munkáknak a cimeit, amelyeket megirt és közzé akar tenni és még ezenfelül mintegy 18 kötet tervét közölte velem. Megirta mind rövid idő alatt, egynek kivételével, amelynek cime „*Nagykőrös határain*" lett volna és amelyben az Alföld Duna-Tiszaközi erős, büszke faját akarta volna irodalmunkba bevezetni és idegen nemzetek előtt ismeretessé tenni. Közli velem ezt a jegyzéket azzal az indokolással: „Hiszen a Te szives baráti figyelmed, buzditásod birt rá ennek kiadására."

Az első mű, amelyet közzétettünk, az „*Utazás a Balaton körül*" volt.

Egy hosszu kiadói pálya végén megállapithatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának.

Legkiválóbb esztétikusaink ujabb irodalmunk legkitünőbb termékének mondották *Eötvös* munkáját, egy őserejü, igazi magyar humoru és zseniális lélek megnyilatkozásának. Ki nem fogytak a dicséretekből, szinte csodálatos egyértelmüséggel hangzottak el a birálók ditirambusai. Megállapitották, hogy ez a mű a nagy magyar irók sorába helyezte *Eötvös*-t.

Lehet, hogy ha harminc évvel hamarább irja meg és teszi közzé ezt a munkáját, akkor nem megy olyan szenzációszámba, mint most. Lehet, hogy a nagy föltünéshez hozzájárult az, hogy itt valóságos csoda történt. Egy ember, akiről mindenki azt gondolhatta, hogy befejezte pályafutását, elérte a legmagasabb fokot, ami elérhető, azt a közbecsülést, amely zsenijének kijárt, most mintha pályát változtatott volna, s az uj pályán való első lépésével rögtön elérte a tetőfokot.

Eötvös Károly-nak ezzel a munkájával szemben még a sablonos kritika is elhallgatott. A munka nem volt besorozható semmiféle rendszerbe, nem volt az sem regény, sem dráma, sem elbeszélés, sem rajz, nem volt sem bölcselet, sem lélektan, nem volt történet és nem volt utleirás és mégis mindebből volt valami benne és mégis egységesnek hatott a munka és ezért még a sab-

lonos kritika képviselői, a tanárok, sőt azok első sorban kivánták, hogy minél gyorsabban felvétessenek a munkának legszebb részletei az iskolai olvasókönyvekbe. Azt mondották, hogy ez a mű az irásművészetnek olyan magaslatán áll, hogy azt már tulszárnyalni nem lehet.

Amilyen megtisztelő volt mindez a dicséret *Eötvös Károly*-ra, ép annyira — mondhatni — jóformán káros volt későbbi munkáinak értékelésére nézve. Előre elfogulttá tette a közönséget későbbi munkáival szemben. Hogyha ma végignézzük az ő egész irói müködését, szinte igazoltnak látjuk akkori ditirambikus magasztalását a „*Balatoni utazás*"-nak, de azt is, hogy még sok értékes munkája van *Eötvös Károly*-nak ezenkivül is.

Nem minden munkája egyforma értékü, de mindegyik munkája visszatükrözi az ő fényes irói kvalitásait.

*

Mi az, amivel *Eötvös Károly* egyszerre meghóditotta a közönséget, milyen tulajdonságainak köszönheti a sikereit? Egyik kritikusa, *Hevesi Sándor* igy jelölte meg ennek okát: „A sok fölösleges iró nyomában végre megjelent az az egy, akire igazán szükségünk volt, hogy eszünkbe jusson ujra az, amit annyian próbáltak velünk elfelejtetni, hogy magyarok vagyunk."

Ugy látszik, mintha a dekadencia felé hajló korban szükség lett volna valakire, aki erre emlékeztesse a nemzetet és erre senki sem volt alkalmasabb *Eötvös Károly*-nál. Az ő törhetetlen fajszeretete, hamisitatlan magyarsága, rajongása minden iránt, ami magyar, predesztinálták erre a szerepre.

Történeti rajzai tükrei a magyar nép lelkének, a magyar karakternek. Tökéletes lélektani ábrázolásai a magyar faj minden osztályának, a magyar nemzet minden rétegének. Művészileg tökéletes megérzékeltetése a magyar levegőnek, a magyar tájnak, a magyar flórának, a magyar állatvilágnak, a földnek és az embereknek. Témái kiterjeszkednek a magyarság összes életviszonyaira, azoknak minden apró részletére, minden jellemző vonására. És példátlan sikerének talán van még egy magyarázata, amellyel *Baráth Ferenc* magyarázta az ő nagy hatását. Ez a kitünő esztétikus nagy tanulmányt

IRODALMI ÉRTESITŐ
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KÖNYVKERESKEDÉSE

EZERKILENCZSZÁZ. NOVEMB. 1. 58. SZÁM. MEGJELEN MINDEN HÓNAP 1-SŐ NAPJÁN

EÖTVÖS KÁROLY

munkáinak közreadásáról.

A MAGYAR IRODALOM EGY NAGY ESEMÉNYÉT JELENTJÜK: EÖTVÖS KÁROLY RÉGIBB ÉS UJABB, SZÉPIRODALMI ÉS KORJELZŐ MUNKÁINAK MEGJELENÉSÉT.

Irodalmunkra nézve rendkivüli szerencsének tartjuk, hogy ez az irő, akinek a nagysága, kiválósága és különössége benne élt aköztudatban, bár nem voltak könyvei és értékét a jelen meg nem foghatta, hogy élvezvén, megőrizhesse a jövendő számára, — a megközelithetetlen magyar lángelme, aki laza és muló ujsághasábok közé torlaszolta el magát, — ime előtérbe lép, megmutatja egész hatalmas alakját, összeszedi és a köznek általadja minden kincsét. És a magyar olvasó, bár sejtette e roppant gazdagságot, képzelete a valóságot nem közelithette meg mégsem: összeszedve, egybefűzve, kialakitva, kiegészitve az Eötvös Károly irói munkássága gazdagságra, változatosságra különb, mint amilyennek leghevesebb rajongói hitték. Benne, a régi iróban uj klasszikusra lelt az irodalom, még pedig olyanra, akire áhitva áhitozott, akiben a magyar ész és sziv, tehát maga a magyar szellem megvan a legteljesebb gazdagságban.

Boldogok és büszkék vagyunk arra, hogy az Eötvös Károly munkái, a már meglévők és a még most készülők, a mi kezeink utján jutnak el az olvasóhoz, még pedig abban az előkelő és izléses formában, amelyet e művek megérdemelnek, de megérdemel az a közönség is, amely mindig megismerte a maga emberét és erre Eötvös Károlyban rögtön rátalál és nyomban megállapitja: ez a miénk, a mi lelkünkből fakadt, multunk, szokásaink és virtusaink ismerője, minden történetünk tudója, nála van letéve a mi filozófiánk, lelkünk a lelkében tükröződik, álmodja álmainkat, érzi érverésünk, a belülről látó, a vesénkbe néző.

Mégis az olvasó, ujmódi virtuoz csodákat ne várjon e munkáktól. Eötvös Károly minden kötete maga a természetes közvetetlenség. És békéljen meg az is, aki gyanakodva kérdi, hogy mi dolog ez, hogyan lehetett e remekművek összegyüjtésével máig várni? Ugy lehetett, hogy ebben a tényben, e késlekedésében is benne foglaltatik az Eötvös Károly igaz magyar karaktere: ő alkot, de nem gyüjt, ha csak nem nagyon bizgatják rá. Aztán meg volt idő, hogy az élet és a politika durva szükségei elfoglalták, leszerelték, nem engedték meg, hogy legigazabb énjének, legtüzesebb ambicziójának, az irodalomnak éljen. Magyarországon annyi volt az ügy, a baj, és valamennyi oly előszeretettel kereste az ő erős kezét, — hogy nem maradt ideje a maga gyönyörüségére, mindig másnak kellett élnie. Miglen csendesebb idők és szerencsés véletlenek belevitték a legerősebb és leglázasabb poétai munkába, amelynek közepette támadt az az alkalom, amelyet megismertet ez a levél, melyet Eötvös Károly a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság igazgatójához, Révai Mórhoz intézett. A levél igy hangzik:

Eötvös Károly műveinek prospektusa.

irt *Eötvös*-ről, mint iróról és abban Eötvös *nagy egészséges voltában* találja jelentőségének magyarázatát. Hivatkozik a nagy angol iróra, *Carlyle*-ra, aki

„nem győzi eléggé hangoztatni, hogy „áldott az egészséges természet“ és azt mondja, hogy „valóban a legnagyobb áldás, ami az embernek a földön juthat, *az egészség.*“ A testé is, de még inkább a léleké. Az az összhangzatos erő és nyugalom, amely minden helyzetben, minden viszonyok közt világosan látja, hogy mit kell cselekednie s azt megteszi minden habozás nélkül; s mindent, amit tesz, cselekszi legjobb tehetsége szerint. Tisztán lát; nem ingadozik, nem kételkedik; s ha szól, szól szive szerint, bátran, szabadon. Eötvös e részben egyike legegészségesebb iróinknak; nagy, erős szivvel és hatalmas értelemmel, amelynek sokfelé csapongó ereje, ötletei szinte zavarba hozzák az olvasót. *Őszinte,* igaz ember; nem árul zsákban macskát; néha szinte a tulzásig, a tetszelgésig őszinte; de ez is jobb, mint az ellenkezője. És *egész ember,* ami nagy szó; a fél, a negyed és nyolcadrész emberek mai korában megbecsülhetetlen kincs. Felemelni bennünket nem igen törekszik, csak kivételesen; rendesen inkább levon maga mellé, a gyakorlati élet szinvonalára és ott jókedvüen élcel, magyaráz, oktat, humorizál, mint egy sokat tapasztalt, sokat tudó vezető, akinek társaságában jól érezzük magunkat. De van két húrja, amelyen nagy hatással tud játszani. Az egyik a *hazaszeretet:* ennek a földnek, ennek a fajnak s *közös* történetünknek erős, meleg szeretése; a másik a kálvinista *vallásos érzés,* mely a zsoltárok éneklésével ajkán, nyugodtan, rendületlenül néz szembe élettel és halállal. Mikor e két érzés valamelyike megkapja szivét, akkor a fenségesig emelkedik s minket is magával ragad. Könyvének leggyönyörűbb lapjai ez érzések termékei.“

Ugyancsak ő állapitja meg *Eötvös*-ről azt az ideális vonást, amely megnyilatkozik a „hősök“ tiszteletében. A nagyoknak, a derekaknak, a nálunknál jobbaknak tiszteletében. Ahogy *Deák*-ról, ahogy *Vörösmarty*-ról, ahogy *Jókai*-ról ir, az mutatja, hogy ezt az érzést, a nagyoknak tiszteletét milyen nagyra tartja. Ez szinte még gyermekkorában beleplántált érzéseinek legerősebbike.

A „hősök“ tisztelete is a magyarság kiválóságáról való felfogásával párosul benne. Mikor egy izben *Blaháné*-ról nyi-

latkozik, azt irja róla: „Csak ő a valóság és az igazság, a magyarság és a szépség." És *Jókai*-ról megemlékezvén, betekintést enged ebbe az érzésébe:

„Határtalanul szerettem a nagy költőt gyerekkorom óta. Ha együtt voltunk: soha szemem róla le nem vettem, egyetlen szavát, egyetlen mozdulatát megfigyelni el nem mulasztottam. Se Deákot, se Kossuthot soha nagyobb figyelemmel nem kisértem, mint őt. Abból a nemzedékből, melyet néhány szereplőjében én is ismertem, e három férfiu emelkedett ki a csillagok magasságáig. Tudom, hogy sokan nem igy vélekednek. De akik nem igy vélekednek: azok magyar érzését nem is *becsülöm ám valami magas értékünek*."

A magyarság!

Ebben nyilatkozik meg *Eötvös*-nek legerősebb jellemvonása. Minden izében, eszejárásában, egész életfelfogásában egészen és erősen magyar. Nemzedékének legerősebb magyarja: gondolkodása, tudása, műveltsége, észjárása, humora és stilusa mind a legtisztább magyarság.

Különösen stilusa, prózája, ragyogó nyelvművészete.

Ez hóditotta meg részére első percben a mesterségbeli embereket. Lefegyverezte legelső sorban a skolasztikus kritikusokat. Ennek köszönhette, hogy vele szemben a legkisebb féltékenység, a legcsekélyebb irigység sem nyilatkozott meg azok részéről, akik egy ujabb irónak ily diadalmas bevonulását az irodalomba más viszonyok között talán nem nézték volna oly jó szemmel. Mindenki elismerte és ebben nem volt eltérés, hogy magyarul szebben, zamatosabban, zengzetesebben, tisztábban irni nem lehet, mint *Eötvös Károly* irt. Hogy a törzsökös magyar észjárást, a logikus, tiszta magyar gondolkodást, az érthető, világos, magyar beszédet semmiféle irásfajta nem fejezi ki oly művészi tökéletességgel, mint az *Eötvös Károly* prózája.

A nyelvtudományi folyóiratok vetélkedtek *Eötvös* stilusának és nyelvezetének méltatásában s legkényesebb és legkövetelőbb akkori irónk, *Tóth Béla* az Eötvös prózáját mondotta a legjobbnak, amink van.

Tóth Bélá-nak különben az Eötvös sikere nagy elégtétel is volt, mert mielőtt még Eötvösnek egy munkája megjelent

volna, 1899-ben egy tanulmányt irt *„Vers és próza“* cim alatt a *„Pesti Hirlap“*-ban. Ebben a tanulmányában fájdalmasan állapitja meg, hogy a mi jelenünket a hanyatlás korszakának fogják nevezni a jövőben és felkiált:

„Egy emberünk van, aki a magyar prózairás művészetének megalkotója lehet vala, ha fényes tehetségét nem pazarolja annyi felé, szinte azt kell mondanom: iránytalanul. Ha az az ember, akiről beszélek, *Eötvös Károly*, dicső tehetségének egy részét olyan tanulmányokra forditja, amilyenekre forditotta *Arany János* a magáét, azt mondom: ő alkotja vala meg a jelen század magyar prózáját, amely kihat a jövendőben is, mert az az örökkévaló néplélekből való művészet. Irása még igy is tanulmánya, sőt példája lesz az utánunk következőknek, mert kétségenkivül a legjobb, ami ettől a kortól tellett.“

Irta ezeket *Tóth Béla* jóval a *„Balatoni utazás“* megjelenése előtt és mikor azután rendre jöttek az *Eötvös Károly* könyvei, akkor azt irta egy alkalommal, amidőn a magyar nyelv uj tudományos szótáráról volt szó, hogy *Eötvös Károly*-nak minden irása forrás nekünk:

„ezek egy nagy magyar, túl a dunai, kálvinista, rusztikus művész alkotásai; határkövek a magyar prozológia történetében, egyszóval adatok. És nem jó munkása a nyelvnek az, aki azt mondja, hogy ez az anyag mellőzhető, akkora benne a törvényszerüség és az ihlettel teljes művészet.“

Ehhez fogható elégtétele *Tóth Bélá*-nak talán nem volt életében.

*

Ezek voltak *Eötvös Károly* hirtelen támadt irói népszerüségének objektiv indokai, de voltak annak szubjektiv indokai is.

Egy irót, hogy a közönség észrevegye, méltányolja, kegyeibe fogadja, adminisztrálni kell. *Eötvös Károly*-nál, mikor iróvá lett, ez már teljesen felesleges volt, mert Eötvös már akkor az ország egyik legnépszerübb embere volt. Tudták róla, hogy talán a legnagyobb szónok, mindenesetre a leghiresebb ügyvéd, ragyogó tollu publicista, egyik leghatalmasabb eszü embere ennek az országnak, egyik legnagyobb stilü férfia ennek a kornak.

Voltak barátai, voltak ellenségei, része volt a legnagyobb népszerüségben, a legmélyebb gyülöletben, hőse és központja volt egy világraszóló nagy ügynek, szóval igaz nagy alakja volt már akkor ennek az országnak. Kevés embernek volt annyi bámulója és tisztelője, kevésnek volt annyi ellensége, mint *Eötvös Károly*-nak. Mozgalmas politikai pályája során mindig az előtérben állott. Néha mellette volt az egész ország minden rokonszenve, azután ellene fordult egy időre az egész közvélemény.

Nevét ismerte minden ember Magyarországon, de legfőképen az egész magyar intelligencia. És ezért soha sem volt kiadónak könnyebb dolga irójával, mint nekünk *Eötvös Károly*-lyal. Jóformán nem is kellett propagálni, nem kellett lanszirozni, önmagától következett be a *mise en scène*. Evvel a kiadónak alig volt dolga, de annál több dolga volt azután egyébbel, azzal, hogy a közzétett programm pontos megtartását biztositsa. Ez kiadói becsület dolga volt.

Eötvös Károly hivatásában, foglalkozásában, munkabeosztásában is közismerten tipikus magyar szokásokat elevenitett meg. Ha kellett, sokat dolgozott, sokat birt el, igen nagy munkateljesitményekre volt képes. De rendesen lusta volt, csevegéssel, adomázással, kedves társalgással töltötte idejét.

Ilyen természetü ember igéretében bizni, és ebben bizva ily nagy programmal a közönség elé lépni — veszedelmes. Hiszen igaz, hogy az első kötetek nagy sikere után csodálatos szorgalommal vetette rá magát az irásra, elhanyagolta irodáját, el a politikát, el a saját gazdasági ügyeit, teljesen az irodalomnak élt, de amennyire a hangulatok embere volt, attól kellett tartani, hogy ez a nagy szorgalom nem tart örökké.

Az a nagy felbuzdulás, amely *Eötvös*-t ebben az időben irásra sarkalta, egyben ráutalt arra az eszközre, amellyel őt állandóan munkára lehet serkenteni. Sem anyagi, sem egyéb szempontok arra nem voltak alkalmasak, csak egyetlen egyben lehetett bizni: nagy hiuságában. Mert *Eötvös Károly* még hiúbb volt, mint aminők a nagy irók rendesen lenni szoktak. Csodálatos az, hogy mennyi dicséretet birt el. Szinte szüksége volt rá, hogy dicsérjék, hogy beszéljenek róla, hogy

elismerjék. Ez volt az ő éltető eleme, az ő buzditója, az ő ösztönzője. Tudta, hogy milyen nagy iró ő, mégis ujra hallani akarta azoktól, akikkel érintkezett, olvasni akarta azokból az irásokból, amelyek róla szóltak.

És ez jó volt igy, mert ennek köszönhetjük, hogy nemcsak az első programmot tarthattuk meg, hanem a másodikat is, nemcsak 12 kötetet adhattunk ki, hanem még másik 12-őt is.

Ha a „*vajda*", ahogy őt szükebb baráti körben neveztük, ellankadt, gondoskodni kellett valami cikkről, vagy ünneplésről, mely őt uj munkára serkenti. Milyen jó volt, hogy akkor erre a célra rendelkezésre állott az „*Egyetértés.*"

Eötvös Károly-nak nem tünt föl, hogy egyszer csak minden külső ok nélkül egy-egy ismertető tanulmány jelenik meg róla. Ő nem csodálkozott ezen, természetesnek találta. Szükebb köre tudta, hogy ennek mi a célja.

Egyéb ünneplések is hozzájárultak ahhoz, hogy megmozgassák a vajdát, hogy kezébe adják a tollat. Hol egy-egy társaskör rendezett ünnepélyt, hol maga a szerkesztőség, hol a Petőfi-Társaság. Ilyenkor rendesen *Eötvös Károly* volt az ünneplés központja, a tósztok célpontja, a ditirambok tárgya. Egy-egy ily ünneplés felvillanyozta és megint biztosan lehetett egy-két kötet elkészülésére számitani, persze csak folytatásokban, mert *Eötvös Károly* minden művét tárcafolytatásokban irta meg. Ha nem igy jelentek volna meg irásai, bizonyára sohasem iródnak meg. Mert szüksége volt neki arra is, hogy az ő meghitt köre, Abbázia-beli társasága esténkint szóvá tegye a reggeli lapokban megjelent folytatást, hol az volt az aznapi bszélgetés tárgya. Ilyenkor azután tovább szőtte a témát, mesélt és mesélt róla annyit, hogy akár tiz tárca is tellett volna belőle és akkor azután a legközelebbi napokban biztositva voltak a folytatások.

Mikor első szerződésünk létrejött vele, kiadói szempontokból azt kötöttük ki, hogy a tiszaeszlári perről szóló munkáját nem folytatásokban irja meg, illetve nem teszi közzé a lapban. Ennek könyvalakban kellett volna csak megjelennie és több nyelven egyszerre, ami csak igy volt biztositható. A lapközlésről való lemondásért a rendesnél sokkal nagyobb

honorárium illette volna meg Eötvöst és azonfelül az idegen nyelvü kiadások tiszteletdija is.

Ezt a pontját szerződésünknek nem birtuk végrehajtani. *Eötvös* sehogy sem fogott hozzá a munkához, minden biztatás hiábavaló volt, mindig igért és sohasem teljesitette igéretét. A végén azután magunk voltunk kénytelenek őt felkérni a szerződés idevágó pontjának megváltoztatására, magunk kértük arra, hogy irja meg csak folytatásokban és tegye közzé az „*Egyetértés*-"ben a munkát. Akkor azután hozzá is fogott és csodálatra méltó szorgalommal, gyors egymásutánban irta meg 60 ives művét.

Iróknál egyébként gyakori dolog az, hogy csak bizonyos külső kényszer alatt szánják rá magukat arra, hogy egy munkához hozzáfogjanak és azt rendszeresen folytassák. A kiadóval szemben vállalt obligót sokan nem tekintik olyannak — de a közönséggel szemben vállalt kötelezettség erkölcsi kényszere alól kevesen tudják magukat kivonni. A legnagyobb ur a „*Folytatása következik.*" Ez az a valóságos kategorikus imperativus, amely nélkül sok munka megiratlan maradt volna.

Ez különben egyebütt sincs másképp. A „*Temps*" hirneves szerkesztője, *Adrien Hebrard* rábirta volt *Anatole France*-t, hogy bizonyos meghatározott napokon ismertesse a francia irodalmi eseményeket a „*Temps*" megfelelő rovatában. Mikor azután *France* a „*Temps*"-ben közölt tanulmányainak javát kötetben kiadta — e felette értékes essay-gyüjteményt *Hebrard*-nak ajánlotta és a kötet elé irt klasszikus szépségü előszóban ezt a következőkkel indokolja:

„Engedje meg, hogy ezt a könyvet Önnek ajánljam; tartozom vele Önnek, mert Ön nélkül ez a könyv nem lenne. Azt hiszem, Önnek valami talizmánja van. Ön azt teszi, amit akar. Belőlem rendszeres és periodikus irót csinált. Ön győzedelmeskedett az én tunyaságom felett, . . . Hogy engem termékennyé tett, biztositom róla, ez valóban csodálatos. Még az én kitünő *Calmann-Lévy* barátomnak sem sikerült hat év alatt velem egyetlenegy könyvet megiratni . . ."

*

Érdekesen jellemzi *Eötvös Károly* hiuságában gyökeredző ambicióját *Herman Ottó* egy adaléka. Valamikor a hetvenes

évek végen a „*Vasárnapi Ujság*“ szerkesztőségében és a Holzwarth nagy asztala körül nagy és heves szóharcok folytak *Eötvös Károly* és *Herman Ottó* között. Valamelyik ilyen összecsapásnál *Eötvös* minden argumentumából kifogyván, végre nagy haragjában odaszól *Herman Ottó*-nak, hogy tudja meg, hogy nevénél és hajánál fogva sohasem lesz döntő szava a nemzet közügyében. *Herman Ottó* azt felelte: „Én megengedem ugyan, hogy hajamnál és nevemnél fogva nem lesz döntő szavam a nemzet közügyében; de ha ma meghalok, életemnek már nyoma marad a magyar tudományban. Neked pedig semmi nyomod nem marad, mert nem irtál könyvet.“

„Majd megmutatom én neked az én nyomomat,“ — ez volt akkor Eötvös utolsó szava ebben a vitában.

Sok év mulva azután egy szép napon beállitott *Eötvös Károly* Herman Ottóhoz. A legénye letett az asztalra 20 ékes kötésü könyvet, a vajda pedig igy szólt:

„No, Ottó, itt hozom a nyomokat. Ebben a 20 könyvben sok olyan rész van, amit hiába keresnél a világirodalomban; azután mindvégig magyar irás . . . Nem az a nyavalyás fajta, mint az Akadémiáé, amelynek nyelve a magyarhoz hasonló ugyan, de nem az; ördög tudja, mi fajta!“

Ilyen volt az *Eötvös Károly* irói hiusága. A *Herman Ottó* bántalmát nem birta elviselni, egy negyed század mulva beállitott hozzá és prezentálta neki az egész könyvtárt, amelyet megirt, hogy nyoma maradjon a magyar irodalomban.

*

Amióta megkapta az irás láza, mindig azzal foglalkozott, hogy azt a rengeteg sok témát, ami agyában volt, megirhassa könyvben. Mindig uj és uj terveket szőtt. Uj és uj kötet-összeállitásokat közölt velem, egész nyalábszámra vannak előttem ezek a kézirat-összeállitások, amelyeken a meglevőkön kivül *mindig uj kötetek* cimei szerepelnek. Egy részét ezeknek a terveinek meg is valósitotta. A megjelent 24 köteten kivül még néhány kötetre való kézirattal rendelkezünk, amelyet kedvező időpontban közzé is fogunk tenni. Akkor lesz csak teljes az *Eötvös Károly* oeuvreje.

*

EÖTVÖS KÁROLY.

Glatz Oszkár rajza.

Felette érdekes lehet a közönségre nézve, hogy az az iró, aki oly abszolut sikert aratott mindjárt első munkájával és a legnehezebben meghóditható részét a közönségnek, saját irótársait, oly tökéletesen a maga részére hóditotta, minő könyvkereskedői sikert ért el könyveivel. A kérdésre könnyü kielégitő választ adni. *Eötvös Károly* könyvárusi sikere is, a mi viszonyainkat tekintetbe véve, mondhatni, fenomenális volt.

Munkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18—20,000 példányban keltek el. A későbbiek kisebb példány-

Eötvös Károly kézirása.

számban. *Eötvös Károly* közönsége nagyobb volt más magyar iró közönségénél, annál a rendes közönségnél, amely minden jó magyar könyvet megvesz. Az *Eötvös* esetében szaporodott ez a közönség azokkal, akik őt speciálisan magyarságáért karolták fel, továbbá a reformátusokkal, akik büszkék voltak rá és a zsidókkal, akik hálájukat akarták vele szemben kifejezésre juttatni.

Bár *Eötvös Károly* nem azért indult el irónak, hogy ebből pénzkereseti forrást teremtsen magának, viszonyai mégis ugy alakultak, hogy élete utolsó éveiben könyveinek jövedelméből élt.

Igazi magyarnak bizonyul *Eötvös Károly* abban is, hogy

rosszul gazdálkodott. Valósággal eltünt lába alól a föld, a birtok és a ház is. Ügyvédi irodáját elhanyagolta, nagy ügyei megszüntek, jövedelmei elmaradtak, ellenben költségei megmaradtak. Egyszer csak azon vette magát észre, hogy rá van utalva irói jövedelmeire.

Ugy tudom, tisztességes jövedelme volt azoknál a lapoknál is, amelyeknek dolgozott. Könyveinél a legmagasabb tiszteletdij volt megállapitva, amelyet magyar iró addig élvezett. A kötetenkénti fix 3000 koronás honoráriumon felül minden egyes eladott kötet után egy royalty járt neki, amely évenként 6—8—10,000 koronát tett ki.

Egy-két évvel halála előtt azzal a sürgős kéréssel fordult hozzám, hogy a megjelent 24 kötet után őt megillető járulékot váltsuk meg 32.000 koronával és mi akkor nyomatékos kivánságának, viszonyaira való tekintettel, kénytelenek voltunk engedni, bár ilyen egyszeri megváltásnak soha sem voltunk barátai, mert ez mindig ellenkezik az iró érdekeivel.

Amilyen gyorsan felkapta *Eötvös Károly*-t a magyar közönség, épp olyan hirtelen meg is szünt az iránta való érdeklődés. Az utolsó esztendőkben munkái kimentek a divatból, nem voltak többé kelendők, még akkor sem, amikor a háboru során a közönség eddig nem tapasztalt mértékben kezdte a könyveket vásárolni. *Eötvös Károly*-t elmellőzte ez az áramlat, ő nem illett bele abba a szellembe, amely a vásárló közönséget irányitotta. *Eötvös Károly* nem annak a kornak az irója, amelynek eredménye a mai szétzüllesztett, elemeire felbomlott, létében megtámadott, szinte halálra itélt Magyarország.

De meg vagyok győződve róla teljes bizonyossággal, hogy *Eötvös Károly*-nak megjön még a maga ideje, amikor a magyarságnak is megjön a maga ideje. Talán egészen közel van az az idő, talán már itt is van.

Egy névtelen birálója irja *Eötvös Károly*-ról, hogy: „Mulattat, gyönyörködtet, olykor oktat is és amellett minden sorából a „Hazádnak rendületlenül“ alaphangjai csendülnek felénk.“

Eötvös Károly-ra még nagy szüksége lesz a magyar nemzetnek, el fog jönni az ő kora, munkái népszerübbek lesznek, mint voltak valaha.

XXVI.

RÁKOSI VIKTOR.

Nem tudom, hogy van egyebütt, minálunk az volt a szokás, hogy ha valaki beteg volt, mindenekelőtt arról történjék gondoskodás, hogy ne engedje át magát a szomorkodásnak. Ha már fizikailag beteg az ember, legalább lelkileg ne hagyja el magát.

Mikor én fiatal koromban egyszer huzamosabb ideig fekvő beteg voltam szüleim házánál, édesapám, az a komoly ember, aki olyan nagyon ügyelt gyermekei olvasmányának megválasztására, legnagyobb meglepetésemre *Kock Pál* néhány regényét hozta oda ágyamhoz, azt mondván, olvassam ezek közül valamelyiket — ez jókedvre fog hangolni.

Nem győztem csodálkozni ezen a nagy tolerancián, de éltem a szabadsággal. Még ma is emlékszem rá, hogy a *„La pucelle de Belleville“* cimü Kock-regény olvasása közben sokszor hangosan felkacagtam, pedig ez nehezemre esett, mert fájdalommal járt.

Évek multán megint valami betegség miatt a szobához voltam szögezve és akkor a kezembe akadt *Rákosi Viktor*-nak *„Rejtett fészkek“* cimü kötete. Hogy melyik humoreszkje volt, arra már nem emlékszem, de azt tudom, hogy a szó szoros értelmében meghempergetett a diványon és oly kedvre hangolt, hogy egészen megfeledkeztem bajomról.

Azóta kezdtem figyelni *Rákosi Viktor* irói munkásságát és megcsodálni azt a rendszeres nagy termékenységet, amellyel minden héten ugyanazon a helyen megjelent olvasói előtt, ugyanazzal a frisseséggel és jókedvvel.

Évek multán azután, mikor láttam, hogy a közönség szivesen veszi kedvelt iróinak összkiadásait és körülnéztem, hogy az eddigiek után mely magyar irónak a munkái alkalmasak összkiadásba való gyüjtésre és a közönség körében való sikeres terjesztésre, az elsők között *Rákosi Viktor*-ra gondoltam. Fel is kerestem azonnal és megtettem javaslataimat, amelyek a szerzőt felette meglepték. Meglepték, ámbár *Rákosi Viktor* az önérzetes irók sorába tartozik, kik a maguk értéke felől tisztában vannak és aki bizonyára gondolt arra, hogy munkái nem fogják a lapok tárcahasábjain, vagy a szórványosan megjelent kötetekben pályájukat befejezni. De mintha korainak tartotta volna ezt, mintha későbbre várta volna csak. Fiatalnak, munkabirónak tudta és érezte magát és bizonyára azt gondolta, hogy java munkáit még csak ezután fogja megirni.

Ennek a gondolatnak megfelelően jött létre azután közöttünk a megállapodás is a gyüjteményes kiadásra nézve. Rendelkezés történt abban nemcsak a meglevő, hanem a később megjelenő munkákról is. Egyébként azoknak az érzelmeknek, amelyeket az összkiadás lehetősége és valósága keltett benne, kifejezést is adott a maga impulziv modorában egy gyönyörü levélben, melyet akkoriban hozzám intézett.

A levél igy szól:

„Kedves Barátom!

Mikor legelőször felszólitottál, hogy álljunk össze és valamennyi munkámat rendezzük egyöntetü kiadásban sajtó alá, ugy éreztem magamat, mint egy birtokos, akinek a dominiumát tagositani készülnek.

Mert hej, sokfelé szétszórva feküsznek irodalmi müködésem parcellái. Sok könyvekben hever, itt is, ott is, különböző kiadóknál; de a legtöbb napi, legfeljebb heti életü ujságokban lappang, melyeket reggel kezébe vesz a nyájas olvasó, s este már vajat takar bele a gondos olvasóné.

S reggel akár a könnyezésig megkacagtattad, akár a megindulás hullámaival söpörted végig a szivét: este kisded alkotásodra borul a halál árnyéka, s a legjobb esetben a befőttes üvegek barátságos sorfalának szolgálsz fejkendőjéül.

Csak később jöttem rá arra a filozófiai álláspontra, hogy

hiszen az ujság olyan, mint a nap: este nem hal meg, csak lenyugszik, hogy másnap friss ragyogással keljen fel. S eljön majd az a nap is, melyen az évek hosszu során át az egyes ujságszámokkal lenyugodott és elfelejtett kis munkák is fel fognak kelni, hogy új életet kezdjenek.

És eljött.

Látom kikelni zörgő papiros-sirjukból tizennyolc évi munkásságom termékeit, kezdve a *Sturm und Drang* korszakától végig a férfikornak ugynevezett legszebb évein egész a mai napig, amikor már ezüstszálak csillámlanak meg a hajamban, s amikor már, ha elgondolkodom, ugy találom, hogy jóformán több barátom van kint a temetőben, mint idebent a városban.

Igaz, hogy jogom is van az öregséghez, mert régen kezdtem, tejfeles száju diák voltam, mikor már különböző szerkesztőségek füstös szobáiban firkálgattam és temérdek éjszakán át virrasztottam, hallgatva a gépek dübörgését.

Nem aludtam, de álmodtam. Az iró különben is olyan isten teremtése, aki keveset alszik, de sokat álmodik.

Nem panaszkodom: sok álmom beteljesedett, egyik legnagyobb, munkáim összkiadása, most valósul meg.

Ez a tizenkét kötet az én szobortalapzatom: ezen lesz szerencsém életnagyságban a tisztelt közönség elé léphetni.

És remélem, ki fog derülni, hogy nincs igaza Gyulai Pálnak, aki azt állitja, hogy az ujságirás tönkreteszi a tehetségeket.

Amire Gyulai Pál biztosan ezt fogja felelni: Ohó, nem fog kiderülni semmi, hisz Uraságod nem tehetség!

Ebbe is belenyugszom. Álláspontom ez: *Üss, de olvass el!*

De mégis, záradékul ennyit: Akinek valaha mosolyt csaltam az arcára, akinek a bosszuság egy ráncát levasaltam homlokáról, vagy a meghatottságnak egy könnycseppjét varázsoltam szempillájára: fogadja szivesen könyveimet.

Ezt akartam neked megirni, igaz hived

Rákosi Viktor."

Csakhogy a gyüjteményes kiadást nagy nehézségek leküzdése előzte meg, hiszen ami könyve eddig megjelent, az mind különböző kiadóknak a kezén volt. Volt néhány kötete az *Athenaeum* kiadásában, néhány a *Singer és Wolfner*-cégnél, egyiket *Ráth Mór* adta ki. Mindezeket meg kellett váltani, fel kellett

szabadítani. Ez az illető kiadók előzékeny szivességéből sikerült is.

Ebben a tekintetben, ezt ezuttal szivesen állapitom meg, a magyar kiadók nem okoztak egymásnak nehézségeket. Készséggel előmozditotta egyik a másiknak ilynemü vállalkozását, természetesen saját érdekeinek józan mérlegelésével és biztositásával. Ily értelemben kötött szerződéseink rendelkeztek *„A Polgárháboru“*, *„Téli rege“*, *Barnabás rabsága“*, *„Zuboly, Gyalu és Társa“*, *Rejtett fészkek“*, *„Verőfény“*, *„Humoreszkek“*, *„Ujabb humoreszkek“*, *„A bujtogatók“* és a *„Korhadt fakeresztek“* cimü munkákról.

Azért emlitem meg ezeket névszerint, mert ezek a cimek jórészt végleg eltüntek az összkiadásban, amely uj alapon, uj szempontok szerint volt szerkesztve. Biztositva lett volna mindaz, amit *Rákosi Viktor* megirt, azaz, hogy nem is ő, hanem *Sipulusz.*

Eddigi munkáinak javarésze tudniillik *Sipulusz* irói név alatt jelent meg. Ezt az álnevet választotta magának, e név alatt irta a *„Budapesti Hirlap“*-ban az ő vasárnapi tárcáit, ez alatt a név alatt vált ismeretessé irói egyénisége és amikor kiadni készültünk összegyüjtött munkáit, akkor vettük észre, hogy voltaképen egy jóformán ismeretlen iró munkáit akarjuk a közönségnek nyujtani, mert amennyire jól ismerte a magyar közönség egy része *Sipulusz*-t, épp annyira nem ismerte *Rákosi Viktor*-t.

Ő nála az álnév nem azt jelentette, amit más irónál, aki gyakran változtatja is álnevét; ezt ugyan ő is tette, mert hiszen irt ő *Vasálarc* és *Puszpáng* név alatt is; de ő nála a *Sipulusz* álnév irányt, műfajt jelentett és a *Rákosi Viktor* név alatt irt munkák megint más irányt, más műfajt, más tartalmat, más világot.

A közönség *Sipulusz*-t ismerte. Nem is tartotta lehetségesnek, hogy a tréfás, mindig jókedvü, mindig derült hangulatu, mindig nevettető *Sipulusz* képes legyen azoknak a komoly hangulatu könyveknek megirására, amelyek eddig *Rákosi Viktor* neve alatt megjelentek.

Azáltal, hogy ezt a két nevet vezette be az irodalomba, ő maga nehezitette meg a maga dolgát. Neki kétszer kellett kiküzdenie a közönség elismerését. *Sipulusz*-nak ez könnyen sikerült, annál nehezebben *Rákosi Viktor*-nak, mert *Rákosi*

Viktor-nak meg kellett küzdenie *Sipulusz* népszerüségével és a közönségnek azzal a hitetlenségével, hogy a két név alatt egy-ugyanazon ember rejtőzik. Minél jobban ismerték és szerették az ő humorisztikus rajzait és elbeszéléseit, azt a külön világot, amelyben az ő pompás alakjai, az ő eleven tipusai mozognak, az ő különleges humorát, amely eltér a nagy magyar humoristákétól, eltér a *Jókai-*, a *Mikszáth-*, az *Eötvös Károly*-étől, azt a speciális Sipulusz-féle komikumot, amelyre akkor is rá lehetett ismerni, ha nem irta alá a nevét, — annál nehezebben hitték el azt, hogy ő lehet egyszersmind szerzője a *Rákosi Viktor* neve alatt megjelent munkáknak.

A közönségnek, mint mindenben, ebben is helyes érzéke nyilatkozott, mert tényleg két iró jelentkezik benne. Egy egészen eredeti genreü humorista, akinek nincsenek elődjei sem a magunk irodalmában, sem a külföldön, és egy értékes regény- és elbeszélés-iró, kinek néhány munkája a magyar irodalom legjobb értékei közé tartozik.

Sipulusz-nak nagy sikerei voltak. Munkáival nagy közönséget teremtett magának. Akik mindenkit össze akarnak hasonlitani valakivel, *Mark Twain*-hoz hasonlitották. Helytelenül, mert teljesen különböznek egymástól, egyik egészen amerikai iró, a másik egészen magyar iró. Az amerikaiak is tiltakoznának az összehasonlitás ellen, mi is tiltakozunk ellene.

De éppen, mert oly nagy sikerei voltak *Sipulusz*-nak, hosszu ideig csak ő szerepelt az irodalomban. Csak később kapott kedvet megszólalni komoly irói mivoltában. A *Sipulusz* sikere hátráltatta a *Rákosi* működését. A két iró egy személyben nehéz probléma volt. Ha eleinte azonban nehéz küzdelmekkel járt is, a *Rákosi Viktor* erős egyénisége mégis diadalmaskodott és ma a közönség egyformán becsüli és értékeli a humoreszkek iróját és az *„Elnémult harangok“* iróját. Ma az egyik épp olyan népszerü, mint a másik. Sőt talán azt lehetne mondani, hogy *Rákosi Viktor* elhomályositotta kissé *Sipulusz* népszerüségét. Mert az *„Elnémult harangok“*-at és a *„Korhadt fakeresztek“*-et ma már egyértelmüleg fő munkáinak tartja mindenki.

Amennyire témái és azok megirása tekintetében elüt mindenkitől, teljesen egyéni és eredeti, és amennyire pl. tökéletes ellentéte *Eötvös Károly*-nak tárgyai megválasztásában,

modorában, stilusában, nyelvében, mégis jellemzéseül jóformán ugyanazokat a fővonásokat lehet róla elmondani, mint amelyek *Eötvös Károly*-t jellemzik. Az ő világa is a körülöttünk élő emberek és a köznapi események világa. Az ő alaptónusa is a magyarság erős átérzése, az az erős hazafias érzés, amely hozzá köti az országhoz. Nagy világműveltsége mellett speciálisan magyar fajszeretete és a magyar hagyományok tisztelete. Ugyanaz a hőskultusz, mely *Eötvös Károly*-ban megvolt és amely *Rákosi Viktor*-t ihletett költőjévé avatta a magyar hősi korszaknak. A nagy termékenységben is hasonlitanak egymáshoz és az egészséges felfogásban, a magyar józanságban és gondolkozásban, a derült világnézetben, a világ jókedvü megitélésében.

Ez oly erős tulajdonsága *Rákosi Viktor*-nak, hogy még hosszu évek óta tartó sulyos fizikai állapota sem képes megrontani. Nem képes erőt venni rajta és az olvasó, aki az ő szinte kicsapongó jókedvü és kacagtató irásait olvassa, még csak nem is sejti, hogy azok irója sulyos betegségben, betegágyban irta azokat.

Sokat lehetne mondani még erről a kettős iróról, de hiszen ennek a könyvnek nem az a célja, hogy értékelje azokat, akikről szó van benne, hanem hogy egyes adalékokat nyujtson azok későbbi értékeléséhez. Ezek közül természetesen itt elsősorban az a viszony jöhet szóba, amelyben a szerző a kiadóval szemben áll, mert ez intim voltánál és azoknál a különböző kapcsolatoknál fogva, melyeket ez a tény létrehoz, igen nagy mértékben alkalmas a szerző megitélésére.

*

Rákosi Viktor viszonyát kiadójához legplasztikusabban lehetne bemutatni levelezésünk utján. Mert sürü levelezés folyt közöttünk, különösen az utóbbi években, amikor a szerző betegsége folytán ritkábban érintkeztünk személyesen. Maga *Rákosi Viktor* állapitja meg egyik kelet nélkül hozzám intézett levelében, mert érdekes szokása, hogy alig ir egy-egy levelére dátumot:

„A Révai—Rákosi féle levelezés oly méreteket kezd ölteni, hogy néhai Kazinczy Ferencét már is elhomályositottuk, — remé-

Kis - Ráska
Nagy - Ráska } Zemplén
Latorca és Laborc szögleté-
ben. Sík föld, [illegible] hely,
tófenék, [illegible] hely.
Kis - Ráska nemes falu,
majd mindenki Ráskay
Nagy - Ráskán még nagyobb
falu, 1 földesúr volt, Ráskay
10000 holdas; a többi paraszt
jobbágy: Ezek [illegible] a va-
gyonukat: lassanként a parasz-
tokéi [illegible] lett
Kis - Ráskán a Ráskayak [illegible]
[illegible], de megöltek
[illegible] N. Ráskán Péter
2 Ráskay maradt. Péter [illegible]
és Balázs. Balázsét a paraszt
annak, megvették erdőt,
lassanként [illegible]
földet. [illegible] elment.
Zemplénben [illegible] Ráskayak ki-
A kis-ráskai Ráskayak [illegible] házasodott, 4-es fogaton járt
[illegible] egy fél [illegible]

Kis - Ráskán egy pályázatot
hirdettek [illegible]
Nagy - Ráska deputációt
küldött Ráskayhoz, a Balázs-
hoz, hogy [illegible]
nagyságos uram?
Erre főbe lőtte magát.

Rákosi Viktor kézirása.

lem, hogy e leveleket külön ki fogod adni és kellő honoráriumban részesiteni.“

Érdemes is volna ezeket a leveleket, már t. i. a *Rákosi Viktor*-éit, vagy jobban mondva a *Sipulusz*-éit, külön kiadni, mert ő csakugyan mestere a levélnek. Ezek a levelek visszatükröztetik egész lényét, kedvességét és mindenekfelett fönséges humorát.

Mégis későbbi időre kell hagyni ezek közzétételét, mert sok minden előfordul bennük, sok kényes ügy, más kiadók dolgai, vállalatai, konfliktusok más kiadókkal az ő munkái miatt és mindenféle oly téma, mely ma még eleven érdekeket sérthet, később talán csak irodalomtörténeti érdekességü lesz.

Néhány jellemző sort néhány levélből, amely talán ily szempontból nem eshetik kifogás alá, itt mégis közölni akarok.

Mikor a gyüjteményes kiadás elkészült, a nyomdának, a „*Budapesti Hirlap*“-nak egyik korrektora *Rákosi Viktor* közvetitésével levelet juttatott hozzám, amelyben irja, hogy ő végezte el az első korrekturát és a géprevizíót, még pedig a legnagyobb gonddal, sőt arra is ügyelt, nehogy valami kétszer legyen benne a gyüjteményben, és ez okból előzetesen is átnézte a kéziratokat. Mindezekre való tekintettel a teljes műből egy diszkiadásu tiszteletpéldányt kér. Ezt a levelet Sipulusz a következő sorok kiséretében küldte be hozzám:

„Kedves Barátom!

Ez az ur kétszer pénzért elolvasta és harmadszor *ingyen* el akarja olvasni a műveimet. Mielőtt kitömnék, teljesitsd, kérlek, a kérését.“

Egy alkalommal 1908-ban a következőket irja nekem:

„Mielőtt elbujnál valami tengeri fürdőre és mielőtt elnyeletnél valami cápa által, még én is figyelmeztetlek, amit julius 2-ára igértél, t. i. 2000 K előlegre, amelyet ezen a szent napon kapandó leszek tőled.

Tudom, kedves Móric, hogy ez neked kellemetlen, mert becsületes ember lévén, kénytelen vagy az igéretedet megtartani. A pénzre okvetlenül számitok, valamint októberben ujabb 2000-re megállapodásunk szerint.“

Erre a levélre a következőkben válaszoltam:

„Vettem szíves leveledet és annak nem azért örvendtem, mert a 2000 K előleget szóba hoztad, hanem, mert levelednek humoros és jókedvü hangja azt sejteti velem, hogy egészen jól érzed magadat.

Mivel fényes emlékezőtehetséged a szóbanforgó előleg tekintetében kitünően bevált, csodálom, hogy az ügyről nem teszel emlitést, mely közöttünk beszéd tárgya volt.

(Valami uj irodalmi vállalat tervéről volt szó.)

Talán lennél szives most velem közölni, hogy az ügyben mitevők legyünk.

Még t. i. annakidején otthagytam nálad egy tervezetet, hogy annak átnézése után engemet értesiteni és magadhoz hivni sziveskedjél, hogy a kivánt előlegnek is bizonyos alapot adjunk valamely formában."

November 10-én ujra szóbahozza az előleg második részletét, a következő kedves sorok kiséretében:

„Budapest, 1908 november 10.

Kedves Barátom!

Ne felejtsd el abbeli régi igéretedet, hogy még ez ősz folyamán ujabb kétezer korona előleget kapok a vállalattól azon kivül, amit már kaptam. Miután tudom, hogy te azon gentlemanek közé tartozol, akik azt tartják, hogy „igérni nehéz, megtartani könnyü" — bizton számitok a pénzre. De csakis számitok, anélkül, hogy egyelőre fölvenném. Téged azonban figyelmeztetlek rá, mert attól tartok, ha sokáig hallgatok, mégis elfelejtkezel róla. A *nagy munka* különben nem halad, csak tervek vannak még, de kidolgozás nélkül.

Igaz barátsággal ölel *Rákosi Viktor."*

*

Rákosi Viktor munkáit sokszor forditották külföldi nyelvekre, különösen németre, anélkül, hogy arra a szerzőtől vagy a kiadótól engedélyt kértek volna. Több izben megtörtént, hogy meg sem nevezték őt, mint szerzőt, hanem egyszerüen plagizálták. Ilyen esetre vonatkozik a következő levele:

„Mellékelve küldök egy füzetet, melyet valami ismeretlen barátomtól kaptam. Ez a „*Polgárháboru*" cimü regényemnek plagizálása. Ez a kalóz engem nem értesitett, engedélyemet nem

kérte és pénzt nem adott. Amit nekem juttat, annyi, hogy a sajátkezüleg irott előszóban kegyeskedik megemliteni Sipuluszt. A cimet és a neveket megváltoztatja, itt-ott egy kicsit följeresztette a dolgot valami német general-safttal, de különben szórul-szóra az én regényem. S még ehhez az arcképét is odanyomatja a cimlapra. Hasonlítsd össze, kérlek, az eredetivel. Mit lehetne tenni? Hisz ha ilyesmit türünk, a szemünket is kilopják. Szemtelenség azt hinni, hogy azzal a kis eldugott megemlékezéssel megelégedhetünk, mintha a legnagyobb szerencsének tarthatnók, hogy Kürschner ur vállalatában részt vehetünk. *R*... ur pedig, aki a rá nézve legkedvezőbb esetben is csak forditó, ott pöffeszkedik a pofájával, a kezeirásával és az életrajzával. A napokban találkoztam a másik zsiványnyal, s ettől hallottam, hogy *R*... jelenleg Darmstadtban lapszerkesztő, de nem tudom, hogy ez igaz-e.

Szives barátsággal köszönt *Rákosi Viktor.*"

Válaszom a levélre igy hangzott:

„Kedves Barátom!

Szives leveledben közlött dolog engem is rendkivüli módon felháboritott, azonban nézetem szerint a dologban anyagi érdekeid szempontjából valamit tenni alig lehet. Minthogy mi magyarok nem vagyunk benne a berni konvencióban, nálunk a szerzői jog forditások tekintetében csak szerződések utján van biztositva a külföldön, ugy, mint ahogy az irodalmi műveket hazai törvényünk megvédi. A mi törvényünk szerint öt év a védelmi idő. Minthogy a „*Polgárháboru*" már sokkal előbb jelent meg, ez a munka valósággal „vogelfrei" a külföldi literaturákban.

Amit az a *R*... nevezetü ur tett, az etikai szempontból mindenesetre igen elitélendő és ha meg akarod publicisztikailag támadni, igen helyesen teszed, — de per utján vele szemben vagy a kiadójával szemben fellépni helytelen volna. Ha kivánod, a kiadónak mi irhatunk egy levelet, amelyben az eljárásról véleményünket elmondjuk, tisztán abból a célból, hogy a jövőre nézve hasonló konterband ellen tiltakozzunk. Magától értetődőleg teljes készséggel állok rendelkezésedre minden tekintetben.

A 2000 koronát november 28-ra előjegyeztük.

Örülök, hogy legközelebb viszontlátlak és maradok szives üdvözlettel, kész hived *Révai Mór.*"

Evvel a plágium-ügygyel valamelyest kapcsolatban áll egy másik érdekes forditási ügy, mely bevilágit némileg a németországi kiadói viszonyokba és amelyből látjuk, hogy ott sem tejfel minden, sőt!! A *Rákosi Viktor* levelében emlitett ismeretlen barát hozzám fordult levélben azzal az ajánlattal, hogy miután ő évek óta foglalkozik magyar munkáknak németre való átdolgozásával és e téren „tollának művei“ a legnagyobb kedveltségnek örvendenek Németországban, sőt Amerikában is, miután leginkább a humoros és szatirikus fajt kultiválja, nagyon rokonszenves neki *Sipulusz* iránya és tőle több munkát már sikeresen át is dolgozott németre, *átdolgozott*, mert szoros betüszerinti forditásban *Sipulusz* a nagy német közönségnek sok tekintetben idegen és érthetetlen maradna.

Ennek előrebocsátása után azt az ajánlatot teszi, hogy adjunk ki ebben a német átdolgozásban 5—6 kötet Sipulusz-munkát, mert ezek a humoros művek Németországban óriási kelendőségnek örvendenek és részvénytársaságunk „terjedelmes“ üzletet szerezne.

Mi e levélre azt válaszoltuk, hogy a felvetett ideát magunk is igen életrevalónak találjuk, minthogy azonban mi német munkákat nem adhatunk ki, ajánlatosnak véljük, hogy egy német kiadót nyerjen meg, akivel azután a továbbiakra nézve érintkezésbe léphetünk.

Az ő kezdeményezése folytán azután nemsokára fel is keresett bennünket egy előttünk ismeretlen német kiadó, aki késznek nyilatkozott a szerinte is kelendőnek igérkező művek kiadására, egyben tudakolta a feltételeket.

Mi a szerző javára fizetendő kötetenkénti fix összeget, vagy példányonkénti percentuális részesedést kötöttünk ki elvben és kértük az ő konkrét javaslatát, hogy azt a szerzővel közölhessük. A konkrét javaslat meg is érkezett. Tiz nyomtatott ivért 50 márka honoráriumot ajánlott fel. Mi az ajánlatot meg sem értettük, annyira lehetetlennek látszott az, hogy egy német kiadó ivenként ajánlotta fel az 50 márkát. Mindamellett közöltük a szerzővel és vártuk válaszát. Csak később sült ki, hogy az 50 márka 10 ivre vonatkozik.

Az ajánlatra a szerző következő levelet intézte hozzánk:

„1906. febr. 13.

Ha levelüket jól megértettem, a német kiadó 10 ivenként 50 márkát, vagyis ivenként 5 márkát ajánl.

Mivel az ajánlatban nincs szó arról:

1. Hány kötetet akar a kiadó ilyen föltételek mellett kiadni?

2. Hány példányban akarja az egyes köteteket nyomtatni?

3. Kizárólagos jogot akar-e kapni munkáim forditására?

4. Az 5 márkából levonatik-e még a forditó járuléka, esetleg a R. T. haszna?

— *én az ajánlatot nem fogadom el.*

Tisztelettel

Rákosi Viktor."

Mi természetesen örömmel értesültünk a szerzőnek általunk is helyeselt álláspontjáról, közöltük is ezt a német kiadóval, aki azután azt irta nekünk, hogy a szerző legyen szives tekintetbe venni azt, hogy őt Németországban előbb be kell vezetni, ami nem is olyan könnyü munka és igen költségessé válhatik és hogy még német, jól bevezetett irók sem kapnak nagyobb tiszteletdijat, eredeti munkáért, mint amennyit ő felajánlott!! Hivatkozik e tekintetben arra, hogy ő maga egy német kiadótól 2 kötet novelláért 100 márkát kapott kötetenként, amely közléséből azután kivettük, hogy az illető kiadó maga is német iró. Mi azután azt proponáltuk a kiadónak, hogy hajlandók vagyunk rábirni a szerzőt arra, hogy 1 vagy 2 kötetet engedjen át teljesen ingyen a német kiadás céljaira, azzal a feltétellel, hogy a folytatólagos köteteket kiadásonként fizetendő tiszteletdij mellett fogja siker esetén közrebocsátani. A német kiadó azonban ezt a teljesen kockázatmentes ajánlatot sem tette magáévá.

Évek multán azután *Kohut Adolf* hazánkfia közvetlenül fordult a szerzőhöz és kért tőle forditási jogositást, amire a szerző a magyar iró hagyományos könnyelmüségével azt válaszolta, hogy kötetben való kiadás dolgában forduljon hozzám, ellenben *lapok számára bármikor fordithat.*

Mikor aztán *Kohut* erre való hivatkozással tőlünk a kötetek beküldését kérte és megküldte a *Rákosi Viktor* levelének másolatát, kénytelenek voltunk kedves szerzőnk liberális aján-

latát megcáfolni, illetve visszavonni és azt közölni *Kohut*-tal, hogy:

„intézetünk az ő szerzői műveinek forditási joga feletti rendelkezési jogot azért tartotta fenn magának, minthogy a magyar irók közismerten könnyelmüen járnak el és elővigyázatlanságukban saját magukat igen gyakran érzékenyen megkárositják. Rákosi Viktornak az a megjegyzése, hogy folyóiratokban és ujságokban tetszése szerint bármit publikálhat az ő munkáiból, ellenkezik az ő érdekeivel és ennek megvédésére hivatott megállapodásunkkal. Ő jóhiszemüleg adott Önnek e tekintetben hibás felvilágositást."

Biztosak voltunk benne, hogy *Kohut Adolf* hazánkfia, maga is iróember, a szerző érdekeinek megvédésében segitségünkre lesz és ebben nem is csalódtunk.

Hogy *Rákosi Viktor* munkáiból mit és mennyit forditottak német nyelvre, azt megállapitani nem lehet, azért, mert rendszerint engedély nélkül jártak el az u. n. átdolgozók. A háboru folyamán, 1916 közepén tábori levelezőlapon közli egyik hive a szerzőnek, hogy a fedezékben bosszankodik azon, hogy egy irodalmi briganti egy régi munkáját németre forditotta és saját neve alatt adta ki. Meg is jelölte a kiadót, a kiadás nevét és cimét, de mikor az illető munkát a szerző részére meg akartuk szerezni, arról értesitett, hogy az végleg elfogyott. Soha sem láthatta saját munkáját idegen név alatt.

*

Egy alkalommal küldtem neki egy uj szerződést, illetőleg annak a szerződésnek a fogalmazványát, amelyet ő már aláirt, — azzal, hogy a *„szerződési ellenlevelet"* küldöm. — „Igen rossz magyar szó, ehelyett kifundálhatnál valami jobbat," amire azzal válaszolt, hogy „ha a szerződés — ***kontraktus***, akkor a szerződési ellenlevél — ***rekontraktus.*** Tőled függ, hogy ezt a kiadók üzleti nyelvében meghonositsd." Mire a legközelebbi alkalommal azt irtam neki, hogy „a beküldött etimológiai adalékot köszönettel veszem, de kételkedem benne, hogy sikerülne azt a kiadók köre által elfogadtatni."

1910 október 10-én megint valami honorárium-ügyben irja a következő levelet:

„Budapest, 1910 október 10.

Tisztelt Kiadó ur!

Legutóbbi Betsesére megjegyzéseim a következők: „Ön mélyen hallgat arról, amiről én magasan beszélek. Az én időmben a kiadók némi általános műveltséggel birtak, ugy látszik, most ezen a téren is hanyatlás állott be. De annyit mégis megkivánhatunk Öntől a mostani szomoru időkben is, hogy legalább az Ember tragédiáját ösmerje. Vagy legalább az első képet olvassa el belőle. Ebben az első képben azt mondja a derék Lucifer, a kiváló könyvkiadó: Nem adhatok mást, csak mi lényegem. Önnek, uram, mint kiadónak, lényege a honorárium, hát akkor miért hallgat erről legutóbbi Betsesében? Már szeptemberben esedékes volt kétezer korona, most már októbert irunk és én attól félek, hogy uraságod Fiuméban horgonyzó jachtján monte-carlói birtokára utazik. Azért bátor vagyok önt csülökre szólitani, arra a csülökre, melynek csontját mindig én eszem meg.

Kedves barátom, különben pedig szeretném tudni, hogy mikorra tervezed a négy kötet megjelenését? Ime már Sebestyént is elvettétek tőlem a Lexikon számára, pedig a magyar irodalomban ő az egyetlen megbizható ember, akire föltétlenül számitani lehet. Amit igér, azt meg is tartja. Megjegyzem, hogy nemcsak egy ötödik kötet van még kész az összegyüjtött munkákból, hanem egy ifjusági kötet is; ha most multkori szavadnál fognálak, hogy ezentul ezeket is kiadod minden évben, nagyon meg volnál akadva. Csakhogy nem teszem, mert nem akarok az idén többet kiadni. Választ kérek, tisztelt kiadó ur.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor."

Válaszul ezeket irtam:

„1910 okt. 12.

Kedves Barátom!

Ma vett, felette komoly hangu leveled rendkivül megdöbbentett. Nem vagyok képes megérteni, hogy miként történhetett ez a mulasztás. Utolsó, természetesen kelet nélküli Betsesedben az esedékes 2000 koronáról való rész annyira el volt dugva az egyéb szellemes tartalomban, hogy még ma is csak harmadszori keresésre találtam meg. De miután végre megtaláltam ezt

RÁKOSI VIKTOR.

Glatz Oszkár rajza.

a nagybecsü reklamációdat, sietek az összeget Neked egyidejüleg megküldeni a postatakarékpénztár utján egy olyan csekkel, amelyet a legközelebbi postahivatal is szivesen (vagy esetleg nem szivesen) beváltt.

A négy kötet megjelenését akkorára tervezem, amikor készen lesznek. Hamarabb semmi esetre meg nem jelenhetnek. Légy szives tehát pontos revizió utján gondoskodni arról, hogy a négy kötet is mielőbb elkészüljön.

Sebestyén Károly biztos emberünk, megigérte, hogy ir a B. H.-nak és ezen igéretét meg fogja tartani.

A bejelentett ifjusági kötetnek teljes bátorsággal nézek elébe és maradok szivélyes üdvözlettel

kész hived
Révai Mór."

Nehogy ujra magára vonja afeletti rosszalásomat, hogy levelét nem látja el kelettel, legközelebbi érdemleges levele elibe a következő sorokat irja:

To the editor of the
„Rákosi Viktor összegyüjtött munkái".
Tisztelt dátumsmokk ur!

Miután Ön a dátumok elfelejtését mindig szememre lobbantja, ma délután irandó levelem dátumát előre van szerencsém elküldeni, nehogy véletlenül kimaradjon. Ime:

Budapest, 1910 okt. 18.

Kiváló tisztelettel:
Sipulusz.

*

Az 1910 folyamán közzéteendő ujabb négy kötet közrebocsátása tekintetében nem voltunk egy nézeten. *Rákosi Viktor* mindenképen azt szerette volna, hogy azok karácsonyra jelenjenek meg. Mi ezt mindenképen elleneztük, mert egészen elhibázott dolognak tartottuk mást, mint ifjusági könyveket, vagy karácsonyi diszmunkát, ily időtájt kiadni. Ezt közöltem is a szerzővel. Megértve türelmetlenségét, mellyel az ujköteteket szeretné a világba küldeni, mégis arra kellett kérnem, hogy az ügy érdekében ezt a türelmetlenségét még egy ideig fékezze. A négy Rákosi-kötetnek, irom neki, vagy meg kel-

lett volna már jelennie november folyamán, vagy feltétlenül várni kell vele január hónapig. A Révai Testvérek kiadóhivatalának elvi álláspontja, hogy karácsonyra könyvet ki nem ad, minthogy évtizedes praxis igazolja, hogy a közönség egész éven át nem vásárol ugyan könyvet, de karácsonyra még kevésbbé. Régi babona a karácsonyi könyvpiac, melynek már sok érdemes író és még érdemesebb könyv esett áldozatul. Éppen ezért el fogjuk halasztani a megjelentetést és hogy uj könyvek utáni égő vágyának valamiképen mégis megfelelhessünk, keresünk majd valami könyvet, amelyet neki karácsonyra megküldhetünk, ámbár attól tartunk, hogy a négy Rákosi-kötethez méltót az idei termésben nem fogunk találni.

Ilyen nézeteltérés szolgáltatott alkalmat 1910 november 29-iki levelére:

„Budapest, 1910 november 29.

Kedves Barátom!

Nekem hiába beszélsz, sohase fogom neked elhinni, hogy karácsony előtt van a legrosszabb könyvüzlet. Az összes könyvkereskedők az ellenkezőjét mondják. De magam is tudom, hogy néhai Molnár Antal és Tábori Róbert, a legnagyobb szerkesztőségi könyvmarderek is kénytelenek voltak karácsony előtt pénzen néhány könyvet venni. Bosszant az is, hogy ilyenkor minden valamirevaló író neve szerepel a karácsonyi könyvpiacon, én pedig, aki a legszebb négy könyvvel állhatnék ki, a hallgatásnak fenséges köpenyegébe burkolódzom. Annyit megtehetnél, hogy hirdesd a lapokban, mint legszebb karácsonyi ajándékot, Rákosi Viktor husz kötetét és jelentsd, hogy januárban jön az uj négy kötet. Ha ugyan jön és el nem méltóztatod ezt is halasztani. Kértelek, hogy legalább öt vagy hat kötetet adjunk ki. Egyebet is kértem, ami már nem a könyveimre vonatkozik, ezen kérésem elől is a kitérő sínekre robogtál. Szerencséd, hogy nem vagyok elég egészséges ahhoz, hogy memoárokat irhassak.

De elhagyom a rekriminációk tövises ösvényét. Legutóbbi leveledben azt igérted, hogy karácsonyra valami szép könyvet küldesz nekem (csak nem a Lexikont?) és leveledet befejezed egy általános természetü igérettel, mely ugy hangzik, hogy

„egyébként mindenkor rendelkezésedre áll“ Révai Mór. Ugy értsem ezt, hogy kifizeted az ötödik kötetet is, melynek kéziratát, ha tetszik, rögtön átadhatom? Vagy ugy értsem, hogy nem vonod le a négyezer koronányi előlegemet? Vagy ugy értsem, hogy öt kötetet számitasz javamra, tehát tizezer korona helyett tizenkettőezerötszáz koronát és ebből vonod le a négyezer korona előleget? Mely esetben a végleges leszámoláskor nekem még járó körülbelül kétezer korona helyett négyezerötszáz koronát kapandanék? Ezek azok a kérdések, amelyek izgatottságban tartják kedélyemet, s ezekre a kérdésekre kérek feleletet. S azt hiszem, annak semmi akadálya nincs, hogy e felelet még a karácsonyi ünnepek előtt megjelenjék.

Visszafojtott dühvel üdvözöl

nyilvános barátod és intim ellenséged
Rákosi Viktor."

Tényleg a *Lexikon*-t küldöttem meg neki, aminek felette örült. A következő sorokban köszönte meg:

„Budapest, 1910 december 27.

Kedves Barátom!

Ezuttal mindenféle tréfát félretéve, megköszönöm a gyönyörü Révai-Lexikon első kötetét. Bizonyos, hogy a nevedet ezzel odaszögezted a magyar irodalom égboltozatára, s azt onnan többé semmi le nem veszi. Gratulálok hozzá és örülök neki. De a dicsőség el ne széditsen, s el ne felejtkezzél egyéb csillagokról sem.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor."

1911 tavaszán értesitettem róla, hogy szabadságomról hazajöttem és hogy folytathatjuk megbeszéléseinket. Erre március 24-én a következő levelet intézi hozzám:

„Budapest, 1911 március 24.

Kedves Barátom!

Örömmel veszem tudomásul, hogy ötheti távollét után hazajöttél. De nem hallgathatom el azt a megjegyzésemet, hogy eljárásodat egy kissé könnyelmünek tekintem. Vagy nem könnyelmüség-e az, hogy amint az én összegyüjtött munkáimból egy kis jövedelmünk van, azt te rögtön elutazod? Ilyenformán a jövendő befektetésekre semmi félretett pénzünk nem marad.

Hogy a kritikák mikor jelentek meg, azt bizony én nem tudom pontosan megállapitani.

Kedves Móric, tedd a szivedre a kezedet és valld be, hogy ezzel a husz kötettel nem vallottunk szégyent, se te, sem én. A husz kötetem megjelenése óta hozzám érkezett levelek alapján magam is kezdem hinni, hogy szegény Mikszáth meghalván, én vagyok Magyarország legelső irója. Vannak bámulóim, akik egyenesen kineveztek ezzé, mintha az valami jól fizetett hivatal volna, fix angazsmával. Én persze nem tiltakozom az ilyesmik ellen, de neked megvallom őszintén, hogy egy embert elösmerek magamnál különbnek, már tudniillik az élők közül, (a halottak közül sokat), ez pedig nem más, mint Herczeg Ferenc, akinek munkáit rendkivül szeretem és csodálom. Nem is hiszed, hogy milyen nagy dolog ez, mert én vagyok az egyetlen magyar iró, aki képes arra, hogy legalább egyet a kortársak közül különbnek ismerjen el magánál. Az ifjak nem ugy indulnak, hogy egyhamar ledönthetnének bennünket piedesztálunkról. Még Molnár Ferenc sem, pedig elösmerem, hogy ő a legzseniálisabb ember az egész magyar irodalomban. A maga zsánerében hors concours. Egyébként figyelmeztetlek, hogy két ifjusági regény már legközelebb készen lesz, van-e illusztrátor hozzá? Vagy nem kell?

Egészségi állapotom egészen jó, remélem, nem is lesz rosszabb.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor."

*

Egészsége javultával kedélyállapota is megjavult, régi jó kedve visszatért. Akkortájt irt Sipulusz-tárcái ennek az ő saját külön genre-jének a legjavából valók. Akkor irta meg egy bájos és felette ötletes tréfás tárcában „*Küzdelem egy szebb jövőért*“ cim alatt azokat az állitólagos küzdelmeket, melyeket kiadójával az ujabb négy kötet közrebocsátása és a honorárium felemelése érdekében meg kellett vivnia. Ebben a tárcában még feleségem kis kutyájáról is emlitést tesz és ugy állitja be, mintha az mérges, gonosz kis kutya volna, aki erős gyülölettel viseltetik az irók iránt, holott ritka szelidségü, kedves és intelligens állat volt.

Ezt már nem lehetett annyiban hagyni; engem megtehe-

tett a tárcájában Caligula császárnak, rám disputálhatott egy kacsalábon forgó tündér-kastélyt, automobillal és garage-zsal, narancs- és citromligetekkel, de a kis kutyát, az aranyos *Bobby*-t megbántani nem volt szabad. A kutya tulajdonosnője is, maga *Bobby* is, fel voltak háborodva. *Bobby* mindenképen nyilatkozni akart. De hát kérdéses volt, helyet ad-e a *„Budapesti Hirlap“* egy saját belső munkatársa ellen irányuló nyilatkozatnak, pláne ha az egy kis kutyától ered. Sikerült végre *Bobby*-t annyira lecsillapitani, hogy beérte azzal, hogy levelet ir *Sipulusz*-nak, persze asszonykája segitségével, amelyben őt különböző tévedései felől felvilágositja. A levél kissé hosszura nyult, de hüségesen kifejezi az akkori izgalmakat. Szövege a következő:

„Kedves Sipulusz Bácsi!

Nagyon köszönöm k. megemlékezését rólam is, utolsó tárcájában. Pedig hát személyesen nem is ismerjük egymást. Én, hirből persze, már régen ismerem Önt, valószinüleg Ön is igy van velem. Nem szerénytelenség mondatja ezt velem. Engem nagyon sokan ismernek, szeretnek, s bizony az irodalomban sem ma szerepelek először. Már novellában is előfordultam. Ugy bizony. Ha az iróbácsik eljöttek ide látogatóba az uracskáméknoz, annyira megkedveltek engem, hogy féléjszakákon az ölükben tartottak, s azután, ha kutyáról irtak, az már csak Bobby lehetett.

Igaz viszont, hogy humorista csak most irt rólam először. No de meg is látszik! Meg kell jegyeznem, hogy én egy világjárt, sokat utazott és látott, tapasztalt, — s amint sokszor hallom, hogy mondják — nagyon intelligens kis kutya vagyok. Akárhányszor mondják az asszonykámnak, hogy cirkuszban is föllépnétnék, ugy mint pl. a Reinhardt bácsiék! Pedig én még csak németül sem tudok, mert születésre angol, nevelésre nézve magyar vagyok, s már most csak magyarul értek.

De bevallom őszintén (mert azok, akik már tudnak valamit, nem restellik bevallani azt, amit még nem tudnak), hogy fogalmam sem volt arról, mi az egy humorista.

Most már az asszonyka megmagyarázta, s igy inkább kezdem megérteni a bácsi tárcájában előforduló, eddig előttem homályos dolgokat.

A humorista egy olyan bácsi, aki mindig derült, vidám

dolgokat ir. Az embereknek jótevője, mert fölviditja, megnevetteti őket. No de már most honnan szedje ezeket a dolgokat, mikor az élet oly szomoru, annyira tele van bajjal-búval, gonddal?

Hát a fejéből, a fantáziájából, igy mondta az asszonyka. No és most már az én kis kutyaeszemmel is megértettem, hogy ha egyszer az irócsi az alakjait az életből veszi is, minden, amit róluk ir, az már csak költemény, amely az ő fantáziájában fogamzott meg.

Most már megértem, hogy miért irta az én szegény agyonhajszolt, örök robotban görnyedő gazdámról, hogy ugy él, mint Caligula császár! Hát persze, ha a valót megirja, az nem lett volna csöppet sem mulatságos! Mikor a gazdám az ujságot az asszonykámnak akarta átadni, hogy ő is elolvassa a bácsi tárcáját, hát ő bizony a konyhában a létrán állt és a falat sárgára pingálta.

Én nem ismerem azt a Caligula császárt, de mégsem hiszem róla, hogy az ő asszonykája is, a császárnéni, még a konyháját is maga pingálta volna, hogy megspórolja a piktorokat.

De valamit hallottam mégis róla! Hogy a lovát kinevezte konzulnak. De ebben, hogy ő is „kinevezett", inkább Sipulusz bácsihoz hasonlit. Mert a bácsi a gazdámnak az üres ládáit, amelyekben idehurcolták a holmiját, s amelyek egy garagenak csufolt helyiségben vannak, kinevezte automobilnak.

Pedig én tudom legjobban, mennyit lótok, futok, kutyagolok az én szegény asszonykámmal. A városi urak, akik a szabályrendeleteket csinálják, ugy látszik minden állatot jobb szeretnek, mint a kutyusokat. Ugy hallottam pld., hogy a nagy lakásdrágaság dacára, holmi vérszopó állatoknak mindenütt még ingyen lakás is kijár, és egy müvelt, tiszta, jól nevelt kis kutyának még a villamosra se szabad fölszállni. Pedig ha én fölszállok, az asszonykám ölében ülök, nem lát, nem hall senki sem engem. Sem helyet nem foglalok, sem terhére nem vagyok senkinek sem. Mig holmi kis lármás, piszkos kétlábuak beszállnak a villamosba, nem fizetnek, helyet elfoglalnak, lármáznak és a piszkos lábukat beletörlik a szomszéd néni szoknyájába, a szembenülő bácsi nadrágjába. Nekik szabad.

S én mindezt onnan tudom, hogy ha már nagyon fáradtak vagyunk és már nem tudunk tovább gyalogolni, akkor az asszonyka kigombolja a kabátját, engem aládug, és én fölszállok

inkognitóban. S azután egy-egy gomblyukon keresztül, vagy télen a muff alatt nézem a világot s teszem tapasztalataimat.

No hát, kedves Sipulusz bácsi, ilyen a mi automobilunk!

No meg ami a Caligula-i életet illeti, hát én azt hiszem, hogy egész Magyarország összes irói együttvéve nem dolgoznak annyit, oly véres verejtékkel, mint az én szegény gazdám életében egymaga dolgozott. Én tudom legjobban, mert még ha hazajön későn este, én az ölébe ülök és csak nézem, hogy megint nekifog a munkának és egyre csak dolgozik. Mostanában éppen valami nagy könyvbe bujik mindig, azt javitgatja éjjel-nappal, és bizony nem nagyon dicséri gyakran azokat az iróbácsikat, akik azt a nagy könyvet csupa rövid kis cikkel teleirták. Az asszonyka eleget is mondja neki, hogy micsoda nyomoruságos egy foglalkozás az, amely egy életen át ilyen örökös, szünet nélküli robottal jár!

S végre ami engem illet, hát még az ellenségem (ha ugyan van) sem foghatja rám, hogy én mérges kis kutya lennék. Sőt ellenkezőleg. Mindenki azt mondja, — nem egyszer hallottam, — hogy ennyi intelligencia, ennyi jósággal és hüséggel párosulva — csak kutyában lehet. Az emberek, ha okosak, akkor rendesen nem nagyon jók, ha jószivüek — nem tulságosan bántja őket az ész.

De ugy-e Sipulusz bácsi, most már tudom, mi a humorista? Egy olyan iróbácsi, aki mindannak a forditottját irja meg, amit az életben lát.

Egy verejtékes gondteli életből lesz egy Caligula-i, ládákból automobil, s egy hüséges, jólelkü kis szelid kutyából egy gonosz, mérges kis eb.

No de én is bosszut álltam, hogy egy ilyen rettentő hosszu episztolában mondtam el a tárca olvasásakor keletkezett érzelmeimet.

Másrészt azonban bebizonyitom, hogy jóindulatu kis jószág vagyok én mégis. Nagyon csunya szinben örökitett meg a halhatatlanság számára, és én mégsem haragszom.

A gazdám, s bizonyára a többi olvasói is, mulattak a tárcán, s habár az én rovásomra is -- én megbocsájtok.

S ha egyszer, remélem nemsokára, eljön hozzánk, igen barátságosan fogja nyujtani békepacsiját hüséges

Bobbyja."

*

Régi tervem volt a magyar népmese anyagából egy szép mesés könyvet megteremteni erre hivatott poétával a gyermekek részére. Soha sem sikerült megvalósitani. A *Jókai* meséskönyve is ennek az ötletnek köszönheti eredetét, de *Jókai* nem tudott mást irni, csak Jókai-mesét. *Mikszáth* is kisérletet tett felszólitásomra ebben az irányban, de nem volt hozzá való kitartása. *Rákosi Viktor*-t kértem fel, hogy foglalkozzék a gondolattal, vizsgálja meg, alkalmasnak tartja-e önmagát erre a szép feladatra. El is küldtem neki az egész magyar népmese-anyagot, egy egész kis könyvtárt. Erre irja nekem 1911 május 18-án a következőket:

„Megkaptam a mesék tömegeit. Rettenetes! Ezek az emberek mindent feldolgoztak. Nekem a rókának már csak harmadik bőre maradt. A Halászéi kitünő tanmesék lehetnek, de minden zamatból ki vannak vetkőztetve. Benedek meséi valósággal ijesztő tömeg. Ez az ember egy valóságos rotációs gép. Bámulom a szorgalmát és azt, hogy mindent egyformán jól meg tud csinálni. Ilyen körülmények közt az ember nem tehet mást, mint hogy teljes poétai szabadsággal megy neki a mesének, s a motivumokat meghagyva, ezek alapján egészen uj történeteket komponál. Nem tudom, mit szólna például a publikum Sipuluszi hangon és modorban megirt népmesékhez? Ez nem végleges válaszom, egyelőre még tanulmányozok.

Igaz barátsággal köszönt

Sipulusz."

Ugyanebben az esztendőben készült *Rákosi Viktor* kutya-könyve. Egy igen szép mese két kutyáról, amelyet a *„Jó Pajtás“*-ban tett közzé és amelyet azután illusztrált díszkiadásban óhajtottunk kibocsátani. Igen sikerült munkának tartottam és szerettem volna valóban szép diszkiadást csinálni belőle. *Rákosi Viktor* ez alkalommal jóvá akarta tenni, amit ama tárcában Bobbyval szemben vétkezett és igazi irói szeretetreméltósággal elhatározta, hogy az egyik kutyát *Bobby*-nak fogja nevezni. (Eredetileg *Hektor*-nak irta).

Ezt a szándékát neki levélben megköszöntem, mire ő azután 1911 augusztus 20-án *Bobby*-hoz intézett levélben válaszolt:

„Kedves Bobby!

Kis hamis, maga olyan módon akar bejutni az irodalomtörténetbe, vagy legalább is a Révai-Lexikonba, hogy Sipulusszal irodalmi levelezésbe bocsátkozik. Nagy pechje, vagyis pekkje, Rákosi Jenő szerint, hogy én nem vagyok Wlassics Gyula, s leveleim, még ha megiródnak is, igen rövidek szoktak lenni. Most is csak azért irok, hogy egy nagy szivességre kérjem. Én ugyanis elhatároztam, hogy a kutyaregényemben Hektor nevét Bobbyra magyarositom, mert ez szebben hangzik, cimül pedig azt adom, hogy Bobby és Csiba. Arra kérem tehát magát, kedves Bobby, hogy vegye elő a regényemet, s ahol Hektort lát, oda irjon bele mindenüvé Bobby-t. A legvégén aztán előjön egy uj kutya, akinek Bobby a neve, ezt meg változtassa át Hektorra. Remélem, nem nagy munka, s a reklámért, amelyet magának csinálok, kapok egy Bobby-szobrot.

Az asszonykájának pedig mondja meg, hogy mondja meg az uracskájának, hogy az őszre igazán megérdemlek egy kis reklámfüzetet, azzal a Glatz-féle kitünő arcképpel az élén. Nem kell annak nagynak lenni, talán elég lesz négy kis oldal, amilyet a francia füzetekbe szoktak betenni. Különben mondja meg azt is a Mesternek, ha sikerül őt egy pillanatra a gletserek közt a Lexikonból kihuzni, hogy az őszre van már egy pár nagy kiadási tervem, majd kirukkolunk, ha itthon lesz. Különben jó mulatságot kivánok, s vegyék tudomásul, hogy a kormány legközelebb meg fog bukni.

Adja át kérem gazdájának szives üdvözletemet, igaz hivük

Sipulusz bácsi."

Ez a névcsere meglehetősen nyugtalanitja, mert november 28-iki levelében ujra visszatér rá. Akkor bemutatta volt neki *Zádor István* a könyvhöz készült rajzait. Ezek módfelett elragadták. Nagyon tetszettek neki.

„A Bobby alakja nagyon kedves, csak valamivel nagyobbnak kellene lennie, hogy jobban kiemelkedjék a kolumnából. A könyvben persze Bobby másképp van leirva, de jobb lesz, ha a könyv igazodik az illusztrációhoz. Nagyon kérem őnagyságát, hogy legyen kegyes a szöveget eszerint megváltoztatni. Nekem nagyon keserves volna emiatt még egyszer végigolvasni saját szennyművemet, őnagyságának pedig kellemes munka lesz,

ha Bobby világhirü karriérjére gondol. De nagyon kérem őnagyságát, hogy a Hektor név megváltoztatásáról se feledkezzék meg. A végén aztán előfordul egy Bobby nevü, közönséges kutya, azt tessék Hektorra keresztelni. Nehogy ugy járjunk, hogy egykét helyen a Hektor név mégis bennmaradjon, ajánlom a következő eljárást: minden intézménynek és igy a Révai Testvérek vállalatnak is van egy hasznavehetetlen tagja, akit nem lehet elbocsátani, mert jó fiu és sehol sem kapna állást, ezt meg kell bizni azzal, hogy őnagysága munkája után vegye elő még egyszer a regényt, olvassa végig figyelmesen és minden bennmaradt Hektorért egy korona jutalmat kap. Az eljárás nem biztos ugyan, de legalább elmondhatjuk, hogy mindent elkövettünk a könyv hibátlansága érdekében.

Barátilag köszönt

Rákosi Viktor."

A *Bobby*-könyv, illetve annak késedelmes megjelenése, amit az illusztrálás és a diszkiállitás okoz, igen izgatja a szerzőt, aki különben is ez időtájt betegsége folytán ingerült. 1911 december 16-án türelmetlenségének kifejezést is ad.

„Kedves Barátom!

A Dunántuli Közmüvelődési Egyesülettől egy levelet kaptam, amellyben egy rám nézve kellemes dologról értesit. E levél azonban csak azáltal válik kellemessé, ha te kiegészited, amire ott utalás is történik, most tehát várom ezt a kiegészitést.

Látván a karácsony előtti könyvmozgalmakat, a napróInapra nyakamba szakadó könyvhirdetéseket, igazán roppant röstellem és fáj, hogy kölcsönös indolenciánk folytán mi a piacon nem vagyunk képviselve. Egy betü sem hirdeti sehol a nagy mindenségben, hogy van egy bizonyos Révai Testvérek könyvkiadó cég, s annak egy Rákosi Viktor nevezetü irója husz kötettel. Semmi sem hirdeti, hogy micsoda remek kis kutyás könyvünk vár a kiadásra, ami, ha látom a karácsonyi könyvvásárt, mondhatom, hogy szenzációt csinálna a többi között. Semmi, semmi, hallgatunk, mint dinnye a füben. No de ezen már hiába lamentálunk, majd elő fogunk cammogni valamikor áprilisban, amikor a kutya sem fog törődni a könyvekkel. Ugy nézünk majd ki, mint a korcsolya-felkötöző, aki májusban a hirdetések utján kezd keresni klienseket. Csak azt sajnálom, hogy mire ez a

kedves kis könyvem megjelenik, elmegy a kedvem tőle teljesen, ugy nézek rá, mint az apa, ki mindenáron fiut akar és hosszas várakozás után mégis lánya születik. Legalább hét levelet kaptam, amely kérdi, hogy megjelenik-e az idén?

No de nem folytatom tovább.

Isten veled, igaz hived

Sipulusz."

Erre a levélre már kimeritőbben kellett válaszolni, mert hiszen indolenciával vádolja a kiadót:

„1911 dec. 20.

Kedves Barátom!

A Dunántuli Közmüvelődési Egyesület levelének kiegészitését abban a pillanatban elküldöm neked, mikor az hozzánk érkezik. Azt hiszem, hogy ez 1—2 napon belül meglesz és az összegnek 5 percig sem lesz alkalma itt nálunk megmelegedni.

Nagybecsü leveled egyéb tartalmára, ugy látom, már reflektálnom kell, ámbár az utóbbi egynéhány leveledben ugyanezen panaszos nóta ismétlődik és én mégsem tettem rá megjegyzést. De azt hiszem, ez most már kötelességem, mivel: Qui tacet, consentire videtur.

Kedves Barátom! Te, aki mint *Rákosi Viktor* komoly és realista történetiró vagy és mint *Sipulusz* egyike a legnagyszerübb fantáziával megáldott humoristáknak, mindkét minőségben bizonyára jól láttad megfigyeléseid folyamán, hogy a magyar könyvkiadó élete igazán tele van kellemetlenséggel, zaklatással, őrült munkával és sok-sok csalódással, — kevés örömmel, soksok bosszusággal. Ami ezt a zaklatott életet némileg türhetővé tenné, ez a kellemes összeköttetés a szellem munkásaival. Én, akinek a kellemetlenségekből igen sok jutott osztályrészül, akként véltem türhetővé tenni az életemet, hogy munkatársakul is a magyar irodalom legnagyobb humoristáit választottam ki, akként okoskodva, hogy az a vidámság és jókedv, mely belőlük kisugárzik, némileg ellensulyozni fogja mindazt a többi bajt és viszontagságot, melylyel ez a pálya jár.

A nagy humoristáink közül jóformán már csak te vagy életben és ime ez utóbbi időben te is oly dolgokért teszel engem felelőssé és oly mulasztásokat tulajdonitasz nekem, amelyekért igazán nem vállalhatom a felelősséget. Egy pár évvel

ezelőtt a legnagyobb lelkesedéssel karoltam fel egy eszmédet, a honi ismertető könyvek dolgát, de te nem irtad meg őket. Később közölted velem a katonai könyv ideáját, ennek megirására, részbeni összeállitására is serkentettelek, de te nem csináltad meg. Utóbb én vetettem fel a mesék megirásának valóban hálás témáját, mindeddig nem fogtál hozzá. És most mindezeknek elmaradásáért engemet okolsz. A kis kutyás könyvnek dolgában már többször biztositottalak arról, hogy ezt a nekem speciell rendkivül szimpatikus és kedves könyvet oly gonddal és szeretettel készitem elő, amennyi gondot és szeretetet más kiadó 100 könyvre együttvéve nem pazarol. Ki is fejtettem, hogy a beállott késedelemért nem vállalhatom a felelősséget, mert hiszen én csak szeptember végén intézkedhettem az illusztrációk dolgában és ahhoz, hogy egy oly tömegét a képeknek valaki jól megcsinálja, mint amennyi a könyvben jönni fog, tényleg néhány hónap idő szükséges. Zádor éppen tegnapelőtt adta be a kész munkát, már csak a cimlap, előzékpapir és kötési táblarajz van hátra. Hiszen ugy ahogy összeütni egy ilyen könyvet, valamirevaló nyomda nyolc nap alatt is képes. De ugy megcsinálni egy könyvet, ahogy mi akarjuk megcsinálni a kutyás könyvedet, ahhoz legalább is egy félesztendő szükséges.

Bocsáss meg, kedves Barátom, hogy ezeket itt elmondom, de én csak azokért a könyveidért akarom vállalni a felelősséget, amelyeket tényleg megirsz és amellyeket mi kiadunk, — *de nem azokért, amelyeket nem irsz meg és amelyek ennek folytán kiadhatókká nem válnak.*

Ezek után pedig végül arra kérlek, légy szives, irjál nekem ezután derültebb leveleket, mert panaszkodni én is tudok.

Szivélyes üdvözlettel

kész hived:
Révai Mór."

Egy alkalommal elküldtem az ő munkáinak egy díszpéldányát akkor férjhez ment leányának. Ezt a kis figyelmet a következő meleg sorokban köszönte meg:

„Budapest, 1912 szept. 18.

Kedves Barátom!

A lányom nevében megköszönöm, hogy összegyüjtött Apját megküldted neki. Én leszek a koronatanu arra, hogy a könyv-

kiadók közt gavallérok is vannak. A mesékért ne küldj el, mert most ujra olvasgatom őket. Még egy darabig hadd nézegessem, talán lesz belőle valami.

Igaz barátsággal ölel

Rákosi Viktor."

Bobby végre megjelent. Teljes tetszését nyerte meg a szerzőnek. Ennek kifejezést is adott a következő hangulatos sorokban.

„Budapest, 1912 nov. 20.

Kedves Barátom!

Bobby fenomenális és szédítő. Minden ízében művészi és ötletes, a maga nemében humorosnak is mondható, de persze nem torzításos és elrajzolásos humor, ami itt talán nem is volna helyén. Kellő reklám mellett ez a könyv nagy föltünést keltene, de hát igy még azt sem tudom, hogy a katalógustokban milyen helyet fog elfoglalni?

Szives üdvözlettel köszönt

Rákosi Viktor."

*

A háboru nehéz viszonyok közé juttatta a könyvkiadók ügyét. Alig volt papiros, alig állott rendelkezésre munkaerő. A nagybeteg költő mégis szerette volna két munkáját közzététetni. Eltértünk, hogy kivánságát teljesithessük, a négy kötetes szeriában való közrebocsátástól és törekedtünk a nehéz körülmények között és sok akadály leküzdésével is e két munkáját 1917 folyamán annál is inkább közrebocsátani, mert azok bizonyos tekintetben a háboruval kapcsolatosak voltak. Az egyik a „*Don Karaszkó*“, a másik az „*Uj fakereszték*“. A szerző méltányolta is eljárásunkat és a következő sorokat intézte hozzám:

„Kedves Barátom!

Köszönöm könyveim megjelenésének kedvező elintézését. Belementél, mielőtt a legsulyosabb argumentumokkal kirukkoltam volna, de hát te azokat megsejtetted, ami nobilis érzésre és gondolkozásra vall. És ez az, ami nekem jól esik. Hát persze, hogy rám nézve óriási különbség, hogy most októberben jelenik-e meg, vagy pedig a jövő esztendő október havában. Hisz

minden hónap, amit megérek, különös kegye és ajándéka az Uristennek, de hát ez csak szubjektiv ok, szomoru is, hallgassunk róla. Elég az hozzá, hogy most már nyugodt vagyok és várom október elsejét. Már régen irtam volna neked, de ez utóbbi hetekben folyton rosszul voltam. Látod-e a lapokban, hogy milyen rengeteg könyv jelenik meg szakadatlanul? Megjegyzem, hogy ha kevés a két kötetre a kézirat, van még itthon pótlás céljából.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.

Budapest, 1917 jun. 25."

*

Amiket közöltem, csekély töredéke annak a gazdag levelezésnek, melyet *Rákosi Viktor*-ral folytattam. De ezek a szemelvények is talán jobban megvilágitják az embert, mint irodalmi munkái. Közvetlenségükkel, nyiltságukkal, szabad hangjukkal betekintést engednek a költő műhelyébe, feltárják gondolkodását tárgyairól, olvasóiról, véleményét irásairól, könyveiről, gondoskodását azok sorsáról és fellebbentik a fátyolt titkos tervezgetéseiről.

És ez utóbbi egyik legérdekesebb része a *Rákosi Viktor* irói mivoltának. Folyton uj terveket forral agyában, uj és uj ötletekkel terhes. Szeretettel kidolgozza őket, mindjobban belemelegedik, tüzzel és fiatalos lelkesedéssel buzog tervei mellett, meggyőződéssel kapacitálja azokat, akiket terveibe bele akar avatni, akikkel azokat meg akarja valósitani — ezután következik egy sulyos betegségi roham — és a legszebb terv is dugába dől.

Igy jártunk több irodalmi tervével. Engem nem kellett soká kapacitálni. Ezek az ő tervei oly okosak, oly átgondoltan praktikusok és oly meggyőzően szépek voltak, hogy én kész örömest kezdtem azokról tárgyalni és szerettem volna megvalósitani őket. De nem lehetett. Vele azért nem, mert fizikai állapotában nem birt a szükséges aktivitással, nélküle azért nem, mert neki méltán fájt volna, ha az ő kigondolásait, az ő terveit mások viszik keresztül. És ki birna Sipulusznak fájdalmat okozni?

Ezek közt a tervek közt különösen egy volt, amelyet

nagyon szerettem volna megvalósitani. Most már lehet róla beszélni, most már aztán igazán tárgytalan lett az eszme. Egy honismertető gyüjteményt akart részben megirni, részben szerkeszteni *Rákosi Viktor*, melyet kisalaku, diszesen illusztrált, elegáns kiállitású és kötésü kötetekben akartunk volna közrebocsátani *„A mi hazánk“* vagy hasonló cim alatt. Hogy minő hévvel és lelkesedéssel karolta fel az ügyet *Rákosi Viktor*, mutatja következő levele, melyet egyik tanácskozásunkat követő napon irt:

„Budapest, 1908 február 13.

Kedves Barátom!

Fél éjszaka nem tudtam aludni a sok tervezgetéstől. És pedig nemcsak a könyveim tartalmán törtem a fejemet, hanem a külső formátumon is. Az embernek mindenféle kavarog a fejében. Először az jutott eszembe, hogy talán régi kódex-imitáció köntösébe lehetne bujtatni a könyvecskéket. Vagy talán olyan primitiv külső, mint a ponyvairodalmi könyveké, jobban megfelelne? Persze ez is művészi kivitelben! Vagy az Endrődi Sándor kuruc dalainak formája? Ha jól emlékszem, valami 16. századbeli rásaszövet-utánzatba volt kötve. Pardon, most jut eszembe, hogy ez Bródy Sándornak valamelyik könyve lehetett. Endrődi bőrbe kötözve jelent meg. Avagy nem lenne-e jó kapcsos biblia-alak, bőrdombormivű cimlappal? A tizenkét kötet elhelyeztetnék egy külön e célra készült szekrényben, amelynek a nézővel szemben levő része egy művészi kivitelü *székely kaput* ábrázolna. Jancsó Benedeknek van Maros-Tordamegyében egy háza, sőt Petelei Istvánnak is, mindegyiknek remek őseredeti székely kapuja van, akármelyik mintául vehető. Megjegyzem, hogy a kapunak keskeny zsindelyes teteje van, mely végighuzódik fölötte. E tető alatt van a kapuszélességü tábla, amely a ház történetét irja meg: *„Ezt a házat Isten segedelmével épitette öreg Jantsó Benedek.“* stb. Erre a helyre felirandó volna a könyvek közös cime: *A mi hazánk.* (Rovásos irás modorában, de latin betükkel!) Na hát állj elő vén Márkus és vedd le a süvegedet, mert ez kitünő idea! Mi? Az a baj, hogy csupa olyan ideám jön, a melyek a külső sikert biztositják. Remélem, hogy neked hasonló eszméid vannak a belső tartalomra vonatkozólag. Ja igaz! A kapun festés van, talán a Feszty körképéből ez a részlet: Árpád a vezérekkel,

lóháton a hegytetőről végignéz az elfoglalandó hazán. Kedves Móric, nincs nálatok egy üresedésben levő igazgatói állás, mert akkor az Uránia helyett inkább oda pályáznék? E pillanatban határozott tehetséget érzek magamban e hivatalra. Ez a könyvszekrény-eszme maga alkalmas arra, hogy 12 könyvemnek óriási propagandát csináljon. Te tegnap azt mondtad, hogy már ma hozzáfogtok a munkához. Ime levelem bizonyitja, hogy én is hozzáfogtam. Csak helyezd el ezen soraimat a többi, e könyvre vonatkozó anyag közé, azt hiszem, tekintélyes massza lesz. Igérem, hogy bárminő jelentéktelennek látszó kis eszmém lesz, azonnal megirom neked.

Igaz barátsággal ölel

őszinte hived
Rákosi Viktor."

Szép terv volt mindenképen.

*

Rákosi Viktor műveinek kiadására vonatkozólag 1900 május hó 14-én állapodtunk meg véglegesen, de csak három esztendő mulva adhattuk ki az első, négy kötetből álló sorozatot.

Addig nagy munkát kellett végezni. Tájékozódást nyerni, rendet teremteni abban az óriási anyagban, mely rendelkezésünkre állott. Megint csak az intézet kipróbált, lelkiismeretes s irodalmi izléssel és szerkesztői rutinnal biró szerkesztőjére, *Voinovich Gézá*-ra várt ez a feladat.

És ő szeretettel és passzióval végezte el. Mindenekelőtt össze kellett hordani az egész anyagot, a lapok, folyóiratok, almanachok, naptárak, alkalmi publikációk homályából, azután mindent elolvasni, kiválasztani a napi érdeküt, az aktuálist, az ujságirói, a riport-munkát és azt kiselejtezni, — a fennmaradót osztályozni, megfésülni, csoportositani, kötetekké szerkeszteni.

Sipulusz maga is elcsodálkozott, mikor látta, hogy minő nagy munka folyik az ő kész dolgaival, melyekről azt hitte, csak ki kell vágni a lapból a tárcahasábokat, odaadni a szedőnek és punktum. De meg kell jegyezni, hogy ez a nagy munka csak a *Sipulusz* munkái körül volt, a *Rákosi Viktor* munkái ugy készen mehettek a nyomdába, ahogy első izben megjelentek.

Ezekről már ő maga gondoskodott volt. Ezeket tartotta az ő igazi irodalmi műveinek. De azokká váltak a *Sipulusz* irásai is egy gondos szerkesztői kéz alatt.

*

Rákosi Viktor munkáinak gyüjteményes kiadása rokonszenves visszhangot keltett a nagy közönség körében. Akik csak a népszerü *Sipulusz*-t várták, kellemes meglepetésben részesültek az értékes *Rákosi Viktor* által. *Többet* kaptak, mint amennyit reméltek és azt az emberek mindig szivesen veszik. És ezt a *többet* azután megfelelően értékelték is. Az összkiadás könyvkereskedői sikere, számokban kifejezve, mintegy 10.000 példánnyal jelölhető meg, de a speciális *Rákosi*-kötetek: a ragyogó nemzeti érzéssel teli *„Elnémult harangok“* és a nemzeti hősöket dicsőitő *„Korhadt fakeresztek“* — külön kiadásokban sokkal nagyobb példányszámban keltek el. *Rákosi Viktor* valósággal legyőzte *Sipulusz*-t.

És ebből az érdekes tényből levonhatjuk azt a következtetést, hogy *Rákosi Viktor* költői műveinek jövője biztositva van.

A magyar nép lelkivilágának, érzéseinek, vágyainak, örömeinek és fájdalmának, bánatának és reményének fanatikus hittel teli szószólója megértésre talált nemzeténél és bizonyára egyike lesz azoknak, akikhez fordulni fognak majd a jövő nemzedékek akkor, amikor a nemzet nagy történeti multja alapján, ezen a legbiztosabb talajon és a magyarság legjobb és legnemesebb érzéseire támaszkodva fel akarják épiteni ujra a magyarság épületét, biztositani akarják uj ezer esztendőre a nemzet életét.

XXVII.

A „KLASSZIKUS REGÉNYTÁR".

Végzetes indiszkréció.

Egy előző fejezetben emlitettem már, hogy az a terv merült fel és foglalkoztatott bennünket, hogy egy világirodalmi regényvállalatot inditsunk meg külföldi kiadókkal karöltve, a modern illusztrációra alapitva. Ott el is mondottam, hogy ez a nagy globális vállalkozás miért nem jött akkor létre. Bizonyára lehetett volna más uton megvalósitani a tervet, ha az itthoni dolgok nem ösztökélnek sietésre.

Mert mig odakünn kergettük a kék madarat, addig itthon különös események történtek.

1914 március elején eljött hozzám az *Aufrecht és Goldschmied* cég főnöke és azt az inditványt tette, inditsunk meg egy regényvállalatot a legjobb külföldi regényekből, mert nézete szerint ennek most jó kelendősége volna. Ő maga is szivesen venne részt ebben a vállalkozásban.

Bármily diszkréten kezeltük eddig a magunk tervét, most már nem lehetett *Goldschmied* előtt elhallgatni, — ha ugyan nem árulta el neki máris valamelyik irodai alkalmazottunk — azt a tervet, mely hónapok óta foglalkoztatott. Ha nem szólunk most róla, szinte felbátoritottuk volna arra, hogy azt más kiadóval közölje, nem tekintve, hogy később, mikor az a regényvállalat tényleg megindul, joggal mondhatta volna, hogy az ő gondolatát sajátitottuk ki.

Kénytelen voltam tehát őt beavatni tervünkbe, megmutattam a szobámban felhalmozott sok száz francia, angol, olasz és egyéb regénykiadást, amelyeket tanulmányozás céljából gyüj-

töttünk akkor össze és meggyőztem, de egyszersmind meg is nyugtattam afelől, hogy a dologgal a legkomolyabban foglalkozunk és afelől is biztositottam, hogy ebben a dologban is vele karöltve akarunk eljárni, a terjesztés tekintetében számitunk is rá, sőt, ha részt akar benne venni, készséggel adunk részt neki a kiadásban is. Ezt ő örvendetes tudomásul vette azzal a kijelentéssel, hogy bevárja, mig előkészületeinkkel és számitásainkkal annyira vagyunk, hogy megkezdhessük a konkrét tárgyalást. Azonban *Goldschmied* csendesen várakozni nem volt képes — ő fecsegett akkor is, mikor saját magának kára származhatott belőle. Igy tett ezuttal is. Elfecsegte *Franklinéknak* a tervünket, amint az nemsokára kiderült.

Előkészületeinket befejezvén, március 21-én és 22-én tárgyaltunk *Goldschmied*-del azon az alapon, hogy az ő cége mintegy kiadói közösségben lesz velünk, s a vállalat sikerét a 10.000 példányra tervezett kiadás felének átvétele által biztositja.

Március 24-én hiteles forrásból értesültünk arról, hogy a *Franklin-Társulat* egy hasonnemü versenyvállalat létesitésén dolgozik. *König Gyula* ugyanis felkeresett, hogy megtudja, hiteles-e az a hir, hogy mi egy ilyen vállalatot készülünk közrebocsátani. Módomban volt ezt neki kétségbevonhatatlan bizonyitékokkal kimutatni. Ő valamiféle megegyezést hozott szóba, mire én kijelentettem, hogy mint máskor is, most is készséggel kerüljük el a harcot, ha ezt tisztességes megegyezéssel kikerülhetjük — de mi feltétlenül kihozzuk a vállalatot, amelyre már igen nagy előkészületeket tettünk. Ő szerette volna husvét utánra halasztani a dolgok továbbfüzését, mert a küszöbön levő ünnepekre Olaszországba készült — de én nyiltan megmondtam, hogy az összes munkálatokat folytatni fogom és bár eredetileg az volt a szándékunk, hogy ősszel jelentetjük meg a szóban forgó vállalatot (hiszen közben a külföldi kiadások ügyét akartuk elintézni) — már husvét után azonnal hirdetni fogjuk, tekintet nélkül a velük való tranzakcióra, amelyre egyébként készek vagyunk.

Április 2-án *Goldschmied* le akarta szállitani az ő részesedését 40:60 arányában, amibe mi bele is egyeztünk — a tárgyalás mégis eredmény nélkül megszakadt, mert az esetleges

nyereség felosztására vonatkozó kulcsot *Goldschmied* nem akarta elfogadni.

Bár sok mindenféle előkészület megvolt, mégis rendkivüli munkát kellett teljesiteni néhány nap alatt, hogy késedelem nélkül meg lehessen inditani a vállalatot. Az egész igazgatóságból egyedül én voltam akkor Budapesten és magamnak kellett viselnem az egész felelősséget a sulyos következményekkel járó elhatározásokért, melyeket az uj helyzet parancsolt.

Április 3-án közöltük a lapokban a „*Klasszikus Regénytár*" közrebocsátását. A kocka el volt vetve — visszatérés többé nem volt lehetséges.

Rákövetkező nap ujra felkeresett *Goldschmied* és hajlandónak nyilatkozott a tárgyalások ujból való felvételére, valamint készségét fejezte ki arra nézve, hogy a *Franklin-(Wodianer)* vállalat részéről fenyegető veszély elháritására a maga részéről mindent meg fog tenni. Ehhez képest ő készitette elő azt a megállapodást, mely azután a *Franklin-Társulattal* április 8-án tényleg létre jött.

Közben t. i. a *Franklin-Társulat* meghirdette a maga tervezett vállalatát, a „*Világirodalom klasszikus regényei*" cim alatt a lapokban. A megállapodás szerint a *Franklin-Társulat* ennek a vállalatnak megjelenését a körülményekhez képest egy-két-három évvel elhalasztotta, minek ellenében mi (az *Aufrecht és Goldschmied* céggel közösen) az általuk kiadandó regénytárból 450.000 kötetet fogunk a megállapitott módozatok mellett átvenni. Egyben meg volt állapitva, hogy a *Franklin-Társulat* az ő gyüjteményébe nem vehet fel oly regényt, amely a mienkben előfordul.

Hogyan történt, hogy a *Franklin-Társulat* egyáltalában ily vállalat tervével foglalkozott? A *Franklin-Társulat* abban az esztendőben vette meg a *Wodianer-féle* könyvkiadóvállalatot. Ez a nagy és jelentékeny könyvkiadóvállalat jóformán kizárólag az iskolakönyvek és a pedagógiai irodalom terén vált ki. Az utolsó esztendőben komolyan foglalkozván az eladás gondolatával, a cégtulajdonos, nyilván abban a meggyőződésben, hogy könnyiteni fogja az eladást, ha tervbe vett életrevaló vállalatokra vonatkozó szerződésekkel rendelkezik, mindennemü ilyen szerződés létesitésére törekedett. Jóformán évtizedek munkáját ki-

töltő irodalmi gyüjtemények közrebocsátására egyazon időben szerződött különböző szerkesztőkkel és irókkal. Igy többek közt a „*Világirodalom klasszikus regényei*“ cimü vállalatra *Radó Antal*-lal és *Tóth Bélá*-val, azután egy „*Magyar Regényirók*“ cimü vállalat szerkesztésére, illetőleg a bevezető cikkek megirására nyerte meg *Mikszáth Kálmán*-t. Ugyancsak *Mikszáth Kálmán*-nal kötött szerződést egy olynemü „*Olcsó regénytár*“ kiadására, mely az „*Egyetemes Regénytár*“ formájában ennek a versenytársa kivánt lenni.

Amikor a megállapodás a *Fanklin-Társulat*-tal megvolt és igy biztositva volt erről a részről a béke, folytattuk *Goldschmied*-dal való tárgyalásainkat. Most már közöltük vele részletes *programmunkat* is és ő mindenekelőtt ezt kifogásolta, de ezenfelül az anyagi elrendezés tekintetében lehetetlen volt vele zöld ágra jutni. Ő még sohasem vett részt könyvkiadói vállalkozásban és igy fennakadt jóformán minden egyes pontján azoknak a nagy költségeknek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely kiadói tervet becsületesen végre lehessen hajtani. Sem az előállitás, sem a szerkesztés, sem a propaganda tekintetében nem akarta elfogadni az előirányzott öszegeket alapul és csak oly fix átvételi áron óhajtotta a maga kötetszámát átvenni, amely ő rá nézve minden további kockázatot kizár. Ebben a fix átvételi árban azonban nem tudtunk megegyezni.

Akkor azután előállott a legkalandosabb ajánlatokkal és mialatt mi néhány napi gondolkodási időt tartottunk fenn magunknak, azalatt ő összes utazóit arra utasitotta, hogy „*A Magyar és a Világirodalom Kincsestára*“ cimü, valamilyen előttünk ismeretlen vállalatot terjesszék, eltiltva őket a „*Klasszikus Regénytár*“ további terjesztésétől. Ez a csak cimében létező vállalat voltaképp meglevő készleteknek ily cim alatt való összefoglalása volt. Erről értesülvén, kijelentettük neki, hogy amennyiben ezt a terjesztést azonnal abba nem hagyja, mi tovább nem tárgyalunk a „*Klasszikus Regénytár*“ ügyében. Abbahagyta és ujra megkezdődött a véget nem érő, napról-napra uj és uj változatokban bővelkedő tárgyalás, amely végül is eredménytelen maradt. A közbeeső időben ugyanis már tapasztalhatta azt, hogy a „*Klasszikus Regénytár*“, amelyhez mindenki igen nagy reményeket füzött, nem bizonyul annak a könnyen terjeszthető, üzletileg is kitünő vállalatnak, aminek ő is tartotta.

A különböző teljesithetetlen feltételek azt a célt szolgálták, hogy ő szóval vállalt kötelezettségétől megszabaduljon. Meg is szabadult, magunkra maradtunk a terjesztéssel. Amit a meginditás körül rontani lehetett, azt bőven megcselekedte és azután egészen magunkra hagyott.

Huszonkét év óta együttesen vittük diadalra a magyar könyvkiadásnak azokat a termékeit, amelyeket a különböző kiadók közrebocsátottak. A magunk kiadásaival ezen idő alatt is magunkra maradtunk. A *„Klasszikus Regénytár"* volt az első kisérlet, hogy *Goldschmied* belekapcsolódjék a mi kiadói érdekeink előmozditásába is. Az ő sajátságos üzletpolitikai felfogásánál és eljárásánál fogva ez sem sikerült. Többé sohasem társultunk, de ezen időponttól kezdve cégének jelentősége a magyar irodalmi termékek terjesztése tekintetében fokozatosan alá is szállott, más tényezők léptek helyébe.

Goldschmied szerepe.

Talán helyénvaló, hogy ebben a könyvben és ezen a helyen ennek a *Goldschmied*-nak szerepét a magyar könyvterjesztés terén megállapitsuk. Mert kétségtelenül volt szerepe benne. Még pedig az én nézetem szerint végzetes szerepe.

Goldschmied Bernát kétségtelenül igen eszes, kiváló kereskedői kvalitásokkal rendelkező, gyors felfogásu, biztos itéletü ember, de eszét és szellemét rendesen arra használta fel, hogy a mások eszén tuljárjon; a vele való tárgyalás rendesen szellemi torna volt, ahol ő nem annyira az igazságért vagy a maga igazáért küzdött, mint inkább azért, hogy felül maradjon, hogy a tárgyalók ismerjék el az ő szellemi felsőségét.

Hogy ezt elérje, minden eszközt felhasznált. Ártatlannak tetsző adomákon kezdte, azután az élc, a gúny, a szatira fegyvereivel folytatta és ha rá került a sor, vagy célravezetőnek tartotta, a nyers és brutális személyes támadástól, sőt a terrorizálástól sem riadt vissza.

A megkötött szerződést szigoruan megtartotta, betü szerint lojálisan is; de mig odáig eljutott valaki, hogy vele a szerződést megköthesse — nagy kálváriát kellett végigjárnia.

A terjesztő vállalat bizonyos fokig eldöntötte a sorsát a nagy irodalmi vállalkozásoknak, ezt a helyzetet *Goldschmied* minden egyes esetben a kiadók megfélemlitésére használta fel;

a szállitási feltételek megállapitásában gyakran oly tulzásokra ragadtatta magát, melyek a kiadókat méltán elkeseritették, annál is inkább, mert e mellett nem volt képes lemondani arról az izléstelen szokásáról, hogy anyagi eredményeivel, vállalata sikereivel minduntalan kérkedjék.

Mindezek a tulajdonságok érthetővé teszik, hogy a kiadók körében idővel nagy ellenérzés keletkezett az ő személyével szemben és nem lehet csodálkozni azon, ha egyik is, másik is függetleníteni akarta magát tőle.

Nekünk egészen sajátszerü viszonyunk volt vele. Mint terjesztővállalat, érdektársak voltunk és ezen a részen teljes harmóniában voltunk vele, mert ő lojálisan megtartotta a korrekt üzletvitel érdekében közösen megállapitott mindennemü módozatokat. Nekünk is nagy érdekünk volt, hogy ezen a téren békésen egymás mellett és ne egymás ellen dolgozzunk, mert a nagy terjesztési akciókat nem lehetett volna sikerrel keresztülvinni, ha a mindenkori nagy nehézségekhez még a versenytárssal való vesződségek is hozzájárultak volna. Háborus állapotban nem lehetett volna mindazokat a propaganda-akciókat véghez vinni, melyek csak csendes és békés módon sikerülhetnek.

De mint kiadónak, még rosszabb volt a helyzetünk vele szemben, mint a többieknek. A többieket csak kinozta, minket mint kiadókat egyszerüen bojkottált, — s ha még csak ezt tette volna; de nemcsak teljesen mellőzte kiadványainkat terjesztő üzemében, hanem rendesen olyankor, mikor egy-egy uj vállalatunkat kezdtük lanszirozni — olyankor talált ő mindig valamilyen cikket, melyet pont akkor kellett forgalomba hozni, hogy ezzel a mi munkánkat megzavarja.

Ahogy a „*Klasszikus Regénytár*" terjesztésének megkezdésekor „*A Magyar és a Világirodalom Kincsestárá*"-t kaparta ki az ismeretlenség homályából, ép ugy a *Jókai-összkiadás* terjesztésének küszöbén felfedezte azt, hogy a harminc év óta forgalomban levő kis népies kiadás igen alkalmas terjesztési cikk, mert egyrészt zavart fog okozni az összkiadás terjesztésében, másrészt nagy forgalmat lehet elérni annak a propaganda-akciónak hatása alatt, melyet mi az összkiadás érdekében kifejtettünk. Ezt az eljárást azután ismételte több izben is, más és más változatban és ezzel megmutatta azt az utat, amely az

illojális üzleti verseny terén később mind nagyobb mérveket öltött és a könyvkiadói és terjesztői békés foglalkozást Magyarországon valóságos háborus állapottá változtatta át.

Azt hiszem, nem vagyok igazságtalan, midőn ezekben megállapitani törekszem azt a szerepet, amely *Goldschmied Bernát*-ot a magyar könyv-üzem terén megillette, amely időnként igen jelentékeny volt és mindig igen áldásos lehetett volna. Azt hiszem, senkisem fogja megtagadhatni az elismerést azoktól, akik mégis évtizedeken át fenn tudtak tartani egy összeköttetést oly üzletféllel, akinek ilyen alaptermészete volt. Mert ez igazán nem volt könnyü. De le kellett küzdeni a nehézségeket és sok minden egyebet, propter bonum pacis.

Klasszikus Regénytár
Szerkesztik
Ambrus Zoltán és dr. Voinovich Géza

A „Klasszikus Regénytár“ gyüjtőcimlapja.

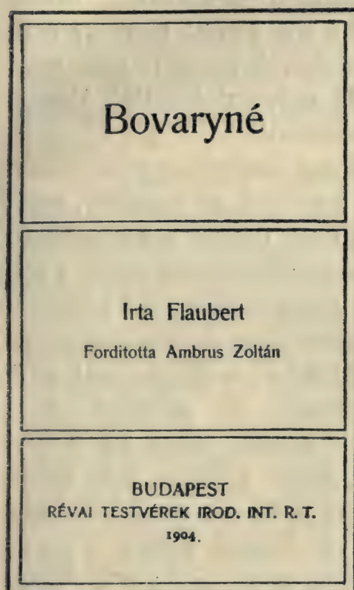
A „Klasszikus Regénytár“ programmja.

Ilyen nehézségek előzték meg annak a vállalatnak megszületését, amelyet irodalmunk legjobbjai nemcsak az intézet, hanem az egész magyar irodalom legkiválóbb kiadói vállalkozásának mondanak.

Irodalmi szinvonala abban a percben volt eldöntve, amikor a *„Klasszikus Regénytár“* szerkesztőiül *Ambrus Zoltán*-t és *Voinovich Gézá*-t nyertük meg. Ez azt jelentette, hogy nemcsak üzleti és kiadói szempontok lesznek mérvadók a gyüjtemény köteteinek megválogatásában, hanem főként irodalmi és müvészeti szempontok. Mi teljesen szabad kezet adtunk e tekintetben a szerkesztőknek.

Az első programm-tervezetet *Ambrus Zoltán* csinálta, aki három sorozatban állitotta össze a kiadandó művek jegyzékét, az első sorozatba sorozván a feltétlenül felveendőket, a másodikba a másodsorban szóbakerülőket és a harmadik sorozatba

az esetleg felvehetőket, ha van még hely. *Ambrus Zoltán*-nak ez az első összeállitása, ez a mintegy 70 munkát felölelő jegyzék, egy nagy müveltségü, kiváló izlésü, finom érzésü irodalmi ember egész élete tanulmányainak és olvasmányainak a leszürődése. Ez az alap-jegyzék volt a kiinduló pont további tárgyalásaink, további elhatározásaink tekintetében. A programm megállapitásának munkája még csak ezután kezdődött, hiszen különböző szempontokat kellett figyelembe venni, irodalmiakat és gyakorlatiakat egyaránt.

Bovaryné

Irta Flaubert

Forditotta Ambrus Zoltán

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IROD. INT. R. T.
1904.

A „Klasszikus Regénytár" kötetcimlapja.

Ambrus Zoltán első programmja a feladatot, hogy ugy mondjam, abszolute oldotta meg. Mindazt felölelte, aminek kiadása a tervezett gyüjteményben kivánatos. Most már arra kellett tekintettel lenni, vajjon ezekből a munkákból mi van meg magyarban, mi van meg jó forditásban és milyen kiadásban? Kapható-e, vagy elfogyott-e? Elvül tüztük ki, semmi olyat közre nem bocsátani, ami más kiadónál már megjelent és forgalomban van, továbbá semmi olyat, ami a közkeletü olcsó kiadásokban, például az *„Olcsó Könyvtár"*-ban, az *„Egyetemes Regénytár"*-ban, vagy az *„Athenaeum Olvasótárá"*-ban kapható. Ezt az elvet azonban egész szigoruságában végrehajtani mégsem lehetett, mert azt, ami rossz vagy avult forditásban volt meg az irodalomban, mégis ki kellett ujra adni. Hiszen például a legnagyobb regényirónak, *Dickens*-nek sok műve jelent meg magyarul, de egy sem volt kapható a mai igényeknek megfelelő forditásban.

Azután volt még egy fontos szempont, amely a végleges programmot befolyásolta. Kivánatos volt, hogy minden nemzet irodalmának legjava benne legyen a *„Klasszikus Regénytár"*-

ban, mégis a német irodalmat háttérbe kellett szoritanunk gyakorlati okokból és a közönség érdekében. Számolni kellett azzal a körülménnyel, hogy Magyarországon jóformán minden müvelt ember olvas németül is és hogy a német irodalom főművei itt igen nagy mértékben el vannak terjedve és könnyen hozzáférhetők az olcsó gyüjteményekben, igy például a *Reclam*-félében is.

A *„Klasszikus Regénytár“* szerkesztésének egyik alapelve volt, hogy minden munkát eredetiből fordittasson. Mikor azután a kötetek szétosztására került a sor, kitünt, hogy vannak kötetek, amelyek eredetiből nem fordithatók le, mert nem találunk az illető nyelvet tudó, arra való művészi forditót. Ezeket egyelőre ki kellett kapcsolni a programmból.

Mindezeknek az előtanulmányoknak megejtése után azután elővettük az összes programmokat, amelyek elkészültek, mert mindenki készitett ilyet; kiadóvállalatunk összes számbajöhető tényezői épp ugy, mint forditóink, megpróbálkoztak ezzel a feladattal, hogy össze lehessen vetni a szerkesztők által készitett programmal és esetleg amazokat kiegésziteni. Közös konferencián azután végleg megállapitottuk azoknak a munkáknak sorjegyzékét, amelyek feltétlenül felveendők és amelyek forditását meg lehet kezdeni. Itt került azután szóba az a fent emlitett *Goldschmied*-féle jegyzék is, amely egészen más szempontok szerint készült és amelyet mi sem, de még kevésbbé szerkesztőink nem tehettek magukévá. Hiszen abban a jegyzékben még olyan irók is szerepeltek, mint *Schwartz Mária Zsófia, Carlén-Flygare Emilia, Bremer Friderika, Hackländer, Auerbach, Brachvogel, Ebers, Spielhagen.* Oly irók, kiket a mi szerkesztőink teljességgel nem állitottak egy sorba azokkal az irókkal, akiknek munkáiból végül is kialakult a *„Klasszikus Regénytár“*. Kialakult ugy, ahogy ma előttünk van, megvalósitván azt, amit a kiadók célul tüztek ki maguknak.

A *„Klasszikus Regénytár“* csak elsőrangu irók abszolut becsű, világhirü műveit öleli fel, olyanokat, amelyeknek jelentősége a világirodalomban meg van állapitva, olyanokat, amelyeket minden művelt embernek mulhatatlanul ismernie kell. Mellőztük mindazokat a zajos, de múló értékü nagyságokat, akiket a divat szeszélye hirtelen felkap és akik épp oly gyorsan feledésbe merülnek, mint amilyen zajjal bejárták a világot.

A kiválogatás a képzelhető legnagyobb gonddal történt. A legjelesebb magyar irók és esztétikusok tanácsadással támogatták a szerkesztőket, de igénybe vettük külföldi nagy esztétikusok tanácsát is, igy például a *Georg Brandes*-ét. Az északi irodalmak tekintetében sem szerkesztőink, sem más felkért tanácsadóink nem voltak teljesen biztosak a helyes megválasztás tekintetében és ezért fordultunk *Brandes*-hez, aki azután kijelölte nekünk a svéd, norvég és dán irodalomnak főműveit.

Amint végleg kialakult a programm, csaknem kivétel nélkül oly regényeket tartalmazott, amelyek magyarul vagy egyáltalában nincsenek meg, vagy pedig csak régi, nem teljes, gyenge és csonka, hütlen és hiányos forditásokban láttak napvilágot.

A „*Klasszikus Regénytár*" nem foglalhatja magában a világ összes jó regényeit, ezt nem tüzhette ki céljául, mert akkor több száz kötetre terjedne a gyüjtemény, de amiket felölel, azok legmonumentálisabb alkotásai a külföldi irodalmak legjelesebb iróinak, a műfai remekei; azok a munkák, amelyeknek irodalmi becsét és jelentőségét a köztudat szentesitette; azok a kincsei a külföld elbeszélő irodalmának, amelyek ismerete egyesek művelődésére és egész nemzeti műveltségünk kifejlődésére nézve egyaránt nélkülözhetetlenek; azok a mesterművek, amelyeket a magunk szellemi vagyonához hozzá kell csatolnunk; azok az örökbecsü munkák, amelyek felett már elhaladt az idő és amelyek kiállották ennek a legszigorubb kritikusnak az itéletét is.

A következő iróknak legjellegzetesebb műveit öleli fel a „*Klasszikus Regénytár*" első hatvan kötetes sorozata, u. m.: *Alarcon, Balzac, Bulwer, Cherbuliez, Daudet, Dickens, Dosztojevszkij, id. Dumas, ifj. Dumas, Flaubert, France, Gogoly, Goncsarov, Goncourt, Hugo, Jacobsen, Keller, Lermontov, Maupassant, Meyer K. F., Scott, Stendhal, Thackeray, Turgenyev, Zola.*

A forditások.

Hiába lett volna azonban a legszebb programm és a leggondosabb kiválasztás, ha nem sikerül biztositanunk azt, hogy ezek a munkák hiven visszaadják a klasszikus eredetit; csak a hű és művészi forditás alkalmas arra, hogy az eredetinek szépségeit, az irók stiljét és egyéni sajátságait visszatükröztesse, sőt

lehet mondani, hogy a művészi forditás szinte jobban megóvja a klasszikus regényt az elavulástól, mint maga az eredeti mű. Mert a legnagyobb iró nyelve is elavul 50—100 év alatt, a stilus változik, a szinek elfakulnak, de a jó forditás azon a másik nyelven, azon a mai nyelven adja vissza azt frissen és elevenen. Van arra több példa a világirodalomban. Például a *Claude Tillier* hires műve, a „*Mon oncle Benjamin*“ Franciaországban az elavult művek sorába tartozott, amikor *Ludwig Paul*-nak klasszikus német forditása megint felelevenitette és az örökbecsü klasszikus művek sorozatába állitotta be.

Hogy kiváló és művészi forditásokhoz jussunk, a legkiválóbb magyar irókat és a forditás terén valóban bevált mestereket szólitottuk fel közremüködésre. *Ambrus Zoltán, Ambrozovics Dezső, Adorján Sándor, Balla Mihály, Fáy J. Béla, Győry Ilona, Hevesi Sándor, Ignotus, ifj. Korányi Frigyes, Lándor Tivadar, Mikes Lajos, Ritoók Emma, Sálgó Ernő, Szabó Endre, Szécsy Károlyné, Vértesi Jenő, Voinovich Géza* örömest vállalkoztak forditói munkára, hogy a „*Klasszikus Regénytár*“ sorsát biztositsák. Igen sokan ajánlkoztak forditásra olyanok, akiknek gyakorlatuk volt e téren, de akiket a „*Klasszikus Regénytár*“ mellőzni kényszerült, mert teljesen eltévesztette volna hivatását, ha ugyanolyan gyárilag készült forditásokat adott volna, mint a minőkkel a könyvpiac el volt árasztva. Mert valósággal el volt árasztva a legképtelenebb forditásokkal, a leglehetetlenebb kiadásokkal.

A spekuláció mindenképen hatalmába keritette a külföldi regényirodalmat. Aminek külföldön valamelyes sikere volt, azt kiadták magyarul, hevenyészett, lelkiismeretlen, csonkitott forditásban. Legjellemzőbb példája ezeknek *Zolá*-nak hires ciklusa „*A Rougon-Macquart család.*“ Ennek a ciklusnak néhány kötetét előkelő kiadóink adták ki teljes egészükben, értékes forditásban. De legtöbb kötete valóban gyalázatos kiadásban jelent meg. Tudnivaló *Zolá*-ról, hogy leplezetlen meztelenségben tálalja fel azt, amit el akar mondani és ennek folytán sok regényében olyan nuditások fordulnak elő, amelyek érzékcsiklandoztató tartalmuknál fogva az olvasók bizonyos rétegeire nagy vonzó erőt gyakorolnak. Aki *Zola* műveinek ezt a vonását kellőképpen kiaknázza, jó vásárra számithat. Ez az oka annak, hogy az u. n. zugkiadók rávetették magukat erre az értékes iróra, de

ugy, hogy könyveit megfosztották irodalmi értéküktől, dugárut készitettek belőle, amely a pikáns könyv mezében jelentkezik. Igy keletkezett a *Zola* munkáiból egy sereg ponyvakiadás, amely lehetetlenné tette, hogy ugyanazon műveknek jó kiadásai is napvilágot lássanak, mert a teljes és becsületes kiadás ezekkel a ponyvakötetekkel nem vehette fel a versenyt.

Mi mintaszerü forditásokat akartunk, azokat csak iróművészek készithették el.

Csak ilyen forditásokkal érhettük el a „*Klasszikus Regénytár*" köteteivel azt a célt, amit a művészi forditásnak el kell érnie, hogy az irodalomnak, az iróknak és a közönségnek egyaránt izlését, kritikáját, ismereteit fejlessze és művészi gyönyörüséget szerezzen az olvasónak. A „*Klasszikus Regénytár*"-ról el lehet mondani, hogy megtermékenyitette a magyar szellemet és a magyar kulturát, fejlesztette és előbbre vitte a magyar nyelvet, az irodalmat, a műveltséget és itéletet. El lehet mondani, hogy nem hogy elnyomta volna a nemzeti irodalmat, hanem egyenesen gazdagitotta azt; akik elsősorban hálásak voltak a „*Klasszikus Regénytár*" létrehozásáért, azok maguk a mai kornak tehetséges, hivatott, jeles és nemzeti érzésü magyar irói voltak.

Gazdaságos berendezés.

A külső kiállitás is nagy szerepet játszott a „*Klasszikus Regénytár*" programmjában. A nagyobb lélegzetü könyv olvasója mindig panaszkodik, hogy a könyv, különösen, ha be van kötve, nehéz, az ember elfárad, ha a kezében tartja. Evvel a jogos panasszal számot vetve, oly pehelykönnyü papirt készitettünk a „*Klasszikus Regénytár*" kötetei számára, hogy még a 30 ives kötet bekötött állapotban is egészen könnyü, mintegy 40 gramm sulyu. A papirt ezenfelül simitatlanul készittettük oly módon, hogy ne kápráztassa, ne rontsa a szemet, hogy a betük jobban élesedjenek ki rajta, mint a simitott papiron, hogy az olvasás ne váljék fárasztóvá.

A legnehezebb kérdés volt a betüfaj kiválasztásának kérdése. Ez szorosan összefüggött az egész vállalat ökonómiájával. Az angol standard-könyvet az teszi oly bámulatosan olcsóvá, hogy a nagy terjedelmü könyveket kis betükkel nyomtatják és igy aránylag kevés papirt fogyasztanak, kevés nyomtatási költ-

séget okoznak. Ezt azonban Magyarországon nem lehet megtenni, mert a közönség hozzá van szokva a nagy betüs könyvekhez. Mi a nehéz problémát, hogy minél több tartalmat hozzunk minél kevesebb iven, akként oldottuk meg, hogy a szokásos garmond betü helyett borgis betüt alkalmaztunk, de ritkitás utján elértük azt, hogy garmond kinézése van a betünek és az olvasó azt nagynak nézi. Csak igy érhettük el, hogy a *„Klasszikus Regénytár“* egy-egy ivére 34000 betüt helyezhettünk el és csak ily tipografiai berendezés mellett vált lehetővé az olyan hatalmas nagy munkáknak, mint a *Dosztojevszkij „Raszkolnyikov“*-ja, a *Tolsztoj „Háboru és béke“* cimü müve, vagy a *Dickens* nagy regényei, 1—2—3 kötetben való elhelyezése.

*

Ezzel az ökonómiával, amelyet a szedés tekintetében tartottunk szem előtt, volt kapcsolatos egy további fontos problémája a *„Klasszikus Regénytár“*-nak: az olcsó árnak megszabása. Abból a természetszerü okoskodásból kellett kiindulni, hogy az ilyen gazdaságosan kiállitott köteteket igen nagy példányszámban kell eladni, hogy a költségek megtérüljenek, viszont igen nagy példányszámot csak ugy lehet elhelyezni, ha az eladási ár olcsó. Ez magától értetődő circulus vitiosus.

Abban az időben a magyar regényirodalomban szokásos nyomdai kiállitás mellett átlag 20—22000 betü szokott egy iven elhelyezést nyerni és egy ilyen ivnek rendes bolti ára 20—24 fillér volt.

Ezzel szemben mi a *„Klasszikus Regénytár“*-nál 34000 betüt helyeztünk el egy iven és annak bolti árát 10—12 fillérben állapitottuk meg: nyilvánvaló, hogy négyszer jutányosabb köteteket adtunk, mint az akkor forgalomban volt munkák; kétszer annyi tartalom mellett felényi ár.

A magas irodalmi szinvonal a technikai kiállitás tökélyével párosult, hogy a *legolcsóbb árért* nyujtson oly irodalmi gyüjteményt, minőket csak a nagy nemzetek mutathatnak fel azért, mert náluk az ily irodalmi kiadványokat óriási példányszámban vásárolja a közönség. Mi kisérletet akartunk tenni a rendkivül jutányos bolti ár megállapitásával arra nézve, lehet-e a mi szük nyelvterületünkön is a nagyközönségnek szánt műve-

ket oly jutányos áron közrebocsátani, mint ahogy a művelt nyugaton a kiadók az irodalmi művek népszerüsitésének érdekében ezt nagy sikerrel gyakorolják. Ha ebben meg nem csalódunk, akkor be lesz igazolva, hogy hazánkban is lehet jó könyveket szép kiállitásban kiadni, ha azok olcsók; ha ez a kisérletünk sikert arat, ugy reméltük, uj és nagy perspektivák nyilnak a hazai könyvtermelés részére. Megcáfoltatik a magyar könyv drágaságáról szóló panasz és ki lesz jelölve az ut, amelyen a jövőben haladnunk kell.

A *„Klasszikus Regénytár"* minden kellékével rendelkezett a sikernek, mint ezt az akkori sajtó meg is állapitotta; joggal számithatott a képzelhető legnagyobb elterjedésre, a közönség teljes meghóditására.

Az első elismerés.

A meginditás körül felmerült fantasztikus nehézségek ellenére is, az első sorozat, melyet csak 1904 őszén akartunk közrebocsátani, már ugyanazon év május hónapjában készült el, habár egy szépséghibával jött is világra. Ebbe a sorozatba ugyanis, hogy az 5 kötet meglegyen, kénytelenek voltunk *Dickens „Twist Olivér"*-ját a régi *Gondol Dániel*-féle forditásban adni, amelyet ugyan *Voinovich Géza* gyökeresen átdolgozott, de amely mindannak dacára mégsem állhat azon a szinvonalon, mint későbbi Dickens-forditásaink.

A rendkivüli munka mindnyájunkat kimeritett, de különösen szerkesztőnket, *Voinovich Gézát*-t, akinek akkor vállalatunk igazgatósága külön köszönetét fejezte ki az első sorozatnak nehéz körülmények között való sajtó alá rendezésében kifejtett müködéséért és felkérte, hogy ebben a nagy és terhes munkában tulságosan igénybe vett idegzetét restaurálja hosszabb pihenéssel.

Az első sorozat megjelenése azok körében váltotta ki a legnagyobb elismerést, akik legnehezebben hajlandók az elismerés pálmáját átnyujtani. Egy korán elhunyt, nagy tehetségü magyar iró, *Thury Zoltán* volt az első, aki melegen gratulált nekünk a kiadáshoz, megjegyzéseket füzvén azokhoz az ügyekhez, amelyek a kiadást megelőzték.

„Elszomoritó az — mondja ő — hogy ebben a kis országban, a kis piacon, ha valaki csinál valami szép dolgot, rögtön

ugyanannak az ideának a kihasználásával, de a publikum nivójához leereszkedve, annak a gyengéjét felhasználva, igyekeznek agyoncsapni a konkurrensek. Nekem nem fáj a Révai Testvérek feje, hanem végtelenül bánt az, ha csak 10 vagy 100 példányt is ezekből a kiadásokból a Klasszikus Regénytár helyett fognak megvásárolni. Sérelem ez és nem az Önök szempontjából, mert hát Önök megbirkóznak a versennyel, hanem az olvasóközönség szempontjából, amelyet ily lelkiismeretlenül traktál az élelmeskedés.

Egyébként fogadja igazán őszinte gratulációmat a Klasszikus Regénytárhoz. Fokozódik a gyönyörüségem mindig, amikor csak kezembe veszem a köteteit és ha majd teljes lesz a kiadás, becsületünkre válnék, ha legalább rá pillantana a külföld is valami kiállitáson, s látná, hogy ilyen könyvkiadásunk is van. Csoda szép, csoda olcsó és végül felemeli az embert a nivó, amelyen áll.“

A Thury Zoltán kivánsága hamarabb teljesedett be, mint ahogy akár ő, akár mi gondoltuk volna. A magyar nyelvü „*Klasszikus Regénytár*“-t a külföld jóformán hamarabb vette észre, mint maga Magyarország, amelynek számára készült. Ez igy történt.

Mi többek között az Angliában levő *Gineverné Győry Ilonát* is felkértük a „*Klasszikus Regénytár*“-ban való közremüködésre. *Győry Ilona* a korán elhunyt, kiváló magyar irónak, *Győry Vilmos*-nak Angliában férjhezment leánya, aki régi hazájával állandó kapcsolatot tartott fenn és uj hazájában meg nem szünő lelkesedéssel képviselte Magyarország érdekeit. Előadásokat tartott, ismertetéseket közölt Magyarországról és barátokat törekedett neki szerezni. Mi ugy gondoltuk, hogy a legnagyobb angol iróknak, *Dickens*-nek és *Thackeray*-nek leforditását legcélszerübb olyan valakire bizni, aki ott él abban az angol társadalomban, amelynek életével foglalkoznak ezek az irók; aki „érzi Dickenst és Thackerayt“, aki szeretettel fogja ezeknek a műveknek szépségeit a magyar olvasó előtt feltárni. Ezért fordultunk *Győry Iloná*-hoz, akinek megbizhatósága a forditás terén előttünk ismeretes volt.

Angliában éppen akkor ujult fel a rajongás *Dickens*-ért és azok az angolok, akik tudomást szereztek *Győry Ilona* utján

arról, hogy egy magyar regényvállalat indult meg, amely nagy mérvben a Dickens-kultusz szolgálatában áll, ezt igen nagyra becsülték. Akkoriban történt, hogy a Londonban élő magyarok angolokkal együtt megalakitották a *Hungarian Society*-t, a „Magyar társaság"-ot, mely igazi állandó magyar központ akart lenni és egyuttal az angolok figyelmét Magyarország felé forditani. E társaság utján, melynek tagjai az angol szellemi élet elsőrangu notabilitásai voltak, értesültek az angolok a „*Klasszikus Regénytár*"-ról és annak törekvéseiről és *Stead*, az angol irodalmi élet legelső szerepvivője, a „*Rewiew of Rewiews*" szerkesztője, akinek háza jóformán központja volt az angol irodalmi életnek, a „*Klasszikus Regénytár*" láttára ezeket mondotta:

„A legértékesebb és leghasznosabb irodalmi vállalkozás, aminek csak sikere lehet. Igazán csodálom, hogy mi, angolok, nem szerkesztettünk ilyen gyüjteményt."

„Kéziratbevasalás."

Szükségünk is volt azonban ilyen szórványos elismerésekre, mert igen sok bajjal kellett megküzdenünk. Az olvasó erről alig alkothat magának fogalmat. Mikor a kész munka a kezében van, nem sejtheti azokat a nehézségeket, melyek annak születését megelőzték. Az olvasó azt gondolja, nincsen ebben semmi rendkivüliség, a kiadó megrendeli X. Y.-nál a forditást, az beszállitja, nyomdába kerül, elkészül és pont. Csakhogy egész másként áll ez a gyakorlatban, különösen az olyan nagy vállalatnál, mint aminő a „*Klasszikus Regénytár*" volt, amelynek annyi forditót kellett egyazon időben foglalkoztatnia, hogy a sorozatok pontos megjelenését biztositsa. A kiadónak pontosnak kell lenni, mert ő a legnagyobb urral, a közönséggel áll szemben, de a forditó nem érzi azt, hogy neki is pontosnak kell lennie a kiadóval szemben. Sőt tudván azt, hogy kivüle mások is dolgoznak a vállalatnak, elbizza magát, hogy ha ő késik is, majd a másik elkésziti a maga munkáját és igy az 5 kötetes sorozat biztositva lesz nélküle is.

Szinte hihetetlen, hogy minő küzködések árán tud csak létrejönni egy ilyen 60 kötetes gyüjtemény, mennyi jóindulat, mennyi energia, mennyi türelem emésztődik fel, amig tető alá jut az egész vállalat.

Szinte elképzelhetetlen, hogy minő fantázia emésztődik fel a kifogásokban, amelyekkel az egyes munkatársak mulasztásaikat magyarázni és menteni próbálják. Kötetekre rug az a levelezés, melyet a szerkesztők sürgetések dolgában kénytelenek voltak folytatni. Voltak abban jószándéku igéretek és megbizhatatlan hitegetések, de az egyikben épp oly kevéssé lehetett bizni, mint a másikban. A becsületszónak nagy szerepe volt — még több az ünnepélyes igéreteknek.

„Kéziratbevasalás"-nak nevezik szerkesztői műnyelven azt az eljárást, amelyet gyakorolni kell abból a célból, hogy a szerkesztő hozzájuthasson a kézirathoz. Ez az eljárás az illető munkatárs egyéniségéhez alkalmazkodik. Egyiknél szigorral lehet boldogulni, másiknál előzékeny engedékenységgel. Az egyik meg van sértve, ha nem adunk hitelt kifogásainak és mentegetődzéseinek, a másik számit rá, hogy tamáskodni fogunk benne és dokumentumokkal felszerelve állit be, mulasztásait kimagyarázni. A legközelebb fekvő és leggyakoribb kifogás a betegség, hiszen tény, hogy beteg állapotban az ember nem képes szellemi munkára, de hát nem is a saját betegségét hozza fel okul a mulasztásra egyik-másik forditó, hanem a feleségéét, a gyermekéét, még az anyósáét is. Azután jön az álmatlanság; az álmatlanságban szenvedő ember kedvetlen, ilyen állapotban nem lehet dolgozni. Mikor már nagyon sürgős volt egyik forditónk munkája, rábirtuk, utazzék el délvidékre, heverje ki ott az álmatlanságát és fejezze be munkáját. El is utazott, onnan azonban azt irta, hogy még rosszabbul van, ez a hely nagyon rosszat tesz neki, azért haza utazik és majd befejezi munkáját otthon.

Volt olyan munkatárs, aki vállalkozott egy terminusra, de azt meg nem tartotta, azt mondván, csak ugy tud dolgozni, ha megfelelő előleget kap, hogy a munka ideje alatt biztositva legyen a megélhetése. Ez világos és érthető beszéd volt, megkapta az előleget és az uj terminust, melyet épp ugy elmulasztott, mint az előzőt, csakhogy ehhez azt a magyarázatot fűzte, hogy nem tud dolgozni, mert pénz után kell járnia, olyan munka után, amelyet azután fognak neki megfizetni; nem tud elvégezni olyan munkát, amelynek árát már megette. Volt olyan munkatárs, aki azért kért munkát, mert a forditói munkában ki akarta pihenni másnemü szellemi munkásságát. Azután pedig azért nem

végezte el a rá bizott munkát, mert szellemileg és fizikailag egyaránt ki volt merülve.

A kézirat bevasalása részére a „*Klasszikus Regénytár*“-nak külön tisztviselőt kellett alkalmaznia, a „sürgető kisasszonyt“, aki egyebet sem tett, mint megállapitotta a terminusok meg nem tartását és sürgető leveleket irkált, azonfelül egy külön sürgető szolgát kellett beállitani, akinek feladata volt, jóformán naponként felkeresni mindazokat a munkatársakat, akiknél a kéziratok esedékesek voltak. Ennek a szolgának ügyes embernek kellett lennie, ki kellett kémlelnie minden egyes munkatárs élete szokásait, tartózkodási helyét, azt, hogy mikor kel fel, és hogy mikor fekszik le, hol található a nap különböző szakaiban, mert ha reggel a lakásán kereste, azzal küldte el, hogy a kézirat a szerkesztőségben van és ha estefelé ott kereste, azzal bocsátotta el, hogy jőjjön el holnap ebéd után a kávéházba. Hogy melyikbe, azt a szolgának tudnia kellett; jóformán minden reggel végigjárta a munkatársakat ez a sürgető szolga, akinek alkalmazkodnia kellett a munkatárs természetéhez. Ha zaklatás utján vélt célt érni, zaklatott és alkalmatlankodott, amig meg nem unták és át nem adták a sürgetett kéziratot, már csak azért is, hogy megszabaduljanak a zaklatástól; ha jószivü emberrel volt dolga, akkor kérésre, könyörgésre fogta a dolgot és volt olyan eset, amikor igen lusta munkatárs szinte azért fejezte be majdnem pontosan munkáját, hogy a szolga iránti jóindulatát és szivességét kimutassa.

A legkülönbözőbb eszközökhöz kellett folyamodni; némelyiknél az volt a baj, ha sürgették, azt mondta, nem hagyják nyugton, nem tud dolgozni, másnál az volt a baj, ha nem sürgették; mikor reklamálták kéziratát, még ő állott elő szemrehányásokkal, mért nem sürgették, honnan tudja ő azt, hogy a munka sürgős. Mikor öt-hat levél eredmény nélkül és válasz nélkül maradt s a szerkesztő vagy a sürgető kisasszony személyesen felkereste a munkatársat, akkor azzal állott elő, hogy nem kapta meg a leveleket, sohasem látott egyet sem; azontul be kellett vezetni a szállitó-jegyekkel való értesitést, a retur-recepiszt.

És mi mindennel nem kellett megfenyegetni a munkatársakat! A szerkesztő meginditó levelekben vázolta, hogy minő utálatos szörnyeteg az a szedőgép, amely csak ugy falja a kéz-

iratot és minő rossz az, hogy a kiadó a nyomdával szerződött bizonyos időpontok megtartására és ha a szerkesztőség nem ad anyagot a szedőgépnek és a nyomtatógépnek, akkor a kiadó a kárbaveszett időért is tartozik fizetni és ezt nem hajthatja be máson, mint a mulasztásban vétkes munkatárson; mindezzel hatni próbált a szerkesztő a munkatársra, de nem sok eredményt ért el.

Alkalmazásba jutottak azután más eszközök, az a propozició, hogy rendelkezésre bocsátunk a forditónak egy gyorsirót, akinek ő a forditást lediktálja; azután az, hogy jöjjön be naponként hozzánk az irodába kitüzött időben és ott végezze el munkáját. Ez oly erkölcsi kényszer volt, amelyet egy alkalommal maga a munkatárs proponált.

Érdekes az a balanszirozás, amelyet egyes munkatársak a terminussal végeztek; megkülönböztetett egy első, második, harmadik terminust, mikor azután ezt sem tartotta meg, akkor azzal állott elő, hogy hiszen ez még nem a legvégső terminus, mert ennek azután, mondotta önérzettel, mindig ura marad. Mikor ezt a legvégső terminust is elmulasztotta, azt hozta fel mentségül, illetőleg magyarázatul, hogy ugy értesült, hogy a szóbanforgó kötetnek még nincsen meg a bevezető előszava, tehát lehetetlen, hogy az ő forditásán muljék a kötet megjelenésének késése.

Némelyik munkatársnál a határidő megtartására külön tiszteletdijat kellett megállapitani, egy külön utólagos prémiumot, hogy vállalt kötelezettségét megtartsa; némelyik munkatársnál már az eredeti szerződésben kétféle honoráriumot kellett megállapitani, a rendes forditói honoráriumot és egy magasabbat arra az esetre, ha a kéziratot pontosan beszállitja.

Legrosszabb dolgunk volt a kéziratok behajtása körül, ha valami nyomdász-sztrájk vagy könyvkötő-sztrájk állott be. Ha ilyennek csak hire volt is a levegőben, ez elég ok volt arra, hogy a forditók némelyike beszüntesse munkáját. Mi ilyenkor azon az állásponton állottunk, hogy annál jobban kell sietnünk, hiszen törekednünk kell a sztrájk előtt elkészülnünk. Ők pedig ugy magyarázták a dolgot, minek erőltessük meg magunkat, hiszen ugy sem lehet megjelenni a sztrájk miatt. Némelyik iró jól ismerve önmagát, azt proponálta, hogy oly szerződést kössünk vele, amely szerint a honoráriumot csak a teljes kézirat

beadása után kapja, mi ebbe természetesen szivesen beleegyeztünk, de azután jöttek a levelek, hivatkozással az ismeretes „körülményekre“, amelyek sajnosan ugy alakultak ki, hogy terve ellenére mégis előleget kell kérnie a honoráriumra.

Mikor már minden eszközből kifogyott a szerkesztő, akkor a legvégsővel fenyegette meg a késedelmes munkatársát, azzal, hogy a forditást mással fogja végeztetni, de ezzel se ment sokra, mert ezt a bejelentését azzal a kikötéssel fogadta a munkatársa, hogy a könyvben meg legyen jelölve, honnan kezdve forditott más, mert hiszen ő lelkiismeretes munkát végez és nem akarja, hogy neve alatt esetleg rosszabb forditás jelenjen meg és ebben a munkatársnak volt igaza.

Egy különösen késedelmes munkatárs egy igen erélyes hangu sürgető levél folytán eljött hozzám panaszkodni, hogy milyen méltánytalanság történik vele, amidőn őt sürgetik, holott három hete influenzás beteg volt. Igen ám, csakhogy mi nem ezt a három hetet kerestük tisztelt munkatársunkon, hanem azt a másfél esztendőt, amely megelőzte azt a három hetet és azt a terminust, amely másfél esztendővel azelőtt lejárt.

Ugyanezzel a munkatárssal egy összejövetel volt megbeszélve egy alkalommal, amelyre én mintegy husz percnyi késéssel mentem el, ami énnálam igen szokatlan volt; az illető munkatárs türelmetlenül távozott, ugylátszik, megneheztelt, mert amidőn egy barátjával találkozva azt kérdeztem, miképen lehetne vele mégis összejönni, tőle tudtam meg, hogy egy megbeszélt találkozáson husz percet várakozott reám. Én erre azt irtam neki:

„A legteljesebb mértékben méltányolom az Ön szives előzékenységét, mégis engedje megjegyeznem, hogy én magam Önre csak a szóbanforgó ügyben 1906 október 1-e, tehát közel négy év óta várok, és hogy különösen az utóbbi megbeszélt találkozásnak csak a megállapitásával is néhány hónapig volt szives megvárakoztatni.

Tekintettel ezekre az évekre és hónapokra, talán szives lesz megbocsájtani, ha én május 6-án arra a megbeszélésre 20 perc késéssel érkeztem meg és talán fel fog menteni az alól, hogy hatósági orvosi bizonyitványnyal igazoljam, hogy egyik hozzámtartozóm egészségi állapota aznap indokolttá tette, hogy

egynéhány perccel később hagyjam el lakásomat, remélem ezt annál inkább, mert hiszen Ön 20 perc késésemre három és fél évi *késedelmi* előleget vett már fel."

Ilyen mulatságaink voltak a kéziratok bevasalása körül. De ezektől a munkatársaktól legalább bevasaltuk a kéziratokat, ha nagy nehézségek árán is. De voltak olyanok is, akiktől sohasem tudtuk megkapni a megrendelt munkát; hány szerződés készült hiába, egy vagy két évi várakozás után lemondott az illető, akkor uj fordító után kellett nézni, uj szerződést kellett kötni. Néhány forditónál *„elveszett"* (!) a kézirat. Az egyiknél hurcolkodás volt és elkallódott a félig kész kézirat, nem birja megtalálni. A másiknál állitólag tüzvész pusztitotta el egy nagy regénynek a felét. Egy harmadik szőrén-szálán elveszett. Három ilyen nagy kéziratot jelentettek be nekünk elveszettnek, sohasem volt többé feltámadásuk.

Mindezeket a bajokat türelemmel kellett elviselni, mert a kiválasztott forditókat jobbakkal helyettesiteni nem volt módunkban. Mi mindjárt a legjobbakat választottuk ki és kénytelenek voltunk az irók életével együttjáró bohém szokásokkal és felfogásokkal megküzdeni.

A protekció ugyan ezt a vállalatot sem akarta elkerülni, de nem tudott hozzáférkőzni, egyetlenegy esetben mégis bevette a bevehetetlen várat, egyetlenegy esetben ment bele jóhiszemüen az egyik szerkesztő egy forditási megbizásba, különösen meleg ajánlás folytán, de meg is járta vele.

A vállalat legelején volt.

„Bocsánatot kérek — irja *Ambrus* Zoltán *Voinovich* Gézának, — hogy X rémes forditásával annyi bajt okoztam Önnek. Jó lecke volt nekem, amit nem fogok elfelejteni, ha még ajánlgatnának valakit . . . . mihelyt egy szabad órához jutok, bemegyek . . . . sok haszontalanság sok időt rabol el tőlem, két délutánt kellett eltöltenem azzal, hogy 20 levélre feleljek, amelyek mind forditásokat kinálgatnak és ezt a keserü poharat mégsem tolhatom el magamtól, mert ugyis sok az ellenségem, gyártani nem akarom őket."

Az volt a szerencse, hogy mindjárt a vállalat elején történt ez az eset és azontul minden ajánlás ab ovo ki volt zárva.

Egyik kritikus azt irta éppen a *„Klasszikus Regénytár"*

mintaszerü forditásaira utalva, hogy nálunk azért van olyan sok magyartalan és Leiter Jakabos forditás, mert a legtöbb forditó nem tudja tisztességesen azt a nyelvet, amelyből fordit, de ez még nem volna akkora veszedelem, ha legalább *tudnák*, hogy *nem tudják*. A *„Klasszikus Regénytár“* szerkesztőit és kiadóit az ilyen forditóktól csak az mentette meg, hogy csak olyant biztak meg forditói munkával, akiről *tudták, hogy tud* forditani.

Ezt oly következetesen vittük keresztül, hogy még azokat a forditásokat sem használtuk fel a *„Klasszikus Regénytár“*-ban, amelyekről a nagyközönség tudta, vagy legalább hitte, hogy jók, amelyekről kialakult a közvélemény, a közhit, amelyet egyik ember átvesz a másiktól, meg se vizsgál közelebbről és elfogad kész valóságnak.

Ilyen közhit befolyása alatt a *„Klasszikus Regénytár“* tervezése alkalmából mintegy 20—22 műről lehetett volna feltenni, hogy azok kisebb-nagyobb simitással még ebben a nagy igényü gyüjteményben is felhasználhatók.

Ebben a feltevésben a kiadóvállalat meg is szerezte mintegy 8 irói mű forditásának közlési jogát, de mikor rá került a sor és a szerkesztők gondosan átnézték a szóbanforgó műveket, kitünt, hogy semmit sem használhatunk belőlük, félre kellett tenni és ujra lefordittatni, pedig éppen a *„Klasszikus Regénytár“* leghatalmasabb, legnagyobb regényeiről volt szó. Ujra kellett leforditani *Victor Hugo*-nak a *„Nyomorultak“* *Tolsztoj*-nak a *„Háboru és béke“* cimü munkáit, pedig ezekről az volt a köztudat, hogy a meglévő forditások jók, hivek és teljesek; nem voltak sem jók, sem hivek, sem teljesek, el kellett őket ejteni. Mindössze saját munkatársainknak, igy *Fáy J. Bélá*-nak, *Adorján Sándor*-nak és *Szabó Endré*-nek egy-egy forditását használhattuk fel a magyar forditási irodalom egész rengetegéből.

Bevezető tanulmányok.

Hogy a müvelt olvasó, aki természetszerüen érdeklődik egy klasszikus munka szerzője iránt is, mind az iróról, mind pedig az ő munkájáról igaz képet nyerhessen, oly bevezető tanulmányok közzétételét határoztuk el, amelyek a gyüjteménybe felvett irók rövid életrajzát és irói jellemzését adják;

tömör és művészi gonddal megirt essayket akartunk adni, nem nagyképü és részletekben elmerülő értekezéseket, de élvezettel olvasható tanulmányokat. Ezeknek az egyes irókat komoly kritikai méltatásban részesitő essayknek megirását biztositva láttuk maguknak a szerkesztőknek személyében.

Kész szerencse, hogy legalább a bevezetésekkel nem volt annyi bajunk, mint a forditásokkal. Hogy minő lelkiismeretetességgel viselték a szerkesztők ennek gondját, azt egy érdekes eset világitja meg.

Tolsztoj művei közül eredetileg a „*Karenina Anna*“ és a „*Háboru és béke*“ kiadása volt tervbe véve. Később e terv anynyiban módosult, hogy szóba került a „*Feltámadás*“-nak kiadása, esetleg a „*Háboru és béke*“ mellőzésével, minthogy ez utóbbiról akkor még az volt a vélelem, hogy a *Ráth Mór*-nál megjelent magyar forditás teljes és méltó ennek a műnek a jelentőségéhez. Amikor a „*Karenina Anna*“ 1905-ben megjelent, *Voinovich* szerkesztő sürgönyi hivás folytán kénytelen volt Kolozsvárra utazni egyetemi előadásainak megtartása végett és meg volt gátolva az általa vállalt Tolsztoj-előszó megirásában. Akkor elhatároztuk közösen, hogy a bevezetést egy másik Tolsztoj-munkához fogjuk csatolni, még pedig a „*Feltámadás*“-hoz.

A „*Feltámadás*“ kézirata, amint már fent jeleztem volt, elveszett! A forditó nem találta meg, le kellett róla mondani. Már most mi történjék az elmaradt bevezetéssel? A „*Klasszikus Regénytár*“ következetes szerkesztési módja nem engedte meg azt, hogy Tolsztoj-bevezetés egyáltalán ne legyen benne.

Mikor a „*Feltámadás*“ kényszerü elmaradását az akkor falun tartózkodó szerzővel, *Voinovich Gézá*-val közöltük és egyszersmind megirtuk neki, hogy tanácstalanok vagyunk ebben az ügyben, nem tudjuk, miként lehetne a kérdést megoldani, akkor tőle a következő levelet kaptuk:

„A Tolsztoj-kötet elhagyásával szemben sok, sok skrupulusom van. A „*Feltámadás*“ elhagyása nem nagy baj, — de az előszó elmaradása kettős hiba: a cégre s ránk, szerkesztőkre nézve, akik egyaránt nem tartjuk meg igéretünket és pedig oly szemet szuró módon, hogy éppen a legérdekesebb iró művét eresztjük utnak kisérő szó nélkül. Ez okvetlen lármát és resensust kelt. A Philologiai Közlöny már azt is kifogásolja, hogy a

Maupassant-előszó nincs az első Maupassant-kötetben. Hogy ez a cégre nézve anyagi kárt okozhat,megrontva a vállalat hitelét, az sem hagyhat engem közönyösen, kit az intézethez annyi szál fűzött és füz.

Azonban nem kevésbbé kényes pont a második: a szerkesztők irói tisztessége. Amit mi ezzel elkövetünk: az tőlünk kettőnktől a becsapással határos könnyelmüség, s helyzetem még annyival nehezebb, mert Ambrus érdekét is nekem kell védelmeznem: aki eddig nem tud e tervről. Nem szükség azt előtted részleteznem, mennyire kinos volna bensőleg s megalázó máskép, ha a vállalat, melyet olyan lelkiismeretesen gondoztam éveken át, egy ilyen szépség- és erkölcsi hibával jutna céljához, hogy magam, ki oly érdemtelenül annyi elismerését élveztem irói tisztességemnek, most magam volnék az, ki ezt meghazudtolom; s főként egy kritikai folyóirat szerkesztője kövesse el ezt, akinek az ily eljárás ellen harcot kellene inditani.

Sok kinos töprengés után, száz szónak is egy a vége, az egyetlen lehetséges módnak azt találom, ha a cég megigérné magának és nekünk, hogy a Tolsztoj-előszót azért megiratná, kinyomatná, s a rendes előfizetőknek megküldené, alkalmas kapocscsal ellátva, hogy a Tolsztoj-kötetek egyikébe beilleszthető legyen. Elejére pedig egy piros vagy fehér lapot illesztene, melyen elmondaná: miért jelenik ez meg igy külön.

Légy szives kérlek ezt meggondolni — ilyesmi különben már szóban volt köztünk — s megirni, hogy belenyugszol-e?"

Én kapva-kaptam a szerkesztő okos megoldási módján és meg is irtam neki azonnal a cég nevében, hogy a Tolsztoj-előszót meg fogjuk iratni, kinyomatni és a rendes előfizetőknek megküldeni oly adjusztálásban, hogy az a Tolsztoj egyik kötetébe beleilleszthető legyen. Előre pedig egy fehér lapot fogunk illeszteni, amelyen elmondjuk, mért jelenik meg ez igy külön. A még csak ezután forgalomba kerülő példányokhoz természetesen itt helyben hozzá lesz csatolva az előszó. Ezt a kijelentést annál szivesebben teszem, mivel magam is multkor ilyenfélét proponáltam.

A „*Klasszikus Regénytár*" bevezető előszavai csak növelték azt az elismerést, amelyben ez a vállalat az irodalom és a kritika részéről találkozott. Egy-két kevésbbé sikerült

bevezetésen kivül, a legnagyobb részük a magyar essay-irodalomnak legszebb darabjai közé tartozik. Röviden és pregnánsul vannak megirva és biztosan megrajzolt körvonalakban törekszenek megvilágitani az írónak lelki képét, főbb jellemvonásait, munkásságának jelentőségét, saját hazájának és a világirodalomnak szempontjából. Nem külső vonásokat és mindenütt kapható életrajzi adatokat adnak, hanem az igazi jellemző vonásokat, azokat, amelyek nagyságuknak alapjait törekszenek az olvasó elé tárni.

A „*Klasszikus Regénytár*“ bevezetései esztétikai irodalmunk gazdagodását jelentik.

A siker elmaradt.

Ily idegsorvasztó nehézségekkel kellett megküzdenünk, hogy következetesen és becsületesen keresztülvigyük azt a programmot, amelyre szinte felesküdtünk ennél a vállalatnál.

Ha magának a „*Klasszikus Regénytár*“-nak mindenki által elismert koncepciója nem biztositja a sikert — maga ez a szivós küzdelem az elemekkel, az emberekkel, a nehézségekkel talán érdemessé tette a harcosokat arra, hogy sikert arassanak.

De ettől a megérdemelt sikertől elestünk, ez nem jutott osztályrészünkül. Csak magunkból, hitünkből merithethettünk erőt a küzdelem folytatására. Önmagunkat bátoritottuk. Talán legjobban jellemzi akkori hangulatunkat és felfogásunkat egy levélnek néhány sora, melyet az akkor falun tartózkodó *Voinovich*-nak irtam 1906 május 5-én, körülbelül az ötödik sorozat megjelenésének idején. Akkoriban olvastam el nagy élvezettel „*Copperfield Dávid*“ és a „*Pickwick Club*“ akkor elkészült forditását és ez olvasmány behatása alatt irom:

„E két mű elolvasása még jobban megerősitett abban a meggyőződésemben, hogy a „Klasszikus Regénytár“-ral valóban nagybecsü, igazán valeurös munkát nyujtunk és hiszem azt is, hogy ezt a jobb közönség előbb-utóbb észre is fogja venni. Igen örvendek, hogy leveleidből látom, hogy a vállalat iránti érdeklődésed jelenlegi felelősségteljes munkakörödben meg nem csappant és igy hiszem, hogy valahogy csak sikerül majd a sok mindenféle akadály leküzdésével ezt a vállalatot az eredeti programmhoz híven szerkesztőnek és kiadónak le nem lohadó lelkesedésével végig vinni.“

A lelkesedés mindvégig megmaradt — erről tanuskodnak a további sorozatok — de a siker csak nem jelentkezett a további években sem. És mikor 1911 november havában a „*Klasszikus Regénytár*“ befejeztével intézetünk igazgatósága hivatalos levélben bucsuzik a szerkesztőtől — egyuttal kijelenti, hogy:

„az annak idején megállapitott és viszonyainkhoz képest eléggé szigoru programmjnak és a szerkesztők ügybuzgóságának köszönhető, hogy ezen vállalat, ha anyagi eredményeket nem is hozott a könyvkereskedelemben azóta beállott sajnálatos viszonyok folytán, mégis nagy morális sikernek minősithető, amennyiben a legjobbak elismerésével találkozik.“

Mi joggal ezeknek a viszonyoknak is tulajdonitottuk, hogy mi, akik sikerre vittük a *Franklin* vállalatait, az *Athenaeum* nagy munkáit — a magunk, a siker minden attributumával körülbástyázott vállalatát ezuttal nem birtuk még csak mérsékelt sikerre sem vinni.

Tizezer példány volt az a minimális példányszám, melyet el kellett volna helyeznünk, hogy valahogy épen kikerüljünk ebből a dologból; hiszen az eladási árat azért szabtuk oly teljesen szokatlan alacsonyra, hogy ezt a példányszámot biztositsuk ez úton.

Ezzel szemben még ötezerre sem rugott az eladott példányok száma és bármennyire biztattuk magunkat a jövővel — mégis abba a kényes helyzetbe kerültünk, hogy a IX-ik sorozattól kezdve a kinyomatott példányszámot 10.000-ről le kellett szállitani 6000-re.

Ezt kettős okból kellett tennünk: igen nagy és terjedelmes raktáraink nem birták többé befogadni a jövő reményében kinyomatott és megmaradt nagy készleteket és pénztárunk nem birta többé az igen nagy beruházási költségeket. Ma már el lehet mondani, nincs is okunk elhallgatni, hogy a „*Klasszikus Regénytár*“ deficitje akkor már jó néhány százezer koronát tett ki.

Késő siker.

És jöttek-mentek az esztendők és a „*Klasszikus Regénytár*“ kötetei csak alig mozdultak meg az ő katakomba-állványaikon, nem akartak megfogyni, nem akartak helyet adni

uj jövevényeknek. Egyszer csak — egyszer csak bekövetkezett a csoda: a magyarság elkezdett olvasni. Künn a lövészárokban el kellett üzni valamivel a rettentő egyhanguságot, itthon a hazában le kellett csillapitani valamivel a borzasztó idegességet és bizonytalanságot — és akkor egyszerre csak felfedezték a *könyvet*.

Abban a lelkiállapotban, azokban a rettenetes komoly napokban nem lehetett elővenni a megszokott léha olvasmányt, a muló értékü, mulattató és szórakoztató irodalmat, valami mélyebb, valami tartalmasabb szellemi táplálék volt csak képes megkapni a figyelmet, kiragadni a gondolatokat a borzasztóan sivár jelenből és menekülni velök más idők, más tájak, más emberek, más viszonyok felé. Erre csak a nagy elbeszélők voltak képesek. Azok az örökbecsü mesterművek, melyek időn és téren tul szólnak az emberről — az emberhez.

És akkor végre belemarkolt a magyar olvasók uj serege a rég feltárt kincsesbányába, a *„Klasszikus Regénytár"*-ba. Akkor végre felfedezte, végre megszerette.

Ha későn is, végre elérkezett a *„Klasszikus Regénytár"* korszaka, ha nehezen is, végre meghóditotta a maga részére a közönséget. A győzelem teljes volt. Ma ott vannak ezek a kötetek mindenütt, ahol jó könyvet olvasnak — ma végre kiürültek a kiadói katakombák, hogy uj könyveknek, uj *„Klasszikus Regénytár"*-nak csináljanak helyet.

Uj „Klasszikus Regénytár."

Mert a kiadó javithatatlan. Semmiféle tapasztalat ki nem józanitja, semmiféle kudarc el nem bátortalanitja, semmiféle okoskodás nem képes vele elfogadtatni és elhitetni azt, hogy amit ő és még sok-sok hozzáértő ember jónak és okosnak tartott, az rossz és ostoba volna.

Hiábavalók a keserves kinlódások, hiábavalók az éveken át tartó idegrontó izgalmak, hiába a nagy anyagi veszteségek — a kiadó nem a már befutott utat nézi, hanem az ut folytatására és végére gondol. Nem a már előtte fekvő hatvan kötetben leli örömét és abban, hogy végre mégis csak megszülettek — hanem az a másik hatvan kötet lebeg mindig szemei előtt, melyet akkor el kellett hagynia, melyet bizton közrebocsátott volna, ha a vállalat „beütött volna".

Azután jön a dicséret, az elismerés, néha még a hizelgés is. Mind azt sugják a kiadónak: Jelentőséges vállalkozást létesitettél — nevezetes aktust vittél véghez művelődés dolgában — eltaláltad, aminek szükségét, ha rögtön nem is, de érezni fogják feltétlen bizonyossággal — nagy pillanatban kaptad meg a közönséget és bejegyezted nevedet ezzel a vállalkozásoddal a magyar kulturtörténetbe. És a kiadó hiszi mindezt, mert jól esik hinnie, mert mindez megegyezik az ő hitével; éled, ujra éled az ő ambiciója, amelyet semmi sem éleszt anynyira, mint az elismerés, a megértés.

És oly időben, melyet alkalmasnak tartottunk arra, hogy felvegyük ujra a termelő munkát, a háborunak rémes pusztitásai után, oly pillanatban, midőn kilátás volt arra, hogy a fegyverek zaját fel fogja váltani a csendes, békés, kulturális munka és a népek irtózatos viaskodását a kölcsönös megértés, az egymáshoz való közeledés, hozzáfogtunk ahhoz, amivel régen biztattuk mindazokat, akik a *„Klasszikus Regénytár"* igazi, őszinte és meggyőződéses hivei voltak. Hozzáfogtunk a *„Klasszikus Regénytár"* ujabb sorozatának előkészitéséhez. Abban a bejelentésben, mellyel elhatározásunkat közöltük a közönséggel, meg is mondottuk indokát annak, hogy minden, a háboru folytán félbe maradt vállalatunk közül, miért éppen ezt inditjuk meg, amely a közönség szemében már be is van fejezve. Megmondottuk, hogy:

„Magyarország sorsa ezeréves történelmének legnagyobb fordulópontjához jutott. Ezekben a válságos napokban még semmiképp nem látható az ország jövő kialakulásának képe, az azonban előrelátható már most, hogy relációink a világ művelt nemzeteivel elevenebbek lesznek és ugy kulturális, mint gazdasági téren nem fogunk oly izolált életet élni, mint a multban.

Ennek az uj nemzetközi helyzetünknek előfeltétele, hogy megismerkedjünk a müvelt nemzetek kulturájával, amint mi is arra törekszünk, hogy ők viszont megismerkedjenek a mi magyar kulturánkkal.

A megismerés legbiztosabb módja az, ha az egyes nemzetek nagy iróinak örökbecsü munkáiból törekszünk magunknak képet alkotni az illető nemzet lelkéről, szelleméről, kulturállapotáról."

A *„Klasszikus Regénytár"* eredeti céljaihoz tehát egy uj

hivatás járult hozzá. A programm kibővült egy oly feladattal, amelyet a magyar közönség bizonyára meg fog érteni és méltányolni fog, hiszen a béke utáni olthatatlan vágyat is ez az érzés táplálta.

Minden kellőkép elő volt készitve. Egy páratlanul gazdag programmja az uj sorozatnak ki volt nyomtatva. Prospektusok el voltak készitve, a szétküldési munkák folyamatba voltak téve, márciusban kiadtuk az uj sorozat első köteteit, megjelent az uj *Daudet*-kötet, az uj *Dosztojevszkij*-kötet, bejelentettük az uj *Hugo Victor*-t, az uj *Bourget*-t, március 18-án az akkori napok hangulatának megfelelő falragaszt ragasztottunk ki a fővárosban és a vidéken, amelyben annak a gondolatnak adtunk kifejezést, hogy Magyarország világközi helyzetét és nemzetközi megmaradását elsősorban kulturális téren fogjuk biztosithatni, hogy a nemzet jövőjének legnagyobb biztositéka Magyarország magasabb rendü műveltsége. Ennek eszközei pedig a világ legnagyobb iróinak örökbecsü munkái.

A véletlenség folytán vörös festékkel nyomtatott nagy és feltünő falragaszokat azonban harmadnap még nagyobb, még feltünőbb, még vörösebb falragaszokkal ragasztották át. Megjelent a proletárdiktatura és elsöpört mindent, a „*Klasszikus Regénytár*"-t is.

Mikor tizenötévi várakozás után végre abban a tudatban voltunk, hogy ime megjött ennek a vállalkozásnak is az ideje, hogy ime a közönség felismerte becsét és jelentőségét, hogy most már közszükségletté vált, amit legjobb esetben luxusnak tartottak még nemrégen, mikor meg lehettünk győződve, hogy most már jól előkészitett talajon, teljes biztonsággal és teljes sikerrel folytathatjuk az annak idején abbahagyott munkát: akkor egyszerre ránk csapott gyilkos lehelletével a mindent elsorvasztó és elenyésztető diktatura és a megszületés pillanatában meg is ölte vállalkozásunkat.

Most itt állunk előkészitett köteteinkkel egy ország romjain, teljes gazdasági züllöttség közepette és várjuk bizonytalanul és tétovázva, vajjon lesz-e módunk folytatni és befejezni a művet, amely még késői sikere után is oly határtalan és végtelen csalódást okozott.

XXVIII.

ABONYI LAJOS.

Abonyi Lajos-t nem ismertem személyesen. Valamikor a „*Regényvilág*“ idején levélbeli összeköttetésben voltam vele, mert hiszen egyik legszebb munkáját, „*Az özvegy tehénkéjé*“-t a „*Regényvilág*“ számára irta. Amit róla tudok, azt *Ágai Adolf*-tól tudom, aki igen nagy tisztelője és híve volt. Tudom azt, hogy elvonult, egyszerü, eseménytelen életet élt, a falusi magyar földbirtokos-gazda életét, aki csak ugy mellékesen foglalkozott az irással és szinte vendégnek tekintette magát az irodalomban. Saját falujában sem tudták róla, hogy iró. Mikor egyszer egy irótársa felkereste és *Abonyi Lajos* lakását tudakolta, senkisem tudta azt megmondani, mert nem ismerték ezen az irói nevén, csak tulajdonképpeni családi nevén, *Marton Ferenc* néven.

Sok könyve jelent meg és aratott szép sikert, el is fogyott a könyvpiacon, de ujra ki nem adatott, mert *Abonyi Lajos*, ugy látszik, annyira szerény ember volt, hogy mint *Ágai*-hoz intézett egyik levelében irja, második kiadásra szégyelte felajánlani munkáit és minthogy más sem gondolt rá, *Abonyi Lajos* egész életének munkássága közel volt ahhoz, hogy a végleges enyészetnek essék áldozatául.

Egyesek azonban fenntartották munkáinak emlékét azáltal, hogy állandóan keresték azokat a könyvkereskedésekben, különösen az antikváriumokban és igy ráterelték a könyvkereskedők figyelmét. Igy történt azután, hogy egy könyvkiadóvállalat összeköttetésbe lépett a már elhunyt iró fiával, *dr. Marton Lajos*-sal, a jeles fiatal tudóssal és megváltotta tőle a jogot *Abonyi Lajos* munkáinak ujból való kiadására. Ez az alkalmi

kiadótársaság azonban nem tartotta magát hivatottnak a kiadás eszközlésére és a mi intézetünket kinálta meg avval. Mi természetesen a legnagyobb készséggel vállalkoztunk rá, mert hiszen lehetetlen is lett volna egy kiadónak, aki a legmagyarabb irók munkáit akarta egyesiteni kiadóvállalatában, *Abonyi Lajos*-t mellőzni akkor, amikor alkalom kinálkozik ennek a tipikus magyar irónak felelevenitésére.

Mert csak felelevenitésről volt szó. Mi legalább ugy hittük, mert az a körülmény, hogy oly sürün keresték *Abonyi* egyes munkáit a könyvkereskedésekben, azt a látszatot keltette, mintha igen sokan volnának, akik ezeket a munkákat birni óhajtják. Ez, mint utóbb kiderült, optikai csalódás volt, amely a könyvkereskedelmi forgalomban gyakran megtörténik. Ugyanaz az ember jelentkezik több könyvkereskedésben és mindig más és más időben, keresvén ezt vagy azt a munkát. Ez a gyakori kereslet azután azt a látszatot kelti a könyvkereskedőkben, mintha sokan érdeklődnének egy mű iránt, mintha igen nagy volna a kereslet. Ezt az optikai csalódást még növeli, hogy egyik könyvkereskedő a másiknál is kereseti a munkát és időnként ismétli ezt.

A felelevenités ebben az esetben is azt jelentette, hogy az iró munkájának értéke mérlegre kerül halála után, hogy megállapittassék, vajjon elbirja-e a próbát, mert az irói nagyság próbája voltaképpen az iró halála után következik be.

Abonyi Lajos kiállotta a próbát. Mi megkisérlettük felkelteni ujolag az érdeklődést az ő költészete iránt és ha nagy sikert nem is értünk el vele, mégis megmentettük az utókor számára ezt az értékes irót és értékes munkáit. Ha nem is sikerült az egész magyar társadalomnak érdeklődését felkelteni, mégis sikerült *Abonyi Lajos* körül csoportositani egy jelentékeny számát a magyar olvasóknak, akik bizonyára hálával viseltetnek a költő iránt, akinek annyi igaz élvezetet köszönhetnek.

Mert *Abonyi Lajos* ma is nagy érték azok szemében, akik a tőrőlmetszett poézisnek, humornak, kedélynek barátjai.

Abonyi Lajos a régi magyar világnak poétája. Munkáiban visszatükröződik a puszták élete, a vármegye élete, a falu élete tipikus alakjaival, az urak és parasztok, az asszonyok és gyermekek eredeti mivoltukban, egy költői lelkü iró bájos romanticíz-

ABONYI LAJOS

Túry Gyula festménye után.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

V.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Abonyi Lajos kézirata.

musától besugározva. Aki a hipermodern irodalom termékeitől megcsömörölve, a költészet tiszta forrásához akar menekülni, az *Abonyi Lajos*-nak igazi magyar romanticizmusában megnyugvást talál. Akit kifárasztottak az örökös problémakeresések, a mai irodalom sokféle szine és bizonytalan keresése és aki vissza akar térni az egyszerüséghez, a természetességhez, az ősi forráshoz, az *Abonyi Lajos* munkáiban megtalálja, amit keres. Az ő történeteinek talaja, alakjai, alakjainak gondolatvilága, érzései mind ebből a földből termettek, a magyar föld illatát lehelik felénk, azt, ami magyar volt és örökké magyar is fog maradni. Éppen ezért az ő munkái nincsenek alávetve a muló divatnak. Valahányszor vissza akarunk térni az ősi forráshoz, mindig vissza fogunk térni Abonyi irásaihoz és ha meg akarunk ismerkedni a magyar néppel a maga igaz mivoltában, akkor *Abonyi Lajos* munkáit fogjuk elővenni, mert ő, amint egyik birálója, *Ábrányi Emil* egyik tanulmányában róla megállapitotta, valójában a magyar nép regényirója.

És ha valamikor más lesz a magyar nép élete a nádfedeles házakban és más lesz a gondolkodás és az élet az alföld délibábos pusztáin, akkor is vissza fognak térni a mi utódaink *Abonyi Lajos*-hoz, hogy általa az ő korának embereivel ismerkedjenek meg. Mert ő mindig kutforrás lesz, mert igazi és őszinte irója volt népének. Nem szépitett ott, a hol talán lett volna eltakarnivaló és nem kereste a rosszaló epitetonokat. Romanticizmusa mellett is egészséges realizmus lengi át műveit, amelyek telve vannak sok szinmagyar dolognak document-humain-jével, oly igazi emberi dokumentummal, mintha akárcsak *Zola* népleiró és népjellemző sorait olvasnánk. Ő nem a világot mozgató eszmék és áramlatok visszatükrözését adja munkáiban, hanem az egyszerü embernek mindennapi bajait és küzdelmeit az élettel, embertársaival, előitéletekkel szemben és minthogy ezeket felfogásban, hangban, irányban és jellemzésben híven adja vissza, örök életet biztosit magának. Senkisem figyelte meg nálánál jobban a magyar népet, senkisem ismerte jobban annak szokását, hajlamát, mindennemü tulajdonságát. És amilyen jól megfigyelte ezeket, éppen olyan jól és híven tudta visszaadni irásaiban megfigyeléseit.

Nálunk mindenkit össze szoktak hasonlitani valakivel, saját nagyságainkat más nagyságokon mérlegeljük. *Abonyi*

Lajos-t is összehasonlitották *Turgenyev*-vel, *Gottfried Keller*-rel, *Konrad Ferdinand Meyer*-rel, sőt *Tolsztoj*-jal is. Azt mondták róla, éppen olyan népies, mint ezek a nagy orosz és svájci elbeszélők. Nem tudom, ismerte-e őket, olvasta-e és mennyire, az az egy bizonyos, hogy nem utánozta őket, mert izről-izre magyar és eredeti, mert magyar — és magyar, mert népies.

És amilyen magyar tárgyaiban és megfigyeléseiben, leirásaiban és jellemzéseiben, éppen olyan magyar nyelvében és stilusában is. És ez a nyelv is örök életet biztosit neki, mert a váltakozó áramlatokkal együtt a nyelv is állandó veszélyeknek van kitéve, idegenszerüségeket vesz fel magába, elszintelenedik. Akkor azután szükségessé válik a megujhodás, amikor a régi nagy irókat kell elővenni, hogy megtisztitsuk a nyelvet az idők folyamán ráragadt salaktól. A jövendő magyarjai az *Abonyi Lajos* tiszta magyar nyelvéhez fognak folyamodni, amidőn a magyar nyelv megtisztitásáról lesz szó. És nem hiába fognak hozzá folyamodni.

Lehetett-e vajjon ezt a szintiszta magyar irót ki nem adni, mikor alkalom kinálkozott rá? Lehetett-e kitérni a kisérlet érdekessége elől, vajjon fel lehet-e eleveniteni ujra egész értékében?

Mindenekelőtt arravaló szerkesztőről kellett gondoskodni, kongeniális iróról, aki szeretettel fog hozzá nehéz feladatához. A feladat nehéz volt két okból. Először is össze kellett szedni a sokfelé, már rég elfeledett folyóiratokban szétszórt munkákat. A „*Hölgyfutár*", a „*Délibáb*", a „*Nővilág*", a „*Koszoru*", a „*Nefelejts*", a „*Visszhang*", az „*Uj Idők*", a „*Szépirodalmi Figyelő*", ezek a rég elfelejtett és csak a muzeumokban feltalálható folyóiratok, azután az akkori idők alkalmi kiadványai, a „*Kossuth-Album*", a „*Honvéd-Album*", a „*Honvédmenház évkönyve*", a nagy képes naptárak tartalmazták azt a sok-sok elbeszélést, amelyet *Abonyi Lajos* a mult század második felében közzétett.

És mikor az anyag együtt volt, akkor tünt ki, hogy az egyes iró stilusa sem ment a környező hatásoktól; az ötvenes évek *Abonyi*-ja mégis más volt, mint a nyolcvanas évek *Abonyi*-ja. Az ötvenes években lehetett még oly terjengős mondatokkal dolgozni, aminőkkel ugyanannak az irónak későbbi tisztult stilusában már nem találkozunk.

Endrődi Sándor-ra hárult a nagy feladat, hogy ebbe egyenletességet és harmóniát hozzon, hogy összevonja azt, ami összevonható és a kezdő *Abonyi* stilusa ne térjen el a kész *Abonyi* stilusától. Mindennek a nehéz feladatnak kötelességtudással és lelkesedéssel felelt meg és az ő érdeme az *Abonyi* összkiadásának előttünk való szerkezete. Komoly kritikával, nagy szeretettel végezte munkáját, a nehéz gyüjtési munkát is, a még nehezebb gyomlálási munkát is. Átplántálta *Abonyi* munkáit a multból a jelenbe és megmentette a jövőnek.

Abonyi Lajos műveinek tárgya és tartalma, az, hogy a magyar életet rajzolják minden lehető vonatkozásában és a magyar tipusokat minden változatukban, kivánatossá tette, hogy ezek a munkák az összkiadás közrebocsátása alkalmából illusztrálva jelenjenek meg, hogy szinte megrögzitve legyenek átadhatók az utókornak a tipusok, a házak, a környezet, a tájak és minden, ami valósággal illusztrálja az alakok életét. Sikerült is egy pár jeles művészt megnyerni erre a feladatra. Aki gondosan átnézte *Abonyi* munkáinak magyar illusztrált kiadását, az készséggel el fogja ismerni, hogy egész irodalmunkban nincsen oly gazdagon, szinte pazarul illusztrált munka, mint ez és hogy a képekben, amelyeket közöl, igazi élet lüktet, amely visszatükrözteti a lerajzolt alakok minden jellemvonását, az elbeszélésnek hangulatát, levegőjét. A mű illusztrálására felkért művészek, *Garay Ákos*, *Gara Richárd* és *Sarkadi Emil*, művészi feladatukat sikeresen oldották meg.

Mindezek a körülmények hozzájárultak ahhoz, hogy ebben a gondos szerkesztésben és a hozzá méltó illusztrálásban elfeledettségük mellett is közönséget hóditottak maguknak és hiszem, hogy fognak hóditani a jövőben is. *Abonyi Lajos* költészete és nemes magyarsága bizonyára hathatós eszköze lesz a jövőben is az izlés felszabaditásának a hipermodern áramlatok káros behatása alól és a magyar irodalom nemzeti szellemének, szemben azokkal az áramlatokkal, amelyek ezt meghamisitani alkalmasak.

Ez lesz azután valamikor az *Abonyi Lajos* munkáinak igazi renaissance-a.

XXIX.

AMBRUS ZOLTÁN.

Most, hogy ehhez a fejezethez érek, hogy végigmentem egész során a magyar iróknak, az az aggodalom fog el, hogy némelyek azt találják hinni — hisz erre nagy a hajlamosság nálunk — hogy mégis csak voltaképen reklámcélokból készül ez a könyv, különben lehetetlen volna, hogy a kiadó minden iróját megdicsérje, mindegyiknek kiválóságát külön feltüntesse és örökéletüségét bizonyitsa.

Aggódva gondolok erre, mert ha valakinél, hát *Ambrus Zoltán*-nál tényleg ehhez a módszerhez kell folyamodnom, hogy igazoljam azt, hogy műveinek összkiadása indokolt volt.

Mert hiszen a többieknél, akikről eddig szó volt, kiadói szempontból az az indok foroghatott volna fenn, hogy elismert, népszerü, a nagyközönségnél befogadott irókról volt szó, ott nem kell indokolni, hogy a kiadó ezt a népszerüséget az iró, a közönség és a maga érdekében kiaknázni természetes kötelességének tartja.

De *Ambrus Zoltán*-nál nem ez az eset forgott fenn. *Ambrus Zoltán* nem volt a nagyközönség körében elfogadott és népszerü iró, amikor intézetemet rábirtam arra, hogy műveit egy szép összkiadásban közrebocsássa. Az ujságirás révén ismert iró volt, de ez az ismertség, ez az ujságirói hirnév nem olyas valami, amire bizton számitani lehet. *Ambrus Zoltán* igen rosszul volt adminisztrálva, oly rosszul, hogy szinte jobb lett volna kiadói szempontból, ha nevét egyáltalában nem ismerik, ha mint teljesen uj név bukkan elő az ismeretlenség homályából.

Sok kitünő munkája a legkülönbözőbb álnevek alatt jelent meg, a legkülönbözőbb lapokban és folyóiratokban. Ezeknek a lapok-

nak és folyóiratoknak iránya annyira homlokegyenest ellenkezett egymással, hogy gondolni sem lehetett arra, mintha az egyiknek *X* álnevü munkatársa azonos lenne a másiknak ugyancsak *X* álnevü munkatársával. *Ambrus Zoltán* jószivüségből és uri non-chalance-szal nevét odakölcsönözte bármelyik jóbarátja vagy pajtása vállalatához cégérül, mert irótársai mindig igen nagyrabecsülték nevét, de ez a körülmény nem előnyére, hanem inkább hátrányára vált az ő neve megbecsülésének.

Ha ily viszonyok közt egy kiadó azt határozza el magában, hogy ennek az oly rosszul adminisztrált irónak munkáit törekszik majd megszerezni és egyöntetü összkiadásban közrebocsátani, ennek csak egy oka és magyarázata lehet, az, hogy ennek az irónak munkásságát rendkivül nagyrabecsüli, igazi nagy értéknek tudja, és a visszás körülmények ellenére is bizik vállalkozásának sikerében.

Ez az eset forgott fenn *Ambrus Zoltán* kiadása tekintetében.

A nagyközönség előtt jóformán ismeretlen *Ambrus Zoltán*-t megkülönböztetett helyre juttatta az irodalomban irótársainak elismerése. Az irók körében *Ambrus Zoltán* mindig az első helyen állott. Más irót pályatársai csak akkor ismernek el, mikor már kénytelenek vele, amikor a közönség elsőrangu iróul fogadta, mikor már mindenki approbálta.

Ambrus Zoltán az egyetlen egész ujkori irodalmunkban, aki előtt a hozzáértők meghódoltak, mielőtt még a közönségé lett volna, az egyetlen, akit maguk irótársai emeltek magas polcra, mielőtt még a nagyközönségnek irója lett volna, az egyetlen, akit első kritikai és szépirodalmi munkái után szeretettel társul fogadtak az öregebb irók és szeretettel mesterül fogadtak a fiatalabb irók.

Nem gondolkodóba ejtő dolog-e, hogy ily rendkivüli körülmények között mégsem tudott bekövetkezni az *Ambrus Zoltán* érvényesülése, ha benne magában nem volt is meg az a tehetség, hogy utat törjön magának, hogy kiküzdje, kiverekedje magának az érvényesülést, hogy megteremtse magának a közönséget.

Én azt hiszem, a probléma kulcsa *Ambrus* munkáiban van és nem személyében vagy ügyességének kisebb-nagyobb fokában.

Ha igy nézzük a dolgokat, akkor nincs is probléma, mert egészen egyszerü, természetes dologgal állunk szemközt.

Ambrus Zoltán a *magyar müvelt intelligencia irója* és ebben meg van szabva hatásának, elterjedésének, népszerüségének határa.

Ő hivatott tolmácsolója a modern magyar intelligencia gondolkodásának — de viszont csak ez az intelligencia képes az ő műveinek, szellemének, szinvonalának értékelésére. Ő irodalmunkban egymagában álló, külön, önálló egyéniség; művei különböznek más irók munkáitól, felfogásban, megirásban, felépitésben — azért ő nem is lehet azoknak az olvasóknak irója, akik a más irók munkáinak az olvasói.

Ambrus szereti az egyszerüséget, a természetességet és a világosságot, mindamellett finom és artisztikus. Egyik birálója szerint irásai emlékeztetnek a régi magyar ötvösművészet remekeire. „Filigrán munkák, de nem kicsinyesek, szép zománcuak, finom szinüek, de nem mesterkéltek, de nem rikitóak.“

Mindezekkel a tulajdonságaival ő csak az igazi intelligencia irója lehetett és nem lehetett több közönsége, mint amennyi az igazi intelligenciából, a legműveltebb elemekből kitelik. Az ő irásait csak a finomabb elmék tudják igazán élvezni és ezért az ő könyvei körülbelül fokmérői annak, mennyi ily finom elméjü, előkelő intelligenciáju olvasó van Magyarországon. Ő az élite-közönség irója és az élite-közönség az ő hű publikuma.

*

A kiadót, akinek ez volt a felfogása *Ambrus Zoltán*-ról, rendkivül izgatta, vajjon tud-e a kiadói propaganda ily esetben lényegesen változtatni a dolgokon. Erre a kérdésre keresett választ és ehhez képest irányitotta az akciót.

Az *Ambrus* műveinek gyüjteményes kiadását is más kiadókkal folytatott tárgyalások előzték meg. Nem sok munkája jelent ugyan meg a szerzőnek mindaddig könyvkiadásban, de ezek nélkül egy gyüjteményes kiadást rendezni még sem lehetett volna; fokozta a nehézséget, hogy főművei, két nagy regénye, a „*Midás király*“ és a „*Solus eris*“ el voltak ugyan adva más kiadónak, de még nem jelentek meg: kéziratban is lehettek

még vagy sajtó alatt — előkészületben. A szerzőnek ezek felett mulhatatlanul ujra rendelkeznie kell.

Ezért ugy kellett vele megkötnünk a szerződést 1902 december 26-án, hogy amennyiben nem tudja felszabaditani munkáit, jogunk lesz visszalépni a szerződéstől.

A „*Szines Könyvek*“, az „*Egyetemes Regénytár*“, az „*Athenaeum Olvasótára*“ és a „*Magyar Könyvtár*“ cimű gyüjteményekben jelentek volt meg egyes dolgozatai; teljesen önállóan eddigelé egyetlen egy sem. Nevezett gyüjtemények kiadói és szerkesztői készséggel rendelkezésére bocsátották *Ambrus Zoltán*-nak azt a jogot, hogy a szóban forgó műveket közzétehesse ujra egy gyüjteményes kiadásban. Ezek a tárgyalások persze sokáig tartottak, azonfelül is, mielőtt az ily összkiadás szerkesztéséhez és sajtó alá adásához hozzá lehet fogni, teljesen tájékozottnak kell lennie a szerzőnek összes irásai felől, hogy az anyagot célszerüen el lehessen rendezni és igy bizony három esztendeig tartott, amig az Ambrus-kiadást meg lehetett inditani. Az anyag összehordása nem is volt könnyü; *Ambrus Zoltán* nélkül sohasem készülhetett volna el, hiszen kisebb irásainak javarésze mindennemű álnév alatt jelent meg folyóiratokban, lapokban elszórva és *Ambrus* bizonyára sohasem gondolt rá, hogy azokat onnan még valamikor elő kell kotorászni. Amikor a nagy anyagösszehordási művelet befejezést nyert, elkezdődött a rendezés munkája.

Az első u. n. tükröt ezuttal is *Voinovich Géza* készitette el. Ő csoportositotta a novellákat fantasztikus, realisztikus, vidám, groteszk tárgyuk szerint kötetekké, ő rendezte az irodalmi, a szinházi, az esztetikai, a tárcaanyagot és ezzel nagyon megkönnyitette *Ambrus*-nak a dolgát, mert magának a szerkesztésnek munkáját *Ambrus Zoltán* magának tartotta fenn. El is végezte lelkiismeretesen, ami nem volt ezuttal kis dolog, mert az összkiadás spektrumán át nézve, jóformán minden egyes cikket át kellett alakitani, ki kellett egésziteni, módositani és az egész anyagot egységes szempontok szerint simitani.

Mikor mindez készen volt és az első sorozat kikerült a sajtó alól, akkor elkezdődött egy, a maga nemében páratlan propaganda-akció. Nem is egy, hanem több különböző tartalmu, formáju és szerkezetü prospektus jelent meg abból a célból, hogy mindenekelőtt rátereljük a közönség figyelmét az

AMBRUS ZOLTÁN.

Glatz Oszkár rajza.

AMBRUS ZOLTÁN

Ambrus Zoltán másfél évtizede nagy tekintélynek és szeretetnek örvend iró-társai között. Ugy véltük, hogy kötelességet teljesitünk, ha e különösen előkelő irót, sok birálója szerint a ma élő legteljesebb magyar stilistát belevisszük a nagy olvasóközönségbe. Hitünk az, hogy a ki kartársai megkülönböztetett érdeklődését birja: a magyar olvasó elméjéhez és szivéhez is fér. Nekünk mindenképen irodalmi tisztesség — és szerencsénknek tartjuk — hogy Ambrus Zoltán összes munkáit közreadhatjuk. Ezzel egész nagyszabásu alakja homloktérben áll. Az összes munkák kiadása alkalmából Ambrus Zoltán iró-társai — majdnem az egész büszke és jelentékeny mai magyar parnasszus — szivesek voltak jellemző sorokat irni róla. A kézirásokat hű másolatban alább adjuk közre.

Budapest, Egyezer-
kilenczszázhat őszén.

Révai Testvérek
Irodalmi Intézet r.-t.

[illegible]

[illegible]

Ambrus Zoltánnak
Művei gyüjteményes kiadásának alkalmából

A finom ízlés, a komoly tudás, –
Ez van egészen nemzeti voltás.
Hogy bennük bőven megvan, elégséges,
S e Zoltánok közt szerencsés kivétel.

Budapest 906 nov. 14 Endrődi Sándor

Ambrus Zoltán összes műveinek prospektusa.

iróra. Ezek közül a prospektusok közül különösen kivált az egyik, amelyet a magyar irók szerkesztettek. Az ő körükből indult ki az az eszme, hogy *Ambrus Zoltán* kiválóságát valamely különleges formában kell a közönség előtt feltárni és igy született meg az a gondolat, hogy huszonnégy előkelő iró szerkesztésében egy prospektus lásson napvilágot, mely *Ambrus Zoltán*-t ismertesse. Ez az előkelő formáju és rendkivülisége folytán is felette érdekes és feltünést keltő prospektus az irók kezeirásainak facsimile reprodukciójában közölte véleményüket *Ambrus Zoltán*-ról. Az irók maguk fektettek rá sulyt, hogy az ő nézetük szerint első magyar stilistát ők vezessék be a nagy olvasóközönségbe, ezáltal tanuságot tévén amellett, minő nagy tekintélynek és szeretetnek örvend irótársai között Ambrus Zoltán. *Mikszáth Kálmán, Beöthy Zsolt, Endrődi Sándor, Herczeg Ferencz, Radó Antal, Kóbor Tamás, Veigelsberg Leó, Szabóné Nogáll Janka, Heltai Jenő, Gárdonyi Géza, Szomaházy István, Kenedi Géza, Salgó Ernő, Alexander Bernát, Szabó Endre, Molnár Géza, Béla Henrik, Szemere György, Ignotus, Szőllősi Zsigmond, Kozma Andor, Pekár Gyula, Lyka Károly, Bródy Sándor* tesznek tanuságot ebben az ő adalékaikat tartalmazó prospektusban arról, hogy *Ambrus Zoltán*-t ők maguk között is kiválóságnak tartják. Magának ennek a prospektusnak szerkesztésével *Bródy Sándor* foglalkozott igaz szeretettel és ritka odaadással.

Az ismertetés nagy munkáját lényegesen előmozditotta az, hogy ezuttal a legkülönbözőbb irányu lapok is őszinte elismerő birálatokat közöltek a szerzőről. Ami addig hátránya volt az ő emelkedésének, hogy nem volt hozzákapcsolva egyetlen laphoz sem, ugy, hogy az a magáénak vallotta volna, az most előnyére vált. Az összes lapok rendelkezésére állottak, mert nem volt egyedül egy lapnak érdekkörébe kapcsolva.

Intézetünknél is mindnyájan vállvetve vetélkedtek egymással abban, hogy minő uj és hatékony eszközökkel lehetne fokozni az ismertető propagandát. Az a nagy, tulajdonképen az irók által közrebocsátott prospektus 80.000 példányban jelent meg, akkor azután azt az eszmét vetette fel egyik igazgató, hogy miután azt alakjánál fogva senki megőrizni nem fogja, egy olyan füzetet kellene csinálni, melynek minden egyes lapján egy-egy autogramm volna, azonkivül a hirlapokban közölt tár-

cáknak rövid kivonata volna közlendő és egyáltalában a szerzőnek és műveinek ismertetése. Az ily füzetalaku publikációt az emberek könnyebben kezelik, meg is tartják, besorozzák könyveik közé. Elkészült ez a füzet is igen diszes kiadásban és nagy példányszámban. Elkészült azonkivül egy harmadik prospektus is, megint más alakban és másnemü terjesztésre alkalmas előállitásban. Később az 1908-ik évi *„Révai-Kalendárium"*-ot is *„Ambrus Zoltán-naptár"* cim alatt tettük közzé, hogy evvel is dokumentálja az intézet a kiadásnak eseményszerüségét.

*

Ámbár ez a sok ismertetés, ez a maga nemében egészen szokatlan publicitás szinte az ujdonság ingerétől fosztotta meg a munkák megjelenését — az első sorozat mégis a szenzáció erejével hatott. Leginkább azokat lepte meg, akik jól ismerték *Ambrus* munkásságát, magukat az irókat. Mert ez az első sorozat a *„Midás király"*-t hozta, *Ambrus Zoltán*-nak azt a nagy regényét, melyet jóformán senki sem ismert.

Erről a regényről valóságos legendák keringtek. Az idősebb irók és némely olvasók emlékeztek rá, hogy mintegy tizenöt évvel azelőtt egy napilap, a *„Magyar Hirlap"* tárcarovatában közölt egy ily cimü regényt, mely arról vált nevezetessé, hogy sohasem szakadt vége. Elmultak hosszu hetek és hónapok és a regény csak mindig folyt, nem akart vége lenni. Már közmondásossá vált irói körökben és ha valamit rendkivül hosszunak, szinte végtelennek akartak jellemezni, azt mondták, olyan, mint a *„Midás király"*. Azt is beszélték, hogy a szerző sehogysem közeledvén a regény végéhez — a szerkesztő, *Horváth Gyula* végre ráparancsolt, hogy záros határidőn belül, talán három nap alatt, okvetetlenül fejezze be munkáját, mert lap-érdekből mulhatatlanul egy uj angol regényt kell kezdeni.

Azt is mondották, a kézirat ott hever évek óta egy elsőrangu kiadó kézirattárában; az nem meri kiszedetni, mert oly nagy a regény, hogy lehetetlen piacra hozni.

Mindez tulzás volt. *„Midás király"* mindössze 147 folytatásban jelent meg; azért oly sokban, mert a lap csak rövid, 1—$1^1/_2$ hasábos folytatásokat adott. Igaz, hogy nagy

regény volt, de távolról sem olyan terjengős, mint a regényirodalomnak akárhány nagy terméke.

Magunk is féltünk tőle ebből a szempontból — azért pontosan kimérettük terjedelmét, mielőtt sajtó alá adtuk. Kitünt, hogy mindössze 20.120 sort tesz ki, ami — ha rendes 3 laphasábon jelenik meg, amint szokásos volt — 71 folytatásban 2 és fél hónapi közlési időt jelentett volna.

„*Midás király*" igen nagy meglepetés volt, a kétkötetes regényt az ujabbkori magyar irodalom legszebb művei közé helyezték kritikusai, az elsők között is első helyre.

A magyar regényirás egyik legnagyobb remekének mondották, amely *Kemény Zsigmond* legjobb regényei mellé állitható.

Még tán soha igy nem irtak magyar regényről, ahogy többek között a magyar nő-irók legelseje, *Szabóné Nogáll Janka* ir „*Midás király*"-ról. Pedig regények dolgában ők a fontosak, a döntők — a nők.

„Tétlenül, üres szivvel, alvó sejtelmekkel, gyönyörök és álmok híján ülnek ezek az olvasók, a Dickens, Thackeray, Jókai, Turgenyev, Daudet árvái és szomjas várakozással néznek a jövőbe, mely egykor tán kipótolja nekik azt, amivel ez a tevékeny, virágzó, termelő napi irodalom adós maradt.

És jön Midás király. És egyszerre aranynyá, kincscsé válik minden, ahová ennek a regénynek a nagy, tiszta szépségei behatolnak. Új világok nyilnak meg a csüggedt, szomjas szivek előtt s mi ujra érezzük az igazi nagy regények minden gyönyörét."

„*Midás király*"-nak, az első sorozatnak, és azután a rákövetkezőknek, az egész Ambrus-kiadásnak végig igen szép irodalmi sikere volt, igazi, intenziv, mélyreható, az egyes megjelenő sorozatokkal csak fokozódó sikere; publikum-sikere is volt, bár nem oly zajos és nem oly általános, mint ama nagy propaganda után remélni lehetett.

De hát *Ambrus Zoltán* az intelligencia irója — a propaganda sem érhetett el egyebet, mint hogy ezt az egész Ambrus-intelligenciát összehozza.

És össze is hozta az igazán művelt olvasókat és ezekből kialakult az a mai Ambrus-közönség, melyből ki fog sarjadozni a nagyobb holnapi Ambrus-olvasóközönség.

Lehet, hogy *Ambrus* műveltségi viszonyainkhoz képest korán jött — de hát az nem baj, legalább itt lesz akkor, mikor

A Kor vezérei.

(Ujkori mese.)

Irta Ambrus Zoltán.

I.

– Mégis csak szegény ördögök vagyunk mi – szólt Pierpont Morgan Carnegiehez – megtollasodott kalandorok, pénzes szegények (ha éppen azt akarja, hogy pontosan szóljak), de alapjában véve szegény ördögök, a kik nem azt teszik, a mit akarnak, hanem csak azt, a mit lehet! A temérdek koldus azt hiszi, hogy a világ urai vagyunk; és annyi igaz, hogy sok mindenünk van, a miről a hajdani nagyurak nem is álmodtak. De viszont hiába áhitozunk arra, a mire a római császároknak nem kellett áhitozniok, és semmi pénzen nem szerezhetjük meg azt, a mi egy renaissance(-kori) apró zsarnoknak úgyszólván magától pottyant az ölébe. A római császároknak, a renaissance apró zsarnokainak, később egyik-másik franczia királynak: XIV. vagy XV. Lajosnak, vagy hogy még lejebb menjek, a porosz Nagy Friggyesnek, vagy az orosz Katalin császárnőnek fütyülniök se kellett azért a szerencséért, hogy tányérnyalóikul tisztelhessék a

Ambrus Zoltán kézirata.

már itt lesz az az uj generáció, akinek a számára érdemes volt igy irni.

Igy fogta fel *Ambrus* irásait a nagyon kritikus *Mikszáth Kálmán* is, midőn azt irja róluk:

„Ambrus a legkedvesebb iróim közül való. Kétszer szoktam könyveit átolvasni. Egyszer, hogy élvezzek, másodszor, hogy tanuljak. Munkái olyanok, mint a calville-almák, melyek nagyon sokáig elállnak, miután fájukról leszakadtak, sőt minél tovább állnak, annál zamatosabbak. A hasonlat csak annyiban sántit, hogy *az almáknál a calville-almáknak kell még érniök, az Ambrus műveinél pedig az olvasóknak.*"

XXX.

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

Megismerkedésünk.

Összeköttetésem Mikszáth Kálmánnal jóformán akkor vette kezdetét, mikor kiadói tevékenységem megindult. Akkor lépett ő az irói pályára. A kettő majdnem naptárilag összeesett. Ha az ő életkörülményei folytán első irásait véletlenül nem Budapesten és nem mi bocsátottuk is közre — első öntudatos kiadói mégis mi voltunk — az elsők, akik tudták, hogy az irói pálya, mely ezekkel a művekkel kezdődik — a legnagyobb magasságok felé indul.

A mi összeköttetésünk *Mikszáth*-tal 1881-ben kezdődött, röviddel a „*Regényvilág*“ megindulása után, melynek a második évfolyamtól kezdve már értékes munkatársa volt — nyomon követte a *Jókai*-val való összeköttetésünket és tartott egészen az ő váratlanul bekövetkezett halála percéig.

Ez egész hosszu időn át — majdnem harminc esztendeig — intézetünk kiadói müködésének egyik fő tárgya az ő munkái voltak, ugy, hogy a nagy nyilvánosság szemében is intézetünk neve a két dioszkur: *Jókai* és *Mikszáth* nevével összekapcsoltan vált ismeretessé.

Majdnem két évtizedig szépirodalmi irányu kiadói tevékenységünket kizárólag e két legnagyobb irónk műveivel való foglalkozás töltötte ki; *Mikszáth* körül bizonyos tekintetben még jobban, mint *Jókai* körül. Mert *Jókai*, mikor 1881-től kezdve kiadói lettünk, már dicsősége tetőpontján állott, emberi előrelátás szerint már tul volt élete nagy korszakán, itt a kiadóra nézve már csak az elismert nagy irói érték konzerválá-

sáról, a példátlan népszerüség fenntartásáról, a nagy nimbusz megóvásáról lehetett szó, — holott *Mikszáth Kálmán*-nál épp ellenkezőleg arról volt szó, hogy *Jókai* mellett őt is fogadja el a nemzet nagy irójának, a *Jókai* zsenije mellett ismerje el az ő zsenijét is, *Jókai* kultuszának csorbitása nélkül az ő műveit is illessze be nagy szellemi értékei közé.

Ehhez a kiadói feladathoz mindenekelőtt az kellett, hogy maga a kiadó legyen meggyőződve *Mikszáth Kálmán* nagy valeurjéről. Ez az előföltétel megvolt.

Megismerkedésem *Mikszáth Kálmán*-nal sajátszerü körülmények között történt. Egy szegedi származásu, igen előkelő müveltségü fiatal hölgy, *Enyedy Lukács*, későbbi országgyülési képviselő húga hozta szóba először az ő nevét előttem; ugy emlitette, hogy van a bátyja mellett, aki akkor a „*Szegedi Napló*"-t adta ki, egy fiatal ujságiró, akiben ő rendkivüli irói kvalitásokat sejt. Igaz ugyan, hogy csak ujságirói cikkeket ismer tőle, riportokat, karcolatokat (ez a kifejezés akkor bukkant fel először, talán éppen a *Mikszáth* alkotása volt), szatirikus rajzokat egyes szereplő városi alakokról, de minden irásában — legyen az bármilyen jelentéktelen tárgyu — valami egészen ujszerü hang, sziporkázó szellemesség, eredeti felfogás nyilatkozik. . . . .

Azon voltam, hogy ezeket az egészen ismeretlen dolgokat megkaphassam. Kezemhez is jutott a „*Szegedi Napló*" egy pár száma, de kisült az is, hogy az iró néhány művét már kiadta könyvalakban is. Igy két kötet elbeszélést már 1874-ben saját neve alatt, s *Kákay Aranyos No. 3.* álnéven „*Ujabb fény- és árnyképek*"-et és „*Szeged pusztulásá*"-ról ugyancsak ilyen *Kákay Aranyos*-féle lapközleményeket összegyüjtve. Az „*Elbeszélések*" még nem sejttették a később kibontakozott nagy tehetséget. A részben szatirikus, részben politikai izü irások ujságirói munkák voltak, noha már ezekben is jelentkezett a későbbi *Mikszáth*, de nem annyira a belletrista, mint inkább a karcolatiró. Találó ötletei a szatira leendő mesterét sejttetik inkább, mint a költői művek alkotóját. Az ő tehetségének felismerése mindenesetre inkább intuició dolga volt, amínthogy az ilyen felismerés rendesen az.

Aki *Mikszáth* iránt abban az időben érdeklődött, az arról értesült, hogy Szegeden igen nagyra tartották. De ennek nem

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

Glatz Oszkár rajza.

volt szabad megtévesztenie az érdeklődőt, mert hiszen nyilvánvaló, hogy ez lokálpatriotizmus volt. Egy tehetséges fiatal

Mikszáth Kálmán kézirata.

iró elmegy a nagy alföldi városba és éles megfigyeléssel észrevesz mindent, ami abban a városban érdekes és eredeti, azt,

amit maguk a város lakói nem vettek idáig észre; mindezt igen jól megirt közleményekben, vezércikkekben, tárcákban, karcolatokban és szinikritikákban akként értékesiti, hogy magát a várost eddig nem sejtett jelentőségre emeli. Mindez helyi nagysággá avatja ugyan a szegedi dolgok iróját, de nem biztos jele az irói jelentőségnek.

Mikszáth igazi nagyságát az mutatja, hogy már abban a lokális irodalmi működésben is többen megsejtették az igazi nagy tehetséget.

Mert voltak mások is, akik hirül hozták *Mikszáth* különleges irodalmi tevékenységét, különösen amidőn a szegedi árviz idején irta azokat az országszerte feltünést keltő közleményeket, amelyeket azután „*Szeged pusztulása*“ és „*Tisza Lajos és udvara*“ cimü füzetekben össze is gyüjtött. Voltaképp ezek terelték feléje a figyelmet és igy nemcsak én, akit figyelmessé tettek rá, de mások is a budapesti irodalmi emberek közül, várták az ő eljövetelét.

A Korona-társaság.

Abban az időben volt Budapesten a fiatal iróknak egy állandó találkozóhelye, ahova jóformán mindazok eljártak, akik a szépirodalom, a kritika, a szinház és a művészet eseményei iránt érdeklődtek. A váci-utcai „*Korona*“-kávéház nagy kerek asztalánál jöttek össze esténkint. A közönség „*Korona-társaság*“-nak nevezte ezt a lármás kört, mely hangos vitáival felverte az egyébként csöndes belvárosi kávéház nyugalmát. *Szana Tamás, Reviczky Gyula, Inczédy László, Gozsdu Elek, Ambrus Zoltán, Tóth Béla, Koroda Pál, Margitay Dezső, Méray-Horváth Károly, Farnady József, Bartók Lajos, Komócsy József, Rudnyánszky Gyula,* a művészek közül *Zala György, Tölgyessy Arthur, Greguss Imre, báró Mednyánszky László, Pállik Béla, Roskovits Ignác, Vágó Pál, Mészöly Géza, Zimay László* voltak állandó látogatói az asztalnak, hol engem is szivesen láttak.

Azt hallottam volt, hogy *Mikszáth Kálmán* Szegedről, ahol őt annyi szeretet környékezte, a fővárosba akar jönni, mert irói becsvágyának itt tágabb tere nyilik. Régebbi ismerősei is vártak rá, tudták, hogy nem érheti be Szegeddel és kétségtelenül nagy, de mégis csak vidéki sikereivel. Meg voltam győződve,

hogy Pestre jövet a Korona-társaságot felkeresi és módomban lesz vele itt megismerkedni. Igy is történt.

Mikszáth Kálmán, aki életrajzirói szerint igen szegényen, egy gallérral érkezett Szegedre, onnan igen gazdag podgyászszal érkezett meg Budapestre, magával hozta a „*Tót atyafiak*" első kész kiadását, melyet még Szegeden az *Endrényi Testvérek* nyomtak ki, és magával hozta a „*Jó palócok*" kéziratát.

A „*Tót atyafiak*" cimü kötet irói körökben igen nagy feltünést keltett. *Mikszáth Kálmán* központja lett egyszerre a Korona-társaságnak. Körülötte csoportosultak a többiek, benne látták a fiatal irodalom leendő vezérét. A „*Jó palócok*" kéziratának egyes részeit itt olvasták fel először. Az asztaltársaság tagjai szinte areopágot ültek az egyes novellák felett, de nem oly értelemben, hogy birálják a csodaszép prózában irt költeményeket, hanem azért, hogy segitsék a szerzőt abban, hogy még tökéletesebbé alkossa azokat. Minden felesleges szót ki akartak vele hagyatni, mindent össze akartak tömöriteni és e csodaszép elbeszélések mindegyikéből a műfaj remekét óhajtották volna megteremteni. Egyik-másik szinte tulzásba akarta vinni a dolgot a rövidség, koncentrálás, zárt kompozició tekintetében. *Mikszáth* jó érzéke elfogadott mindent, ami helyes volt, de nem ment bele a tulzásokba. A társaság egyik tagja még azt is szerette volna elérni, hogy a „*Jó palócok*" minden egyes elbeszélése egyforma hosszu legyen, ugyanannyi sort tartalmazzon az egyik, mint a másik.

Heteken át a „*Jó palócok*" alakjai, tárgyai, cimei voltak ennek az irótársaságnak társalgási témái. Ugy beszéltünk az egyes alakokról, mint ahogy a politikában vagy a közéletben szereplő élő emberekről szokás beszélni. A Péri-lányok szép hajáról, a szegény Gélyi János lovairól, a Bede Anna tartozásáról, a Bágyi csodáról, a pogány Filcsikről ugy diskurálgattunk ott, hogy a szomszéd asztaloknál felfülelték az emberek, csodálkozó tekintettel néztek ránk, hogy micsoda soha nem hallott emberekről folyik itt a társalgás.

És mikor azután a „*Jó palócok*" rövid idő mulva könyvalakban megjelent, ugyanezek az irók, a kerek asztal tagjai, az akkori budapesti napilapok irodalmi munkatársai, oly büszkélkedve irtak lapjaikban erről a munkáról, mint akik a könyv szépségeiből maguknak is joggal vindikálhatnak egy kis részt.

Akik el tudtak disputálni hosszu estéken át egy-egy kifejezés, egy-egy mondat, egy-egy fordulat felett, azok lapjaik utján hüségesen, villámgyorsan és lelkesedéssel szerte az országba vitték hirét ennek a nevezetes könyvnek. Alig volt példa arra, hogy irói hirnév oly hirtelenséggel bukkanjon fel, mint a *Mikszáth Kálmán*-é.

Abban az időben, amikor *Mikszáth Kálmán* Szegedről Pestre jött, nevezetes változás történt a *„Pesti Hirlap“* szerkesztőségében. Az egész szerkesztőség ugyanis a kiadóval keletkezett összeütközés miatt egyszerre otthagyta az ujságot. *Légrády Károly* csodálatraméltó ügyességgel már másnap uj, bár még ideiglenes munkatársakkal volt képes megjelentetni lapját. A *„Pesti Hirlap“* megürült iróasztalainak egyikéhez jutott *Mikszáth Kálmán*, hogy azután innen évtizedeken keresztül magának és lapjának meghóditsa az országot.

A véletlen folytán odakerülvén a *„Pesti Hirlap“*-hoz, szinte természetes, hogy a *„Jó palócok“* közrebocsátására uj gazdáját, a *Légrády Testvérek* céget kérte fel. Igy került ez a könyv, valamint a *„Tót atyafiak“* uj kiadása is a *Légrády Testvérek* könyvkiadó üzemébe, noha a cég akkoriban nem foglalkozott könyvkiadással és nem is volt erre berendezve.

Az első könyv.

Én megismerkedésünk első percétől nem titkoltam *Mikszáth* előtt, hogy a mi kiadóvállalatunkban hüséges kiadóra találna. Ugy is alakult a dolog. Azontul könyveit mi tettük közzé. Nem volt ez akkor anyagi kérdés a szerzőre nézve, mert egyik kiadó épp oly kevés tiszteletdijat fizetett, mint a másik. A könyvek igen kis példányszámban készültek és az iv szerinti honorárium 15—30 frt. között váltakozott. Igaz, hogy ez a pénzösszeg akkor több volt, mint ma a tizszerese.

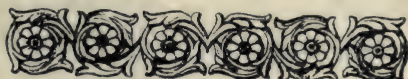
Első könyve, amelyet közzétettünk, egy kis ünnepi kiadás volt.

A bevezető könyv ünnepi mezben jelent meg, az utolsó, befejező publikáció is nagy ünnepi esemény volt.

A *Petőfi-Társaság*, a *Kisfaludy-Társaság* szokatlan sietséggel választották meg *Mikszáth Kálmán*-t tagjukká. A *„Jó palócok“*-nak és a *„Tót atyafiak“*-nak ez volt nyilvánvaló elismerése. Székfoglaló előadásokul a Petőfi-Társaságban a

„Frivol akta“ cimü elbeszélést, a Kisfaludy-Társaságban *„A brézói ludak“* cimü rajzát olvasta fel *Mikszáth.* Ezt a két székfoglaló elbeszélést akartuk, mint ünnepi kiadványt, külön kiadni, azzal a szerzőnek örömet szerezni és a publikum figyelmét a szerzőre felhivni. Felkértük *Törs Kálmán*-t, hogy irjon *Mikszáth Kálmán*-ról ismertető cikket, felhivtuk *Mikszáth*-ot, hogy irja meg a saját ábrázatáról szóló ismertetést.

Hollandi Van-Geldern papiroson nyomtatott elzeviralaku kötetet készitettünk, néhány szép rajzzal diszitve, pergament boritékba burkolva, megcsináltattuk arcképét heliogravürben és felkértük *Jókai Mór*-t, hogy a könyvhöz irandó előszóval ő maga vezesse be Mikszáthot ünnepélyesen az irodalomba. Jókai a következő levelet intézte akkor hozzám:

FRIVOL AKTA

*

BRÉZÓI LUDAK

*

A SAJÁT ÁBRÁZATOMRÓL

IRTA

MIKSZÁTH KÁLMÁN

MÁSODIK KIADÁS

BEVEZETÉSSEL JÓKAI MÓRTÓL

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA

1887

Az ünnepi kiadvány cimlapja.

„Kedves Barátom!

Ön engem arra szólitott fel, hogy Mikszáth Kálmán beszélyei elé irjak ajánló szót az olvasóközönséghez.

Önkénytelenül eszembe jut erre az egyszeri tudós, ki késő este nála mulató vendégeinek azt mondta, hogy nézzék csak, milyen szépen süt a hold odakinn: s hogy jobban láthassák, fogta az argandi lámpát, kivitte: annak a világánál mutatta be a holdat.

Mikszáthnak nincs szüksége az én argandi lámpásomra. Meg fogják őt látni a saját talentuma fényétől. Aki az elbeszéléseit olvasni kezdi, le nem teszi, amig végig nem olvasta, s csak azt sajnálja, hogy miért nem több?

Mikszáth valódi tehetség, akit nem szabad dicsérni, hogy

meg ne álljon ott, ahol elkezdte; hanem irjon mindig jobbat a megelőzőnél, s igyekezzék fölfelé. Eredeti genree, szellemes irmodora reméltéti, hogy kiváló elbeszélő költője lesz a magyar irodalomnak.

Barátilag üdvözlöm Önt.

Igaz tisztelője

(1882) *Jókai Mór.*"

Ilyen nem mindennapi módon vezettük be leendő Mikszáth-kiadásainkat a magyar könyvpiacra. Jelezni akartuk, hogy nagy és kiváló iró az, aki most Jókai mellett és Jókai ajánlásával helyet kér magának a közönség szeretetében és jelezni akartuk, hogy nagy megtiszteltetésnek érezzük magunkra nézve, hogy ennek a nagy irónak munkáit mi fogjuk a magyar közönséghez eljuttatni.

Mikszáth társaságában.

Minden feljogositott erre a feltevésre.

Attól a perctől kezdve, hogy megismerkedtem *Mikszáth Kálmán*-nal, tisztában voltam azzal, hogy ő nem olyan iró, mint más. Rá nézve egy könyv sorsa nincs elintézve azzal, hogy kiadója van rá. Azoktól, akik iránta, az ő könyvei iránt érdeklődnek, egészen mást várt. Legelső sorban kiadóitól várta azt, hogy témáival, alakjaival együtt éljenek, hogy mintegy segitsék őt munkájában, hogy disputálhasson velük, hogy egy-egy nuancenak szinte kipróbálhassa a hatását rajtuk.

Szóról-szóra igaz, amit egyhelyütt megemlit egyik életrajzirója. Arról folyt a vita, a jelennek vagy a jövőnek ir-e az iró? *Mikszáth* magára vonatkozóan ezt mondta:

— „Nem tudom bizonyosan, a jelennek irok-e, vagy a jövőnek, de annyit tudok, hogy a kiadóimnak irok."

De mindaz, amit a kiadójától elvárt, szinte megkövetelt, nem volt valami terhes, sőt ellenkezőleg, a képzelhető legnagyobb szellemi élvezet jutott cserébe azért a kis időbeli vagy kényelmi áldozatért.

Természetes, hogy nekem hivatásomból kifolyólag irókkal állandó érintkezésem volt, de senki mással az érintkezés nem volt és nem is lehetett oly mélyreható, oly intenziv, oly bensőséges, mint *Mikszáth Kálmán*-nal.

Mikszáth megkövetelte attól, akivel ő intim módon érint-

kezett — kevesen voltak, akiket igy elfogadott maga mellé — hogy jóformán az ő életét élje, az ő időbeosztásába illeszkedjék bele, vele töltse mindazt az idejét, amely beleesik a *Mikszáth* szabad idejébe, vele étkezzék, vele töltse a kávéházi időt, a hosszu estét, mely legtöbbször belenyult a kora reggeli órákba.

De mindezért bőséges jutalom járt, szinte fejedelmi jutalom. Aki *Mikszáth*-tal igy együtt volt, az egészen különleges atmoszférában élt: az ő szellemi légkörében, az ő tárgyaiban, az ő ötleteiben, az ő zseniális kigondolásaiban, az ő szellemének tréfás játékaiban, az ő adomás világában.

De volt még fokozása is az élvezetnek. Amikor nagy események játszódtak le a politikában, amikor krizisek voltak, viharok a képviselőházban, válságok a kormányban, amikor „helyzetek" voltak és mi *Mikszáth Kálmán*-tól hallottuk a még jóformán csak beszéd közben kialakuló nézetét a fennforgó kérdésekről, a helyzet lehető kialakulásáról: azt a nézetet, mely az ő száján alig kiejtve — már szinte megoldást is jelentett.

De még ennek is volt fokozása. A legnagyobb és legtisztább élvezet, felejthetetlen impresszió: mikor a hallgatóból médium, önkénytelen és öntudatlan munkatárs, a szellemi munka részese lett.

Mikszáth Kálmán páratlan elbeszélő volt. Akik társaságában voltak, gyönyörüséggel hallgatták mesélését. De ő nem azt mesélte el, amit megirt, hanem azt, amit meg fog irni. Látni akarta a hatást, amit az elbeszélés a hallgatóra tesz, elég érdekfeszitő-e, eléggé megkapó-e, elég fordulatos-e, hol lankad el esetleg a figyelem, mi ejti gondolkodóba a hallgatót, nem homályos-e? Önmagát akarta ellenőrizni, eléggé folyamatos-e az elbeszélés, nincsenek-e benne zökkenők, ugrások? Szivesen vette ilyenkor a figyelmeztetést, sőt el is várta, ámbár rendszerint rájött magától is arra, ami hiba esetleg jelentkezett.

Mikszáth társaságában lenni akkor, amikor igy elmondotta egy-egy megirandó elbeszélését — a szellemi élvezet tetőpontja volt; a hallgató tanuja volt az alkotásnak, mert beszéd közben komponálta meg a meséjét. Ha nem volt vele megelégedve, másnap más körben ujra elmondotta — másképp. Néha harmadszor is sorra került egy-egy elbeszélés, mielőtt leirásához hozzáfogott. Azok az elbeszélések, melyeket élőszóval tökéletesen elmondott és azután igy le tudott irni, vol-

tak az ő mesterművei. De bizony néha a tollal való leirás az eleven mögött maradt. Megforditva alig történt.

Témái.

De Mikszáth nemcsak azért mondotta el témáit és azok feldolgozását, hogy környezetén mintegy kipróbálja azokat, hanem azért is, mert ő tényleg mindig *valakinek* irta a dolgait, mindig valakit vagy valakiket tartott szem előtt, mikor valaminek megirásába belefogott.

Rendesen a kiadónak, a szerkesztőnek, egy-egy vacsorázó pajtásnak vagy annak irta meg a dolgait, akitől a témát, az anyagot kapta. Meg akarta mutatni, mit tud ő abból az anyagból csinálni.

Az anyag, a téma volt nála a födolog. Ő igazán az életből és nem könyvekből vette tárgyait. Saját életének, különösen gyermek- és ifjukorának emlékei voltak leggazdagabb kútforrásai; de azonfelül mindenki hordott neki anyagot, aki vele érintkezésben volt; a szerkesztők, képviselőtársai, a Ház folyosója, vacsoráló kompániája, mindenki, aki tudta, hogy mi érdekli őt. Még irótársai is, akik a különleges, neki való anyaggal nem is tudtak volna mit kezdeni. Nem is volt olyan nehéz neki alkalmas tárgygyal kedveskedni, mert egy jó ötlet, egy szellemes fordulat, egy jellemző kifejezés, amelyet valakitől hallottunk, elég volt ahhoz, hogy *Mikszáth* leleményessége valamit csináljon belőle.

Anekdotákból, amiket az idők során száz és száz ember mondott el egymásnak, nagyszerü elbeszéléseket tudott megkomponálni; hogyne tudott volna egy jó ötlet segitségével egy élvezetes tárcát megirni.

Ő maga soha sem tagadta, hogy témáit innen is, onnan is kapja, sőt néha a könyv cimében még meg is jelölte a kútforrást. A „*Klub és folyosó*" kötetet azért nevezte igy, mert a hozzá való témákat képviselőtársai adták a klubban és a folyosón. Meg is irta több helyütt, hogy mennyire támogatták őt barátai — az anyaghordással. Ezek közé tartozott *Tisza Kálmán* is, aki sokszor közölt vele érdekes magyar különlegességeket. „Most is meg tudom mondani egyik vagy másik helyen, — irja, — ez itt a Tisza téglája."

Irói lelkiismeretessége.

Még valamiben különbözött *Mikszáth* sok más irótól. Rendkivüli irói lelkiismeretességében. Az ujság részére sokszor olyat kellett megirnia, ami nem volt egészen kedvére való, napi érdekü cikket, croquist, aktualitást; ami azonban kötetbe volt felveendő, ott skrupulozitása nem ismert határt. Egy-egy ilyen uj kötet megszerkesztésénél, amelybe lapokban szétszórt dolgai kerültek, a képzelhető legnagyobb gonddal válogatta össze a közleményeket; sokszor vitatkozni kellett vele és kegyelmet kérni valamely kedves mű részére, amelyet ő azonban nem tartott elég jelentékenynek arra, hogy kötetbe felvegye. Rendesen a *Scarron* jelzésü cikkei voltak ilyenek, ezek az adomaszerü tárcái, amelyeket már megirásuknál rövid életüeknek tartott; azért jegyezte álnévvel.

Ily vitatkozásoknál azzal döntötte el a kérdést, hogy amit *Scarron* irt, azt *Mikszáth Kálmán* csak akkor veheti figyelembe, ha *Scarron* is tekintettel volt *Mikszáth Kálmán*-ra.

Még szigorubb volt, mikor munkái már gyüjteményes kiadásban jelentek meg; akkor minden egyes közleményt ujra elbirált, hogy sub specie aeternitatis beillik-e munkái közé.

Ez a rendkivüli gondosság és lelkiismeretesség azután sajátságos konfliktusba hozta őt a nyomdákkal. Soha sem tudott megbarátkozni azzal, hogy a szedés gépies, technikai művelet és a szedő nem igen tehet róla, ha hibás betük itt-ott belekerülnek a szövegbe. Ez rendesen akkor történik, mikor a szedőszekrény illető fiókjába hibás betü keveredik, amelyet aztán a szedő gépiesen emel ki onnan és illeszt a sorba. Ily hiba ki nem kerülhető a legjobb szedőnél sem és ezt helyrehozni feladata a házi korrektornak és a szerzőnek.

Az ő kéziratából különben is nehéz volt jól szedni, mert bizony rossz kéziratot adott a nyomdának. Egészen apró betüket irt, nem tett ékezetet a betükre, csak igen ritkán; az interpunkciót rendesen elhagyta és mindezekben való eligazodást, mindezek pótlását a szedőtől várta. Ahol állandóan dolgozott, az ujság-nyomdában már be volt egy-két szedő tanulva a Mikszáth-kéziratokra, ott nem volt baj, de ha más nyomdába került a kézirata és olyan szedő kezeibe, akinek az ő kéziratával még nem volt dolga, — akkor bizony baj volt. Ilyenkor éktelen haragra lobban; egy ily alkalommal irja nekem:

„. . . . A Katánghy-könyvet kijavitva itt küldöm, megjegyezvén, hogy a ..... beli szedők a világ legrosszabb szedői (ezerszer mondtam én azt); a hol még a korrekt, *hibátlan* nyomtatásból sem tudnak szedni, ott már megszünik minden.“

A gépszedéssel különösen nem tud megbarátkozni; a szedőgép ugyanis kész sorokat önt ki; ha egy betühibát, vagy mást kijavitunk, az egész sort ujra ki kell szedni és ujra kiönteni; ilyenkor bizony megesik, hogy a megjelölt hibát kijavitja, de új hibát ejt a szedő. Itt nincs más segitség, mint kijelölni a hibát és ujra szedetni, amig hibátlan szedés áll elő.

Mikszáth a technika vivmányai, a nagy találmányok iránt nem igen tudott lelkesedni; sokszor ismételte meggyőződéssel azt a mondását, hogy a koppantó volt az utolsó nagy és hasznos találmánya az emberiségnek; a szedőgép, a technika ez igazi csodája, sem igen hatja meg, mert megint csak kifakad egyszer:

„. . . fájdalom, borzasztó rossz nyomda, négyszer is ki kell igazitanom, mig ők egyszer észreveszik és megcsinálják — és mialatt megcsinálják, uj hibák állanak elő a szövegben; hogy mi módon jönnek létre, megfoghatatlan rejtély.“

Aki annyi rejtélyt meg tudott oldani, aki annyira belelátott az emberi lélekbe és ugy meg tudta magyarázni az események logikáját, az sehogy sem akarta belátni azt, hogy a gép csak gép. Mindent meg lehetett vele értetni, csak azt nem, hogy a sajtóhibát csak ugy lehet elkerülni, ha kijavitjuk és alkalmat adunk a szedőnek arra, hogy a hibás szedést jó szedéssel pótolja.

Szorgalma.

Talán éppen ez a nagy lelkiismeretesség volt az oka annak, hogy olyan nagyon nehezen lehetett *Mikszáth*-tól kéziratot kapni, mert hiszen azt mondani, amit sokan kartársai közül ráfogtak, hogy ősi magyar tunyasággal huzódozik a munkától, igazán nem lehetett. Ennek ellentmond 50 kötet munkája és az a bibliografiai jegyzék a *Rubinyi* életrajzi könyvében, amely felsorolja az ebbe a kiadásba fel nem vett irásainak igen nagy tömegét.

Ha volt témája, akkor dolgozott, sőt lázas türelmetlenséggel és igen szorgalmasan dolgozott nappal is, este is, éjszaka is. Neki az iráshoz hangulat kellett és az megvolt,

mihelyt a téma kedvére való volt. De nem szerette kiadni a kezéből a kéziratot, amig maga nem volt teljesen megelégedve vele és nem szeretett megrendelésre dolgozni.

Nevének oly csengése volt, hogy a szépirodalmi lapok valósággal versengtek érte. Nem gondolták lehetőnek, hogy egy évfolyamban legalább *egy* Mikszáth-közlemény ne legyen, legalább a karácsonyi szám ne tartalmazzon ilyet. Karácsony felé aztán úgy megrohanták tárcákért, elbeszélésekért, hogy meg kellett volna sokszoroznia önmagát, hogy minden kivánságnak megfeleljen. Azzal, hogy nem volt lelke megtagadni senkitől és igéretet tett mindenkinek, magára zuditotta az összes szerkesztőségek kiküldötteit, akik valósággal ostromolták lakását. Ilyenkor csak családja gondosságának köszönhette, hogy egyáltalában dolgozni engedték.

Csak egy ember volt, akinek soha nem tudott ellentállni, aki mindig tudott tőle kéziratot kapni, aki előre merte hirdetni, hogy karácsonykor hoz Mikszáth-elbeszélést: ez *Nagy Miklós, a „Vasárnapi Ujság“* szerkesztője volt, aki csodálatraméltó kitartással napokig, hetekig tudott *Mikszáth* nyomában járni, órákig várt rá a szerkesztőségben, vele vacsorált, elkisérte haza és ha látta, hogy alkotó kedvében van, képes volt éjszaka is ott maradni és bevárni, amig megirja a számára való elbeszélést.

Az első kiadások.

Akit annyira megkörnyékez mindenki, aki annyira benne van a közérdeklődésben, annyira részese a közönség kegyének, az joggal elvárhatta kiadója részéről is a különleges elbánást, szokásainak, természetének figyelembevételét. Ez irányitotta *Mikszáth Kálmán*-nal való érintkezésemet, amely a legélénkebb, szinte mindennapos volt megismerkedésünk első órájától kezdve hosszu ideig. Csak az állandó és intim érintkezés tette lehetővé, hogy könyvei, amelyek abban az időben megjelentek, ugy jöhettek világra, hogy minden tekintetben feltünést keltettek. Minden könyve jóformán egy-egy ünnepi kiadvány volt, eltérő a többi könyvektől alakban, papirban, kiállitásban, stilusban, egész megjelenésében. Ezt csak az a szeretet tette lehetővé, amely a szerzőt a kiadóval egyesitette a könyv előállitásában. Mert szeretettel készültek ezek a könyvek. Azt

akartuk elérni mindegyikkel, hogy azt mondják róla: ilyen még nem volt.

„A tekintetes vármegye“ szép nagy oktáv kiadása volt az első illusztrált Mikszáth-könyv. Az ifjabb művésznemzedék egy kitünő rajzolóját, *Mannheimer Gusztávot* biztuk meg a nem könnyü feladattal, mert a témákat *Mikszáth* jelölte ki, minden egyes rajzot ő birált felül és igen szigoru kritikus volt, igen nagy igényeket támasztott a rajzokkal szemben. El is készült finom velin papiron, gyönyörü kötésben és igazán szép

LÁIRÁSI BÁRCZA

Mikszáth Kálmán „A tekintetes vármegye“ czimü könyvére.

Alólirott ezennel megrendelem RÉVAI TESTVÉREK könyvkereskedésétől BUDAPESTEN. IV., váczi-utcza 11. sz.

Mikszáth Kálmán „A tekintetes vármegye“

czimü művét, még pedig

fűzve
vászonkötésben
félbőrkötésben

és kérem a művet megjelenéskor czimemre megküldeni.

Árát átvétel után beküldöm. / utánvéttel kérem felvenni. / idezárva mellékelem.

Hely és kelet: . . *Név és pontos czím:*

„A tekintetes vármegye“ aláirási bárcája.

illusztrációkkal egy olyan szép könyv, aminő addig a magyar könyvpiacon nem igen volt. Horribilis ára is volt, egész 3 forintba került, el is kelt sok példányban — 1200-ban — rövid idő alatt. A sajtó nagyon melegen fogadta az akkor még „tehetséges fiatal irónk“-nak ezt az első fővárosi kiadványát.

Azután jött 1883-ban a *„Nemzetes uraimék“*, *„Mácsik, a nagyerejü“*, *Mikszáth* első regénye, megint egészen uj köntösben, uj illusztrativ modorban, „Buchschmuck“-osan, iniciálékkal, vignettákkal, fejlécekkel gondosan feldiszitve *Gyulay László* finom müvészetével.

Egy-egy ilyen könyvnek elkészitése hetekig foglalkoztatta a szerzőt és kiadót, mindennapos érintkezést, folytonos tanács-

kozást tett szükségessé. *Mikszáth* megkivánta könyvének a szép köntöst; e részben valami pompaszeretet lakozott benne: egy ilyen szép könyv látása uj könyv megirására ösztökélte.

Azután az volt a kivánsága, adjunk ki egyszerüen egy könyvet. Ilyen volt „*Az apró gentry és a nép*". Majd olyan köntösben is meg akart jelenni, mint amilyenben a nagy francia regényirók, szép ritkitott szedéssel, egyszerü sárga boritékban. Figyelmeztettem rá, hogy ez nem lesz jó, mert a fekete nyomás a sárga boritékon mégis csak fekete-sárga boritékot eredményez. A sárga boritékhoz ragaszkodott, de a nyomást más szinben alkalmaztuk, ha jól emlékszem, piros szinben.

„Az apró gentry" cimlapja.

Megint valami új, diszes, a többiektől eltérő alakban és szedésben, egész másnemü papiron bocsátottuk közre a „*Klub és folyosó*" s az „*Urak és parasztok*" cimü köteteket.

Közben sikerült felkelteni érdeklődését az ifjusági irodalom iránt és ennek eredménye volt „*A két koldusdiák*", amelyet az akkor kiadásunkban megjelenő „*Magyar Ifjuság*" részére irt. „*A két koldusdiák*" illusztrálására igen nagy sulyt helyezett. Szinte annyi időt forditott megint *Mannheimer*-nek, az illusztrátornak utbaigazitására, a képtémák kiválasztására és megbeszélésére, mint amennyi idő alatt a könyvet magát megirta.

Mindezek a könyvei 1882 és 84 közötti esztendőkben

jelentek meg. Mindegyikre vonatkozólag szerződést kötöttünk és az akkori idők viszonyaihoz képest 1200—1500 példányos kiadásért ivenkint 30—40 forintnyi tiszteletdijat fizettünk. Ebben a tiszteletdijmegállapitásban már kifejezést nyert a *Mikszáth* különös értéke és népszerüsége, mert nagyobb volt egy negyedrésszel, mint a többi irók átlaghonoráriuma.

1885-ben aztán oly szerződést kötöttünk *Mikszáth*-tal, amelynek értelmében minden ezentul megirandó és kiadandó munkája kiadási jogát nekünk biztositja és mi kiadásonkint, egy-egy kiadást 1200—1800 példányban állapitva meg, ivenkint 40 forintot tartozunk fizetni. Ez a szerződés *Mikszáth Kálmán* kivánságára jött létre, aki felkért, hogy egy, a régi időből való, rá nézve kellemetlen adósságát egyenlitsük ki és ily szerződéssel akart biztositani követelésünk tekintetében.

Már most ennek a szerződésnek alapján adtuk ki a további köteteket: a *„Magyarország lovagvárai“*-t, a *„Frivol akta“* uj kiadását, a *„Beszélő köntös“*-t. Mindezek a könyvek el is fogytak, uj kiadásuk vált szükségessé.

Az első gyüjteményes kiadás.

Ekkor támadt *Mikszáth Kálmán*-nak az a gondolata, nem volna-e jó, ha mi megváltanánk e könyvek kiadói jogát egy egyszerre fizetendő nagyobb összegért és felhivott, hogy erre nézve gondoljak ki valamit. Kigondolásom eredménye az volt, hogy füzetekben kellene közrebocsátani a *Mikszáth* munkáit, amit azonban csak ugy lehet eredménnyel megkockáztatni, ha 50—60 füzet számára biztositva van az anyag, mert a füzetes terjesztés igen költséges és csak akkor eszközölhető, ha a nagy költség minél nagyobb füzetszámra oszlik fel. Közöltem is gondolatomat *Mikszáth*-tal, aki annak felette megörült. Az igazi népszerüsités legfoganatosabb eszközét látta meg ebben és a terv kivitelét akként akarta lehetővé tenni, hogy a már eddig nálunk megjelent hét kötethez megszerzi a *Légrády Testvérek* kiadásában levő *„Tót atyafiak“*-at és *„Jó palócok“*-at, amelyekre vonatkozólag közölte velünk, hogy a kiadói jog közte és a *Légrády Testvérek* között vitás; megszerzi továbbá az 1885-iki szerződésünk határozmányainak mellőzésével *Singer és Wolfner* által kiadott két kisebb munkát: *„A lohinai fű“* és *„A fészek regényei“* cimüeket; biztosit afelől, hogy a füze-

tes kiadás közrebocsátása közben, azaz a legközelebbi egy-két év alatt további köteteket fog megirni, úgy, hogy mi kb. 12 kötetre biztosan számithatunk. Ez alapon azután kidolgoztam egy szerződési tervezetet, amelynek értelmében ezt a 12 kötetet 5000 forinttal váltjuk meg, azonfelül pedig az 1885-i szerződés szerinti honoráriumot még külön fizetjük neki mindazon munkák után, amelyeket ujonnan megir és beilleszt ebbe a gyüjteménybe. Külön honorárium illeti meg azonkivül a *„Tót atyafiak“*-ért és a *„Jó palócok“*-ért.

Abban az időben, amidőn egy-egy jobb iró egy-egy kötetért 150—200 forint honoráriumot kapott, *Mikszáth*-nak 200—400 forint különleges tiszteletdij járt, miért is ajánlatunk igen kedvező volt, mert hiszen ez a szerződés végeredményben mintegy 12.000 forintot jelentett akkor, amikor nagyra voltak vele, hogy egy kiadó *Tompa Mihály* összes munkáinak örökjogáért 1500 forintot fizetett, *Vörösmarty* összes munkáiért pedig 8000 forintot. Maga *Mikszáth* is igen meg volt elégedve ajánlatunkkal.

Megkötöttük a szerződést és meginditottuk a füzetes kiadást. Ennek, mindig csak az akkori méreteket véve tekintetbe, igen szép sikere volt, majdnem 2000 példány kelt el belőle. Később zökkenések állottak be, nem volt kézirat, nem jelenhettünk meg pontosan, hetek, hónapok multak el, mig egy-egy uj füzet ki volt adható, azután pedig egészen el kellett altatni a kiadást.

Közben az uj terjesztési üzem, a részletfizetésre való eladás jött divatba és amikor 6 kötetünk megvolt abból az összegyüjtött Mikszáth-kiadásból, megpróbálkoztunk ebben az uj üzemben is. A siker igen tekintélyes volt. 3—4000 példány kelt el az első akció alkalmából. Nagynehezen megszülettek a további kötetek is, amelyeket azután a megrendelőknek folytatásképen megküldöttünk. Ezek száma folytatólagos agitációnk folytán közben megnőtt, már 9—10.000 körül járt.

Mindezekről a rendkivüli eredményekről én a szerzőt állandóan értesitettem, tudtam, hogy örülni fog nekik. Örült is, de idővel valami keserüség fogta el, amit nem is titkolt. Az az érzése volt, hogy tekintettel a nagy eredményre, ő meg van röviditve honorárium tekintetében a saját maga által proponált szerződéssel. A viszony köztünk nem volt olyan, hogy én

egyszerűen a megkötött szerződésre, mint befejezett ügyletre hivatkozzam, hanem azt mondottam *Mikszáth*-nak, hogy módot és alkalmat fogunk találni arra, hogy vélt anyagi sérelmeit reparáljuk.

Mikor az összegyüjtött munkák 11-ik kötete megjelent, irásba foglalt kész uj szerződéssel mentem el hozzá. E szerződés szerint *Mikszáth Kálmán* a legközelebbi 10 évre a *Révai Testvérek*-nek köti le könyvalakban megjelenő irodalmi munkáit. Mindazokért a munkákért, amelyeket már előzőleg ujságban közölt, ivenként 130 forintot, azokért, amelyek sehol sem jelentek meg, ivenként 160 forint honoráriumot kap. Ezt a szerződési tervezetet 1895 nyarán közöltem *Mikszáth Kálmán*-nal, akit az érthető módon meglepett, mert ilyen honoráriumot Magyarországon iró akkoriban nem kapott.

Ezt a honoráriumot rendes körülmények között nem is lehetett megadni. Erre csak nekünk volt módunk, aminek igen egyszerü a nyitja. Mi a kiadandó köteteket, ha azok nem tulhosszu időközökben jelennek meg, folytatásképen, könyvkereskedői műszóval élve, „kontinuációképen“ mintegy 8—10.000 példányban reméltük szétküldhetni és biztunk benne, hogy még további példányokat is tudunk elhelyezni. Mi tehát megkockáztathattuk ily nagy tiszteletdij megállapitását. Különösen akkor, amikor ezzel egyszersmind az első sorozatnál felpanaszolt sérelmet is orvosolni akartuk.

Mikszáth meg volt hatva az ajánlattól és a szerződés aláirását másnapra igérte; de másnap nem hozta el a szerződést, sem harmadnap, sem negyednap, egyáltalában nem hozta el. Elmaradt, meg sem látogatott, láthatatlanná vált. Másoktól azonban ugy hallottam, hogy szinte azonos feltételek mellett szerződött a *Légrády Testvérek* céggel.

A Légrády-kiadás.

Engem *Mikszáth* akkori eljárása végtelenül bántott, nem üzleti és nem anyagi okokból. Mégis törekedtem azt magamban kimagyarázni és kutattam az okokat, amelyek elhatározására birhatták. Valószinünek látszik, hogy érdekei követelhették tőle, hogy előnyben részesitse azt a kiadó céget, amely lapja utján neki nagy jövedelmet és nagy poziciót biztositott.

A *Légrády Testvérek* cég, amint azt már előzőleg érintet-

tem, abban az időben nem volt könyvkiadó. Fényes és értelemmel, sőt zsenialitással vezetett lapvállalata teljesen abszorbeálta a céget. Később, mikor *Légrády Károly* fiai igen gondos tanulmányok elvégzése után beléptek a cégbe, igen jelentékeny könyvkiadóvállalatot is alapitottak és virágzásra emelték, de akkor még semminemü előfeltétele nem volt annak, hogy a cég egy Mikszáth-fajta irót kiadhasson és sikerrel elterjeszthessen.

Pedig abban az időszakban irta meg *Mikszáth* az ő legszebb munkáit, ez a decennium volt az ő delelője, és ezek a legszebb munkái nem kerültek kellőkép a közönség kezébe. *Légrády*-ék kinyomatták azokat felette diszes kiadásban, illusztrálva, szép kötésben és közrebocsátották szokatlan magas áron. El is adtak belőlük néhány száz példányt és ezzel aztán az egész ügy be volt fejezve. A „*Szent Péter esernyője*" és a „*Besztercze ostroma*" és a „*Kisérlet Lublón*" és az „*Uj Zrinyiász*" és mind a többi mestermű ezekben a szép kiadásokban ottmaradtak *Légrády*-éknál, ellenben a mi üzleti könyveinkbe be volt jegyezve 10.000 olyan cim, aki örült volna, ha *Mikszáth*-nak ezeket a mesterműveit megküldjük nekik.

Hogy ez a kiadói vállalkozás mennyire nem sikerült, arról akkor győződtünk meg, amikor az ügynek egy későbbi stádiumában a könyveket átvettük *Légrády*-éktól és jóformán mind ott találtuk és mind átvettük, ami ki volt nyomva belőlük. Némelyikből alig hiányzott nehány száz példány, noha a *Légrády*-ék kiadásában megjelent Mikszáth-művek sokkal különbek, mint azok, amelyek irói pályája elején a mi kiadásunkban láttak napvilágot. Azok a munkák a csúcsai az ő egész irói tevékenységének és ezek a munkák ismeretlenek maradtak hosszu-hosszu éveken át a magyar közönség előtt. Ha a magyar közönség nem ismerte meg *Mikszáth*-ot a maga teljes fényében, vagy nem ismerte meg eléggé, akkor ennek az az oka, hogy ezek a könyvek ily szerencsétlen körülmények között jelentek meg, hogy a „*Pernye*" cimü kötet 15000 példányban került a közönség közé és a „*Szent Péter esernyője*" talán 500 példányban.

Rájött arra maga *Mikszáth Kálmán* is, de csak nagysokára. De amikor rájött, akkor azután szeretett volna valahogy segiteni a dolgon. Azzal az ideával állt elő: ejtsük módját annak, hogy könyveit megküldhessük a régi Mikszáth-vevők-

nek. A gondolat tetszetős volt, bár nagyon is elkésett. Közben évek multak el és az ilyen „kontinuáció“ nem tartható fenn örökké. Mégis az ő kezdeményezése folytán érintkezésbe léptünk *Légrády*-ékkal, hogy a dolgot valahogy lehetővé tegyük. Első kisérletre azonban ez nem sikerült, oly ellentétek merültek fel, amelyeket nem tudtunk megoldani.

Egy évre rá ujra kezdményezte *Mikszáth Kálmán* az ügyet, ujra beszélt *Légrády*-ékkal, velünk is. Akkor azután hosszas tárgyalások után létre jött egy megállapodás, amely megállapodás azonban nem juttatott bennünket a könyvekhez, hanem pert eredményezett a kiadók között. A pert nem birói itélettel, hanem egyezséggel fejeztük be.

A kiegyezésnek részünkről előfeltétele az volt, hogy *Mikszáth*-nak mindazon műveit, amelyek a *Légrády Testvérek* cégnél megjelentek, tőlük tulajdonul meg akarjuk váltani. Ezt azért akartuk, hogy ezeknek a kellemetlen Mikszáth-differenciáknak egyszer s mindenkorra véget vessünk, a közönséggel szemben vállalt kötelezettségünknek megfelelhessünk és a szerzőnek irói érdekeit megóvhassuk. Ez volt a vezéreszme. Keresztülvitele pedig ugy történt, hogy a Légrády Testvérek cégnél levő mintegy 140.000 korona bolti áru Mikszáth-készleteket átvettük, azonkivül megtéritettük az összes kifizetett honoráriumokat eredeti összegükben azon kulcs szerint, amelyet annak idején magunk állapitottunk volt meg, azaz ivenkint 320 koronával. Az ily cimen kifizetett összeg meghaladta a 80.000 koronát. Ekként hosszas hányattatás után *Mikszáth* egész irói dominiuma felett rendelkeztünk. Ki is adtuk sorban egymásután a köteteket abban a szép és közkedveltségnek örvendő gyüjteményes kiadásban, de arra, hogy el is juttathassuk őket a régi Mikszáth-vevőknek „kontinuáció“-képen, most már késő volt. Sokkal, de sokkal kisebb példányszámmal kellett beérnünk, mint a minőt az első 12 kötetből elhelyeztünk.

Baráti érintkezés.

Nem volnék őszinte, ha be nem ismerném, hogy az az eljárás, mely a Légrády-féle szerződéshez vezetett, érintkezésünk intim jellegén — legalább egy időre — nagy csorbát ütött.

De a személyes érintkezést folytattuk a Légrády-féle szerződés fennállása alatt is az eddigi módon — most már kikapcsolva belőle minden anyagi látszatú elemet — és én különös sulyt helyeztem arra, hogy sem ő, sem mások ne mondhassák, hogy megszünvén az anyagi érdek — a baráti érintkezés is megszünt. *Mikszáth*-nak szüksége volt néhány emberrel való állandó érintkezésre, szüksége volt arra, hogy megszokott embereit maga körül tudja, azokkal minden őt érdeklő dolgot közöljön és megbeszéljen és én nem akartam magam kivonni az ő köréből azért, mert megszüntem kiadója lenni. Sőt ellenkezőleg, ettől az időponttól kezdve még készségesebben állottam rendelkezésére minden tekintetben. Ennek a gondolkodásnak felelt meg az is, hogy az abban az esztendőben megalakult részvénytársaság igazgatóságába is megválasztottuk — akkor, mikor ő magát a vállalat érdekszférájából kikapcsolta.

Mikor itt ennek a mi sokoldalu érintkezésünknek néhány jellemző adalékát el akarom mondani, mert azt hiszem, hogy hozzájárulhatnak a költő jellemrajzának kialakitásához — nem választhatom el mondanivalómat időrendileg az üzleti szakitás előtti és utáni időre; erre nincs szükség, mert a közöttünk levő kapcsolat már csak a megszokás folytán is mindinkább elmélyült.

Az magától értetődik, hogy az ilyen állandó együttlét, mindennapi együttebédelés a Kis pipában, együtt vacsorálás a legkülönbözőbb vendéglőkben, csak legénysorban élő emberek között lehetséges.

Én az voltam akkor, de vajjon *Mikszáth* is az volt-e? Az még előttem is nagy talány volt. E ponton hallgatag és zárkózott volt.

Mikor már bizalmasabb lábon volt velem, egyszer-másszor egy nő leveleiből olvasott fel részleteket, mint a levélirás remek példáit; én nem kérdeztem, kitől valók e levelek; egy izben azt mondja: „Kaptam levelet az Ilonkától. Igy csak nő tud irni, olyan közvetlenséggel, olyan természetesen". Mindjárt fel is olvasta elejétől végig: sok egyéb között az is benne volt, hogy „az Ilonka" azt olvasta az ujságban, hogy Mikszáth Erdélybe készül, nemsokára hidegre fordul ott az idő, vigyen magával okvetetlenül bundát és lábzsákot; bundát

esetleg kaphat kölcsön, lábzsákot, vagy botost, ha nem tud Pesten szerezni, — majd küld ő hazulról.

— Hát ki az az Ilonka? kérdeztem végül olyan ártatlan arccal, mintha mit sem sejteném.

— A feleségem, hát nem tudja? Válófélben vagyunk.

Ezt már nem hagyhattam annyiban.

— Ennek a levélnek a hangja és ahogy azt felolvasta, arra vall, hogy — nem szabad elválniok. Hiszen maguk szeretik egymást, hát miért akarnak elválni?

Mikszáth nem felelt semmit, csak ugy rám nézett, mintha valami nagy és csodálatos dolgot mondtam volna, valami nagy és meglepő felfedezést közöltem volna vele. Nem beszélt velem soha többet erről a dologról.

De mikor néhány hónap mulva egyszer értem küldött, hogy beteg, látogassam meg és az esti órákban felmentem hozzá az akkori Régi posta-utcai lakására — a homályos szobán keresztülment egy nő, kinek csak silhouettejét láttam a félhomályban, *Mikszáth* nem mutatott be, de mikor azután még egyszer keresztülment, nyilván a konyhából jövet, azt kérdezi, mint a világ legtermészetesebb dolgát:

— Hát nem ismeri az Ilonkát?

Erre felállottam, meghajtottam magam, ettől a perctől kezdve tudtam, hogy feleséges ember. Az idők folyamán aztán módomban volt meggyőződni arról, hogy Mikszáth a legpéldásabb és legboldogabb családi életet élte és feleségéről megállapitottam, hogy a legodaadóbb, legmegértőbb hitves, méltó életepárja egy nagy embernek.

Csak később, mikor gyermekei nagyobbacskák lettek, kezdett beszélgetni róluk és akkor a világ legtermészetesebb dolgának tartotta, hogy mindenki tudjon a *Lacika*, a *Bercike* és a *Jánoska* létezéséről és azok viselt dolgairól.

Amikor a gyermekek mindenféle dolgait előadta, azokat, amikből azután a világ legszebb gyermekköltészete fakadt (*„A ló, a bárányka és a nyúl“*, *„A fiam uram lovai“*, *„A németke“*, *„Az első bánat“*, *„A én poharom“*, *„A diplomata“* és többiek) a szellemes és fordulatos causeur ihletett költővé magasztosult. Soha még gyermekekről ily szépen nem meséltek, soha viselt dolgaikról ily gyönyörüen nem irtak. Boldog gyermekek! Még

ők nem is sejthették, minő hires apának gyermekei és már az egész ország tudott róluk, ismerte őket, jobban, mint akár a király gyerekeit. Mert a legszebb mesék róluk szóltak.

Mindig kedvenc gondolatom volt ezeket a saját fiairól szóló elbeszéléseket egy kötetben egyesiteni — nem tudtam keresztülvinni, csak a jubiláris kiadás „*A gyerekek*" cimü kötetében.

Az István-társaság.

Ebben a korban, mikor a gyermekek már témák voltak, *Mikszáth* gyakran otthon töltötte az estéket, de a rendes vacsora-kompániákat mégis rendszeresen felkereste a megállapitott napokon. Erre neki szüksége volt, ugyis mint ujságirónak, ugyis mint irónak.

Valahányszor nagyobb társaságban voltunk együtt, amikor a toasztokra került a sor, Mikszáthot mindig én köszöntöttem fel, ez szinte előjogom és specialitásom volt, olyannyira, hogy midőn egy alkalommal farsangot temetni voltunk valahova meghiva és ő akadályozva volt a megjelenésben, levélben kért, hogy mentsem ki a háziasszony előtt távolmaradását és levelét ekként fejezi be:

„Csak egy dolog okoz skrupulust. Ha netán Ön toasztot akarna rám mondani (minthogy tudvalevőleg rajtam tanult toasztozni) ez némileg habozásba ejt, hogy a témáját rontom; de hiszen élünk még mi ezután is."

Mikor képviselő lett, mind ritkábban jött el a Korona kerek asztalához, mert a politika más körökbe vonzotta. Szivesen látott vendég volt ő a különböző politikai szinezetü összejöveteli helyeken, leginkább az Angol királynő-beli keddi vacsorákon, amelyeken *Tisza Kálmán* és az ő szükebb köre szokott megjelenni.

De az irói társaságot egészen nem hanyagolta el; mikor a régi fészek már idegenné vált — uj emberek jöttek lassan a régiek helyére — maga alakitott egy-két ilyen vacsorázó kompániát, más-más estére biztositván magának a rendes társaságot. Az egyikben *Csiky Gergely*, *Bartók Lajos*, *Ábrányi Kornél;* a másikban *Szabó Endre*, *Endrődi Sándor*, *Pósa Lajos*, *Sebők Zsigmond*, *László Mihály*, *Kenedi Géza* és *Kacskovich*

Géza voltak a törzstagok. Ezekhez csatlakozott azután egy gyakran váltakozó kör.

De aki annyira központja minden társaságnak, a végén nem kerülheti el, hogy ne legyen külön asztaltársasága és hozzá való helyisége. Meglett az is. Az István-szálló Mikszáth-szobája. A derék *Gundel* jóvoltából pompás hely. A falakon *Mikszáth* műveiből vett alakok — *Mirkovszky Géza* falfestményei, *Mikszáth* arcképe — az egész szoba szeretettel és izléssel berendezve.

És minő szócsaták viharzottak itt el! Ha *Szilágyi Dezső*-t elfogta vitázó kedve — rendesen ide jött el, kiadta a témát, a vezérszót, amelyről szó legyen, elmondta a maga rendesen merész véleményét és várta, hogy meginduljon a vita. Ha senki sem mert hozzászólani a tárgyhoz és ellenvéleményt mondani — pedig ez volt *Szilágyi* kedvére való, mert akkor lehetett csak disputálni, érveket és ellenérveket felhozni, — akkor *Mikszáth*, ki itt jóformán háziurnak érezte magát, felvette az odadobott keztyüt és vitába szállt a hatalmas *Szilágyi*-val. Ez azután igazán nagy gaudiuma volt a hallgatóságnak. Emlékezetes est mindenkinek.

És minő társaság járt ide! Az összes vezető politikusok, a közélet minden nevezetes alakja. *Tisza Kálmán, Horváth Gyula, Lukács Béla, Klapka György, Kemény János, Radó Kálmán, Darányi Ignác, Bánffy Dezső, Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert, Roszner Ervin, Tisza István, Beöthy Aldzsi, Barcsay Ákos* és *Domokos, Vörös László, gróf Pongrácz Károly, Terényi Lajos, Rosenberg Gyula, dr. Farkas László, Molnár Béla, Kabos Ferenc, Pap Géza, Szily Pongrác, Telegdy József, Kállay Albert, Szemere György, Lehoczky Vilmos, Rudnyánszky Béla, Örley Kálmán, Purgly Sándor, Láng Lajos, Pulszky Ágost, gróf Festetics Andor* és sokan mások. Egyidőben, nagy pártharcok idején, még *Jókai Mór* is.

Ezeknek a Mikszáth-vacsoráknak, főként az István-szállóbelieknek, nagy irodalmi jelentőségük is volt. *Ezek vitték bele az irodalmat a politikai életbe.*

Aki az Istvánba jött, annak otthonosnak kellett lennie az irodalomban, de különösen jól kellett ismernie a Mikszáth-témákat és irásokat.

Ott beszéltek a pribolyi országutról, a fekete kakasról,

a Plutóról, Pali bácsiról, gróf Butlerról, Filcsikről, Mácsikról, Prakovszkiról — szégyen lett volna bárkire nézve, ezeket nem ismerni. Nem jöhetett volna el ujra a Mikszáth-szobába.

Nagy dolog volt ez akkor — a politikát megbarátkoztatni az irodalommal.

Mikor az István főherceg-szállodát beszüntették 1904-ben, megszünt a Mikszáth-szoba is. *Mikszáth* maga parentálta el, valóságos „nekrológot" irt róla a *„Vasárnapi Ujság"*-ban.

Amig lehetett, részt vettem ezeken a különböző összejöveteleken; amikor megházasodni készültem, egy régi igéretet kellett beváltanom. Valami fogadásból kifolyólag azt igértem volt *Mikszáth Kálmán*-nak, hogy oly lakomát rendezünk a tiszteletére, amelynél ő fogja megállapitani a meghivandó vendégek jegyzékét és az elkészitendő ételek sorát. Az irodalminak nevezett vacsorát a Nemzeti Kaszinóban a Palkovics éttermében tartottuk meg.

E vacsora két dolog miatt válik emlitésre méltóvá. Először azért, mert első eset volt nálunk, hogy egy iró tiszteletére kiadója ily ünneplő lakomát adott, másodszor azért, mert az ország nagyhatalmu miniszterelnöke *Tisza Kálmán* megapprehendálta, hogy őt nem hivták meg; meg is üzente ezt fia, *Tisza István* utján. Hiába bizonykodtunk mi, akik a vacsorát rendeztük, *Mikszáth* is, meg én is, hogy nem mertük meghivni a generálist ehhez a „cigánylakomához", — *Tisza Kálmán* azt üzente volt, hogy ahol az irodalom ünnepet ül, ott a miniszterelnöknek is jelen dukál lenni.

Mikszáth olvasmányai.

Mikszáth Kálmán nem igen tudott idegen nyelveket, életrajzirói megemlitik ugyan, hogy szülei német szóra küldték, de sohasem tanulta meg a német nyelvet sem. Olvasmányaiban kizárólag a magyar nyelvre volt utalva és a külföldi irodalomból is csak azt ismerhette meg, ami magyarra le volt forditva. Sajátságos intuicióval kitalálta, hogy mi a neki való olvasmány és még rossz forditásból is meg tudta állapitani, ki a nagy iró. Ellentétben *Jókai*-val, ő szeretett olvasni, leginkább szerette a nagy angol irókat, mert hamarosan rájött, hogy a regény- és mémoire-irodalomban ezek az igaziak, csak azután jönnek a franciák és csak nagysokára a németek.

Az angolok között legtöbbre becsülte *Dickens*-t és *Kipling*-et. Mikor a „*Klasszikus Regénytár*"-t kiadtuk, igéretet tettem neki, hogy a programmon tul is fogunk Dickens-köteteket leforditattni önálló külön kiadásban, ha ő előszót ir a magyar Dickens-kiadáshoz. Erre ő készséggel vállalkozott és maga sürgette folyton az ujabb és ujabb Dickens-kiadásokat. Talán ennek a sürgetésnek is van némi része abban, hogy a „Klasszikus Regénytár" aránylag sok Dickens-müvet ölelt fel. *Dickens* művei közül *Copperfield Dávid* történetét becsülte legtöbbre.

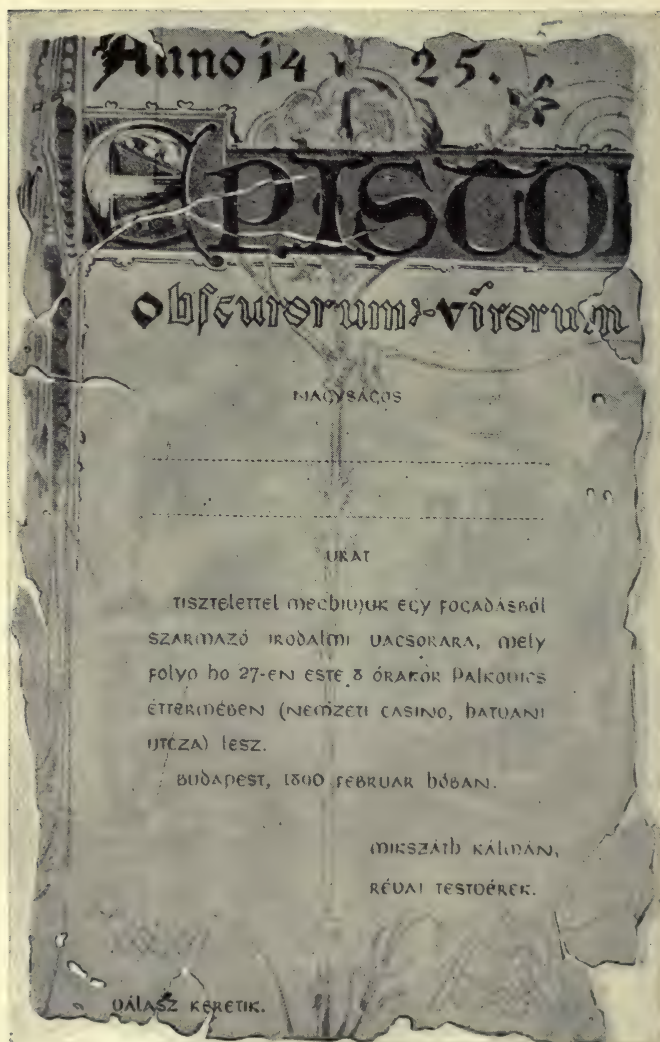
A francia irók közül szerette *Daudet Alfonz*-ot és különösen *Maupassant*-t. Ennek elbeszélései nagy hatással voltak rá. A naturalizmus nem izgatta fel. Nem tulajdonitott neki nagy jelentőséget. Különben is semmiféle irányt nem tartott véglegesnek és nem is tartotta fontosnak, hogy ki milyen csoporthoz csatlakozik, hanem azt, hogyan ir és hogyan tud publikumot hóditani.

Egyszer jelenlétemben szóba került a sokat vitatott *Ady Endre*. Egyik fiatal iró elmondotta neki *Ady* egy novellájának tartalmát és kérte véleményét *Ady*-ról, az ő köréről, a „Nyugatosok"-ról. Mikszáth igen megfontoltan válaszolt. Nem az a fontos — ezek voltak körülbelül szavai — hogy minő témát dolgoznak fel ezek a fiatal irók, sem az, hogy minő eszméket akarnak propagálni irásaikban, fontos az, van-e tehetségük, tudnak-e irni, meg tudják-e fogni a közönséget és meg tudják-e tartani. Ha igen, akkor lesz belőlük valami, ha nem, hiába tülekednek.

Ilyen szempontból nézte az orosz irodalmat is. Fölibe helyezte az összes népszerü iróknak *Dosztojevszkij*-t. Szerette volna minden munkáját elolvasni, de ez nem volt lehetséges, mert akkor még csak a „*Bün és Bünhödés*" volt meg magyar nyelven. Ha irodalomra került a sor, senkiről sem beszélt annyit, mint *Dosztojevszkij*-ről.

Az angol történetirókra én tereltem figyelmét. *Macaulay*-ra és *Carlyle*-ra is. Semmi nagyobb hatással nem volt azután *Mikszáth*-ra, mint ennek a két irónak essay-i és egyéb történeti munkái.

1886-ban rábirtam *Mikszáth*-ot, hogy nézzen kissé körül külföldön is. Eddigelé Magyarországon kivül csak Gleichen-

Anno 14 25.

EPISTOL

obscurorum virorum

NAGYSÁGOS

....

....

UKAT

TISZTELETTEL MEGHÍVJUK EGY FOGADÁSBÓL SZÁRMAZÓ IRODALMI VACSORÁRA, MELY FOLYÓ HÓ 27-EN ESTE 8 ÓRAKOR PALKOVICS ÉTTERMÉBEN (NEMZETI CASINO, HATVANI UTCZA) LESZ.

BUDAPEST, 1890 FEBRUAR HÓBAN.

MIKSZÁTH KÁLMÁN,
RÉVAI TESTVÉREK.

VÁLASZ KÉRETIK.

Meghivó a Mikszáth-lakomára.

„A két koldúsdiák“ cimlapja.

berg fürdőt ismerte, oda el szeretett járogatni. Ezuttal eljött velem Ausztriába, ahol bejártuk a Salzkammergutot, annak szép fürdőhelyeit és városait, azután átmentünk Bajorországba; napokig tartózkodtam vele Münchenben és még egy-két szép helyütt.

Ezen az uton beszéltem neki *Macaulay*-ról, akinek egy essay-kötetét magammal vittem. Rendesen elmondtam neki nappal annak az essaynek a tartalmát, amelyet előtte való este olvastam és ezzel annyira felcsigáztam az érdeklődését, hogy nem hagyott békét, azt kivánta, hogy magyarul olvassam fel neki azt, mert csak ugy ismerkedhetik meg az iróval.

Nem volt könnyü feladat; az angol szöveget magam előtt tartva próbáltam azt ex abrupto magyarra átültetni, ami persze különösen az első időben csak némi bizonytalan dadogás kiséretében sikerült. *Mikszáth* azonban ezzel is meg volt elégedve, sőt jobbnak tartotta az én eleven forditásomat azoknál, amelyeket utóbb meg tudott szerezni. Mindig igértem volt neki, hogy *Macaulay* összes essay-it le fogjuk forditatni arra való forditóval és magyarul kiadjuk. A forditások el is készültek, sajtókészen várják a kiadást, de *Mikszáth* már nem érhette meg ennek a vágyának teljesülését.

Ezen az utazáson sok érdekeset figyelt meg. Egyetmást le is irt „*Utazás a németek között*“ cimü ciklusában. De mivel akkoriban sok baja volt gyomorhurutjával és nem birta el a német kosztot, a harmadik hét végével már türelmetlen lett, mindenképpen haza akart utazni. El is indultam vele és egyfolytában utaztunk Budapestig. A Keleti pályaudvarnál szálltunk le és mielőtt még utját folytatta volna falun lakó családjához, ott a pályaudvari vendéglőben együtt, bucsuzóul meg akartunk ebédelni. Mielőtt az ebédet megrendelhettük volna, arra ment a pincér egy tál párolgó turóscsuszával, *Mikszáth* kiveszi a kezéből a tálat, leteszi maga elé az asztalra és ünnepélyesen felkiált: „Leborulok a nemzet nagysága előtt“. Gyomorhurut ide, gyomorhurut oda, velem együtt kiüritette az egész nagy tálat. A németek gyönge ételeit nem birta bevenni, ezt a nehéz, zsiros ételt elfogyasztotta virtusból, hazafiságtól megilletődötten. Ilyen a magyar ember.

Mikszáth külföldön

De nem csak *Mikszáth* vette észre korának nagy külföldi iróit, hanem a külföld is észrevette *Mikszáth Kálmán*-t, hamarább, mint bármelyik más irónkat. Szinte egyidejüleg azzal, hogy Magyarországon is észrevették. Talán azért volt ez, mert azzal a kis zsánerrel, a rajzzal tünt fel, amely odakünn is népszerü volt. „*A jó palócok*“ és a „*Tót atyafiak*“ egy-egy elbeszélését közölték valamely külföldi lapban, talán legelőször svéd nyelven, ennek hire azután tovább ment és egyszer csak észre lehetett venni, hogy *Mikszáth* a nagy külföldi sajtóban polgárjogot szerzett magának, anélkül, hogy valamit is tett volna ő vagy más ennek érdekében.

A *Mikszáth* itthoni népszerüségének igen nagy előnyére vált ez; a külföldi portéka mindig imponál a magyar embernek; az, hogy *Mikszáth*-ot a külföldi lapok közölni kezdték, itthon is nagy elismerést szerzett neki és ha semmit sem tehettünk akkor annak az érdekében, hogy munkáit eljuttassuk a külföldre, mert hiszen ez magától ment, megtettünk mindent, hogy külföldi hire eljusson Magyarországba. Gyors itthoni népszerüségének talán ez egyik főtényezője volt: a külföldi elismerés helyes adminisztrálása. Tényleg alig van *Mikszáth*-nak szebb elbeszélése, mely ne volna több nyelvre leforditva. A „*Jó palócok*“-nak öt kiadását ösmerjük; le van forditva angolra, franciára, németre, cseh és svéd nyelvre. A „*Tót atyafiak*“ le van forditva német, finn, norvég, tót és cseh nyelvre. Ezeknek a köteteknek egyes elbeszélései azonfelül még jóformán minden egyes európai nyelvre. A „*Szent Péter esernyője*“ le van forditva angol, francia, cseh, holland, német, olasz, román, svéd, lengyel, horvát nyelvre. Franciául és németül kétféle kiadás is jelent meg.

Heinlein István, volt muzeumi bibliografus, egyetemi tanár, 99 oly munkáját sorolja fel *Mikszáth Kálmán*-nak, amelyek egy vagy több idegen nyelvü forditásban megjelentek. Helyesen mondotta *Beöthy Zsolt*, midőn *Mikszáth*-ot ünnepelte, hogy *Mikszáth*-nak köszönhetjük, hogy „kulturánknak legalább egy ágával oly magaslaton lengethetjük győzelmi lobogónkat, honnan az egész művelt világ megláthatja“, mert *Mikszáth*-ot tényleg észrevette, meglátta és méltányolta az egész művelt világ.

Kiadói jogok ég és föld között.

Az a tranzakció, mely az abbamaradt per folytán létrejött a *Légrády Testvérek* céggel, a maga nemében egész különleges interregnumot hozott létre. *Légrádyék* miránk ruházták át a nekik szerződésileg biztositott jogokat. Ehhez képest már most 1906-ig mi voltunk jogositva a *Mikszáth* uj munkáinak kiadására, illetőleg mi gyakorolhattuk a *Légrádyék* jogait. Megállapodásunk *Légrády*-ékkal 1905 julius 30-án kelt, de ennek a jognak gyakorlása egy nagy akadályba ütközött. Kisült utóbb ugyanis, hogy *Mikszáth*-nak a *Franklin-Társulat*-tal van egy szerződése, mely ennek a társaságnak 1902 julius 1-től kezdődőleg biztositja *Mikszáth Kálmán* egész irói működésének kizárólagosságát. Az a sajátságos helyzet állott tehát elő, hogy ha *Mikszáth* munkáiból valamit ki akarunk adni, amihez feltétlenül jogunk van 1906-ig, *Mikszáth* csak az esetre adhat nekünk kéziratot, ha erre a *Franklin-Társulat* beleegyezését előzetesen megkapja, amint ez az alábbiakból ki fog tünni.

A Franklin-szerződésben természetesen gondoskodva van arról is, hogy *Légrádyék* 1905 december 31-ig jogositottak *Mikszáth* műveinek kiadására, de meg van állapitva az is, hogy amennyiben ők ezzel a joggal élni nem kivánnak, akkor elsősorban a *Franklin-Társulat*-ot tartozik a szerző a munkával megkinálni.

„Interregnum"-nak neveztem ezt az állapotot, pedig talán jobb lett volna „ég és föld között lebegés" állapotának nevezni, mert hiszen nyilvánvaló, hogy miután összes Mikszáth-kiadványaikat *Légrádyék* ránk ruházták, ők a kiadás jogával élni nem fognak, ellenben *Mikszáth* elsősorban a *Franklin-Társulat*-ot kényszerülvén megkinálni kéziratával, mi még ezen időn belül sem élhetnénk a ránk ruházott joggal.

Hogy miért kötötte meg *Mikszáth Kálmán* ezt a szerződést a *Franklin-Társulat*-tal, az akkor is talány volt előttem, ma is az. Még rejtélyesebb, hogy miért tartotta szükségesnek már 1902-ben magát arról biztositani, hogy 1906-ban kiadója lesz. Hiszen neki valóban nem kellett aggódnia, hogy kiadó nélkül marad. Ez a Franklin-szerződés bizonyára összefüggésben van az ő akkori ujságirói helyzetével, azzal, hogy körülbelül abban az időtájban a „*Pesti Hirlap*"-ot otthagyván, átment az „*Az Ujság*"-hoz és egyidejüleg főmunkatársa

lett a „*Vasárnapi Ujság*“-nak. Igaz, ebben a szerződésben neki azért, hogy összes irodalmi munkásságát kizárólag a *Franklin-Társulat*-nak fogja szentelni, mérsékelt havi fixum volt megállapitva, viszont igaz az is, hogy a könyvekért fizetendő ivenkénti tiszteletdij kisebb volt, mint aminőt mi annak idején neki felajánlottunk volt.

Mikszáth nekem a *Franklin-Társulat*-tal kötött szerződést később megmutatta, sőt egy másolatát is elhelyezte nálam, hogy elhalálozása esetén ismerjem a helyzetet. Én nem tartottam ildomosnak akkor ezekről hozzá kérdést intézni, különben is post festa történt volna. Gyakorlatilag minket nem is érdekelt a kiadások tekintetében felmerülő probléma, mert hiszen 1905 második felében voltunk, *Mikszáth* összegyüjthette tehát mindazt, amit könyvalakban ki akar adni, egy esztendő mulva átadhatta volna uj kiadójának, a *Franklin-Társulat*-nak és igy mi ezen időben nem is kerültünk volna abba a helyzetbe, hogy Mikszáth-művet kiadjunk. Azonban nem igy történt.

A Jókai-életrajz.

Jókai Mór-t elszólitotta a halál és azok között az intézkedések között, amelyekkel társaságunk *Jókai Mór* iránti kegyeletének kifejezést akart adni, a legelső az volt, hogy gondoskodjunk hozzá méltó életrajzának megirásáról. Tudtuk, hogy ezzel igen nehéz feladatot veszünk magunkra, hiszen egész irodalmunkban az életrajz volt az a műfaj, amelyet legkevésbbé kultiválták iróink. Jóformán egyetlen irodalmi életrajzunk volt: *Gyulai Pál*-nak *Vörösmarty*-életrajza. Nem volt akkoriban *Deák*-nak, *Kossuth*-nak, *Széchenyi*-nek, *Petőfi*-nek méltó életrajza. Éreztük annak a nehézségét, hogy egy körünkből alig távozott nagy ember életrajza azon frissiben megirassék, de nem akartuk, hogy *Jókai* is imént megnevezett nagyjaink sorsára jusson, akikről még ma sem szól hozzájuk méltó életrajzi munka.

Mikor a Jókai-életrajz tervét koncipiáltam, *Mikszáth Kálmán*-ra gondoltam elsősorban. Amióta *Macaulay*-val, *Carlyle*-lal megismerkedett, mindig arról ábrándozott, hogy ilyen biografiai munkát szeretne irni, mert hiszi, hogy az neki sikerülne. Sokat beszéltünk róla, hogy *Deák Ferenc*-ről

irná meg ezt a munkát. *Görgey* is szóba került, de mind egyformán nehéz volt, mert hiányzott a hozzá való anyag és évekig tartó forrástanulmányokra *Mikszáth* nem szentelhette idejét. Ez természetének sem felelt meg, de anyagilag is rendkivül káros lett volna rá nézve.

Jókai most elhalálozván, ő benne is az az eszme kelt életre, hogy voltaképp *Jókai* volna az, akiről ő azt a régen áhitott mestermunkáját megirhatná. Mint iró mindenesetre közelebb is esik hozzá, mint *Deák Ferenc*, vagy *Görgey Arthur*. Sokat érintkezett vele, ismerni véli, gyermekkora óta rajongó tisztelettel viseltetik iránta, a legnagyobbak közé sorolja, mind oly körülmény, amely őt jóformán a Jókai-életrajz megirására predesztinálja.

Hiszen már foglalkozott is evvel a dologgal, sok évvel ezelőtt, amikor *Jókai* életét versekben irta meg a „*Jó könyvek*" cimü népies vállalatba. Ez a verses életrajz tanuságot tesz amellett, minő rajongással irna ő Jókairól. Később is minden alkalmat megragadott, hogy *Jókai* iránti szeretetének és tiszteletének kifejezést adjon, valahányszor alkalom kinálkozott rá, mindig irt róla, beszélt róla és ünnepelte őt. Én emlékeztem rá, minő extázisban volt akkor, amikor a verses füzetét irta meg Jókairól és annak folytatásait nap-nap mellett elhozta és felolvasta nekem. Én biztam benne, hogy a Jókairól szóló életrajzot ő Jókaihoz és magához méltóan meg fogja irni.

Akként alakitottuk a külső körülményeket is, hogy teljes odaadással szentelhesse magát ennek a feladatnak. Oly tiszteletdijat állapitottunk meg ezért a könyvért, amelyhez foghatót nem fizettek akkoriban Magyarországon, 20.000 koronát. Ebből a pénzből épitette fel *Mikszáth* Horpácson lakóházát, melyet az épitési összeg eredetére való tekintettel *Jókai-ház*-nak nevezett el.

Anyagösszehordás.

Mikszáth teljes hévvel feküdt neki ennek a munkának. Mindenfelől összehordta az anyagot, mindennek alaposan utánanézett, elutazott azokra a helyekre, ahol *Jókai* tartózkodott. Komáromban összeköttetésbe lépett azokkal az emberekkel, akiktől becses adatokat remélhetett, különösen a Jókai-család tagjaival; elolvasta a kötetszámra menő

napló-jegyzeteket, amelyeket egyes családtagok szivesek voltak rendelkezésére bocsátani. Szóval a legnagyobb ambicióval fogott hozzá a munkához, mert annak elvállalása után érezte csak voltaképen sulyát annak, minő nagy feladatot vállalt magára. Nagy dolog volt ez, abból a rengeteg anyagból, amit összehordtak az ügy iránt érdeklődők és abból, amit mi az egész Jókai-irodalom összeirásával és összegyüjtésével rendelkezésére adtunk, kiszemelni a jelentékenyt, a jellemzőt, a fontosat, a használhatót és kiselejtezni a jelentéktelent, a feleslegeset, a közömböset, a hitelt nem érdemlőt. Nagy feladat volt ez, különösen olyan embernek, aki ily munkához nem volt szokva. A megirás gyönyörüség volt neki és könnyen ment. De az adatgyüjtő munka rá nézve voltaképen napszámos-munka volt, mégis vállalta, mégis elvégezte, mert csak igy juthatott céljához.

„Bizony sisyphusi munka volt — mondta ő maga — nekem laikusnak. Mert mikor már megirtam egy jó darabot, föl-fölbukkant valami uj adat, mely összes eddigi okoskodásaimat halomra döntötte. Ugy voltam vele, mint a kaláris-füzők, vagy uj fonalat kellett huznom a kalárisokba, vagy uj kalárisokat a fonálra, valahol mindig romlott. Hanem hát sok jó emberem volt, akik mindenben segitettek adattal, jó tanáccsal. Felkotorászták a levéltárakat, beküldtek leveleket, okmányokat, visszaemlékezéseket.

De még ez se lett volna elég. A barátaim segitségével nem mentem volna semmire, éreztem, hogy az ellenségeimet is be kell fogni a munkába.

Ez pedig ugy történt, hogy amelyik fejezetben, vagy életrészletben hézag mutatkozott, ahol homály volt vagy valami ellentmondásszerü látszott és ahol nem éreztem magamat biztosnak, azt leközöltem a lapokban mutatványnak, mire megindultak a cáfolatok, helyreigazitások s mindenféle fajtáju fenekedések, melyektől a csontjaim el nem törtek, hanem ahelyett olyan világosság gyúlt a bizonytalan adatok ködébe, hogy szilárd lépésekkel haladhattam tovább. Szóval a barátaimnál csak az ellenségeim segithettek nagyobb igyekezettel.“

Az olvasó, mikor a kész munka előtte van, el sem tudja képzelni, mennyi utánjárás, mennyi kutatás, mennyi vizsgálódás eredménye az. *Mikszáth Kálmán* két télen át dolgozott ezen

a munkán. Azt irja maga, hogy azért télen, mert csak akkor tud dolgozni, mikor a természet alszik, mikor a természet ébren van, akkor álmodni és politizálni szokott. Mindkét télen át jóformán naponként dél felé bejött hozzánk és átadott valami komissziót. A levelezést ugyanis nem ő maga végezte, mert ez is nagyon akadályozta volna munkájában A mi irodánk végezte helyette ezt a munkát, az fordult levélben mindazokhoz, akiktől valamely felvilágositás kellett volna; sokszor igen jelentéktelen apró dolgokról, sokszor igen fontos dologról kellett tudakozódni.

A Szent Benedek-rend házfőnökségét kellett például megkeresni aziránt, hogy *Jókai* kitől, mikor és mily összegért szerezte meg a balatonfüredi villát és mikor, kinek és mily okokból adott tul rajta. Hiszen ezeket az adatokat a telekkönyvből is meg lehetett volna tudni, azonban mégis a rendhez fordultunk, mert hisz voltaképen nem tisztán a számbeli adatokra van az életrajzirónak szüksége, hanem inkább oly körülményekre, amelyek világot vetnek *Jókai Mór*-nak Balatonfüreden töltött napjaira, amelyek a villavétellel és eladással kétségtelenül összefüggnek.

A Jókai-életrajz egyebek közt magában foglalja Budavár bevételének körülményeit is. Ebben azután oly dolgok fordultak elő, amelyek aggályosak voltak. Meg kellett végre hitelesen állapitani, igaz-e, hogy *Windischgraetz* halomra lövette a pesti házakat és igaz-e, hogy *Görgey* lövette a királyi várlakot, vagy ha nem lövette, felgyult-e és szenvedett-e sérüléseket? Erre a két kérdésre *Görgey Arthur* maga adhatott leghitelesebb felvilágositást. Levéllel őt terhelni nem lehetett, személyesen kellett tőle kérni a választ, amelyet készséggel meg is adott és amely egyik részében teljesen ellenkezett az addig terjesztett hiradásokkal.

Mikszáth természetesen nem közölte *Görgey* válaszát a két kérdésre, mert hiszen őt csak az eredmény érdekelte. Helyénvalónak találom, minthogy ezek a válaszok felette érdekesek, itt közölni az akkor feljegyzett szövegben. Arra a kérdésre, hogy igaz-e, hogy *Windischgraetz* halomra lövette a pesti házakat, *Görgey* a következőket jelentette ki:

„*Windischgraetz* Budavár ostroma idején nem volt a várban, hanem már ki volt üzve az országból. A vár parancsnoka

Hentzi volt, kinek vagy 4000 ember állt rendelkezésére. Mielőtt az ostromot megkezdhettem volna — ugymond *Görgey* — felhivást intéztem *Hentzihez,* hogy adja meg magát, amely esetben szabad elvonulást biztositok neki és seregének. Ha nem adja meg magát és a harcot kivánja, akkor is tisztességes kapitulációt biztositok neki, ha Pestet nem löveti és a Lánchidat nem bántja.

Hentzi azonban *Jellasich* részéről biztositást kapván arról, hogy idejekorán felmentő csapatok fognak rendelkezésére állani, azt határozta, hogy a várat fel nem adja, kiméletet nem gyakorol, hanem minden lövést, amely a várra történik, huszszorosan viszonoz és pedig Pestre és a Lánchidra.

Én ennek folytán megüzentem *Hentzinek,* hogy amennyiben azt a fenyegetését, hogy Pestet halomra löveti és a Lánchidat felrobbantja, beváltja, kard élére hányom őt és embereit. Ki is adtam a parancsot, hogy foglyot ejteni nem szabad, hanem kard élére kell hányni mindenkit.

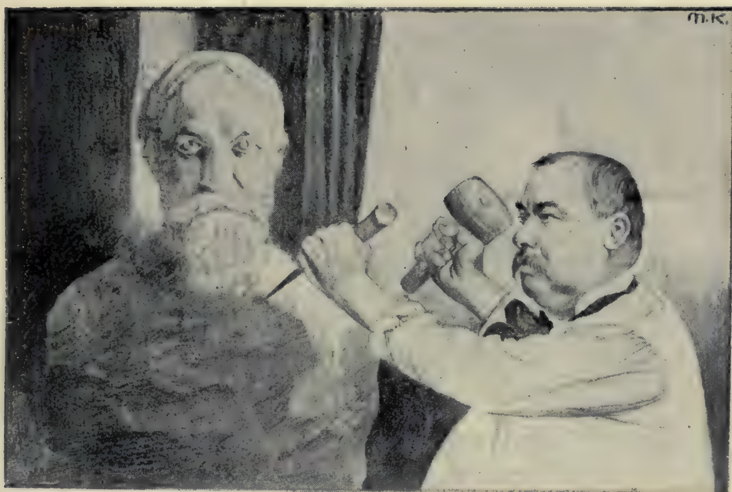
Pest házai tényleg halomra lövettek, de nem *Windischgraetz,* hanem *Hentzi* által. Mindez okmányszerüleg meg van *„Mein Leben und Wirken in Ungarn"* cimü művemben, melynek a tiszta igazságon alapuló adatait senkisem cáfolta meg."

Ellenben a másik kérdésre, hogy igaz-e, hogy *Görgey Arthur* lövette a királyi várlakot, ezt válaszolta:

„Az, hogy én a várlakot lövettem volna, legenda, mely *Kossuthnétól* ered, aki abban a hitben volt, hogy én a várlakot azért lövettem, hogy ő bele ne költözhessék.

Az tény, hogy a királyi várlak kigyulladt. Kigyulladt pedig kartács-lövéstől, amely véletlenül érte a várat. Arra, hogy a várat fel kell gyujtani, én parancsot nem adtam. A Gellért-hegyen volt csillagvizsgáló mellett volt felállitva egy ágyuüteg. Ennek az ágyuütegnek lövésétől gyulladt ki a várlak, aminthogy kigyulladtak egyéb házak is. Ez elkerülhető nem volt, de — mint emlitettem — arra, hogy a várlakot fel kell gyujtani, parancsot nem adtam."

Ami összeköttetés csak volt, mind felhasználtuk az adatok érdekében. Egy napon azzal állit be *Mikszáth,* hogy sehogysem tudja megállapitani *Laborfalvy Róza* születési évét. Nincs ennél könnyebb, mondom én, kiküldök valakit a kerepesi temetőbe, megnézzük a sirkövén. De hát a sirkövén nem volt kiirva a születési éve, akkor azután *Lévay József-*

Mikszáth Jókai szobrát faragja.

Mühlbeck Károly tréfás rajza.

Jókai élete nyugodtabb irányba terelődött a kibékűléssel ~~és a pénzösszeggel, mely a hitelezők zaklatásaitól megmentette legalább egy időre, lelke visszanyerte egyensúlyát, nagyobb kedvvel látott az irodalom műveléséhez~~. Mert

Elsőben Károlynak: a) A Komáromi ingatlan javak átadattak 4000 pfrtban. b) A banai ingatlan javak becsárának ²/₃ része 1500 pfrtban. c) A nyéki és pettendi javak becsárából 4200 frt. pp. d) Az ingóságokból átvett becsár szerint 7577.36²/₃ kr., melyekkel osztályrésze ki lett elégitve, u. m. 10457 frt. 36²/₃ kr. *Másodszor Eszter, Vály Ferenczné* általvette: a) A gyallai tagositott ingatlan javakat 4000 pfrtban. b) A banai ingatlan javak becsárának ¹/₃ részét, 750 pfrt. c) A nyéki és pettendi ingatlan javak becsárából 2042 frt. 23¹/₃ kr. d) Kész tőkepénzben 3200 frt. e) Az ingóságokból becsár szerint 465 frt. 13¹/₃ kr. E szerint Eszter illetőségére nézve 10457 frt. 36²/₃ kr. szinte kielégittetett. *Harmadszor Móric* illetőségébe kapta: a) A nyéki és pettendi ingatlan javak becsárának még fenmaradott részét, u. m. 9457 p. 36²/₃ kr. b) A gárdonyi ingatlan javakat becsár szerint 800 frt, c) és az ingóságokból becsár szerint, mely öszlet egybevéve tészen 10457 frt. 36 kr. és igy Móricz osztályrésze szinte kielégittetett. Azonban kedves anyánk a komáromi ingatlan javaknak, mint boldogult édes atyánkkal való köz szerzeményének és a banai ősi birtokának haszonvételét magának holta napjáig fentartotta. Ekképen mindegyikünk az ő osztályrészét, úgymint tizezernégyszázötvenhét forint harminchat és kétharmadrész krajcárt ezüstpénzben a fenn elősorolt realitásokban hiány nélkül kezéhez vevén, ezen atyafiságos osztály szerint ki vagyunk elégitve. Magvaszakadás esetére azonban az oldalágas örökösödést, ezen osztályrészünk erejéig költsönösen fentartjuk és kikötjük, megjegyezvén különösen, hogy mivel Móric öcsénknek ez idő szerint gyermekei nincsenek, ugyanazért, ha felesége özvegyen találna maradni, ezen osztályrésze biztosittatván, annak haszonvételét élvezheti addig, mig férjének nevét viselni fogja. Mely osztályunkat minden pontjaiban elfogadván, annak hitelére ezen osztálylevelünket saját aláirásunkkal és szokott pecsétünkkel megerősitve, három példányban kiadtuk. Költ Komáromban, September 12-én 1850. Esztendőben. Ásvay Jókay Károly s. k. (P. h.) Ásvay Jókay Eszter Vály Ferencné s. k. (P. h.), Ásvay Jókay Móric s. k. (P. h.).

A Jókai-életrajz korrekturájának egy oldala

hez fordultunk Miskolcra azzal a kéréssel, hogy a miskolci anyakönyvben puhatoltassa ki *Jókainé* születési évét.

Abban az esztendőben a vacsorálások tisztára a *Jókai* életrajzának voltak szentelve. Minden estére más-más valakit hivott meg *Mikszáth* vacsorára azok közül, akik *Jókai*-val sürübben érintkeztek, akiktől jellemző adatokat remélhetett, vagy akiknek megbizásokat adhatott, hogy ilyen vagy olyan adatoknak járjanak utána. Nagy segitségünkre volt ebben a dologban az örökké fürge és örökké szolgálatra kész *Nagy Miklós.*

A próbakiadás.

A Jókai-életrajz megirása más tekintetben is teljesen különbözött *Mikszáth* eddigi irási rendszerétől. Ez volt az első munka életében, amely nem jelent meg az ujságban, amelyet nem adhatott ki folytatásokban, amelyért nem jelentkezhetett esténként a legfélelmetesebb kézirat-bevasaló, a szedőgyerek. Ezt a munkáját ugy kellett megirnia *Mikszáth*-nak, hogy a kézirat majd csak akkor kerül nyomdába, mikor a mű teljesen készen lesz. Néhány mutatványt ugyan közölt egyik-másik lapban, de ezek is a kevésbbé fontosak közül valók voltak. Minthogy azonban *Mikszáth* hozzászokott ahhoz egész életén át, hogy amit ma megirt, azt holnap már olvassák és ahhoz holnap hozzászóljanak, a Jókai-életrajznál ezt a nyilvánosságot akként pótolta, hogy naponként eljött hozzánk és felolvasta többünk előtt az előtte való nap megirt penzumot. Ezzel megint mi jutottunk a maga nemében páratlan élvezethez. Hosszu időn át ennek a munkának büvkörében éltünk.

Mikor a mű, eléggé gyorsan, teljesen elkészült, sajtó alá adtuk és végleges kinyomatása előtt u. n. próbakiadást rendeztünk. Körülbelül 30 példányt nyomattunk ki összesen, nagy, széles margóju papirosra. Ezek a példányok kézirat gyanánt voltak kinyomatva abból a célból, hogy azok, akik *Jókai Mór* élete körülményei iránt tájékozva vannak, átnézhessék ezt a kéziratot és figyelmeztethessék a szerzőt esetleg egyes tévedésekre. Azzal a kéréssel küldtük szét ezeket a példányokat az illetőknek, hogy a margóra tegyék meg bárminemü megjegyzéseiket és e tekintetben ne legyenek szégyenlősek, ne feszélyeztessék magukat semmiféle szempont által. Minthogy a

szerző irói ambiciójának egész teljességében a nagy költőhöz méltó művet óhajt adni, annak, főként adatai tekintetében, tévedésektől annyira mentnek kell lennie, amennyire ezt a kortársak visszaemlékezései lehetővé teszik. Ennek a kivánatos célnak megvalósitásához mindenkinek hozzá kell járulnia.

Hozzá is járult mindenki; igen értékes helyreigazitásokat és uj adatokat közöltek ezen az uton *Fészty Árpád*, *Peti Mária*, *Hegedüs Sándor* és neje *Jókai Jolán*, *Ihász Lajos*, Jókai rokonai. Azután a komáromi *Tuba János*, a *Jókai*-bibliografus *Szinnyei József*, a Jókai-életrajziró *Szabó László*, továbbá *Keszler József*, *Alexander Bernát*, *Nagy Miklós*, *Voinovich Géza*, *Rubinyi Mózes*. Végül a legértékesebb javitásokat eszközölte *Beöthy Zsolt* és — *Gyulai Pál*. Különösen kedvesek voltak ez utóbbinak megjegyzései. Egy helyütt egy Jókai-regényről szólva, azt jegyzi meg *Mikszáth:* „Bizony nehéz jó regényt irni". Erre odajegyezte *Gyulai Pál* a margóra: „Még nehezebb jó életrajzot irni." Ebben kritikai évődés, incselkedés volt és talán dicséret is.

Egyébként maga *Mikszáth Kálmán* ezekről a marginális megjegyzésekről „*A tökéletes könyv*" cimen levelet irt a „*Vasárnapi Ujság*" szerkesztőjéhez. Ebben megirja, hogy a Jókaiéletrajz kézirati próbakötetei most a tél elején kezdenek viszszaszállingózni és olyan érdeklődéssel várja őket, mint Noé a szétküldött galambjait. Tréfálkozva ir arról, hogy minden megjegyzést tekintetbe vesz és a szerint igazitja helyre az illető mondatot. De hát az egyik ezt kifogásolja, a másik amazt és ha mindegyiket követi, akkor a végén nem marad meg belőle semmi. A visszaérkezett próbapéldányok között — irja — utolsónak kapta meg *Fesztty Róza* példányát levél kiséretében, amelyben azt mondja a többi között: „Ezt tartom a maga legtökéletesebb munkájának". *Mikszáth* már most szinte önmagát figurázza ki, azt mondván, hogy mire az utolsó példány adatait és helyreigazitásait is mobilizálja, az egész könyvből egyetlen sor sem fog megmaradni: „Ime hát ez volna az én legtökéletesebb könyvem." A tréfás levelet ekként fejezi be:

„Itt állok tisztelt Barátaim a romokon. A margókról felszippantott jegyzetek fülembe dongnak, mint egy méhraj, melyet fel kell szedni és egyetlen köpübe rakni. Éjjel-nappal ezt csinálom

és nem kezdhetek e percben másba, mert ha e méhek szétröpködnek a fejemből, soha semmi hatalom azokat össze nem fogdossa."

Mikor végre elkészült ezzel az ő legnehezebb munkájával, a felszippantott jegyzetek feldolgozásával, akkor a kész könyvet a következő sorokkal küldte el hozzám:

Kedves Atyus!

Hát végre itt a könyv, mint a Kel szerelmed vőlegénye; ő nagy dolgoztam rajta s soha többé nem bírnám meg ismételni. Ha lehet küldd el mingyárt a nyomdába s rendeld el hogy szedjenek vele! Igaz barátod

Mk

A nagy szenzáció.

Az annyi gonddal elkészült könyv végre 1906 december havában megjelenhetett.

Bár sokan tudtak előzetesen róla, mégis a szenzáció erejével hatott. Oly országos érdeklődést keltett, aminőre irodalmunkban talán *Arany János „Toldi szerelmé"*-nek megjelenése óta, tehát több mint harminc esztendő óta nem volt példa.

A közönség és a kritika nagy elismeréssel fogadta a munkát, de voltak különvélemények is, sőt emelkedtek erősen gáncsoló hangok is.

Általában elismerték, hogy a költő életét és korát, őt magát és a vele két évtizeden át szerepelt személyiségeket rendkivül éles világitásban mutatja be, hogy egész ambiciójával törekedett arra, hogy méltó képét adja a mi nagy Jókainknak, hogy a nagyszerü korképben a mult század minden szellemi és társadalmi áramlata ott hullámzik előttünk s a háttérből szilárdan válik ki a költő életnagyságu alakja. Kiemelték, hogy ez egy jelentékeny iró véleménye egy nagy lángelméről, hogy igy csak egy nagy magyar iró beszélhet egy másik nagy magyar iróról — de voltak olyanok is, akik a feladatot megoldhatatlannak mondották, mert Jókairól ma még nem lehet életrajzot irni

és hogy *Mikszáth* ezt a lehetetlennek látszó feladatot Kolumbuszi egyszerüséggel akként oldotta meg, hogy regényt irt Jókai életéről . . .

Voltak, akik lelkesen vallották, hogy ebben a munkában a kongeniális *Mikszáth* ércnél és márványnál becsesebb emléket állitott Jókainak és hogy ennél pompásabb irodalmi alkotás évek óta nem jelent meg a könyvpiacon, de voltak, akik megharagudtak *Mikszáth*-ra, amiért Jókait több helyütt gyönge embernek mutatta be, némelyik munkáját erősen megkritizálta és voltak, akik még a kiadót is támadták azért, amiért egy *Jókai* ünneplésére szánt munkának — ezt a művet adta ki.

Voltak, akik készségesen elismerték, hogy *Mikszáth* alapos készültséggel fogott a munkához és történetirói komolysággal törekedett feladatát megoldani, az igazságot kikutatni és megállapitani, de voltak, akik néhány jelentéktelen tévedésért és némely dolognak az övéktől eltérő felfogásáért a munkát leszólták és irodalmi értékét kétségbe vonták. Talán sohasem hullámzottak annyira vélemények és ellenvélemények, mint e körül a könyv körül. Mégis az elismerő, dicsérő, sőt rajongó vélemények voltak tulnyomó többségben.

A probléma, amely körül a legélénkebb vita folyt, különben elég érdekes volt: melyik az igazibb történetirás: a késő utódé-e, vagy a mai szemlélőé?

Az egyik oldalon azt mondták: aki benne él az eseményekben, az nem lehet azok hűséges leirója. Hiszen saját szemével csak a maga dolgát és a legszükebb környezetét látja; nem láthatja világosan az események hatását az intézményekre, az emberekre, a korra.

A másik oldalon viszont azzal érveltek, hogy a jövő históriikusa is csak a kortársak feljegyzéseiből irhatja meg egy korszaknak, egy osztálynak, egy embernek életét. Ez a feljegyzés tehát akkor is értékes, ha hézagos — mert megbecsülhetetlen anyagot szolgáltat a jövőnek.

De akik tárgyilagosan beszéltek és irtak erről a dologról, azok megengedték, hogy lehet a felől vitatkozni, vajjon nem korai-e már most beállitani *Jókai*-t a maga irodalomtörténeti helyére, vajjon az, hogy még tegnap itt járt köztünk, nem zavarja-e a mi tisztánlátásunkat, nem tesz-e elfogulttá vele szemben — de ezek is ugy vélekedtek, hogy örök kár lett

volna, ha egy olyan nagy irói kortárs, mint *Mikszáth* volt, nem rögziti meg a *Jókai* egyéniségét ugy, ahogy ő látta — elevenen és természetesen, az íróasztalnál, a baráti körben, a családi életben, a parlamentben, a tarokk-kompániában, a munkában, a szórakozásban és a közéletben.

Hiszen lesznek bizonyára majd később, akik *Jókai*-ról kitünő életrajzi műveket fognak irni, egészen más szempontokból és egészen más módon — de ezek mellett is mindig meg fog maradni nagy értéke annak a szines és eleven könyvnek, amelyben a *Jókai* nagy kortársa a maga egész egyéni sajátosságát kifejezésre juttatta.

A leggyakoribb és látszatra legindokoltabb kifogás a *Mikszáth* beállitása ellen az volt, hogy tulságosan láthatóvá tette *Jókai* emberi gyengeségeit. Még *Gyulai Pál* is ezt kifogásolta, persze azért, hogy viszont azt mondhassa, hogy mint irót nagyobbnak festette, mint ahogy megérdemelte.

Erre a vádra, ugy hiszem, legjobban megfelelt egy igen okos és művelt asszony, *Jókai*-nak személyes ismerőse, családjának bizalmas barátja és a költő nagy tisztelője. Egy éppen nem nyilvánosságra szánt magánlevélben irja a következőket:

„Én mint Jókainak feltétlen imádója, aki emberi hibáin keresztül is megláttam benne a félistent, azt szeretném, ha néhol, ott ahol a szerző a Jókai emberi és államférfiui gyöngéit megemliti, nagyobb és mélyebb belátások nyilnának egy nem ezen a földön élő lélek perspektiváiba. De ez, azt hiszem, nem egyéb, mint egy asszonyi lélek szentimentalizmusa . . .

Beállitani egy kortársunkat, bármily nagy volt is, mint *abszolut félistent*, a mai szkeptikus világban lehetetlen. Itt élnek körülöttünk azok, akik a Jókai politikai és emberi pályafutását a szemük előtt látták lefolyni, és akik kézzelfogható dolgok és látszatok után itélik meg a nagy embert és nem vesznek maguknak annyi fáradságot, hogy meg akarják érteni cselekedeteinek inditó okait. Én szerintem a mai világban okosabb az emberek kiváncsiságára és hitetlenségére számitani, mint a naivitásukra . . .“

Ilyen okos és hüvös gondolatokat váltott ki ez a csodálatos könyv egy gyenge, szentimentális asszonyból.

Egy erős és reálista férfi-iró ellenben, kritikus elme és

szigoru szemlélő, az erős hatásról, amelyet a mű rá gyakorolt, nem tud beszámolni, csak úgy, ha maga is költővé válik:

„Ki mer itélni, amikor gyenge kezéből leteszi ezt a két nagy könyvet, amit Mikszáth Kálmán irt Jókai Mórról? Én csak rajongani tudok, bámulni és olvasni. Igen: olvasni és egyre olvasni . . . Ha az ember még egyszer husz éves lehetne, bátor és szókimondó . . .

Ha nem volna olyan becstelen dolog mifelénk a föltétlen hódolat, akkor én most, ebben a percben leirnám a vakmerőnek tetsző mondást, hogy a maga fajtájában ez a legtökéletesebb könyv, amit valaha magyarul megirtak.

Micsoda gazdagság, micsoda pompa. Mennyi kincs. Nem is könyvet olvasok, meseországban járok. Tündéri kert, fejedelmi palota. Amin járok, ez nem szőnyeg, se nem lágy homok, hanem csupa virág. Hogy ilyen szép virágok is vannak a világon? Máshol és máskor még soha sem nyiltak. Mindeniknek ezer illata van és ezer szine. És mosolyogni is tudnak ezek a virágok, s beszélgetni, finom csengetyüszóval muzsikálnak és nevetgélnek. Milyen különös kert ez."

A közjogi regény.

Az interregnumban *Mikszáth* még egy uj munka tervével állott elő. Ki akarta adni „in politicis" irt cikkeit, amelyekbe szépirodalmi elementumok is voltak vegyitve. Nagy anyag gyült össze, de ő igen szigoruan rostálta meg; a végén mégis csak két kötet lett belőle. „*Kortársaim*" cim alatt jelent meg.

De nekem is volt egy tervem, melyről szerettem volna, ha *Mikszáth* megvalósitja. Egy közjogi regény megirására gondoltam.

Mikor Londonban jártam és *Jarrold* angol kiadóval, akit a Jókai-forditások révén már ismerünk, arról az örök témáról beszélgettem, melyről mindig szó esik, ha magyar ember külföldivel összekerül, — ő penditette meg azt az eszmét, hogy jó volna az angol közönséget a mi közjogi és politikai helyzetünk nehéz és bonyolult kérdésével megismertetni. Azon a módon, ahogy azt az angol átlagközönség megszokta és szereti. Oly regény segitségével, mely szórakoztató és tanulságos. Az angol, mondja *Jarrold*, a legelvontabb kérdésekkel is igy szeret megismerkedni.

A magyar közjog kérdése különben is aktuálissá vált egy nagy tanulmány folytán, mely akkor jelent meg *gróf Apponyi Albert* tollából egy igen előkelő angol folyóiratban.

Én megigértem *Jarrold*-nak, hogy törekedni fogok ily regény megirására rábirni egy erre alkalmas magyar irót, lehetőleg ugyanazt, akinek munkáját, *„Szent Péter esernyőjé"*-t ugyancsak ő adta ki angol nyelven.

Közöltem *Jarrold*-dal való megbeszélésünket *Győry Ilonával* is, aki minden magyar ügynek valóságos nagykövete volt Londonban. Ezt a regényt különben neki kellett volna angolra forditania.

Hazajövet előadtam tervünket *Mikszáth Kálmán*-nak, akinek tetszett a gondolat, hogy most közvetlenül az angol közönség részére lenne alkalma irni és megigérte, hogy foglalkozni fog a dologgal, majd kikombinálja, hogy lehetne megcsinálni.

De *Győry Ilona* is beszélt odakünn erről a tervről, mert egyszer csak azt közli velem, hogy *Heinemann* angol kiadó szivesen kiadna olyan tárgyu regényt, mint aminőről köztünk szó volt, ha kaphatna ilyet. A regényben kellene, hogy legyen politika, társadalmi élet, udvari levegő, magyarázat Ausztria és Magyarország viszonyairól.

Már most egyszerre két kiadó is vállalkozik erre a dologra. Hisz ez pompás! Ezt az alkalmat meg kell ragadni. Siettem is értesiteni *Győry Ilonát*, hogy többekkel beszéltem ennek a külföldet érdeklő magyar tárgyu regénynek megirásáról és itt általában az a nézet uralkodik, hogy ily mű megirására, miután *Mikszáth* már *Jarrold*-nak van lekötve, leginkább *Kóbor Tamás* lenne alkalmas.

Kóbor Tamás nem vállalta a feladatot; *Mikszáth* mindjobban megbarátkozott a tervvel. Mikor *Győry Ilona* 1905 karácsony táján hazalátogatott, felkereste *Mikszáth*-ot is és behatóan megbeszélte vele a regény dolgát, forditását és egyebeket. *Mikszáth* a dolgot oly fontosnak tartotta, hogy az ő hires Almanach-előszavai témájául 1905-ben ezt dolgozta fel — és azt inditványozta, hogy az irók ezentul közjogunk köréből meritsék néha a regény- és novellatémákat.

Ő maga hozzá is fogott ennek a nehéz feladatnak megoldásához röviddel a Jókai-biografia közrebocsátása után, de csak az elejét irta meg. A mű cime: *„Az amerikai menyecske"*.

Ez az egy befejezetlen munkája maradt fenn. Ebben is szerencséje volt. Hiszen a közös-ügyes közjogi regény ma már anakronizmus, teljesen felesleges, idejét mult csodabogár volna. Kommentárt kellene hozzá irni és megmagyarázni a külföldnek azt a csodát, hogy két ország, melyről mindig az volt a hiedelem, hogy egymásra vannak utalva — csak ugy tud egymástól független élethez jutni, hogyha mind a kettő elpusztul, tönkremegy.

Ha *Mikszáth* ma élne — bizonyára és joggal mondaná: Mégis csak okosabb volt nem sietni vele.

Érdekes és még ma is aktuális és tanulságos, amit *Győry Ilona* ez alkalommal a magyar irodalom angolországi ismertetése tárgyában ir:

„Olyan irókat, mint pl. *Ambrus Zoltán* és még néhány, kellene valamelyik jobb folyóiratban kezdetben bemutatni s azután folytatni. Nálunk az a baj, hogy tulságos, szinte kuriozitásszámba menő speciális magyar dolgokat forditanak először és azt a nehezen mozduló angol közönség nem mindjárt veszi be. Ha mi is angolból mindjárt először, teszem azt, egy cornwallisi érthetetlen tájszólásban irt dolgot kapnánk!?...“

Rubinyi könyve.

Azon a ponton voltunk, hogy befejezzük a gyüjteményes kiadást. Hiszen minden ki volt már adva, amit *Légrádyék*tól és az ő utjukon átvettünk, megjelent benne a Jókai-biografia, előkészületben volt a „*Kortársak*“ két kötete, — most már semmi sem volt hátra, mert hiszen az ezután megirandók a szerződés értelmében már a *Franklin-Társulat*-ot illetik.

De még mielőtt kiadásunk ebbe a stádiumba jutott, egy ismert nevü fiatal magyar tudós, *Rubinyi Mózes dr.* sajátszerü ajánlattal keresett fel. Azzal, hogy ő készit egy *Mikszáth-szótárt.* Ki is fejtette előttem, hogy az uj magyar irodalom munkásai között senki sincs, kinek *Jókain* kivül köznyelvünk fejlődésére olyan nagy hatása volna, mint *Mikszáth Kálmán*-nak. Stilusával iskolát teremtett, fordulatait mindenki utánozza, aki ma ir Magyarországon. De nyelvi hatása ezekben éppen nem merül ki. Amivel elragad, meghat, vagy mosolyra kelt, az az ő kimerithetetlen, egyéni természetü *szókincse.*

Ennek a nagy szókincsnek szótárszerü feldolgozása,

Mikszáth nyelvi egyéniségének, valamint egyéni stilusának jellemzése gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt szép feladat volna és ha mi a terv kivitelével megbiznók, ő, *Rubinyi* lelkiismeretes munkával a bizalomra érdemesnek mutatkoznék.

Nekem tetszett a vállalkozó szellemü fiatal tudós önérzetes önbizalommal előadott terve és bár tisztában voltam azzal, hogy az általa gondolt 5—6 iven alig lehet a tervet megvalósitani — megbiztam a szótár megszerkesztésével és rendelkezésére bocsátottam az összes szükséges anyagot.

A feladat nagyobb volt, mint aminőnek a szerző eleinte látta. Munkaközben nőtt meg nagyobbá. Minél jobban elmerült *Mikszáth* munkáiba, annál nagyobbra nőtt megfigyeléseinek, szempontjainak száma.

Most már nem akarta beérni azzal, hogy száraz szótárt adjon, hanem emellett *Mikszáth* elbeszéléseit jellemző leiró természetét szerette volna adatokkal jellemezni és ezzel az ő hatását és ennek a hatásnak nagy jövőjét igazán megvilágitani. Én bátoritottam a szerzőt, hogy abban az irányban terjessze ki munkáját, amelyben azután önálló fejezetekben ismerteti *Mikszáth* ritmusát, fordulatait, rövid mondatait, ismétléseit és jellemzésének stiláris eszközeit. De még egy nagy nehézség merült fel munkaközben, amelyre a szerző nem volt elkészülve. Közbejött a Légrády-tranzakció és a Mikszáth-munkák általunk létesitett uj kiadásai. Az vált ennekfolytán szükségessé, hogy a szótárbeli hivatkozások már most az uj kiadások, az egyöntetü gyüjteményes kiadások kötetszámait és lapszámait tüntessék fel. Jóformán az egész munkát át kellett dolgoznia ebből a szempontból. Igy történt, hogy a mű csak későbbre készült el. Jubiláris munka lett belőle, mert tényleg a jubileum előestéjén adtuk ki, mint első ünnepi kiadványt. A Mikszáth-irodalom egyik legbecsesebb munkája lett és az is fog maradni.

Ezzel a Rubinyi-féle kötettel befejeztük a *Mikszáth* összegyüjtött munkáit, mintegy zárkövét tettük le a 34 kötetre felszaporodott tekintélyes gyüjteménynek. Soha sem gondoltuk, hogy mi még valaha kiadói minőségben összekerülünk *Mikszáth*-tal, aki nagy okossága mellett sehogy sem birta felfogni azt, hogy minő nagy értékü az iróra,

ha egyetlen kiadója van, aki teljesen azonositja magát az iró érdekeivel és aki csak monopolisztikus helyzetben teheti meg az irónak anyagi és erkölcsi tekintetben azokat a szolgálatokat, melyekre az joggal számit.

Az „Országos Hirlap."

Mikszáth Kálmán lapot akart alapitani. Ez volt fővágya; évekig erről ábrándozott; nem tartotta teljesnek a politikus és az iró életét, ha nem rendelkezik saját külön organummal.

Különben is a hatalmat tartotta a legfőbb dolognak, amire az embernek érdemes vágyódni. Neki, aki a legnagyobb tehetség birtokában volt, nem igen imponált más tehetség, de imponált a hatalom, imponált az erős ember, aki a hatalmat gyakorolja. Igy a magyar politikában *Tisza Kálmán* és *báró Bánffy Dezső.* Ez utóbbit különösen egy szellemes aperçujéért becsülte. Mikor szóba került valami hatalmi visszaélés, ezt mondotta *Bánffy:* „Mire való volna a hatalom, ha nem lehetne visszaélni vele?" E mondásban ugyan több az esprit, mint az igazság, de *Mikszáth*-nak az tetszett benne, hogy erős hatalmi érzést fejezett ki.

A modern hatalmi eszközök között az ujságot tartotta a legfőbbnek, minden emberi hatalom forrásának és főeszközének. A lapvezér hatalmát többre becsülte, mint a hadvezérét, nagyobbra tartotta hatalmi körét és befolyását. A modern korban az ujság ad erőt a közélet emberének, ezzel uralkodik a szellemeken és a szellemi hatalom ma erősebb, mint a fegyveré. Bárcsak az ő korabeli magyar államférfiak is ezen a nézeten lettek volna, talán nem jutottunk volna el idáig. De egyiknek sem volt érzéke a sajtó hatalma iránt, egyik sem tudta felfogni, hogy az minő áldást tud terjeszteni és minő rombolást tud véghezvinni, a szerint, amint jó kézben vagy rossz kézben van, a szerint, amint épitő vagy destruktiv irányban használják fel.

Mikszáth Kálmán-t fellelkesitette az a gondolat, hogy neki saját lapja legyen. Képviselőtársai között sok barátja volt, nagy körben jelentékeny befolyásra tett szert, ebben a körben folyton erről a gondolatáról, erről a vágyáról beszélt és itt állandóan biztatták is, hogy valósitsa meg. Csakhogy ez nem olyan könnyü ám! Lapalapitáshoz sok pénz kell, még a soknál is több. Akadt egy jóbarát, aki erről is gondoskodott.

Szentmártoni Radó Kálmán egy aláirási iven összehozta Mikszáthnak mintegy 45 hivét. Mindegyik kötelezettséget vállalt arra, hogy 5000 forinttal alapitó részesévé válik egy *Mikszáth Kálmán* által megalapitandó és szerkesztendő napilapnak. Egész csinos összeg volt, majdnem félmillió korona. Mikor igy papiron együtt volt az összeg, felkeresett engem *Mikszáth* azzal, hogy intézetünk is vegyen részt lapja alapitásában. Én a felszólitást elháritottam, mert az volt akkor a véleményem, hogy kiadónak csak ártalmára lehet, ha lapnál vállal részesedést, pláne olyannál, amely a létező lapokkal a versenyt felvenni indul meg. A kiadó rá van utalva az összes lapok jóindulatára, nem tanácsos rá nézve egyetlen lapnál érdekeltséget vállalni.

Mikszáth belátta, hogy érvelésem helyes; de mindenképpen azon fáradozott, hogy saját személyemben álljak mellé és legyek segitségére ebben a dologban. Erre sem volt hajlandóságom, féltem attól a sokfejü társaságtól, mely majd a lap vitelére és kezelésére nézve is igyekszik befolyását érvényesiteni és féltem attól, hogy végül mégis csak engem fog terhelni az ódium, ha a dolog nem talál sikerülni, mert hiszen én volnék a szakember. *Mikszáth* nagy energiát fejtett ki közremüködésem megnyerése végett, legközelebbi hozzámtartozóimat is felkérte, hogy birjanak rá a lapvállalatban való közreműködésre. Mindennemü igértekkel törekedett aggályaimat eloszlatni, az egész intézkedési jogot, az ügyvitel irányitását mind rám akarta bizni, de én szilárdul tartottam magam, semmiféle csábitásnak nem engedtem. Nem akartam kockára tenni hosszu éveken át nehezen megszerzett kiadói reputációmat. Attól tartottam, hogy ez a lapvállalkozás, melyben annyi heterogén érdekü és felfogásu ember vesz részt, nem fogja tudni felvenni a versenyt a már meglevő, egységesen és kitünően vezetett, virágzó lapvállalatokkal.

Akkor azután előállott *Mikszáth* a nagy ágyuval. Régi barátságunkra való hivatkozással egyenesen követelte tőlem, hogy cserben ne hagyjam, álljak mellé, segitsem őt ebben a dologban, amelytől visszalépni már nem tud, de amelyet, mint mondotta, keresztülvinni sem képes nélkülem. Ő maga a lapkiadási ügyekhez nem ért, őt jobbról is, balról is meg fogják csalni és lopni. Most már benne van a dologban, nagy felelős-

ség terheli barátaival szemben, nagy kudarc volna rá nézve a nyilvánosság előtt, ha vissza kellene lépnie, mert már minden hidat elégetett maga mögött. Barátságomtól elvárja, hogy meghozzam neki azt az áldozatot, hogy az ő lapvállalata ügyét kezembe veszem és megvalósitom. Ennek az argumentumnak nem lehetett ellenállni. Igy kerültem én az „*Országos Hirlap*“ érdekkörébe mindjárt az elején, de nem elég korán ahhoz, hogy már nagy, sarkalatos hibák elkövetését megakadályozhattam volna.

Mikor már benne voltam a dologban, kisült, hogy az alapitók egyike, *Szemere Attila*, a lapnak önálló nyomdát akart berendezni és vacsora-diskurzusok által felhatalmazottnak vélte magát arra, hogy a rotációs gépeket nyomban meg is rendelje egy külföldi nagy gyárban. Amikor ez a rendelés tudomásomra jutott, figyelmeztettem *Mikszáth*-ot arra a veszélyre, amely abban rejlik, hogy a tőkét, mely éppen csak talán a lap meginditásához és egy éven át való folytatásához lehet elegendő, a nyomdai berendezés eméssze fel. Ajánlottam, hogy ezt a rendelést vissza kell vonni, a lapot addig, amig meg nem erősödik, meglevő nyomdában kell készittetni, saját nyomdára és saját gépekre csak nagysokára lehet gondolni. *Mikszáth* átlátta érvelésem helyességét, de nem tudott segiteni rajta, a rendelést többé visszavonni nem lehetett. Belátta azonban azt is, hogy nekem lehetetlen részt vennem oly üzleti vállalkozásban, amelyben *Szemere Attila* befolyása ily mértékben érvényesül. És minthogy ismételt lemondásomat semmikép tudomásul venni nem akarta, szentül megigérte, hogy *Szemeré*-nek a lap körül semminemü befolyást és működési kört nem fog engedni. Ezt az igéretet meg is tartotta. Sajnos, késő volt, mert a *Szemere Attila* géprendelése katasztrofális szerepet játszott a vállalat életében.

Szemere Attila egyike volt a kor legérdekesebb magyarjainak. Igen nagy műveltségü, igazi európai ember; a mellett áthatva attól, hogy rá Magyarországon nagy szerep vár, erre predestináltnak tudta magát. Mint az első magyar minisztérium egyik tagjának fia, sohasem titkolta, hogy vezető szerepre érez magában hivatottságot. Szellemes ember volt, nagyszerü causeur, kiváló műértő, elég jól forgatta a tollat is. De e kitünő tulajdonságai mellett könnyelmü volt a végletekig. Tele volt

mindig üzleti ötletekkel, nagyszerü kigondolásokkal, fényes eszmékkel, némelyiket a maga javára brilliánsul keresztül is vitte, még ha veszedelembe sodorta is azt, aki vele esetleg társult és benne megbizott. Elindult Amerikába, hogy egy bizalmas jóbarátjának zseniális találmánya részére finánc-csoportot alakitson és az előmunkálatok fejében oly óriási összegeket számitott fel, amelyeknek Európában való felhasználása körülbelül elegendő lett volna az illető technikai találmány üzleti kiaknázására. *Szemere Attila* igazi magyar uri bohém volt. Egyik nap százezrek felett rendelkezett és ugy élt, mint egy herceg, a másik nap 150 forint havi fizetésért beállott egy lap munkatársának és élt havi 150 forintból, a Kis pipában ebédelve és vacsorálva. Nyilvánvaló volt, hogy ily diszpozicióju embernek egy keletkező és igen szolid ügyvitelre utalt lapvállalatra befolyást engedni — ennek a vállalatnak halálát jelentette volna. Az okos *Mikszáth* ezt azonnal belátta és igen ügyesen szabadult meg *Szemere* közremüködésétől.

Az „*Országos Hirlap*" megindult, minden számában visszatükrözte *Mikszáth* szellemét és szerkesztői leleményességét. Egy kiváló munkatársi gárda, köztük a nagytehetségü *Pap Dániel*, a páratlan szorgalmu *Kálnoki Izidor*, az éles szellemü *Molnár Géza*, a jóhumoru *Lipcsey Ádám*, a nagytudásu *Keszler József*, a soha eléggé nem méltányolt *Kozma Andor* előkelő szinvonalu lappá emelték. A közönség a lapot felkarolta, sokkal jobban terjedt, mint kezdődő lapvállalatok az első időben terjedni szoktak. Szerte az országban sok barátja volt a lapnak, előfizetőinek száma napról-napra gyarapodott, mégis egy évi fennállás után anyagi zavarok állottak be, mert a társrészesek nem fizették be teljesen az aláirt összegeket, a befizetett összeg nagyobbik fele pedig a nyomdai gépek vételárára használódott fel.

Magam igen nagy munkát szenteltem a lapnak, nagy odaadással végeztem a meginditással járó ezerféle teendőt és mindenképen azon voltam, hogy kitünő adminisztráció berendezésével megbizható, szilárd alapra fektessem a lapvállalatot. Az anyagi nehézségek sem okoztak volna tulságos gondot, mert kilátás volt egyrészt arra, hogy a hátralékos befizetések be fognak folyni rövid időn, másrészt *Mikszáth* biztos kilátásba helyezte azt, hogy ujév körül a lapnak nagyobb pénz-

összeg fog rendelkezésére állani és igy végleges megerősödéséig bizton nézhet elébe a jövőnek. Éppen erre a biztos kilátásra való tekintettel kért fel engem arra, hogy addig is a szükséges tőkét előlegezzem a lapnak kölcsönképpen. Ezt meg is tettem, mert magam is tudtam, hogy amaz összeg tényleg rendelkezésére fog állani *Mikszáth*-nak a lap céljaira.

De nem igy történt, hanem ujév körül *Mikszáth Kálmán* a szerkesztőség legnagyobb megdöbbenésére, barátjainak legnagyobb csalódására a lapot hirtelen beszüntette, az előfizetőket átadta a „*Pesti Hirlap*"-nak; *az „Országos Hirlap"-nak vége volt.*

Senkisem tudta megérteni, hogy egy jól indult lap, mely mindvégig tetemes példányszámban nyomatott, mégis megbukik. Az „*Országos Hirlap*" nem bukott meg; hanem agyonütötte az, aki életre hozta.

Hogy ennek miért kellett igy történni, az örök talány fog maradni. Én azt az összeget, melyet a lapnak *Mikszáth Kálmán*-ra való tekintettel, az ő felkérésére előlegeztem volt, sohasem kaptam vissza. Ez az összeg igen tetemes volt. Igen sok munkával lehetett csak ilyet előteremteni.

Ezek az ügyek bennünket teljesen elidegenitettek egymástól, éveken át jóformán megszünt köztünk minden érintkezés. Ha találkoztunk is, nem igen váltottunk szót egymással. De hát örökké a harag sem tart és mikor azután a *Mikszáth* műveinek Légrádyéktól való átvétele érdekében mégis csak kivánatos volt az egymással való érintkezés, lassankint ujra összekerültünk. A viszony azonban nem volt a régi, mindig valami árnyék lebegett közöttünk. Arra, hogy az összeköttetés közöttünk mint iró és kiadó között valamikor még szorosabbra fog füződni, igazán nem lehetett gondolni. Pedig ez történt.

Negyven éves jubileum.

Mikszáth barátai felfedezték, hogy nemsokára 40 éve lesz annak, hogy első irodalmi munkáját közzétette. Elhatározták, hogy ezt az évfordulót megünneplik. Mozgalmat inditottak egymás között már 1908 vége felé ebben az ügyben. *Beöthy Zsolt* tette meg az inditványt a *Kisfaludy-Társaság*-nak 1909. évi február 21-én tartott ülésén, hogy országos ünnepet kell ren-

dezni *Mikszáth* 40 éves irói jubileumára. Az inditványt lelkesedéssel fogadta a Kisfaludy-Társaság s a hozzá csatlakozott többi irodalmi társaságunk.

Az irodalmi társulatok kiküldötteiből alakult meg az az első bizottság, amelynek *Beöthy Zsolt* előterjeszthette programmját. Ennek a programmnak gerince ugyanaz volt, ami annak idején a Jókai-jubileumot emlékezetessé tette, az a gondolat ugyanis, hogy *Mikszáth* műveinek népszerüsitése utján a költő részére nemzeti ajándék biztosittassék. Ezt a programmot kiadó nélkül nem lehetett keresztülvinni, még kiadóval is csak ugy, ha a programm érdekében lemond a maga szerzett jogairól. Meg kellett indulniok a tárgyalásoknak a mi intézetünkkel.

Mikszáth legjobban volt érdekelve ebben, mert bár munkáiból egy gyüjteményes kiadás már létezett, de ez minden organikus eszme nélkül csak azon mód jött létre, ahogy a különböző kötetek egymáshoz sorakoztak. Uj kiadás alkalmat adhatott a szerzőnek arra, hogy munkáit akként rendezze el, ahogy azokat végleges kiadásban látni szeretné. De azonfelül is érdekelve volt a dologban az által, hogy az ily módon létrejövő összkiadás teszi hasonlatossá jubileumát a Jókai-jubileumhoz. Ez pedig a legnagyobb elismerés, amit a nemzet neki nyujthat.

Az irodalmi társaságok által kiküldött bizottság érintkezésbe lépett az ügy megindítása végett *Mikszáth*-tal is, velünk is és a dolog természetéből folyt, hogy most már *Mikszáth*-nak közvetlenül kellett velünk érintkezést keresnie azoknak a körülményeknek megbeszélése végett, amelyek egy ily kiadásnak létesitését lehetővé teszik. Mert a dolog ránk nézve nem volt olyan egyszerü, mint a *Jókai* esetében. Mi csak imént váltottuk volt meg nagy összeggel ezeknek a munkáknak szerzői jogát *Légrádyék*-tól és mielőtt még abba a helyzetbe jutunk, hogy valamely módon amortizáljuk a nagy befektetést, már is arról volt szó, hogy lemondjunk a korlátlan tulajdonunkban levő művek kiadási jogáról a szerző javára, legalább is bizonyos példányszám erejéig.

Igen sok érv szólott ellene annak, hogy erre ráálljunk. Mellette csak egyetlen érv volt felhozható, az, hogy amint vázlatomból bizonyára még a laikus olvasó is kiveheti, a for-

galomban levő Mikszáth-kiadás keletkezésének körülményei kizárták azt, hogy ennek érdekében nagyobbszabásu akciót fejthettünk volna ki; hogy a husz éven át tartott szakgatott megjelenés lehetetlenné tette, hogy *Mikszáth* művei terjesztését organikus módon eszközöljük. Fel lehetett volna tételezni, hogy ha most egy nagyobb propaganda-akció indul meg a *Mikszáth* munkái érdekében, az vissza fog hatni az ő műveinek terjesztésére általában is, de különösen lehetővé fogja tenni oly ökonomikus berendezésü kiadásnak nagyobb mérvü elterjesztését, mely jutányosabb áron juttathatja el munkáit a közönséghez, mint ahogy ez addig lehetséges volt.

Akkori megfontolásainkban helyet foglalt más körülmény is. Nem volt szabad szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy *Mikszáth Kálmán*-nak bár műveit mindannyian a jelenkori magyar irodalom kétségen felül legjelesebb műveinek tartjuk és bár meg vagyunk győződve afelől, hogy azokat még a késő utódok is olvasni fogják, — még sincs az a népszerüsége és nimbusza, mint *Jókai Mór*-nak, és nem volt szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy egy hasonnemü akció a mai viszonyok között alig talál olyan visszhangra a közönség legtágabb köreiben, mint aminővel a Jókai-akció találkozott.

Ezt a körülményt azonban ellensulyozza másfelől az, hogy ma már a könyvterjesztés fejlettebb és intenzivebb formái felett rendelkezünk, és könnyebben tudunk nagyobbstilü akciót foganatositani, mint annak idején.

Mindezeknek a meggondolásoknak eredménye volt az az elhatározás, hogy teljes mértékben rendelkezésére bocsátjuk minden tapasztalatunkat és ügyszeretetünket a Mikszáth-bizottságnak oly célból, hogy közös erővel sikerre vigyük a tervbe vett kiadást. A szerzővel is, a bizottsággal is mindenekelőtt meg kellett állapodni a különböző kérdések elrendezése felől. Szerződést magával a szerzővel nem kellett kötnünk ezuttal, hiszen a munkák kiadói és szerzői joga a miénk volt, de alábbi levélben értesitettük őt arról, miként óhajtjuk ezt a dolgot vele szemben elintézni:

„Tudomást szereztünk arról, hogy Nagyságod barátai 40 éves irói müködésének megünneplését célozzák és hogy ezt az alkal-

mat fel akarják használni arra, hogy a közönségben a nemzeti szépirodalmunk iránti lelkesedést felébresszék.

Értesüléseink szerint az a terv merült fel az Ön barátai körében, hogy a nagyobb irodalmi társulatokat fel fogják szólitani arra, hogy országos bizottsággá alakulva, olyformán intézzék a tervbevett irodalmi ünnepélyt, hogy annak mintegy kimagasló pontja Nagyságod műveinek egy oly gyüjteményes kiadása legyen, mely célszerü és gazdaságos kiállitásánál és jutányos áránál fogva alkalmas legyen minél szélesebb rétegekben való elterjesztésre. Az eszme megpenditői ugy vélekednek, hogy méltányos és kivánatos volna, hogy műveinek ez alkalomból ilyformán közrebocsátandó gyüjteményes kiadásának irói jövedelme Önt illesse meg, egyrészt kárpótlásul azért, hogy irói pályája kezdetén munkái belső értékével arányban nem álló csekély tiszteletdijért volt kénytelen akkori irodalmi viszonyainknál fogva művei szerzői jogát értékesiteni, másrészt példaadásul arra, hogy a nemzet megbecsüli és tehetségéhez képest anyagiakban is jutalmazza azokat az iróit, akik a nemzeti irodalmat maradandó becsü művekkel gazdagitották.

Az Ön anyagi részesedését olyképen óhajtják barátai megállapitandónak, hogy lehetségessé váljék a tervezett kiadás jövedelméből Nagyságod számára való megszerzése és örök tulajdonába való átengedése egy szülőföldjén levő kis birtoktestnek, mely valaha anyai részről családjáé volt. A kiadás sikerét olykép vélik biztosithatónak, hogy a megalakitandó bizottság társadalmi uton az összes mérvadó tényezőket, testületeket, hatóságokat, magánosokat az akcióban való részvételre felszólitja és ily módon annyi előfizetőt gyüjt, hogy a nemzeti jutalomdij jellegével biró összeg az előfizetési pénzekből kikerüljön.

Tudomásunkra jutott, hogy Nagyságod szivesen fogadta a rokonszenvnek és megbecsülésnek ezen megnyilvánulását, a terv gyakorlati keresztülvitelének lehetőségét azonban attól kellett függővé tennie, vajjon sikerül-e kiadóival, tekintettel a fennálló szerződésekre, oly megállapodást létesitenie, mely a terv keresztülvitelének nem áll utjában.

Tekintettel arra, hogy a kiadásunkban megjelent műveinek örökjogon korlátlan tulajdonosai vagyunk és hogy ezen művek után Nagyságodat többé irói tiszteletdij nem illeti, mi, mihelyt a barátai által felvetett kiadói terv és annak célzata tudomásunkra jutott, elhatároztuk, hogy a fentiekben vázolt terv keresztülvitelét

nemcsak lehetővé tenni, hanem a magunk részéről is teljes erővel előmozditani fogjuk."

Tudomására juttattuk továbbá azt is, hogy a bizottsággal megállapitottuk a kiadásnak formáját, terjedelmét és anyagi ügyvitelét. A kiadás összeállitását, a művek megválogatását és elrendezését a szerzőnek tartottuk fenn, ugyszintén a reviziót is. A husz kötetre tervezett kiadás példányonkénti árát 80 koronában állapitottuk meg, amelynek fele irói tiszteletdijul neki jutna, másik fele pedig a könyvek előállitására fordittatnék.

Közöltük vele azt is, hogy ezt a kiadást csak az esetre fogjuk közrebocsátani, ha legalább 2500 előfizetője lesz és végül azt, hogy kapcsolatosan a társadalmi uton intézendő előfizetői akcióval, eme kiadást üzletszerüen is fogjuk terjeszteni és abban a terjesztésben is részesiteni óhajtjuk őt, méltányolni óhajtván azt a körülményt, hogy az előfizetési akció utján kifejtendő publicitás a jubileumi kiadásnak rendes könyvkereskedői és részletfizetési uton való elterjesztését is elő fogja mozditani.

Azt az előfeltételt, hogy a kiadást csak 2500 előfizető biztositása esetén bocsájthatjuk közre, az a körülmény tette szükségessé, hogy a megállapitott rendkivül olcsó ár ezen példányszámra volt kalkulálva. Ez a példányszám pedig a következőképpen állott elő: Vármegyénként összeállitottuk a magyar ajku lakosságot és azt a bizonyos percentuális számot, amely a lakosság értelmi fokához képest fel volt vehető, mint ennek az ügynek a pártolója. Végeredményül, mint elérhető példányszám 2500 jött ki; de abban még nem nyugodtunk meg. Összeállitottuk intézmények és osztályok szerint csoportositva is a várható megrendeléseket és ebben az összeállitásban is 2560 példányra jutottunk. Igy teljes nyugodtsággal alapul vehettük ezt a számot és ehhez képest állapithattuk meg az előfizetési árat.

A bizottság megkezdte munkáját. Megalakitotta a különböző nagyobb és kisebb bizottságokat és közzétette az előfizetési felhivást *Beöthy Zsolt* remek fogalmazásában.

Ebben a felhivásban azzal fordul a magyar műveltséghez és a magyar közérzéshez, a magyar észhez és a magyar szivhez, hogy ennek az ügynek támogatásával tegyék lehetővé a nemzet hálájának méltó kifejezését. Amint teljes életében azon

dolgozott *Mikszáth Kálmán*, hogy ez a föld a mi nemzetünké maradjon, fejezzük ki iránta hálánkat azzal, hogy ennek a földnek azt a kicsiny darabját, melyet elődeinek, apáinak verejtéke öntözött, ajándékozzuk vissza neki.

A társadalom vezető egyéneiből alakult bizottság nagy munkát végzett, amint arról a jegyzőkönyvek tanuskodnak. A sok inditvány közül az ünneplés módozataira nézve végül a következőkben állapodott meg: díszülést fog tartani, melyen az irodalmi küldöttségek, társulatok és testületek átadják üdvözlésüket. Az összkiadást közre fogja bocsátani olyképpen, hogy ennek jövedelmét az ünnepeltnek nemzeti tiszteletdijképpen felajánlja és felhasználja arra, hogy Mikszáth részére szülőföldjén oly birtoktest legyen megszerezhető, mely valamikor családja birtokában volt; a történeti arcképcsarnok részére kiváló festő el fogja késziteni arcképét. Ünnepi kiadvány fog készülni, valamely illusztrált lap utján, irók és államférfiak adalékaival. A tanintézeteket fel fogják szólitani arra, hogy *Mikszáth*-ot ünnepi iskolai üléseken ismertessék a tanuló ifjuság körében; a vidéki irodalmi társaságokat fel fogják szólitani, hogy saját hatáskörükben is rendezzenek Mikszáth-ünnepeket és ezeket hozzák kapcsolatba az országos ünneppel, hogy igy az egész ünneplés egységessé váljék.

Ezek a programm-pontok mind hüségesen keresztülvitettek. A bizottság *Szundy Károly* személyében külön ügyvezető titkárt alkalmazott mindezeknek az ügyeknek intézésére.

Megindult a nagyszabásu akció országszerte, ugy, hogy a jubileum voltaképpen egy évig tartó ünnepélyből állott.

A bizottság annyira biztos volt a maga akciójának sikerében, hogy már 1909 junius 22-én tartott ülésében elhatározta a nemzeti ajándékképpen megszerzendő birtok-részleteknek opciók utján való biztositását.

Megindult az előfizetőgyüjtő akció is, de igen lassan haladt. Ebben az időben a legádázabb politikai küzdelmek foglalták el az egész közéletet. Az alkotmány gépezete megállott. Senki sem volt biztos benne, mi történik holnap. Mindenki leste a legközelebbi jövőt. A politikai és társadalmi disszonanciáktól visszhangzott a sajtó, legrosszabb idő volt ez magyar kulturális ünnepre. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy az akció e részének nem mutatkozott kellő sikere, ugy

hogy a bizottság szükségesnek találta, ősszel, november 16-án a nagy bizottság elnökének, *gróf Apponyi Albert*-nek vezetésével tartott nagy ülésén ujolag komoly felszólitással fordulni a nemzethez.

Ebben az ülésben rövid szavakkal, de mintha márványba vésett szavak lettek volna, *gróf Apponyi Albert* az akciónak nagy jelentőségét tárta fel:

„Mai napság a szellemi élet tele van egyfelől azzal a felületességgel, melyet a pillanat és a napi események szenzációihoz való tapadottság idéz elő a lelkekben, másfelől mindenféle beteges, romlott irodalmi irányzatokkal, amelyek a modernséget igénylik a maguk számára. Ilyen légkörben élve, ezen ferdeségek, ezen kinövések elleni tiltakozás jellegével bir az, midőn egy olyan írónak ünneplésére és méltánylására szervezkedünk, aki ugyszólván minden ízében egészséges, aki megleste a magyar nép-léleknek megnyilatkozásait és ezeket ugy tudja irodalmi alakban visszaadni, mint a ma élők között igen kevesen. Ezért a Mikszáth-jubileum-bizottság szerintem nemzeti munkát végez, esztétikai munkát végez, állást foglal az irodalomnak nemzeti jellege mellett, állást foglal az irodalomnak egészsége mellett, állást foglal az irodalomnak igazsága mellett mindazokkal a jelenségekkel szemben, amelyek egy beteg kozmopolitizmusnak és egy idegen rendszer tultengésére alapitott egészségtelen jelenségeknek olyképen való vázolására törekszenek, mint hogyha azokból állana az emberi lélek, az emberek belső élete."

A közélet azonban akkor nem volt fogékony az ilyen eszmék iránt. A bizottság minden ügybuzgalma mellett és annak ellenére, hogy valóban nagystilü propagativ akciót fejtett ki, a jubileumig nem tudott összehozni 1020 előfizetőnél többet. Ennyit jelentett be az elnök az 1909 április 23-iki ülésen. Hozzátette, hogy rövid idő alatt várhatók még a főváros és a kormány előfizetései a városi és állami középiskolák számára. Ez a része az akciónak tehát nem sikerült. Legalább nem teljesen, pedig ennek sikere érdekében intézetünk le is mondott a maga részéről saját könyvkereskedői akciójáról.

A jubileumi bizottságnak 1909 október 12-iki ülésén a jegyzőkönyv szerint az előfizetésekről szóló jelentéssel kapcsolatban előterjeszti az elnök, hogy:

„*Mikszáth* műveinek kiadójával, a *Révai Testvérek Irodalmi Int. r.-t.*-gal kötött szerződés értelmében a részvénytársaság ugyan jogositva van az előfizető-gyüjtő akcióval párhuzamosan rendes könyvkereskedői és részletüzleti terjesztést is foganatositani, tekintettel azonban arra, hogy ezen terjesztés az ő nézete szerint az előfizető-gyüjtő akciót esetleg megbénitaná, azon reménynek ad kifejezést, hogy a kiadó lehetőleg mindaddig a rendes könyvkereskedői terjesztést nem fogja megkezdeni, mig az előfizetés sikere biztositottnak nem látszik."

Az intézet a bizottság óhaját teljesitette. Elhalasztotta saját akciójának megkezdését.

De ebbeli készségünk ellenére, utóbb mégis felmerült az a kivánság, hogy a mi terjesztésünket tegyük folyamatba, hogy biztosithassuk magának a kiadásnak létesitését és az anyagi cél elérését. Ennek a nagyüzemi terjesztésnek érdekében a *Grill*-féle terjesztő vállalattal léptünk szoros nexusba.

Mikszáth Kálmán-t természetesen nagyon izgatta abban az időben ennek az egész akciónak a sikere és több izben kifejezte előttünk aggályait.

Ezek folytán 1909 december 24-én hozzá intézett levélben nyugtattuk meg:

„Nagyságod velünk szemben afölötti aggályának adott kifejezést, hogy a mindent megrontó politikai és közéleti válságos viszonyok között a jubileum alkalmából meginditott előfizetési akció nem fog abban a mértékben sikerülni, ahogy az gondolva volt és ennek folytán azon várakozásnak adott kifejezést velünk szemben, hogy a jubiláris kiadásnak részletüzleti terjesztését oly odaadással fogjuk foganatositani, hogy az ebből Nagyságodat megillető jövedelem az előfizetési akció gyenge sikerét helyreüsse.

Egyuttal azon óhaját is kifejezte, hogy a részletüzleti akció révén már a jubileum alkalmával egy tetemes összeg, mint a jubiláris alap tartozéka, ki legyen mutatható.

Mi ezek folytán elvállaljuk a szavatosságot azért, hogy a jubiláris kiadásnak részletüzleti terjesztése cimén Nagyságodat legalább 30.000 K, azaz Harmincezer korona fogja megilletni."

Szavatossági nyilatkozatunkat néhány formai kikötéshez kötöttük, amelyet azután a Mikszáth-jubileum végrehajtó-bizottsága is tudomásul vett.

Az volt a reményünk, hogy a saját nagyüzemü terjesztésünk által elő fogjuk teremteni a még hiányzó pénzösszeget, hogy a birtok-vétel simán lebonyolitható legyen.

Az előfizetési akcióban már nem igen lehetett biznunk, mert hiszen megtörtént az az eset, hogy egy magyar város közgyülése elhatározta, hogy a városi gimnázium részére megrendeli Mikszáth műveit diszkiadásban 120 K összegben. A város ezen határozatát a városi ügyész megfelebbezte azzal az indokolással, hogy a városnak nincs ilyesmire pénze. A lapok mint teljesen hihetetlen dogot közölték ezt az esetet, pedig megtörtént más formában egyebütt is, amennyiben az aláirási ivet egyes helyekről azzal küldték vissza, hogy nincs rá fedezet.

Hiába mozgósitotta a bizottság az irodalmi társulatokat, megyéket és városokat, a közművelődési egyesületeket, az iskolákat és az olvasóköröket, a dolog sehogy sem akart előrehaladni és a végén még sem maradt hátra egyéb, mint megbizni a mi terjesztési akciónk sikerében, mert csak ez teheti lehetővé a kiadás elkészitését.

Sokan azt mondták, hogy *Mikszáth* munkái már nagyon el vannak terjedve, azért nem lehet összehozni 2500 előfizetőt. Pedig ez tévedés volt. Talán inkább az volt az oka, hogy kevéssé voltak elterjedve. Legalább abból, hogy a Jókai munkáiból száz- és százezer kötet volt a közönség kezén, mégis akkor váltak jóformán közkinccsé, mikor a nemzeti diszkiadást hoztuk megfelelő eszközökkel forgalomba: azt lehetne következtetni, hogy könnyebb jobban elterjeszteni azt, ami már a közönség kezén forog és előtte ismert, mint azt, amit kevéssé ismer.

A kiadás előkészitéséhez a szerző maga hozzálátott és mi bizva a sikerben, már sajtó alá is adtuk; azt akartuk, hogy a jubileum napjára egy sorozat készen álljon. Irásainak elrendezésében *Rubinyi Mózes* segitett a szerzőnek, aki a szótárszerkesztés alkalmával teljesen beleélte magát a *Mikszáth* munkáiba.

Mikszáth-nak ez a munka és minden, ami a jubileum körül lejátszódott, nagy gyönyörüséget okozott. Munkáinak elrendezése és voltaképen első izben való szerkesztése rá nézve szinte az alkotás gyönyörével járt. Visszaemlékezett

azokra az időkre, amikor egy-egy munkáját irta és azokra a körülményekre, amelyek között régebbi művei keletkeztek és amelyek annyira eltértek a mai helyzettől.

A posta naponként leveleket hozott *Mikszáth*-nak. Üdvözlő iratok érkeztek különböző társulatoktól, iskoláktól, egyesektől és intézményektől. Mindezekre a levelekre válaszolni kellett. *Mikszáth* nem volt nagy levélíró, de most ugy érezte, minden levélre külön választ kell küldenie.

Én csak véletlenül tudtam meg ezt. Egy este meglátogattam, azután együtt mentünk a klubba. Utközben elmondotta annak a levélnek a tartalmát, amelyet az nap valamely egyletnek küldött. Kértem, hogy a másolatot adja át nekem. Csak ekkor sült ki, hogy ő már igen sok ilyen levelet küldött volt el és egyetlen-egyről sincs másolata. Ez a dolog nagyon bántott engem. Szemrehányást is tettem neki, amiért ezeket a leveleket csak ugy kiküldötte a világba, holott én nagyon szivesen készitettem volna róluk másolatot, mert a levelek — a hallottak után itélve — igen értékesek voltak és be kellett volna azokat sorozni művei összkiadásába.

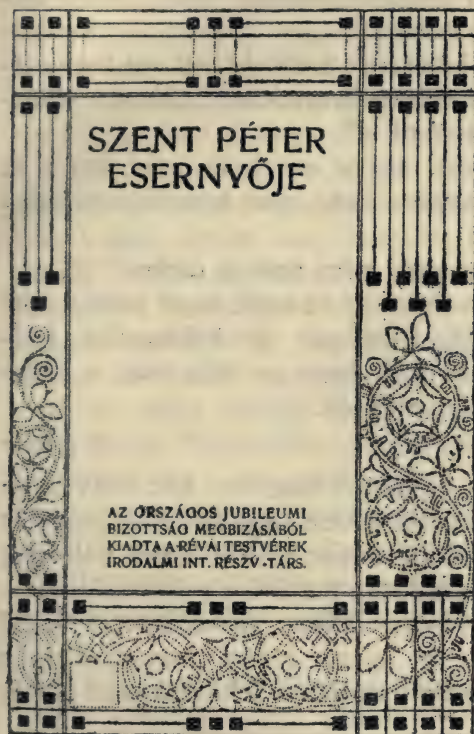

A jubiláris nemzeti diszkiadás cimlapja.

Mikszáth maga is felette sajnálta most már, hogy erre nem volt ügyelettel. Meg is igérte, hogy valahogy összeállitja azoknak a cimeit, akikhez levelet intézett, de erre azután már nem került sor. Az a néhány levél, amelyről tudo-

mást szereztem, éppen olyan örökbecsü, mint *Mikszáth* egyéb irása. Örök kár lett volna, ha nem irja meg őket *Mikszáth*, de éppen olyan örök kár, hogy nincsenek együtt mind ezek a levelek.

Ez a kettős munka: az összkiadás szerkesztése és az üdvözlő levelekre való válaszolás teljesen kitöltötte *Mikszáth* életét ebben az időben; ezekkel foglalkozott, egy időre visszavonulva a politikai élettől, várva azt a nagy napot, amidőn őt nagy elődjéhez, *Jókai*-hoz hasonlóan, egy egész nemzet ünnepléssel fogja körülrajongani.

A nemzeti diszkiadás egy kötetének cimlapja.

A jubileum.

Ez a nagy nap 1910 május hó 16-án be is köszöntött. Pünkösd második napja volt, erre a napra elült a politikai visszavonás. A *Mikszáth-ünnep* kedvéért kikapcsolták a pártok küzdelmeiket. Teljes treuga dei állott be erre az egy napra, amelyen a nemzet hódolt *Mikszáth Kálmán* zsenijének.

Az ünnep maga szép és felemelő volt, nem lármás és nem harsogó, hanem intim és lelkes. Dobszó nélkül, nagyhangu frázisok nélkül, őszinte szeretettel, meggyőződéssel, elismeréssel ünnepelték azok, akiket erre a célra kiküldöttek, *Mikszáth*-ban a nemzet géniuszát, őt magát, mint az élő irók legnagyobbikát. *Beöthy Zsolt, Kozma Andor, gróf Zichy János, Berzeviczy Albert, Sághy Gyula, Ferenczi Zoltán* beszédei

kifejezést adtak annak az igazi és őszinte hódolatnak, amely e napon a nemzetet egyik fiának tiszteletében egyesitette.

Mikszáth elérte a legnagyobbat, amit iró életében elérhet. Láthatta saját dicsőségét teljes valóságában, tapasztalhatta kortársainak elismerését, élvezhette munkásságának gyümölcsét. Mindenkit mélyen meghatott azzal a mondásával, amellyel köszönő beszédet és az ünnepet befejezte, midőn a közönséget felszólitotta, hogy azzal a tudattal oszoljon haza, *„hogy láttak ma végre egy boldog embert."*

Csak egy küldöttség hiányzott a sok között: uj kerületének küldöttsége; meg is emlitette beszédében: „bizony elhozhatták volna már a mandátumot is".

Talán ha elhozzák neki akkor ezt is és nem megy az őszi rossz időjárásban a havasok közé, nem következett volna be oly gyorsan halála.

De nem is halt volna meg mint boldog ember.

Irigylésre méltó sorsa megóvta őt attól, hogy tulélje saját nagyszerü felmagasztalását. Dicsősége és boldogsága tetőpontján tünt el. Megadatott neki, hogy ne érje meg a világháborut és ami azután bekövetkezett.

Az örökség.

De miránk két terhes örökséget hagyott. Azt, hogy megvalósitsuk, amire kötelezve voltunk vele szemben mindannyian: a birtokvételt és azt, amivel különösen minket bizott volt meg már évekkel ezelőtt: hátrahagyott munkáinak kiadását.

A birtokvétel ügye rosszul állott; az előfizetési akció nem váltotta be teljesen a hozzá füzött reményeket, a könyvterjesztő akciónak pedig váratlanul bekövetkezett halála vetett véget.

A *Mikszáth* halála után néhány nappal megtartott végrehajtóbizottsági ülésen társaságunk ügyésze, *dr. Ardó*, bejelentette, hogy az eddigi gyüjtés eredménye 1761 példány, minek folytán a birtokvásárlásra rendelkezésre álló alap öszszesen 70.000 korona. A vételár az összes költséggel mintegy 125.000 korona lesz, tehát még 55.000 korona lenne fedezendő. Ezen 55,000 koronából a részletüzleti terjesztés cimén Mikszáthnak kifizetendő 30.000 korona levonása után végeredménykép még 25000 korona volna fedezendő.

Az elnöklő *Beöthy Zsolt* szerint *Mikszáth Kálmán* csa-

ládja érdekében tettük meg azt, amit megtettünk. Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ennek a megvásárolt birtoknak minden ügye kedvezően bonyolittassék le. Ezért három tagu kuratórium küldetett ki *Beöthy Zsolt*, *Bartóky József* és *Herczeg Ferenc* személyében az ügyek további intézésére.

A könyvárusi, illetve részletüzleti terjesztést *Mikszáth* halála után nem lehetett folytatni, különösen azon a módon, mely a könyvterjesztési üzemekben akkor lábra kapott és mely ez esetben sértette volna a kegyeletet. A nehézségekhez hozzájárult, hogy az állami hatóságok a megváltozott körülmények között a kilátásba helyezett rendelésekkel késlekedtek, sőt azokat részben teljesen mellőzni akarták.

Egészen képtelen helyzet állott elő. A birtoktestek már részben át voltak véve, de az átirás természetesen nem történhetett meg, hiszen nagy hátralék állott fenn — még annak a 30,000 koronának befizetése után is, melyet mi vállaltunk volt magunkra. A Mikszáth-örökösöket nem lehetett abban a helyzetben hagyni, hogy tetemes adóssággal terhelten vegyék át ezeket a földeket — ez nem lett volna méltó a nemzethez, mely csak az imént fogadta meg, hogy nagy költője emlékét meg fogja őrizni. Mindenféle terv merült fel — mind nehézségekbe ütközött. Végre azt gondolták az arra illetékesek, hogy ha a könyvtárak részére át lehetne venni azt az 500 példányát a jubiláris kiadásnak, mely e célra ki volt nyomva és eltérő kötetbeosztása folytán nem volt felhasználható a könyvárusi terjesztésre — akkor talán megoldható lesz ez a sulyos anyagi kérdés is.

Igy is történt; sokáig huzódott az ügy — végre 1914 junius havában mégis csak befejezést nyert; ***akkor vehették át végre Mikszáth örökösei az első magyar irói dominiumot.***

A hátrahagyott iratok.

Egyidejüleg elintéződött az összkiadás és a hátrahagyott iratok sorsa is. *Mikszáth Kálmán* ugyanis még 1906-ban felszólitott bennünket arra, hogy vegyük meg tőle mindazt, amit hosszu irói pályáján a lapokban elszórva megjelentetett, de könyvalakban ki nem adott, holmi apróság-féléket, amelyek könyveibe nem illettek be, de melyekben sok értékes maradt, amit sajnálna, ha elveszne és ami irói egyéniségének kiegészi-

téséhez tartozik, azonkivül elnöki beszédei, tosztjai, országgyülési apróságok, mindenféle formáju nyilatkozatok, nekrológok, könyvismertetések, szinibirálatok egész raja van különösen a „*Szegedi Napló*“-ban, amiknek egy részét érdemes megmenteni, minthogy akkor, amikor megjelentek, kedvenc csemegéje voltak a közönségnek, most is és később még inkább, korrajzi beccsel is birván, megérdemlik a felszinrehozatalt.

Mindezeknek az összeszedését ránk bizta és a kiadási jogot ránk ruházta. Minthogy azonban ez alkalmasint már csak halála után történik meg egy nagy végleges kiadásnál, arra kér minket, hogy az értéktelent, a haszontalant, vagy csak a szavakat szaporitót kegyetlenül hagyjuk elveszni. Hivatkozik arra, hogy ő maga teljes életében skrupulózus volt és lelkiismeretes az irásban, de még inkább a kötetben való nyilvánosságra hozatalban, ebben tehát járjunk el intenciói szerint.

Mikszáth Kálmán hátrahagyott iratainak kiadására sokkal hamarabb került sor, mintsem azt bárki is gondolta volna. A terminust az ő halála szabta meg.

Mi az egyöntetü teljes kiadás reményében már előbb megbiztuk azt a fiatal tudóst, aki az ő művei tanulmányozásának szentelte magát, hogy azoknak az elrejtett irásoknak felkutatását vállalja magára, amikről itt szó volt. Azért biztuk meg már akkor, hogy ebben a munkában *Mikszáth* is segitségére lehessen, mert hiszen igen sok névtelenül megjelent közleményről lehetett szó és mégis csak biztosabb, ha maga a szerző állapitja meg azok szerzőségét. *Rubinyi Mózes* ugyan bizott magában, hogy ő kétségtelenül meg fogja állapithatni azt, ami a *Mikszáth* tollából kikerült, még ha álnév alatt, vagy ha aláirás nélkül van is. Mégis biztosabbnak véltük a *Mikszáth* közremüködését ebben a kutató és megállapitó munkában, mert hiszen abban az időben többen egyenesen utánozták az ő stilusát és irásmodorát. Azt hitték, hogy ha rajzokat irnak ugyanazokról a magyar alakokról, amelyeket *Mikszáth* vett tolla hegyére és ha stilusának sajátosságait ellesik, akkor a Mikszáthéival egyenértékü munkát csinálnak.

Kutató munkája során *Rubinyi*, amint azt egy felolvasásban az *Irodalomtörténeti Társaság* ülésén részletesen elő is adta, bámulatos eredményekre és felfedezésekre jutott. Ugy

járt ő is, mint a klondyke-i aranyásó, aki bár tudja, hogy kincseket kell találnia, mégis elkáprázottan és megbüvölve nézi

Kedves barátom!

Egészen [illegible] s 30-án haza indulok.

Az idevaló élményekbe bele se kezdek — majd élőszóval.

Térjünk a dologra.

A „Göbék" című elbeszélés a „Nemzet" mult karácsonyi számában van. vagy ha nem akkor január február folytán ez idén. A szép Bulykainé vagy a negyedévi vagy az előttevi folyamban a „Föv. lapokban" roppant könnyü keresni, mert Vadnaynál van [illegible]. Ha ez se volna elég, tessék a „Keresőkből" átvenni még „A talpig embert"

Köszönöm kedves figyelmét hogy a kritikákat megküldte, persze csak részben vagyok megelégedve, igazságtalanul van megbírálva a regény. De hogy a legjobb?

A korrektúrát minél [illegible] alatt küldöm s nem sokára magam is megyek. Addig is köszönöm jó barátaimat, s maradok őszintén szerető igaz híve

Mikszáth Kálmán

Jul 25 889.

Mikszáth Kálmán levele.

az előtte felbukkanó aranykincseket. Minél inkább belemerült ebbe a munkába, annál nagyobb lelkesedéssel folytatta azt, mert erősen élt benne a meggyőződés, hogy fáradságát bő

aratás fogja jutalmazni. Ebben nem is csalódott. Maga *Mikszáth* minden tekintetben támogatta őt munkájában és maga is elcsodálkozott azon, hogy minő érdekes és értékes dolgokat hozott *Rubinyi* felszinre, olyanokat, amikről ő már régen megfeledkezett. „Ez az ember jobban ismeri munkásságomat, mint én magam“, — szokta volt mondani róla.

Rubinyi éveken keresztül foglalkozott evvel a munkával, mig végre elkészült annyira, hogy elkészithette a *„Hátrahagyott iratok“* kiadásának tervét is. E terv szerint, *Rubinyi* szerkesztésében és gondozásával jelent meg a *„Hátrahagyott iratok“* gyüjteménye a jubileumi kiadás formájában és betüivel, mint annak folytatása és evvel vált teljessé *Mikszáth* oeuvreje. Nem hiányzik abból más értékes mű, csak az a három, amely 1906-tól *Mikszáth* haláláig a *Franklin-Társulat* kiadásában jelent meg. Minden többi irása *Mikszáth*-nak, amelyet az ő összes munkáiba fel nem vettünk, részletesen fel van sorolva a *„Hátrahagyott munkák“* utolsó kötetéhez csatolt *„Mikszáth Kálmán élete és művei“* cimü munkájában *Rubinyi*-nak. E könyv függeléke egy negativ bibliografia, amely igazolja azt, hogy lelkiismeretesen követtük az elhunyt szerző utasitásait és hüségesen teljesitettük kivánságát. Ebben támogatott minket *Mikszáth* idősebb fia, *ifj. Mikszáth Kálmán*, aki a *„Hátrahagyott iratok“* egész anyagát átnézte abból a végrendeletszerü szempontból, amely a *Mikszáth* hozzánk intézett irásában kifejezést nyert. Átnézte azért, hogy megállapithassa, kivánatos-e a közlés vagy sem, és átnézte a még kimaradt rengeteg anyagot is azért, hogy meggyőződjék róla, vajjon nincs-e benne olyan, aminek közlése még a Rubinyi-féle válogatás mellett is kivánatos volna.

Azáltal, hogy ezt a nemleges bibliografiát, a nem közölteknek a jegyzékét is közzétettük, mintegy nyilvános ellenőrzés alá helyeztük a *„Hátrahagyott iratok“* szerkesztésének a módját. Annak a gondosságnak, amellyel szerkesztő és kiadó ezt a kiadást létrehozta, eredménye az, hogy ebben a gyüjteményes kiadásban a legjobb magyar prózairónak oly kritikai kiadását birjuk, amely párját ritkitja nemcsak a magyar, de az egész világ irodalmában is.

Ennek a kiadásnak létesitéséhez sok idealizmus, sok lel-

kesedés és sok optimizmus kellett. A kincs mélyen a föld méhében volt, azt onnan igen nagy nehézségekkel, igen nagy költséggel, igen nagy megerőltetéssel, igen nagy ügybuzgalommal, igen nagy szeretettel kellett felhozni és oly időben közrebocsátani, amidőn annak felvételére, méltánylására és értékelésére legkevésbbé volt alkalmas a talaj, amidőn egyfelől a legrosszabb gazdasági viszonyok, másfelől egy uj kornak uj áramlatai és felfogásai egészen kilátástalanná tették ennek a nagy kiadványnak bár csak igen szerény sikerét is.

Mikszáth volt az egyetlen prózairó a magyar irodalomban, de talán a világirodalomban is, akinek két gyüjteményes kiadása jelent meg. Az első is teljes volt annak idején, a másik mintaszerü kritikai összkiadás, irói, szerkesztői, kiadói szempontból egyaránt alkalmas arra, hogy a szerző örök dicsőségét biztositsa. Kiadói szempontból mégsem tudta egyik kiadás sem hivatását akként teljesiteni, ahogy az kivánatos lett volna. Nem tudta a kiadó *Mikszáth* javamunkáit oly mérvben eljuttatni a magyar olvasók közé, amint azt az iró munkái megérdemelték volna. Sokszor megkisérelte, mindig abba kellett hagynia; valahányszor hozzáfogott, egy láthatatlan kéz visszarántotta.

Közben megváltozott minden körülöttünk, mintha száz és száz esztendő mult volna el, amióta ezek történtek. A pribolyi országuton idegen fegyveres katonák lovai poroszkálnak, a Jó palócok, a Tót atyafiak — igy hirdetik ellenségeink — nem magyarok többé, csehekké váltak, a *Mikszáth* által oly szeretettel leirt felvidéki városok idegen imperium alá kerültek, a tekintetes vármegye végleg megszünt, nem alakult át, ahogy ő azt gondolta, hanem meghalt ránk nézve, elidegenitették, lekapcsolták az ország testéből.

Nem jönnek már fel a mezei hadak, a klubbot sem keresik fel már a Haluska Jánosok, kigondoló bizottságokat sem kell többé összekombinálni, hiába is gondolnának ki akármit, nem lenne annak már többé foganatja; nem jár már fel ide a külön erdélyi ész, nincs arra már szükség. *Mikszáth* összes alakjai kivándoroltak, nem magyar földön élnek azok már, meg sem mozdultak helyükről, mégis cseh földre, román földre, idegenbe kerültek az élők is, a halottak is, a valódi alakok is, a képzeletbeliek is, a regék hősei és a mesék örök életü alak-

jai. Már azok a várak sem a mieink többé, amelyeket regéiben oly szépen örökitett meg.

Mindezek olyan igen nagy dolgok és ezekhez képest olyan kicsinyek azok az emberi történések, amikről nagy bölcsességünkben azt hisszük, hogy fontosak és jelentősek.

Ne bolygassuk a multakat, ne kutassuk tovább ezeket a régi irásokat, ezeket a sárguló okmányokat, ezeket a megoldatlan kérdéseket. Ne kutassuk okait annak, hogy mi miért történt, inkább higyjünk benne, hogy lesz még másképp is és jön olyan idő, amikor lesz nagy magyar olvasóközönség északon és délen, keleten és nyugaton és hogy ezekhez mindhez el fognak jutni végre valahára *Mikszáth* örökszép irásai is.

XXXI.

„A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE".

A kiadónak, mint gyakran mondják, a közönség pulzusán kell tartania az ujját, hogy megérezze, vajjon mi az, amivel közönségét kielégítheti, mi az, ami kedvező fogadtatásra találhat. Ebben azonban nem merülhet ki az igazi kiadó feladata. Neki azt is ki kell éreznie, hogy mi az, amire okvetlen szükség van, mi az, aminek közönséget kell teremteni, még akkor is, ha ez a közönség még nem jutott a szükséglet felismerésére; mi az, amit meg kell csinálni azért, hogy haladjunk, hogy a fejlődésben vissza ne maradjunk. A kiadónak meg kell figyelnie, hogy a kor uralkodó eszméi, a világ szüntelen haladása mit követelnek meg saját nemzetétől és gondoskodnia kell róla, hogy megteremtse azokat a képző, nevelő és felvilágositó eszközöket, melyek lehetővé teszik az ő nemzetének is, hogy együtt haladjon a többi nemzettel. Mert a megállás visszafejlődést jelent. Különösen gazdasági téren, ahol az egész világ versenyével állunk szemben.

Messze időkbe kellene visszanyulni, hogy lássuk, a mi vállalatunk miképen fogta fel e feladatát. *Révai Sámuel* idejébe, a vállalat kezdeteire kellene visszanyulni, mert már ott találjuk ennek a felismerésnek nyomát. Már akkor szóba került, hogy bocsássunk közre oly műveket, melyek a legfontosabb ismereteket tárgyalják. Nálunk akkor is, most is főként azoknak az irodalmi munkáknak megteremtéséről gondoskodtak, amelyek az iskolai képzésbe kapcsolódtak bele, amelyekből az iskola részére tanulni, a vizsga részére készülni kellett. Azokról a munkákról, amelyeket meg kellett venni, hogy kvalifikációs

bizonyitványt lehessen szerezni. De nem történt, vagy felette ritkán, gondoskodás oly ismeretterjesztő és tudományos munkákról, amelyekből azok is tanulhattak, akik szabad pályákon mozogtak kint az életben: a gazdák, az iparosok és a kereskedők.

Révai Sámuel már negyven évvel ezelőtt felismerte, hogy ebben az agrikulturális országban szükség lenne arra, hogy minden ember, aki mezőgazdasággal foglalkozik, értelmi képességéhez alkalmazott könyvekből és füzetekből tovább képezhesse magát, hogy igy az okszerü haladás elveit és gyakorlati példáit bevihessük a legszélesebb rétegekbe.

Erre vonatkozólag már a nyolcvanas évek elején, kiadói müködésünk kezdetekor, részletes tervezetet dolgoztunk ki és átadtuk azt a *Gazdasági Egyesület* akkori elnökének és igazgatójának, *Korizmits László*-nak és *Ordódy Pál*-nak. Ők helyeselték a dolgot, de nem volt bennük bátorság, hogy azt velünk együtt az általunk jelzett módon keresztülvigyék, később azután más módon, hibásan, félszegen és tökéletlenül megcsinálták, jobban mondva, gyökeresen elrontották.

Huszonöt esztendő mulva, 1906-ban visszatértünk akkori tervünkre és elhatároztuk, hogy mindenekelőtt a legfontosabb szükségnek megfelelően egy nagyobb munka létesitéséről fogunk gondoskodni, amely a kereskedői ismereteket tartalmazza. E munka sikere esetén — az volt a tervünk — sorra kerülne egy hasonnemü enciklopedikus munka a mezőgazdasági ismeretekről, végül pedig a legfontosabb technikai szakokról.

Ez volt kiinduló pontja *„A magyar kereskedő könyve“* keletkezésének.

Mi meg voltunk győződve arról, hogy Magyarországnak szüksége van művelt, versenyképes, megbizható kereskedelemre, hogy e nélkül nem tud megfelelni a nemzetközi helyzetből folyó hivatásának, e nélkül nem tud megküzdeni a világversenynyel és nem tud helyt állani magáért. Ma is meg vagyok ezekről győződve és nemzetünk egyik nagy szerencsétlenségének tartom, hogy ez a meggyőződés még nem vált általánossá, hogy a kereskedelmet még mindig nem tartják annak a fontos kulturtényezőnek, amely beleszövődik az emberi tevékenységnek minden ágába, a nép kulturéletének minden megnyilatko-

zásába: a mezőgazdaságba, az iparba, a tudományba, a művészetbe.

Az országnak jelene és jövője a gazdasági élet alakulásától függ, ez az alakulás pedig jórészt attól, hogy minő felkészültségü, minő műveltségü és minő erkölcsü elemek irányitják azt.

A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE A KERESKEDELMI TUDOMÁNYOK KÉPES ENCI=KLOPÉDIÁJA SZERK.: SCHACK BÉLA DR. NÉGY KÖTET. EGY-EGY KÖTET ÁRA DISZKÖ=TÉSBEN: 20 KOR.
RÉVAI TESTV. IROD. INT. RT. KIADÁSA

Falragasz.

Nálunk különösen nemzeti érdek az, hogy ezen a téren arravaló elemekből képződjék egy művelt osztály, mely hivatása magaslatán állva, ismerje fel a reá háruló feladatokat, legyen képessége és rátermettsége azoknak megoldására.

Nálunk különösen szükség van arra, hogy felköltsük az érdeklődést a kereskedői foglalkozás iránt azokban a körök-

ben, amelyek eddig idegenkedtek attól. Ez az idegenkedés az oka annak, hogy annyira szinvonalon alul álló a mi gazdasági műveltségünk és ennek folytán közgazdasági fejlődésünk. Ez az idegenkedés az oka annak, hogy kereskedelmünk nem tudott arra a magaslatra emelkedni, amelyen más országok kereskedelme áll, és nem tudta azokat a szolgálatokat teljesiteni, amelyekre hivatva van. Ez az idegenkedés tartja távol hazánkban a képzettebb, megbizhatóbb elemeket a kereskedői pályától és oka annak, hogy ennek a foglalkozásnak egyenértéküsége más foglalkozásokkal még mindig nem következett be.

„*A magyar kereskedő könyve*“ valóságos pionír-munkát akart teljesiteni, amidőn ezekkel az előitéletekkel és téveszmékkel szembeszállva, az ifju generációnak kezébe akarta adni a fegyvertárat a jelen és a jövő harcainak megvivásához, hogy előkészitse, erőssé és harcképessé tegye azt azokra a nagy feladatokra, amelyek a kereskedelmi téren megoldásra várnak.

Ez a munka arra volt hivatva, hogy emelje a kereskedőosztály szinvonalát, fejlessze érzékét a kereskedelem nagy problémái iránt, tágitsa látkörét, bővitse ismereteit, emelje önérzetét és propagálja azt az eszmét, hogy a kereskedelmi pályára nem a leggyöngébbeknek és a leghitványabbaknak, hanem a legerősebbeknek és a legjobbaknak kell lépniök; arra volt hivatva, hogy megértesse a magyarsággal, hogy ha kereskedelmet akar a magyar, akkor maga is lépjen arra a pályára, ne tekintse azt alsóbbrendü foglalkozásnak, hanem jelölje ki neki az őt méltán megillető magasabbrendü helyét. Mindaddig, amig a kereskedelem inferióris foglalkozás és kereseti ág lesz, mindaddig, amig a magyar kereskedelem ebből a káros előitéletből nem bir kibontakozni, nem lehet remélni, hogy erre a pályára a társadalomnak azok az elemei lépjenek, akiket ott látni szeretnénk.

Célunkat akként óhajtottuk megvalósitani, hogy a magyar gazdasági élet legkiválóbb elméleti és gyakorlati művelőinek közremüködését megnyerve, azok tudását és lelkesedését egyesitve, oly munkát hozzunk létre, amely a mi speciális viszonyaink részletes tanulmányozásából és ismeretéből fakad, amely a magyar nemzet egyéniségéből meriti éltető erejét és ennek az egyéniségnek fejlesztésére fekteti a fősulyt.

Megnyertük mindenekelőtt a munka vezetésére főszer-

kesztőül a kereskedelmi oktatásnak hazánkban legkiválóbb tényezőjét, *dr. Schack Bélá*-t. Az ő neve és közreműködése biztosíték volt ránk nézve, hogy a kiadandó nagy mű nem lesz tisztán teoretikus értekezések gyüjteménye, hanem a gyakorlati élet igényeit is figyelembe fogja venni és ki fogja elégiteni.

Célunkat el is értük. Mint más hasonnemü vállalkozásoknál, ezuttal is azt tapasztaltuk, hogy a mi tudósainkban, a mi tanárainkban megvan a tárgyuk iránti szeretetnek az a foka, amely szükséges ahhoz, hogy arra a szeretetre másokat is rábirjunk. Ezek a mi tudósaink örömmel és lelkesedéssel csoportosultak a főszerkesztő körül és mindvégig azon voltak, hogy a programmot hüségesen megvalósitsák és magas szinvonalon álló munkát alkossanak.

A szerkesztőnek kitünő érzékére vallott, hogy mindenekelőtt a munkának a magyar kereskedői nyelvről és stilusról szóló adalékát iratta meg *dr. Koltay Virgil*-lel, ennek a szakmának tanárával, mindenekelőtt ezt nyomatta ki kézirat gyanánt, házi használatra a munkatársak részére. Azt akarta ezzel elérni, hogy a megirás, a stilus, a nyelv, a helyes magyarság és a helyesirás tekintetében egyöntetüséget hozzon létre a különböző munkatársak adalékaiban; ezt a célt szolgálta a füzethez mellékelt kis szótár is, amely a kereskedelemben előforduló speciális műszavaknak megfelelő helyes magyar kifejezéseit közölte a munkatársakkal, hogy azokat egyöntetüen használhassák. Ezenfelül is azt az utasitást kapták a munkatársak, hogy népiesen, világosan és röviden irjanak, az előadandó anyagot arányosan osszák be, nehogy egyes közlemények tulságos terjengősek legyenek. Végül azt a kérést intézte hozzájuk, hogy az egyes munkatársak olvassák el lehetőleg a többieknek dolgozatait is, vegyék azokat figyelembe saját munkájuk megirásánál, közöljék a szerkesztővel észrevételeiket és tegyék lehetővé a munka egységét és minél tökéletesebbé tételét.

A programm igen gazdag volt; négy nagy kötetben felölelte a kereskedői tudnivalók összeségét, nemcsak azt, amit a szó szoros értelmében vett kereskedőnek, hanem azt is, amit a pénzintézeti tisztviselőnek, a gyárosnak, az iparosnak, a birónak, az ügyvédnek, a hivatalnoknak a kereskedői élethez való vonatkozásokról tudnia kell. A munka kiterjesz-

kedett a gyakorlati élet minden kérdésére, az elemi fogalmaktól egészen a magasabb rendü problémákig; de nemcsak ismereteket közölt, hanem impulzust, irányitást és utmutatást is adott és anyagot az önálló gondolkodásra. Rendkivül sok képpel, térképpel, grafikonnal illusztráltuk a szöveget. Ami anyag csak fel volt hajtható, különösen a *Magyar Kereskedelmi Muzeum* gazdag tárából, azt mind felhasználtuk.

Azt akartuk, hogy mindenki, aki a kereskedelem iránt érdeklődik, vagy avval bármi vonatkozásban van, találjon a munkában értékes és hasznos, szükséges és tanulságos olvasmányt.

Hogy célunkat elérhessük és szerte vihessük ebben az országban e munka utján a kereskedelmi műveltséget, fejleszthessük a kereskedelmi szellemet, emelhessük a kereskedőosztály értelmi szinvonalát, gondoskodnunk kellett a műnek nagymérvü elterjesztéséről mindazokban a körökben, amelyeknek az szánva volt.

Ebben a részben azután nagy csalódásnak voltunk kitéve; ott találtunk a legkevesebb támogatásra, ahol leginkább véltünk rá számithatni. Joggal feltehettük, hogy a kereskedelmi vállalatok élén állók, az önálló kereskedők, a bankok, a takarékpénztárak igazgatói, a kereskedelmi, gyári és ipari vállalatok vezetői fogják elsősorban felkarolni munkánkat és előmozditani annak elterjesztését alkalmazottaik körében. Mert hiszen ők voltak azok, akik addig nem szüntek meg panaszkodni az alkalmazottak képzettségének elégtelensége miatt; ők voltak azok, akik minduntalan hangoztatták, hogy az iskolában szerzett előképzettség vajmi kevés ahhoz, hogy a kereskedelmi pályára lépő ifju akár kisebb vállalatoknál, akár nagyobb kereskedelmi cégnél, pénzintézeteknél, gyáraknál, részvénytársaságoknál boldogulhasson.

A kereskedői egyesületekben és kongresszusokon felmerült eme panaszok erősitettek bennünket annak a régen tervezett szándékunknak keresztülvitelében, hogy megalkossuk ezt a kereskedelmi enciklopédiát és alkalmat adjunk a fiatal generáció ismereteinek bővitésére, látkörének tágitására, tegyük alkalmasabbá feladatainak teljesitésére.

És most azok, akikre joggal számithattunk, cserben hagytak, noha az „*Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés*“

mellénk állt és tagjait körlevél utján figyelmeztette a munka nagy jelentőségére és a maga részéről is felkérte őket, hogy annak terjesztése érdekében hathatósan közremüködjenek.

Sajátszerü tünetekre akadtunk. Az önálló és a jómódu kereskedő szinte nevetségesnek találta, hogy őt ezek a tanárok és közgazdászok, ezek a teoretikusok és könyvtudósok arra akarják oktatni, hogy mi a kereskedő hivatása és miként kell azt teljesiteni. Ezt ők sokkal jobban tudják.

De ha már ezzel a tarthatatlan, mert önhitt s képzelődő felfogással nem volt módunkban szembe szállani, joggal remélhettük, hogy ezek elő fogják mozditani abbeli törekvésünket, hogy a munkát alkalmazottaik körében megfelelő módon terjeszthessük. Ha ez sikerül, akkor a munka elérte célját.

......szám.
ELŐFIZETÉSI IV
A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE
SZERK: SCHACK BÉLA D^R
RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET RÉSZV.-TÁRS.
BUDAPEST, VIII., ÜLLŐI-ÚT 18.
előfizetési felhivást bocsát ki a következő műre:
A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE
A kereskedelmi tudnivalók képes enciklopédiája
KERESKEDŐK, GYÁROSOK, IPAROSOK, KERESKEDELMI ÉS PÉNZINTÉZETI TISZTVISELŐK, BIRÁK, ÜGYVÉDEK ÉS HIVATALNOKOK SZÁMÁRA, KIVÁLÓ SZAKFÉRFIAK KÖZREMÜKÖDÉSE MELLETT SZERKESZTI: SCHACK BÉLA D^R
Négy kötet, mindegy 2400 szövegoldallal, rendkivül sok térképpel, szines és fekete műlappal, diszkötésben.

Előfizetési iv.

Megvolt arra minden előfeltétel, a kereskedelmi alkalmazottak körében igen nagy lelkesedésre talált a mű. Azok tényleg tömegesen óhajtották azt megrendelni, meg is rendelték igen sokan, itt azonban az volt a baj, hogy ezeknek a kereskedői alkalmazottaknak igen nagy kontingense kiskoru. Ezek mint megrendelők csak ugy jöhettek tekintetbe, ha igen apró havi részletek mellett bocsátottuk azt nekik rendelkezésükre, ennek viszont az a nehézsége volt, hogy ezek a fiatalemberek nagyon gyakran változtatták állásukat, ami az akkori 2—4 heti felmondás mellett igen könnyen ment. Igy azután teljesen bizonytalan lett a hitelezés alapja.

A főnökök, akiket felkértünk, hogy ebben az ügyben legyenek segitségünkre valamely oly intézkedés előmozditásá-

val, amely legalább is azt teszi lehetővé, hogy a helyéről eltávozott kereskedelmi alkalmazottnak ujabb alkalmaztatási helyét megtudhassuk, teljesen elutasitó álláspontra helyezkedtek. Igy azután az történt meg, hogy igen nagy veszteségek értek bennünket és a fiatal kereskedelmi alkalmazottak között eleinte több ezer példányban elterjesztett munkának a második, harmadik, negyedik kötetét már csak erősen redukált példányszámban birtuk elhelyezni.

Azok a vállalati vezetők és cégtulajdonosok, akik éveken át panaszolták, hogy az ifju nemzedéknek mily csekély az ismeretköre, mily hiányosak ismereteik, azok most tanubizonyságot szolgáltattak amellett, hogy ők maguk vezető állásukban mily szük látkörüek.

Amikor mi elindultunk ezzel a munkával, hogy a magyar kereskedelemnek hatalmas fegyvert adjunk a kezébe, amelylyel kiküzdheti a maga igazait; amikor egy eszközt akartunk rendelkezésére bocsátani, amely alkalmas legyen arra, hogy a maga szinvonalát felemelhesse: akkor voltaképen csak az bizonyosodott be, hogy a magyar kereskedelem tulnyomó többsége még annyira sem érett, hogy ennek a szükségét belássa.

„A magyar kereskedő könyvé“-nek sorsa legbeszédesebb bizonyitéka annak, hogy itt minő nagy átalakulásra volna szükség, hogy az országnak egyáltalában céltudatos, művelt, feladata magaslatán álló kereskedelme lehessen.

XXXII.

A NAGY LEXIKON.

Mindazok között az irodalmi vállalatok között, amelyekről egy kiadó beszámolhat a közönségnek, bizonyára a *Lexikon* az, melyről legtöbbet mondhat és amely legjobban is érdekli az olvasót.

Hiszen egyfelől az összes kiadványok között a *Lexikon* a legkomplikáltabb, az veszi leginkább igénybe a kiadó legszemélyesebb közremunkálását, ebben érvényesülhet legjobban az ő egyénisége, — másfelől a közönséget is izgathatja az, hogy miképp jön létre ez az annyira sokoldalu, mindenre kiterjedő, bámulatos könyv-kolosszus.

Mégis a *Lexikon*-ról irhatók ezuttal aránylag legkevesebbet, illetőleg nem irhatom meg mindazt, amit szeretnék, mert ez egyrészt meghaladná ennek a műnek már amugy is akaratomon kivül tulságos nagyra nőtt kereteit, másrészt a Lexikon, sajnos, még nincs készen és a teljes beszámoló róla csak akkor fog elkészülhetni, ha — amint remélem, — nemsokára teljesen be lesz fejezve a nagy mű és a jelentést viszontagságteljes megalkotásáról munkatársaimmal együtt fogom megirhatni.

Ezuttal csak keletkezéséről, vezérelveiről, a nagy szerkesztőségi apparátus megszervezéséről, meginditásáról, a terjesztés körül felmerült rendkivüli nehézségekről akarom lehetőleg röviden tájékoztatni az olvasót; annak tüzetes jellemzését, hogy az egyes tudományos szakmák milyen alapelvek szerint és mily módon vannak feldolgozva a Lexikonban, későbbi időpontra tartván fenn.

Régi emlékek.

Az én vonatkozásaim a Lexikonhoz igazán egész kisgyermekkoromra nyulnak vissza. Szüleim házában mindig hallottuk emlegetni a nagy kiadók neveit, állandóan ott forgolódtam a könyvesboltban, különösen vakációk idején, ami mulatság és szórakozás volt, hisz ott mindig valami uj, szép képeskönyvben lehetett böngészgetni; ott láttam a sok könyv között a nagy német Lexikon kötetsorozatait is, amik megkapták és bámulattal töltötték el gyermeki fantáziámat.

Talán tizenegy-tizenkét éves fiu lehettem, midőn egy nyári délután belép a könyvesboltba egy nyájas kinézésü idősebb ur és német nyelven édesapám után tudakozódik. Engem talált legelől, hozzám intézte a kérdést. Megmondtam neki, hogy édesapám nincs itthon, fürdőn van Szobráncon. Erre a német ur, akinek öltözetén, beszédjén, egész habitusán észre lehetett venni, hogy nem idevaló ember, bemutatkozik: *„Ich heisse Heinrich Brockhaus“*. Megfogta kezemet, beletette névjegyét és kért, hogy adjam át üdvözletét édesapámnak.

Gyermeki ésszel is éreztem, hogy nagy pillanat az, midőn a nagy *Brockhaus* megjelenik a kis eperjesi könyvesboltban és bár nagy izgalom fogott el, mégis volt annyi lélekjelenlétem, hogy anyámért szaladtam, akinek azután *Brockhaus* elmondta, hogy Tátrafüredről jövet erre vette utját, hogy megismerkedjék apámmal, akivel régóta kellemes összeköttetésben van. Végignézte a könyvkereskedést, megelégedését fejezte ki azon, hogy oly szépen fel van szerelve a kis városhoz képest aránylag nagy készlettel, azután szivélyesen elbucsuzott és folytatta utját, persze kocsin, Kassa felé.

Brockhaus-nak e látogatása igen nagy hatással volt rám; az első világhirü ember, akit láttam, aki beszélt hozzám, kezet fogott velem. Sokáig, talán hónapokig izgatta fantáziámat, hogy minő lehet az a könyvesbolt, ahol azokat a nevezetes könyveket csinálják, ahonnan kikerül a *Brockhaus-Lexikon.*

Akkoriban jelent meg a *Brockhaus-cég* alapitójának, *Friedrich Arnold Brockhaus*-nak életrajza az unokája tollából. Ez az unoka, *Heinrich Eduard*, fia volt annak a *Heinrich*-nek, aki minket meglátogatott.

Édesapám meghozatta ezt a müvet és nekem adta ajándékba. Én oly érdeklődéssel olvastam ezt a könyvet tizenkét

éves koromban, mint a *Cooper „Bőrharisnya“*-történeteit, vagy más kalandos históriákat.

Most, majdnem ötven év multán ujra elővettem ezt a könyvet és nem csodálkozom azon, hogy akkor ugy megragadta gyermeki képzeletemet. Nagyszerü férfias küzdelmeken kellett keresztülvergődnie a cégalapitó *Brockhaus*-nak, mig megalkothatta élete főművét, az első e nemü *Konversations-Lexikon*-t, mig sok viszontagság után olyképpen alakithatta ki, hogy végre sikert is arathatott vele és átadhatta az utókornak — mintául és előképül.

Mindezek a benyomások, valamint édesapám tanitásai és kommentárjai már akkor megérlelték bennem azt az elhatározást, hogy könyvkiadó leszek és életem főcéljául fogom tekinteni, hogy a magyar nemzeti enciklopédiát, a magyar „Brockhaus“-t én valósithassam meg. Ez a vágy oly erős és határozott volt bennem, hogy mikor azután lipcsei egyetemi tanulmányaim közben értesültem róla, hogy *Rautmann* megindította a *„Magyar Lexikon“*-t, a *Somogyi*-félét — ezt a legnagyobb csapásnak éreztem, mely engem érhetett és felhevülésemben meg is irtam édesatyámnak, hogy lemondok a kiadói pályáról, számomra immár nem nyilik tevékenységi lehetőség ezen a pályán, bucsut mondok ábrándjaimnak és — tanár leszek. Édesatyám egész szivósságára volt szükség, hogy akkortájt irt leveleiben engem meggyőzzön arról, hogy a *Rautmann*-féle kisérletnek nem kell elkedvetlenitenie, hogy óriási tere van még azonfelül a kiadónak Magyarországon, hogy az életben nem ugy mennek a dolgok, ahogy mi azokat képzeletünkben kicirkalmazzuk és hogy nem tudhatom ma, minő módon fogok valamikor mégis hozzájuthatni kedvenc eszmém megvalósitásához. Éppen a *Brockhaus* példája mutatja, hogy küzdeni kell eszményeinkért, szivóssággal, kitartással és nem szabad az első fuvallatra szárnyszegetten félreállani.

Tanulságok a multból.

Ily élmények előzték meg azt az elhatározást, mely azután sok évvel később arra birt, hogy a *„Pallas Nagy Lexikona“* közrebocsátásánál, ha már nem lehettem kiadója a műnek, vállalja cégünk a munkának azt a jelentékeny részét, mely a Lexikont sikerre vitte, azután pedig arra inditott, hogy

amidőn a *Pallas* körülményei lehetővé tették a *Lexikon* megszerzését, mi ezt azzal a szándékkal vegyük meg, hogy e mű alapulvétele mellett belátható időn belül egy uj, még tökéletesebb Lexikont adhassunk a magyarságnak.

A *Pallas-Lexikon*-ról szóló fejezetben elmondottam, minő nagy propagandát kellett kifejteni, hogy a közönséget a Lexikon szükséges és fontos voltáról meggyőzzük. Ez a felfogás akkor átment a köztudatba és igy az a reményünk lehetett, hogy ezzel a részével a feladatnak már nem kell gondolnunk, az uj Lexikon részére a talaj már kellőkép elő van készitve.

Mert hiszen bármennyire át legyen hatva a kiadó attól, hogy egy nagy tudományos nemzeti enciklopédia megalkotása minden kiadói tevékenység tetőpontja és a legmagasabbra törő kiadói ambició tárgya, egyuttal tisztában kell lennie azzal, hogy ez egyszersmind a legnehezebb és legfelelősségteljesebb irodalmi vállalkozás, amelyet kiadó egyáltalában megindithat, és épp ezért mindaddig nem gondolhat uj Lexikon-kiadásra, mig nem látja elérkezettnek az időpontot arra és nem szerez meggyőződést magának arról, hogy az összes körülmények szinte mathematikailag biztositják, ha nem is mindjárt a teljes sikert, de legalább a keresztülvihetőségét, a programmszerinti megvalósulást. Különösen fontos ez, midőn nyilvánvaló volt, hogy az elősd munkája, amint azt megfelelő helyen részletesebben vázoltam, látszólagos külső sikere ellenére — nagy deficittel záródott. Nekünk mindazt kerülnünk kellett, ami hibát a *Pallas* ügyvitelében felfedezni véltünk, hogy munkánkat teljesen biztos alapra helyezzük.

Mindenekelőtt egészen kétségtelen volt, hogy sokkal nagyobb példányszámot kell elhelyezni, mint a Pallasból és sokkal jobb áron. Költségmegtakaritásról nem lehetett szó, sőt sok tekintetben jóval nagyobb költségekkel kellett számolni. A munka megnövekedett költségeit tehát csak a jobb áron való és nagyobb mérvü elhelyezés biztosithatja.

Ezt akként gondoltuk elérhetőnek, hogy néhány esztendőn keresztül egyáltalában ne legyen kapható Lexikon. 1903-ig még utánnyomattunk egyes köteteket, hogy a késedelmes előfizetők példányait kiegészithessük, de ekkor megszüntettünk mindennemü utánnyomást. Az volt a felfogásunk, hogy a Lexikon immár közszükségletté vált, elengedhetetlen szükséglete

minden művelt embernek és minthogy az értelmi kereseti pályákon évenkint kb. 3000 ember lép az életbe — évente 3000-re lehet becsülni a szükségelt és elhelyezhető lexikon-példányok számát.

Minden kiadói tevékenység alapja a pontos kalkuláció; a lexikon-tervezést is igen gondos, részletes, alapvető kalkulációk előzték meg. Ezekből az derült ki, hogy legalább 40.000 példányt kellene eladni a preliminált áron (kötetenkint 18 koronával) tiz éven belül, hogy a munkát minden tekintetben a kitüzött szinvonalon lehessen tartani és hogy a kiadóvállalat is befektetéseinek egészen szerény gyümölcseit élvezhesse.

Már most az volt a tervünk, hogy a *Pallás-Lexikon* öt éven át marad elfogyott állapotban, ezalatt évente 3000 példányt számitva, összesen 15.000 példányra terjedő szükséglet fog egyszerre kielégitésre várni, ha 1907-ben meginditjuk az uj lexikont. Ennek hat évi megjelenési ideje alatt további 18.000 példányra lehet számitani, tehát összesen 33.000 példány volna elhelyezve a munka befejezésekor, ugy, hogy a még hátralevő 7000 példánynak további négy év alatti elhelyezése körülbelül biztosra volna vehető.

Állandó anyaggyüjtés.

Amint az az elhatározás megérlelődött bennünk, hogy további utánnyomásokat nem készitünk és ujabb pótköteteket ki nem adunk — hanem előkészülünk az uj lexikonra — attól a perctől megkezdődött a zajtalan előkészités munkája, az állandó lelkiismeretes tervezés, gondos kombinálása a felmerülhető eshetőségeknek, szüntelen tanulmányozása az egész lexikon-problémának.

Különösen két irányban folyt ez az intenziv munkásság. Tegnap fejeződött be az utolsó pótkötet és ma reggeltől kezdve már folytatni kellett az anyaggyüjtést ugyanazon a módon, mert egy lexikonnál a munka sohasem szünhetik meg. Amint az élet tovább folyik és az események tovább peregnek, szünet nélkül kell a rájuk vonatkozó anyagot összegyüjteni és evidenciában tartani. A legkisebb megállás is teljesen felborithatja a dolgok egymásutánját és kiszámithatatlan, helyrehozhatatlan kárt és bajt okozhat.

Ez az állandó anyaggyüjtési munka abból áll, hogy a leg-

különbözőbb ujságokat és folyóiratokat állandóan át kell nézni azoknak, akik ezzel meg vannak bizva, kijelölni azokból minden fontos adatot, azt azután kivágni vagy kiirni és a megfelelő magyar *cimszó* alá beosztani az a—b—c-s fiókokba. *Cimszó* vagy *vezérszó* az a szó, vagy több szóból álló cim, amely vastagabb betüvel nyomatva, egy-egy cikk élén áll a lexikonban.

A nomenklaturának ez a szünetlen kiegészitése az összekötő munka a lexikon egyik kiadásától a másik kiadásához, vagy az uj lexikonhoz. Évenkint átnézendők a legkülönbözőbb évkönyvek, almanachok, tudományos szakjelentések, sematizmusok és cimtárak is és minden uj adat kijegyzendő. Igy folyik ez a munka szakadatlanul és igy gyülik össze egy óriási, szinte áttekinthetetlenül nagy anyag, amelyből csak egy kis rész fog feldolgozásra kerülni. De azok, akik ezt az anyagot gyüjtik, nem itélhetik meg azt, hogy annak idején mi válik a lexikon szempontjából felhasználható anyaggá, ugy, hogy nekik mindent ki kell jelölniök, mindent ki kell vágniok, ami bármily szempontból a lexikon tárgyköréhez tartozhatik. Eldobni mindig ráér a szerkesztő, de mindenre kell, hogy a figyelme fel legyen hiva.

De még mindennek a tömérdek anyagnak összehordása sem biztositja a nomenklatura teljes voltát. Ezt más módon biztositjuk: ugy, hogy az összes ujabb lexikonokat a cimszavak tekintetében állandóan evidenciában tartjuk. Mielőtt lexikonunk szerkesztéséhez hozzáláttunk, huszonegy különböző fajtáju és különböző nyelvü általános és szaklexikonnak teljes nomenklatura-anyagát dolgoztuk fel. Ez a munka egymagában mintegy öt esztendőt vett igénybe, minthogy természetesen az összes idegen nyelvü cimszavakat magyarra kellett forditani.

A lexikon-emberek.

A másik feladat, amire különösen nagy sulyt helyeztem, az volt, hogy megtudjam olyan emberek véleményét, akik hivatásuknál fogva állandóan használják a lexikont; véleményüket arról, hogy az minő tekintetben elégiti ki igényeiket, vagy minő tekintetben szorul kiegészitésre, pótlásra, javitásra. Vannak emberek, akik folytonosan használják a lexikont, ezeknek megállapitásai egy lexikon hasznavehetőségéről igen becsesek. Csak meg kellene tudni, kik azok az emberek, de rendszerint

ez is kiderül egy-egy birálatban elejtett megjegyzésből. Minket persze első sorban az érdekelt, hogy a *Pallas-Lexikon* ellen minő esetleges kifogások emelhetők és mily irányban kell majd

Amidőn ez a gond én rám hárult, eszembe jutott, hogy
a munka lehető tökéletesitéséről gondoskodni.
valamikor régen *Cholnoky Viktor*-nak egy rosszaló megjegyzését olvastam a *Pallas-Lexikon-ról*, amely nagyon megdöbbentett. Az első ember, akivel érintkezést kerestem, tehát *Cholnoky Viktor* volt. Hadd mondja el mindazt, ami rosszat tud mondani a *Pallas-Lexikon*-ról, hadd váljanak az ő kritikai megfigyelései effektive hasznosakká a jövő lexikonra nézve. De *Cholnoky* nem tudott sokat mondani, maga is megütközött a saját kijelentésén, amelyet régóta elfelejtett és amelyet, ugy látszik, rossz kedvében irt le valamikor, amikor talán nem egészen kielégitő választ kapott egy kérdésére a lexikontól. De ezzel az elháritással sehogysem voltam kielégitve. Kellett, hogy egy olyan sokoldalu ember, mint aminő *Cholnoky Viktor* volt, aki tényleg állandóan használta a lexikont, erről tudjon is valamit mondani. Felkértem, hogy ezentul mindent jegyezzen fel, amit a lexikon használatában tapasztal és ezeket a jegyzeteit bocsássa rendelkezésemre. Néhány hónapon belül igy igen értékes anyagot kaptam *Cholnoky*-tól, amelynek azután hasznát is vehettük.

Egy másik iró, aki, ugy látszik, igen behatóan foglalkozott a lexikonnal, volt a háboruban elesett *Bányai Elemér*. Őt a vállalatunkban akkor szerkesztői minőségben foglalkoztatott *dr. Mikes Lajos* egyszer nagy örömmel azzal mutatta be nekem: ime, egy valóságos lexikon-ember, azt értvén ez alatt, hogy *Bányai* annyira foglalkozott állandóan a *Pallas Lexikoná*-val, annyira böngészte, kutatta annak cikkeit és adatait, annyira belemerült ebbe a munkába, hogy bizonyára ő tudja legjobban annak minden csinját-binját, ismeri legjobban minden hibáját. *Bányai* már első találkozásunk alkalmával azt rótta fel a *Pallas-Lexikon* legnagyobb hibájául, hogy nem teljes a nomenklaturája, hogy szerinte igen sok cimszó hiányzik belőle. Én felkértem, hogy minden ily cimszót jegyezzen fel és közöljön velem, de azonfelül kértem arra is, hogy a *Pallas-Lexikon*-nak egy diszkrét használatra szánt, teljesen őszinte, minden tekintet nélküli birálatát készitse el részünkre. Mindkét kérésemnek megfelelt.

Birálatában a sok erőltetett kifogás mellett volt néhány tekintetbevehető vélemény és inditvány, de nomenklaturája, az a több ezer szóból álló cimjegyzék, amelyet átadott, az egyenesen használhatatlan volt. Nem volt a között a sok ezer cimszó között talán hat olyan, amelyről vitatni lehetett, vajjon felvétele egy lexikonba indokolt-e vagy sem. Például csonkának találta a *Pallas-Lexikon* katonai anyagát és azt tartotta, hogy fel kell venni abba az ezredeket és zászlóaljakat. Erre azután csinált cimszavakat a következő módon: első honvéd-zászlóalj, második honvéd-zászlóalj, harmadik honvéd-zászlóalj és igy tovább, első gyalogezred, második gyalogezred, harmadik gyalogezred és igy tovább ad infinitum. Vagy elővett egy közkeletü szót, pl. asztal és annak minden összeköttetését valamely más fogalommal külön cimszó alakjában jegyezte fel, pl.: asztalkendő, asztalláb, asztali lámpa, stb., stb. ad infinitum.

Ebből a Bányai-féle munkából tehát nem lettünk okosabbak. Azonban felkértünk másokat is, hogy közöljék mindazt velünk, amit a *Pallas-Lexikon*-ban kifogásolhatónak tartanak, vagy aminek fölvételét az uj lexikonba szükségesnek vélik és sokan szivesen hajlottak kérésünkre, mindegyik a maga tárgykörére vonatkozólag adott le véleményt, igy azután mégis csak valamely becses kritikai anyag jutott birtokunkba. Ennek gondos áttanulmányozása után magam is hozzáláttam a Pallas-Lexikon olvasásához, azaz ahhoz, hogy egyik-másik kötetét elejétől végig átolvassam és ezenközben ellenőrizzem a különböző biráló megjegyzéseket. Ez az olvasás igen instruktiv volt. Kimutatta azt, hogy az egyes birálók részben szakmájuk iránti elfogultságból túloztak ugyan, de sokban igazságuk volt. És kimutatta főleg azt, hogy a lexikon szerkesztését nem szabad elfogult szakférfiura bizni, azaz olyanra, aki csak egy bizonyos tudomány vagy a tudományok egy bizonyos komplexuma iránt viseltetik természetszerü előszeretettel, mert ennek azután nyoma volna a munkában, aminek nem szabad lennie.

Szerkesztőkeresés.

Ily munkában eltöltött öt esztendő után végre 1906-ban elhatároztuk, hogy jövő évre meginditjuk az uj Lexikont a *Pallas-Lexikon* alapján, mert eredetileg az volt a tervünk, hogy a

Pallas-Lexikon egész teljességében megőrzött, 18.000 oldalra terjedő szedésének felhasználásával törekszünk létrehozni az uj Lexikont.

E határozat alapján hozzá kellett fogni a legnehezebb feladathoz, ahhoz, hogy szerkesztőt keressünk a Lexikon részére. Eddig ez volt a legkisebb gondunk e munka körül, most ez lett a legnagyobb. Eddig ugyanis volt kiszemelt szerkesztője a Lexikonnak, de még mielőtt megindulhatott volna a munka, az kivált körünkből.

Ugy volt, hogy *Voinovich Géza*, aki évek óta mint különböző vállalkozásaink szerkesztője működött intézetünk kebelében, majdan a *Nagy Lexikon*-t is szerkeszteni fogja. Az utolsó pótköteteket is már *Bokor József*-fel együtt ő szerkesztette, s mindenképen kvalifikáltnak és alkalmasnak találtuk erre a nagy munkára. Az ő becsületességében, tudásában, lelkiismeretességében megbiztunk volna, ő megértette a mi intencióinkat és hosszu együttmüködésünk alatt a felfogásoknak oly harmóniája fejlett ki közöttünk, hogy ő rá megnyugvással biztuk volna a Lexikon szellemi vezetését. Ő maga is készült erre, de a közbejött körülmények rá nézve lehetetlenné tették a lexikon-szerkesztő nehéz hivatásának betöltését. Megváltozott körülményei folytán legalább néhány esztendőn át a fővárostól távol kellett élnie. Ily körülmények közt mindkét részről fájó szivvel történt az elválás.

A munka természete már maga is világossá teszi, de egyébként is természetes, magától értetődő dolog, hogy tekintettel azokra az óriási anyagi és erkölcsi érdekekre, amelyek ily munka kiadásával kapcsolatosak, tekintettel a nagyösszegü befektetésekre, amelyek az ily munka kiadásával járnak, tekintettel arra a rendkivüli felelősségre, amelyet ily munkánál a közönséggel és a nagy nyilvánossággal szemben visel a kiadó, — egy lexikon szerkesztése csakis a teljes anyagi és erkölcsi felelősséget magában összpontositó kiadónak terve, intenciója, instrukciója szerint történhetik és hogy ehhez képest egy lexikon szerkesztője első sorban a kiadó szándékainak, terveinek, megállapitásainak végrehajtó közege. A lexikon-szerkesztő feladatának ez a megállapitása az idők folyamán kialakult azokhoz a magasrendü feladatokhoz képest, amelyeket az általános lexikon a közönséggel szemben teljesiteni hivatva van és ahhoz

a fejlődési folyamathoz képest, amely századunkban lehetetlenné teszi, hogy — mint a multban történt — egyes polihisztorok egyéni munkájának bélyegét viselje magán az ilyen munka. Kialakult ez annyira, hogy például a külföldi nagy lexikonok szerkesztőit a közönség nem ismeri, azok a munkákon megnevezve nincsenek és csak a beavatottak tudják, hogy *Brockhaus, Meyer, Chambers, Dodd, Nelson* és más hasonló enciklopédiáknak kik a szerkesztői.

Én abban a hitben voltam, hogy teljesen tisztában vagyok a lexikon-szerkesztő szükséges kvalitásai tekintetében. Tudtam, hogy nehéz lesz megfelelő embert találni, de mégsem hittem, hogy annyira nehéz, annyira lehetetlen. Valóságos kálvária-járás volt ez a szerkesztőkeresés. Most megint az történt, ami sok esztendővel ezelőtt a *Pulszky Ferenc* által összehivott értekezleten játszódott le, hogy mikor arra került a sor, hogy ki fogja a szerkesztést magára vállalni, mindenki a padlásra nézett. Most is ugy volt. Többen szerették volna az állással járó befolyást, a szerkesztői tiszt diszét, az érte járó fizetést, de a munkától, a nagy, kemény, megerőltető munkától mindenki fázott, a nagy felelősséget senki sem akarta magára vállalni. Tárgyaltam történészszel, nyelvészszel, pedagógussal, filozófussal, irodalomtörténészszel, szerkesztővel, iróval, minden rendü és rangu tudóssal, de alkalmas szerkesztőre nem akadtam.

Nem az ő hibájuk volt, hanem az enyém. Nem is kellett volna keresni olyan egyéniséget, akire a Lexikon szerkesztését, vezetését, irányitását és felelősségét rábizzuk, mert egy általános nagy enciklopédiának nem is lehet alkalmas vezetője más, mint maga a kiadó, aki egész lényével, becsületével, vagyonával, nevével össze van kapcsolva evvel a munkával; aki egyforma szeretettel viseltetik minden egyes szakma iránt, nem részesiti előnyben az egyiket a másik fölött, nem pártoskodik, nem gyakorol protekciót, nem tart szem előtt mást, mint a munkának erkölcsi és anyagi érdekeit, a publikum kivánságait és jogos várakozásait. Én tudtam, hogy a külföldi lexikonokat a nagy lexikon-kiadó családok egyes, erre nevelt tagjai vezetik, mégsem volt elég bátorságom megküzdeni a nálunk meghonosodott előitélettel, mely legalább is egy fémjelzett tanári nevet állit az ilyen vállalkozások élére és azután

tovább nincs is ügyelettel arra, dolgozik-e az illető vagy sem, tényleg vezeti-e a vállalkozást vagy csak nevével szerepel-e ott. Nem volt elég bátorságom ahhoz, hogy kiadó létemre nyiltan álljak a vállalat élére és mondjam meg nyiltan, hogy én fogom azt vezetni, irányitani, szerkeszteni, mert tudom, hogyan kell megcsinálni a dolgot, érzem, hogy lelkiismeretesen és becsületesen fogok feladatomnak megfelelni és olyan odaadással, aminőre senki más nem képes. És nem is lehet képes, mert nincs az a pénz, amivel kellőkép honorálni lehetne azt a munkát, amely egy lexikon vezetésével jár, azt a szüntelen gondot, amely nappal és éjjel minden órát és minden percet lefoglal magának, azt az ügy iránti szeretetet, amelynek a munka minden sorából ki kell tünnie, azt a megfeszitett munkát, amely feltétlenül megőrli azt, aki benne van.

Ily körülmények közt nem csoda, hogy nem találtam megfelelő embert a kitüzött feladatra és igényeim lefokozásával most már csak olyat kerestem, aki a beérkező kéziratok gondos elolvasására, a szerkesztési szempontoknak érvényesitésére, a szükséges egyeztetésre és egységesitésre alkalmas és akinek lelkiismeretességében és szorgalmában meg lehessen bizni, hogy ezt a rábizandó feladatot egész odaadással fogja teljesiteni. Ily erőt többen ki is jelöltek egyazon személyben. Az illető nagy sajnálatomra ennek a feladatnak sem felelt meg, fizikailag sem volt rá képes, egyébként se és igy helyét, miután a kisérlet nem sikerült, később el kellett hagynia.

De hogy történhetik az meg, hogy komoly és tudós emberek annyira csalódnak valakiben és igy tévutra vezessék azt, aki bizalommal hozzájuk fordul tanácsért és utbaigazitásért és akinek bizonyára szivesen adnak jótanácsot.

Ennek az a magyarázata, hogy Magyarországon, különösen a magasabbrendü értelmiség körében, sok az ugynevezett *„jó ember"*. „Jó ember" nálunk Magyarországon az, aki illetéktelen, indokolatlan és igazolatlan protekciót gyakorol tisztán jóságból. Például az, aki átereszti különböző vizsgákon tanitványát, nehogy az illető karriérjének utjába álljon; az, aki a hizelkedő folyamodót besegiti valamely állásba a nélkül, hogy meggyőződött volna, hogy az illető erre az állásra alkalmas; az, aki minden meggondolás nélkül és skrupulus nélkül egy nagy feladatra ajánl olyan egyént, aki ahhoz való minden

legelemibb kvalitások nélkül szükölködik. „Jó ember" az, aki minduntalan jót akar, de tulhajtott jóságával minduntalan a legrosszabb eredményeket érleli. Ezek a „jó emberek" teszik tönkre Magyarországnak minden becsületes kulturális intézményét, kezdve az Akadémiától az utolsó népiskoláig. Ezek a „jó emberek" jutnak be ajánlásaikkal, védelmeikkel, jóságra való appellálásaikkal a miniszteri bürókba, a kulturális egyesületekbe és intézményekbe, a kiadóhivatalokba, szóval mindenüvé, ahol el lehet helyezkedni, ahol befolyást lehet érvényesiteni, ahol uszályhordozókat el lehet helyezni. És ezek a „jó emberek" teszik lehetetlenné a valóban érdemes embereknek kellő helyen való érvényesülését és ezek szülik azt a léha állapotot, amely tisztán és kizárólag a protekcióban nyilvánul meg; ime: ez a „*jó emberek*" Magyarországa.

Évről-évre halasztás.

Akit azonban a legszorgosabb keresés mellett sem találtam meg, az önként jelentkezett, egyszerre csak itt volt annak a személyében, aki *Bokor József* mellett a *Pallas Lexikoná*-nál a segédszerkesztői tisztet betöltötte. Az előmunkálatok közepett jelentkezett nálam *Kovács Zoltán*, aki akkor jött vissza Fiuméból, hol magyar szellemü lapot szerkesztett. Én örömmel fogadtam, mert benne láttam azt a munkaerőt, akire a *Lexikon* szerkesztőségének szüksége volt, azt a szorgalmas, hű és odaadó munkását a *Lexikon*-nak, aki benne él a munkájában és átérzi a legminuciózusabb gondot igénylő, exakt munkának fontosságát és jelentőségét. Azóta is vele együtt végzem a *Lexikon* szerkesztői teendőit.

Az első szervezéssel járt egy egész szerkesztőségi apparátusnak a felállitása, mindenekelőtt egy megfelelő kézi könyvtár megalapitása mindazokkal az irodalmi segédeszközökkel, amelyekre minduntalan rá van utalva a szerkesztőség. Ebben az értékes könyvtárban a legkülönbözőbb nyelvü lexikonok találhatók a nagy francia enciklopédiától a mai napig.

Minthogy a Lexikon szerkesztőségében minden munka alfabetikus sorrendben végzendő el és a millió és millió cédula állandóan alfabetikus sorrendben rendezendő és kezelendő, a szerkesztőségben olyan munkatársakat és segéderőket kellett alkalmazni, akik mindenekelőtt birják az a-b-c-nek a tudomá-

nyát. Aki ezen mosolyog, az nem tudja azt, hogy egy lexikonkötet mintegy negyvenezer cimszavának pontos a-b-c-rendbe szedése nem olyan könnyü. Nagy gyakorlat kell ahhoz, hogy ezt az egyes szavaknak nyolcadik, kilencedik, tizedik betüjéig hiba nélkül elvégezzük.

Mikor a belső szerkesztőség teljesen össze volt állitva és hozzá akartunk látni a szakmunkatársak szükséges nagy seregének megszervezéséhez, akkor 1907 nyarán az az ujabb korban példátlan amerikai pénzkrizis ütött ki, amely a kontinensen is oly nagy gazdasági válságot idézett elő, hogy 1907 szeptember és október havában Európa összes tőzsdéin addig példátlan pánik ütött ki, igen nagymérvü áresések következtek be és a kamatláb az angol banknál és a német Reichsbanknál is hét százalékra emelkedett. E pénzkrizis befolyása alatt, mely nálunk is igen érzékenyen éreztette hatását, ugy gondoltuk, nem lesz tanácsos a *Nagy Lexikon* kiadását foganatba venni és azt egyelőre egy esztendőre elhalasztottuk.

Az a számitásunk azonban, hogy egy év mulva, vagyis 1908 tavaszán meg fogjuk indithatni a munkát, miután remélhető volt, hogy a pénzkrizis hatásai addig el fognak mulni, nem vált be, mert még nagyobb zavarok keletkeztek. 1908-ban a törökországi zavargások, az ifju-törökök uralomra jutása és az ennek folytán foganatositott annexió, a monarchiának részleges mozgósitása, az egész keleti válság oly politikai és gazdasági helyzetet teremtettek, amely ilyen nagyszabásu munka közrebocsátására valóban nem lehetett alkalmas.

Ujra az előtt a kényszerhelyzet előtt állott a vállalat, hogy a *Lexikon* kiadását megint egy esztendőre elhalassza, ami annál nehezebb, annál kinosabb és terhesebb elhatározás volt, mert hiszen a már megszervezett belső szerkesztőség s a térképeket készitő és már 1907 óta müködő kartografia évenként igen tetemes összegeket emésztettek fel. Az annexió sikeres befejezése és a keleti válság akkori békés megoldása után minden előkészület megtörtént, hogy a munkát végre 1909-ben megindithassuk, hacsak ősszel is; de ennek az évnek tavaszán teljes erejével kiütött a magyar belpolitikai válság. A koaliciós kormány lemondása, a koaliciós párt bomlása, a hónapokon át tartó feszült válságok és tárgyalások teljes bizonytalanságban mutatták a magyar közélet képét és jövendő alakulását. Ily

körülmények közt hosszu évekre terjedő folyamatos munkát meginditani, valóban vakmerő vállalkozás lett volna. Hiszen ilyen munkának anyagi bázisa a rendezett közgazdasági viszonyok és a teljesen békés állapotok.

Végre azonban vége szakadt ezen, majdnem egy esztendeig tartó válságnak is és midőn 1910-ben a *Khuen-Héderváry*-kormány megalakult és az ország többsége a munkapárt megalakulását helyeselni látszott, midőn végre valamelyes állandóságra volt kilátás a politikai életben és nyugalomra a közállapotokban, elhatároztuk, hogy a *Lexikon*-t az 1910. év őszén meginditjuk.

A munkatársak táborának megszervezése.

Most már hozzá kellett látni teljes erővel a munkatársak táborának megszervezéséhez is. Ez legfontosabb része a Lexikon szerkesztésének. Minthogy mi annak idején a *Pallas-Lexikon*-t minden jogával, szerződésével együtt vettük meg, nekünk voltaképpen megvoltak a munkatársaink már abban a pillanatban, amint a *Pallas-Lexikon* birtokunkba jutott. Értesitettük is őket a *Lexikon* közelebbi megindulásáról és kértük folytatólagos közremüködésüket. Közben azonban sokan kidültek, megöregedtek, elhaltak a régi munkatársak közül, másoknak körülményei megváltoztak, elfoglaltságukra való hivatkozással részt nem vehettek az uj lexikon munkájában, maguk helyett mást ajánlottak. Igy azután egészen átalakult a Lexikon munkatársainak tábora, egyes szakmák munkatársai teljesen átcserélődtek. Az akkori szakszerkesztő más munkatársakat vett maga mellé, az uj szakszerkesztő megint más csoportot szólitott fel közremüködésre. Meg kellett állapodni a régi munkatársakkal, hogy azt, ami cikkeikből felhasználható, az uj szakszerkesztők és a központi szerkesztőség a szükséghez képest módosithassák, átalakithassák és kiegészithessék. Igy azután a legkülönbözőbb tartalmu megállapodások létesültek az egyes munkatársakkal, amelyekre gondosan kell ügyelnie a szerkesztőségnek. Ami nem könnyü dolog, mert sok százra megy a munkatársak száma. Van olyan szakma, amelynek egymagának negyven-ötven munkatársa van, annyira specializálva van a munka. Az ilyen szakmák egy-egy szakszerkesztő vezetése alatt állanak és nincsenek közvetlen összeköttetésben a központi szerkesztőséggel.

De ezeken a rendes munkatársakon kivül is beállitott a szerkesztőség a munkába mindenkit az egész országban, akiről feltehette, hogy hozzájárulhat a munka teljességéhez. Felkért minden minisztériumot, minden hivatalt, minden tudományos társulatot, minden kisérleti állomást, minden olyan helyet, ahol a tudományt ápolják, vagy amely a tudomány szolgálatában áll, hogy legyen segitségére nagy munkájában és esetről-esetre bocsássa rendelkezésére a bekérendő szükséges adatokat. És mindezek a legnagyobb előzékenységgel segitségünkre voltak nagy munkánkban, készséggel bocsátottak rendelkezésünkre minden egyes esetben olyan adatokat is, amelyek eddigelé nem voltak hozzáférhetők, vagy csak a legnagyobb utánjárással voltak megszerezhetők. Abból a készségből, amelylyel a Lexikon minden ilyen kérése minden tényező részéről találkozott, megitélhető, hogy a művelt körök mennyire átérezték már ennek a nagy enciklopédiának kiváló kulturális jelentőségét.

Szakitunk a névaláirásos rendszerrel.

Ebbe a sokoldalu munkába rendszert vinni, lehetővé tenni azt, hogy egységes terv szerint folyjon a munka, azoknak a gyakorlati követelményeknek szemmeltartásával, amelyek a legfontosabbak a modern lexikonban, ez volt már most a főfeladat. Meg kellett állapitani azokat a vezérelveket, amelyeket szem előtt akarunk tartani és a munkatársak részére készülő utmutatásokban őket felkérni ezeknek a vezérelveknek a figyelembevételére és szem előtt tartására. Most következett el annak ideje, hogy mindazoknak a tapasztalatoknak levonjuk az eredményeit, amelyeket mások is, mi is, különösen a *Pallas-Lexikon* tekintetében tettünk. Már jóformán az első ivek szerkesztésénél kitünt, hogy nem fogjuk felhasználhatni a *Pallas-Lexikon* szövegét, nem fogjuk igénybe vehetni annak az álló szedését, mert annyi változás történt azon hosszu idő óta, amely a két lexikont egymástól választja, hogy a leggyökeresebb módositásokra volna szükség. Kis ideig kisérleteztünk gazdasági okokból ezzel a régi szedéssel, de azután elhatároztuk, hogy teljesen uj munkát adunk, minden sorában ujat, mert hiszen megváltozott az életnek minden gyakorlati jelensége, sok tudomány, a földrajz, a technika, az orvosi tudomány, oly gyökeres átalakuláson ment keresztül, hogy egy szó sem

fűtőanyagból fejlődött meleg gázok a csövön végighúzódva, melegségük nagy részét átadják a fűtőcsövet körülfolyó víznek, azután a kazán alsó részén alkotott falazott csatornákon a külső kazán lemezét érintve, visszahúzódnak és midőn melegségüket teljesen leadták, a fűtőcsatornán keresztül a kéménybe és onnan magasra emelkedve a szabadba ömlenek.

Coro v. *Santa Ana de Coro*, város Falcon venezuelai államban, 2 km.-nyire a C.-i öböltől, síkságon, forró és egészségtelen vidéken, mintegy 9500 lak. (közöttük sok indiánus és mesztic). A C.-i kikötő, Vela de C., leginkább Curaçao szigettel űz kereskedelmet. 1527-ben alapították a spanyolok. Míg a spanyol gyarmathatalom székhelye volt, nagyon fölvirágzott, de midőn Caracast tették fővárossá, aláhanyatlott.

Coroa, régebben 5000, újabban 10,000 rei értékű pénz Portugáliában = 48 K.

Coroados (sp.) a. m. nyírott koronás, gyüjtőnév, főleg a ges (l. o.) ágból származó puri törzsek jelölésére tonsuraszerűen kinyírt hajuk (coroa) miatt. E viseletnek hódolt braziliai népek javarésze már kihalt. Utódaik elszórtan St. Lorenzo és Cayapo partvidékein laknak, mint vadászok és földmívelők.

Corocoro, város La Paz boliviai departamentóban, 4070 m. magasban, a Desaguadero felé hajló fensíkon, 9000 lak., réz- és ezüstbányákkal.

Corolla (lat.) a. m. koszorucska, a növénytanban a. m. *párta* (l. o.).

Corolla personata és *C. ringens* (növ.), l. *Ajak*.

Corollarium (lat.), a logikában oly tétel, mely valamely előbbiből közvetetlenül, tehát minden további bizonyítás nélkül következik. A geometriában és filozófiában használatos műszó. A rómaiaknál arany vagy ezüst koszorúcska (corolla), melyet a fizetésen fölül ajándékba adtak jó színésznek stb.

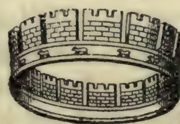
Corolliflorae (növ.), *De Candolle* rendszerében a forrtszirmuak nagyobb csoportja, amelyeknek rendesen nagy és könnyen szembetűnő szirma a magház alatt ered. Porzójuk rendesen a párta (corolla) csövének belsejéhez nőtt.

Coromandel-lakk, sajátságos faja a lakkmunkáknak, melynél a fekete alapba a díszítmények rajza be van vésve, s aztán különböző szinűre festve. Bútorok díszítésére szolgál és valószinűleg a Coromandel partvidék valamelyik városából, Madraszból vagy Pondicseriből került Európába.

Corona (lat.) a. m. koszorú, az ókori római hadsereg tagjainak adott érdemjel. Volt *C. civica (1. ábra)*, aranyból készített tölgylevélkoszorú, melyet annak adtak, aki római polgár életét mentette meg; e koszorúra ki is vésették az «ob civem servatum» (polgárnak megmentéseért) féle feliráat; a kitüntetett e C.-t ünnepélyek alkalmával viselte, megjelenésekor a nép felkelt s az illető a szenátorok mellett foglalt helyet. Aki elsőnek nyomult az ellenség táborába vagy sáncára, az *C. castrensis*-t v. *C. vallarist (2. ábra)*, aki az első volt ellenséges várfal megmászásakor, az arany C. *muralis*-t *(3. ábra)*, aki ellenséges hajót elfoglalók közül az első volt az ellenséges hajó fedélzetén, az C. *navalis*-t kapott. C. *rostrata*-t *(4. ábra)* — több hajóorral díszített C.-t — csakis Varro kapott Pompejustól és Agrippa Augustus császártól. Az ellenségtől körülzárt római tábor v. város felmentőjének, a felmentett helyiségen nőtt fűből készített C. *graminea* v. *obsidionalist* adták *(5. ábra)*, s ezt a rómaiak a legnagyobb kitüntetésnek tekintették, amit katonának adni lehetett. A győzedelmes hadjárat után triumfusra méltónak

1. ábra

2. ábra.

3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

nyilvánított vezér arany babérlevelekből kötött C. *triumphalist* viselt *(6. ábra)*, míg az ovációra érdemesnek talált vezér C. *ovalist* tett a fejére. Az ókori rómaiak azt a céltáblát is C.-nak nevezték, amelyre az íjászok *célba* lőttek. — C. *az építészetben* a klasszikus stílusok koszorúpárkányát jelenti. — *C.* l. még *Korona*; a Nap C. ját l. *Nap*; a zenében l. *Nyugvójel*.

Corona australis (lat.), *déli korona*, csillagkép az ég déli félgömbjén, 29 szabad szemmel látható csillaggal.

Corona borealis (lat.), *északi korona*, csillagkép az ég északi félgömbjén, 31 szabad szemmel látható csillaggal.

Coronadit (ásv.), finom rostos vaskos tömeg, külsőleg igen hasonlít a barnakőre, fekete fémfényű (Mn, Pb) Mn_2O_7. Clifton (Arizona).

Coronado, *Carolina*, spanyol költőnő, szül. Almendralejoban (Badajoz) 1820., megh. 1911 elején. Költői tehetségéről már a 15 éves korában írt: A la palma c. ódája tanuskodott, melynek révén a madridi irodalmi körökbe juthatott. Egyéb lirikus költeményeit, melyek a különböző madridi lapokban jelentek meg, a közönség és az írók

A „Nagy Lexikon" egy oldala (kisebbítve).

tárgyalás (l. o.) tisztázza a per érdemét, hogy jog szerint jár-e a felperesnek az, amit követel, a felek előadják tényállásaikat, bizonyítékaikat, a biróság felveszi a bizonyitást és ha a tényállást tisztának látja, itéletet hirdet, amelyben az alperest kötelezi (elmarasztalja), vagy a felperest keresetével elutasitja v. részben elutasít, részben marasztal és a perköltségről is rendelkezik. Az itélettel meg nem elégedő fél a fellebvitel útjára lép: felebbezést (amely a fellebbezési biróságnál rendszerint szóbeli tárgyaláson, kivetelesen nyilvános előadáson (l. o.) lesz elintézve), a másodfoku biróság itélete ellen felülvizsgálati kérelmet használ. Ez a per szerkezetének általános vázlata. Eltérő a per berendezése a mulasztás (l. o.) esetében, továbbá egyes részletekben a különös eljárásokban (l. *Polgári perrendtartás*), ezek közül a személyállapotokat tárgyazó perekben a hivatalból való eljárás, az officialitás (l. o.) elve lép előtérbe. 2. A *bünperben* az állam büntető hatalma érvényesül. Tulajdonképen ez is per, mert a vádelv alapján nyugvó büntető eljárásokban az eljárás szintén a conte[illegible] jogvita alakjában folyik. L. *Bünvádi eljárás, Bünvádi perrendtartás, Vád.*

Pér, nagyk. Győr vm. pusztai j.-ban, (1910) 2574 magyar lak., posta- és telefonhivatal. — L. még *Szilágypér.*

Pera, Konstantinápoly (l. o.) külvárosa.

Pera (növ.), l. *Ruscus.*

Per abusum (lat.), l. *Abusus.*

Peracampos gróf, tábornok, l. *Halen.*

Per accidens (lat.) a. m. véletlenül.

Per acclamationem (lat.) a. m. közfelkiáltás útján.

Peractis peragendis (lat.) a. m. az elvégzendők elvegezése után, miután az elvégzendők elvégeztettek.

Peraë v. *peraia*, l. *Perea.*

Peraequatio (lat.) a. m. a tartozás kiegyenlítése. *Peraequator* az, aki ily ügyben közbenjár.

Peralku, a perben létrejött egyesség (transactio), l. *Egyesség.*

Per ambages (lat.) a. m. kerülő utakon.

Perambulator (lat.), a gépek kerékforgásának számontartására való készülék.

Peramo, a spanyol tengerpart mentén parthajózásra és halászatra használt kis vitorlás bárka.

Per angusta ad augusta (lat.), latin közmondás, a. m. szük úton által a magaslatra, küzdelmek árán a sikerhez.

Per aspera ad astra (lat.) a. m. göröngyös úton a csillagokig, jelentése az, hogy minden emelkedés küzdelemmel jár.

Perasto, osztrák város Dalmáciában, a cattaroi kapitányság ugyanily nevű kerületében, gyönyörű fekvéssel a Bocche di Cattaro mentén, kb. 1000 lak., régi sziklavára a Santa Croce.

Per aversionem (lat.) a. m. [illegible].

Perbál, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, (1910) 1815 német, tót és magyar lak., postahivatal; u. t. Tinnye.

Perbebocsátkozás (a r. j.-ban: *litis contestatio*, l. *Lis*, ném. *Einlassung*), a polgári peres eljárásban az alperes érdemleges ellenkérelmenek az előadása, az alperes nyilatkozata a kereseti ténykállitásra és jogállitásra; akkor van helye, ha nincs pergátló körülmény, v. ha az előterjesztett pergátló kifogást elintézték. Az ellenkérelem előadása a perfelvételi tárgyaláson a járásbirósági eljárásban szóval, törvényszéki eljárásban irásból való felolvasással történik. A P.-sal véget ér a perfelvételi szak és megkezdődik a per érdemleges tárgyalásának a szaka (l. *Per*). Fontos hatásai közül nevezetesebbek: P. után a pertárgy értékétől függő hatáskörnek, továbbá legtöbbször az illetékességnek hiányát a biróság hivatalból nem veheti figyelembe, a felperes keresetét nem változtathatja meg, a pertől csak az alperes beleegyezésével állhat el, az alperesnek rendszerint P.-a előtt kell pergátló kifogásait előadni stb.

Perbehívás (lat. *litis denunciatio, adcitatio*, ném. *Streitverkündigung*, franc. *appel* v. *assignation en garantie*), perben nem álló harmadik személynek (szavatosnak) a peres felek valamelyikének kérelmére értesítése a per folyamatban létéről, hogy így módjában legyen neki a perbe belépnie, s mint mellékbeavatkozónak a perbe hivó fél pernyertességét elősegitenie (l. *Beavatkozás*). Célja az, hogy a perbehivott harmadik személy a perbehivót ellenfele ellen megvédje, mert ha a perbehivó elveszitené, ezért a köztük fennálló jogviszonynál fogva a perbe hivott tartoznék a perbehivónak megtérítéssel (mert pl. tőle vette azt a lovat, amelynek továbbadása iránt kötött szerződését a ló rejtett hibája miatt felbontották), ha a perbe hivott nem lép perbe, nem védi meg a perbehivót, a majdan ellene inditott perben nem védheti magát azzal, hogy az előbbi pert a fél hibásan vitte (Pp. 89—91. §§.).

Perbejelentés, a keresot megindítását pótló eljárás olyan esetben, amikor a keresetet főkép az elévülés megelőzése végett bizonyos időn belül még kellene inditani, de azt bizonyos akadály gátolja (pl. a váltóvisszkereset megindítását az a körülmény, hogy a visszkeresetre jogosult még nincs a váltó birtokában).

Perbeli cselekvőképesség, lásd *Cselekvőképesség.*

Perbeli jogképesség, az a képessége a félnek, hogy perben vehet részt, felperesként pert indithat és alperesként perbe vonható; P.-e mindenkinek van, aki a magánjog szerint jogképes (l. *Jogképesség*) (Pp. 70. §.).

Perbenyik, kisk. Zemplén vmegye bodrogközi j.-ban, (1910) 1379 magyar lak., a gróf Majláth-féle uradalom hires sertéstenyészetével és ménesével. Vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Perbete, nagyk. Komárom vmegye udvardi j.-ban, (1910) 3438 magyar lak., vasútállomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

Perbórsav, l. *Bórsav.*

Perbromidok, l. *Diazo-vegyületek.*

Perc v. *elsőperc*, mint időmérték az órának, mint ívmérték a foknak hatvanad része. A P.-et hatvan *másodpercre* (l. o.) osztjuk. Az ujjak izeit is P.-nek szokták nevezni.

A „Nagy Lexikon" egy korrigált oldala (kisebbitve).

maradhat változatlanul. Egész uj tudományok, uj ideológiák keletkeztek, egész uj feldolgozási mód és ökonómia vált szükségessé. A *Pallas-Lexikon* tizenhat kötete megengedte még a bő, a terjengős tárgyalást, az uj lexikon tizennyolc kötettel a leggazdaságosabb, a legkoncizebb, a legkomprimáltabb tárgyalási módra volt utalva, ha az óriási anyagot el akarta helyezni a kitüzött kötetszámban.

De nemcsak ebben a szerkesztés-technikai tekintetben kellett az anyag rendkivüli kibővülése, megszaporodása miatt uj alapra helyezkedni, hanem az anyag feldolgozásában és egész szellemében is, mert csak ugy érvényesülhettek a tapasztalatokból leszürt tanulságok. Mindenekelőtt szakitanunk kellett a *Pallas*-nak egy olyan jellemző tulajdonságával, melyet annak idején nagy erénynek tudtunk be, de amelyről utóbb kiderült, hogy nagy hibája volt. Mi magunk hibásak voltunk benne, hogy a *Pallas-Lexikon* cikkei névaláirással voltak ellátva. A *Pallas-Lexikon*-ról szóló fejezetben elmondottam ennek az okát. A tapasztalás kimutatta, hogy ez a névaláirás volt a *Pallas* legtöbb hibájának az oka. Ez akadályozta meg a központi szerkesztőt abban, hogy a munka egységes szempontjait érvényesithesse. Ez okozta a rendkivüli egyenetlenséget az egyes szakmák feldolgozásában, az egyiknek tultengését a másiknak rovására. Ez okozta a feldolgozás módszerének, stilusának különbözőségét és azt a rendszertelenséget az egyes cikkek szerkezetében. Ez okozta és tette lehetővé, ami teljesen ellenkezik a lexikonnak fogalmával és hivatásával, hogy az egyes szerzők egyéni felfogásukat érvényesithették ott, ahol a fogalmak objektiv kifejtését várjuk.

A *Pallas-Lexikon* szerkesztője tehetetlen volt ezekkel a dolgokkal szemben. A szerkesztői rendszer ott arra volt felépitve, hogy a nagy névvel és tekintéllyel biró munkatársak cikkeiket aláirják és azok az ő felelősségük mellett jelennek meg. A központi szerkesztőség minden megjegyzése és indokolt előterjesztése süket fülekre talált, csak apprehenziókat váltott ki és ha erélyesebben akart fellépni a szerkesztő, avval a fenyegetéssel találkozott, hogy egy egész munkatársi csoport beszünteti a munkát, otthagyja a lexikont. Igy történt azután, hogy egyes tudományszakok avval a részletességgel vannak tárgyalva az általános lexikonban, amely csak egy szaklexi-

konba való, mig más szakmák az ezáltal okozott helyszüke miatt még abban a keretben sincsenek tárgyalva, amelyet az általános lexikon megkövetel.

A névaláirásos rendszer mellett a *Lexikon* szerkesztősége teljesen tehetetlen és legjobb akarata mellett sem képes feladatát ugy teljesiteni, ahogy ő maga legjobbnak tartaná. Egyébként a világ egyetlen lexikona sem tartalmazza az egyes cikkek alatt a szerzők névaláirását. Kivétel e tekintetben az „*Encyclopaedia Britannica*" és a „*Grande Encyclopédie*" — de ezek nem bizonyitanak a tétel ellen, mert e méreteikben páratlan nagy munkák nagy tudományos *értekezêseket* közölnek és nem lexikon-cikkeket, csoportos feldolgozásban és nem decentralizáló rendszerben.

Evvel a rendszerrel szakitanunk kellett, ez volt az első és legsürgősebb feladat. Nem lehet, hogy egy-egy lexikoncikkért egyes, bármily nagy tekintély legyen a felelős és hogy a tekintély örve alatt elnyomassék az objektiv igazság, a tárgyilagosság. Szakitani kellett evvel a rendszerrel, mert csak a teljes névtelensége a cikkeknek óvja meg a munkát attól a sok inkonveniénciától, amelyet a névvel aláirt cikkek magukkal hoznak, de különben is a jól szerkesztett lexikonnak egyes cikkeit már azért sem irhatja alá egyes ember, mert igen sok oly cikk van, amely nem egy ember munkája. Alig van olyan cikk, amely nem több ember munkájából tevődnék össze. Minden fogalom vonatkozásban van más és más szakmával és az egyes vonatkozásokat más és más ember dolgozza fel.

A helyes lexikon-cikk az, amelyben a szerkesztő ezeket a különböző feldolgozásokat egy kerekded egységes egésszé alakitja át, hogy azon ne legyen felismerhető több embernek a munkája. De lehetetlen jó lexikont szerkeszteni akkor, amikor, mint például a *Pallas-Lexikon*-ban számos esetben, ugyanarról a témáról egymásután két-három különböző feldolgozással, sőt néha ellentmondó felfogással is találkozunk.

A lexikon-cikknek minden cimszónál pártoskodás, tudományos, politikai, felekezeti elfogultság nélkül, teljes objektivitásra kell törekednie és csak megállapitott igazságokat közölnie. Ahol ilyenek még nincsenek kialakulva, ott a kontroverz felfogásokat kell visszaadnia, regisztrálnia, de nem szabad semminemü felfogás mellett állást foglalnia. A modern lexikon nem

propagandamunka pártoknak, felekezeteknek, politikai és tudományos irányoknak szolgálatában, hanem référence-munka a szó valódi értelmében. Mint ilyenhez fordul hozzá a közönség bizalommal és ebben a bizalmában nem szabad csalódnia. A lexikonnak egyforma szeretettel kell kezelnie minden szakmát, nem szabad pártoskodnia sem a humaniórák, sem a reáltudományok érdekében. A kellő arányt kell megtartania az egész anyag feldolgozása tekintetében és főként arra kell törekednie, hogy a cimszavak exakt magyarázatában érje el a lehető legnagyobb tökélyt, mert ez és az anyag gazdagsága két legnagyobb erénye a lexikonnak. Törekednie kell arra, hogy minden benne legyen, ami szükséges, de ne legyen benne semmi, ami felesleges, mert a felesleges cikkek elvonják a helyet a fontosabbak elől. Törekednie kell arra, hogy közérthető legyen, egyszerü, világos stilusban legyen megirva minden egyes közleménye és hogy adatai hitelesek és megbizhatók legyenek, mert csak igy válik a lexikon elfogadott tekintéllyé.

A Lexikon magyarsága.

A mi Lexikonunknak mindezeken felül még egy igen fontos hivatása van, az, hogy magyar legyen, nemcsak nyelvében, de szellemében, nemcsak tartalmában, de rendszerében is. Ez egyike a legfontosabb szempontoknak, nemcsak azért, mert magyaroknak csináljuk a Lexikont, hanem azért is, mert nincs lexikon a világon, amelyik ezt a szempontot bármiképpen is respektálná. Nincs lexikon a világon, amely a legkisebb mértékben is objektiv volna velünk szemben. Még azok a lexikonok is, amelyek tiz-husz-harmincezeres példányszámban vannak elterjedve Magyarországon, tele vannak hamis, sokszor gyülölködő adatokkal magyarországi dolgokat illetőleg. Ezekre itt kiterjeszkedni nem akarok, mert ezekre bővebben rámutattam *„A magyarság ügye a külföldön“* cimü munkámban; ez sajátságos politikai helyzetünkkel függ össze és évszázados mulasztásainkkal.

Azonfelül, hogy a mi Lexikonunknak magyarnak kell lennie, igen fontosnak tartottam azt is, hogy a Magyarországon lakó nemzetiségek dolgait is kimeritően és tárgyilagosan ismertesse. A nem magyar ajku nemzetiségek legkiválóbb iróinak közreműködésével ezt, gondolom, sikerült is elérni. És

még egy dolog van, amire törekedtem, amely félig sikerült, de amelynek talán a viszonyok kedvező változtával teljes sikert lehet majd biztositani, az t. i. hogy a mi magyar Lexikonunkat fogadják el ezután a külföldi lexikonok kiadói és szerkesztői kutforrásul a magyar dolgokra nézve és hogy a magyar anyagot, ha összevont alakban is, ezután a mi Lexikonunkból vegyék át. Ez természetesen nem olyan egyszerü dolog, lexikon-cikkeket nem lehet egyszerüen leforditani, vagy forditás utján röviditve adni. Ezek a cikkek állandó kiegészitésre és pótlásra szorulnak a haladó idővel. Éppen azért az volt a gondolatom, hogy a mi Lexikonunk a külföldi lexikonok szerkesztőségeivel állandó érintkezést tartva fenn, nekik egy-egy uj kiadás szerkesztése alkalmával az ő igényeikhez mért keretekben szolgáltassa a megfelelő anyagot. Ez a törekvés többfelől meleg rokonszenvvel találkozott. A tárgyalásoknak végét vetette a háboru. Remélhetőleg ujra fel fogjuk őket vehetni és akkor a jövőben a külföld irodalmában Magyarország többé nem fog olyan siralmas szerepet játszani, mint eddigelé.

A vezérelvek és a munkatársak.

Hogy e vezérelveket következetesen keresztülvihessük a munkában, kellett, hogy összes munkatársaink azok helyességéről meg legyenek győződve, hogy azokat a maguk részéről is alapvetőknek elfogadják. A szerkesztésre vonatkozó különböző tájékoztatásokat, a stilusra, elrendezésre, beosztásra, szerkezetre, arányra és terjedelemre, helyesirásra, bibliografiára és egyebekre vonatkozó közléseket egy általános utmutatásba lehetett foglalni és a munkatársakkal közölni. De a szellemi irányitásra vonatkozó vezéreszméket inkább szóbeli diskusszió utján óhajtottuk munkatársainkkal megismertetni. Állandó és mondhatni szünetnélküli konferenciákon törekedtünk egyesekkel és csoportokkal e vezérelvek tekintetében homogén felfogásra jutni.

A lexikonirás azonban sajátszerü dolog. A legkitünőbb munkatárs is csak ugy tud jó lexikon-cikket irni, ha mindenképpen és a legrészletesebben felvilágositják a cikkek megirásának mikéntje, iránya, célja és terjedelme felől, mert minden munkatársnak jóformán le kell vetkőznie az egyoldalu felfogásu szaktudóst, midőn általános lexikonba akar irni. Minden

munkatársa a Lexikonnak, — kivéve azt a néhányat, akiknek ebben régi praxisuk van — a szerkesztőtől várja az irányitást, a figyelmeztetést, a részletes utbaigazitást, amelyhez azután készséggel alkalmazkodik, mert a Lexikonnak munkatársai kulturmissziót látnak abban, hogy a magyar nemzeti enciklopédia megalkotásában közremüködjenek és valóban önzetlenül és lelkesedéssel szolgálják ezt az ügyet. A tapasztalat mutatja, hogy minél élénkebb kontaktust tart fenn a szerkesztőség külső munkatársaival és minél jobban meggyőződnek ennek folytán arról, hogy az ő speciális szaktudományuk iránt a kellő figyelem nyilatkozik a szerkesztőség minden tényében, annál inkább hajlandók néha kontroverz kérdésekben engedni és magukat az általános, egyetemes szempontoknak alávetni.

És hálásan kell elismernem ezuttal, hogy a nagy mű érdekében mindenki készséggel engedett az általános szempontoknak. Egyébként is elképzelhetetlen, hogy egy ilyen munka elérje célját, ha nincs meg a munkatársak és a szerkesztőség között a legteljesebb harmónia, mert hiszen maguk a megállapitott szoros utmutatások sem tekinthetők érinthetetlen nebántsvirágnak, azok is folytonos változásnak vannak kitéve, a szükség és a tapasztalás minduntalan módositásukat igényli, ujra és ujra pótolni kell és megváltoztatni és helyesbiteni a feldolgozás rendszerét egyik vagy másik szempontból. Mindez csak abban a teljes harmóniában képzelhető el, amely itt egy nagy, közös célban egyesiti az összes közremüködő tényezőket.

Csak ebben az esetben tudnak a szerkesztők is megfelelni nagy, nehéz és sokoldalu feladatuknak. Mert ők felelősek a munkatársak dolgozataiért is.

A *Lexikon* munkatársai megirják a saját szakmájukba vágó cikkeket, legjobb tehetségük szerint, de semminemü utmutatás nem képes elérni azt, hogy több száz ember teljesen egyforma stilusban, egyforma felfogással, egyforma módszerrel és egyforma rövidséggel irja meg a maga dolgát. A *Lexikon* egyes adalékai a maguk összeségében egy mozaik-képhez hasonlithatók, amelynek egyes darabjait művészek faragják, de összeállitani, összeegyeztetni, képpé összehangolni a szerkesztő feladata. A szakmunkatárs a maga módján stilizál, a szerkesztőnek gondja, hogy egységes legyen az egész mű stilusa, a szerkesztőre vár a kisimitás, a kifésülés fáradságos, lelkiismeretes

gondot igénylő munkája. Neki kell gondoskodnia arról, hogy lehetőleg semmiféle folt, semmiféle hiba a kéziratban benn ne maradjon. Neki kell gondoskodnia az arányosságról, a lexikális rövidségről, anélkül azonban, hogy egyes cikkek értelmetlenül megröviditttessenek és formájukból kivetkőztessenek, lényeges tartalmuktól megfosztassanak.

A munkatársak a szerkesztő ezen egyeztető, simitó és szabályozó munkáját várják és annak eredményéhez szabják a további működésüket. Ők egyenesen megkivánják, hogy a kéziratolvasás folyamán felmerülő észrevételeket figyelmeztetésképpen velük a szerkesztőség közölje, mert ők mindenképpen azon vannak, hogy a Lexikonnak megfelelő munkát szolgáltassanak.

Az első olvasás.

A kéziratok lelkiismeretes átnézésénél minden hibára rá kell jönni. Itt lehet ellenőrizni azt, vajjon az egyes munkatársak a munka elején kapott utasitásokat megtartják-e, vajjon a lexikális feldolgozás, stilus és helyesirás tekintetében a *Lexikon* megállapitott szabályaihoz ragaszkodnak-e, vajjon tévedésből vagy gondatlanságból nem fordulnak-e elő tárgyi hibák; itt kell ügyelni arra, hogy az összes szerkesztési elvi szempontok érvényesüljenek; nem tér-e el egyik-másik cikk valamely alapvető principiumtól; nem jut-e be olyasmi a kéziratokba, amit tudományos, felekezeti, politikai vagy egyéb elfogultság sugall; nem érvényesül-e szubjektiv vélemény, apodiktikus megállapitása kontroverz kérdéseknek, tendenciózus tárgyalás, bizantinizmus vagy magánérdek, és egyéb oly kinövések, amelyekre a *Lexikon* sok százezer cikkecskéjében annál is inkább lehet alkalom, mert sokan az ily munka egyetemes célját nem nézik ugyanazzal a szemmel, mint azok, akik azt megalkotni hivatvák.

Mindez az ugynevezett első olvasás alkalmával történik; ekkor még együtt van az egyes munkatárs anyaga egy-egy betüből, hogy az arra vonatkozó megjegyzések, az összes, röviditésre vagy bővitésre vagy egyáltalában megváltoztatásra szoruló cikkek egyszerre közölhetők legyenek a munkatárssal.

Ezen első olvasás alkalmával történik a cikkek kiegészitése bibliografiai és egyéb tekintetben is.

Mert sok munkatárs nem rendelkezik statisztikai anyaggal, évkönyvekkel, enciklopédikus folyóiratokkal, könyvészeti munkákkal és mindennemü forrásművel. A legtöbb ember a Lexikonban azt becsüli meg a legjobban, hogy bibliografiai utalást ad oly forrásokra, amelyekben az illető kérdés bővebben tárgyalva van.

Mi egyebek közt például a fontosabb magyar tudományos folyóiratok cikk-anyagát feldolgoztattuk ebből a célból és ugy hiszem, a *Lexikon* olvasóinak érdeklődését kielégiti, ha egy művész életrajzában benne találja azt az adatot, hogy a „*Művészet*" cimü folyóiratban hol található a művészről szóló bővebb ismertető cikket, vagy ha egy fontos történeti kérdésről szóló lexikon-cikk hivatkozik a „*Századok*" egy részletes értekezésére, vagy ha egy nyelvészeti lexikon-cikk a „*Magyar Nyelvőr*"-ben közölt cikkre utal.

Ezen első olvasás alkalmával ügyel a szerkesztő arra is, hogy külföldi dolgoknál a magyar vonatkozások mindig meg legyenek emlitve, ki legyenek domboritva. Különösen fontos ez irodalmi tárgyu cikkeknél is, megint bibliografiai szempontból. Hogy például külföldi irók műveinek magyar forditásai minél tökéletesebben fel legyenek sorolhatók, az ujabbkori napilapokat is feldolgoztattuk, kijegyeztettük az azokban megjelent forditott tárca-regényeket abból a célból, hogy Lexikonunkban felemlithessük a könyvalakban meg nem jelent forditásokat is.

Az életrajzok.

Legtöbb bajt okoz rendesen az életrajzi anyag. Ebbe a legnehezebb azt az egységet és egyenlő elbánási elvet belevinni, amely oly igen fontos attributuma a jó lexikonnak. A közönséget is legjobban érdeklik az életrajzi cikkek a Lexikonban, azért el akarom itt mondani, minő alapelvek szerint készül ez a része a Lexikonnak.

Van kétféle kategóriája az életrajznak. Olyan, mely a tudományos szakma feldolgozásához tartozik, és olyan, melyet a központi szerkesztőségnek kell beszerzendő adatok alapján megirnia.

Aki a mathematikát, vagy földrajzt, vagy gépészetet, vagy botanikát irja — az kell, hogy irja az illető szakmához tartozó

gróf Zrínyi Miklós

Magyar irók névaláírásai

Mikes Kelemen

Gyulai Pál.

Péczeli József

B. Jósika Miklós

Vajda János

ai Révai Nagy Lexikonában.

tudósok életrajzait is, mert ezek jelentőségét a tudomány szempontjából csak a szaktudós tudja megbirálni. Igy tehát annyian irnak életrajzokat is, ahány tudományszakma van. A szerkesztőség feladata ezeket a legkülönbözőbb szempontokból megirt életrajzokat a *Lexikon* céljaihoz képest lexikálisan átdolgozni.

Sokkal nagyobb baj van a többi életrajzokkal. Itt meg kell küzdeni a különböző előitéletekkel és balfelfogásokkal. Először is azzal a felfogással, mintha a *Lexikon* arra való volna, hogy minden, a közéletben és a sajtóban, a városházán és a klubokban szereplő helyi nagyság nevét és érdemeit megörökitse. A Lexikonnak igen jól kell megválogatnia azokat, akiknek életrajzait közölheti. Csak olyanokét, akiknek valóban életrajzuk van — sub specie aeternitatis, akik valamit tettek, cselekedtek, ami az irodalom, a művészet, a tudomány, a politika, a technikai haladás, a kultura, vagy bármely egyéb ilyen szempontból emlitésre méltó — és elmellőzendők mindazok, akiknek szerepe a közéletben vagy valamely szakmában csak helyi vagy átmeneti jelleggel bir és különösebb nyomot maguk után nem hagytak vagy nem fognak hagyni.

Ezért a nomenklaturában összegyüjtött életrajzi cimszavakat a szerkesztőség közös konferenciákon többszörösen megrostálja és csak azoknak életrajzi adatait szerzi be, akikről megállapitja, hogy lexikonba valók. Ebben a lehető legmagasabb mértéket alkalmazza — ellentétben elődjeivel, akik a bizonyos magasabb tisztviselői ranglétrán felülieket besorozták a Lexikonba. Az a már vázolt körülmény, hogy a *Pallas-Lexikon* szerkesztősége kénytelen volt meghajolni az auktoritások előtt, okozta azt, hogy ebben a Lexikonban olyan életrajzok vannak, amelyek igazán nem oda valók. Egy lexikoni életrajzból minden személyi kultuszt és reklámszerüséget ki kell zárni. Nincs helye ebben másnak, mint az illető egyéniség karakterisztikus körülményei felsorolásának, de azt megemliteni, hogy elemi és középiskolai oktatásban volt része és hol, hogy egyéves önkéntes is volt, minő a családi állapota, hogy minő muló értékü kitüntetéseket kapott, igazán felesleges. Azáltal, hogy Lexikonunk eleve kiküszöbölte a kitüntetések közlését, egyszersmind kifejezte azt is, hogy mindaz a számtalan személyiség, akiknek életében egyéb megemlithető nincs,

mint valamely kitüntetésnek elnyerése, a Lexikonba fel nem vehető.

Hasonló felfogás érvényesül a különböző ipari, kereskedelmi, pénzügyi vállalatok, továbbá egyletek és egyéb intézmények ismertetése tekintetében is. Amelyek a közgazdasági életben fontos szerepet játszó intézmények — azokról, de csakis ezekről a kevesekről kell a Lexikonnak megfelelő tárgyilagos ismertetést adni, de nem szabad sem vállalatok üzleti érdekeit szolgálni, sem személyi hiusági momentumokat kielégiteni. Sokszor csodálkoztak az ilyen intézetek, midőn a beküldött szabatos kérdőiveken bekért adatokon felül küldött anyagot, nevezetesen az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok neveinek felsorolását mellőztük. Nem akarták belátni, hogy a Lexikon nem kompasz, hanem komoly tudományos munka.

Hogy ezeknek az alapelveknek szigoru megtartása a prezstizs szempontjából is minő fontos, azt talán ki sem kell fejteni. Hogy ily közlések a Lexikont minő gyanusitásoknak tehetik ki, azt mindenki megérti, aki tudja, hogy a minden akadályokon keresztültörő személyi hiuság egyeseket még anyagi áldozatokra is bir, ily hiusági momentumok kielégitése végett.

Helytelen felfogása az némelyeknek, mintha a lexikoni életrajz hosszabb vagy rövidebb volta döntené el valakinek nagyságát, jelentőségét, megbecsülését. Ha azonos, igazságos elvek szerint készülnek az életrajzok, akkor természetes, hogy hoszszabb terjedelmü lesz az olyan ember életrajza, akinek gazdag, változatos élettörténete van és rövid azé, akiről sokat e tekintetben nem mondhatunk; hosszu lesz annak az irónak az életrajza, akinek sok munkáját kell felsorolnunk és rövidebb azé, akinél csak kevés ilyen vagy más könyvészeti adatot adhatunk. Ha azonban az egyik irónál például csak a könyvalakban megjelent főműveit közöljük, a másiknál összes, ujságokban megjelent cikkeit is részletesen soroljuk fel — akkor eljutunk azokhoz az aránytalan és antilexikális életrajzokhoz, amelyekben a *Pallas Lexikona*, sajnos, bővelkedik és amelyeket többen szerettek volna a mi Lexikonunkban is meghonositani.

Pedig éppen ezekre az életrajzokra való tekintettel el lehet mondani, hogy hirnév szempontjából nem az a lényeges, hogy bizonyos konstellációk folytán valaki belejut a Lexikonba, hanem az, hogy abban benne is maradjon, hogy abból a leg-

közelebbi kiadás alkalmával ki ne dobassék. Azok az 5—10 hasábos *Pallas* életrajzok bizony 5—10 sorra zsugorodnak össze a *Révai-Lexikon*-ban. Pedig még csak 20—25 esztendő telt el azóta.

Az első olvasástól az imprimaturáig.

Mikor a központi szerkesztőség egy-egy betü anyagának első olvasását befejezi, az összes felmerült kérdéseket az illető szakszerkesztőkkel és munkatársakkal lehetőleg szóbeli értekezések utján tisztázzuk, végleg megállapodunk a kontroverz kérdésekben és csak azután osztjuk be az anyagot pontos a-b-c-rendbe, mert a kézirat második olvasása már betürendben történik, amikor is összekerül az egy-egy tárgykörbe tartozó összes rokonvonatkozásu anyag. Akkor egy cimszó, mely három vagy négy tudományszakmába vág és három vagy négy szempontból, ugyanannyi munkatárs által feldolgoztatik — együtt van a szerkesztő szeme előtt. Akkor kerül sor a „határsértések" elintézésére is.

A második olvasás jelenti a tulajdonképeni szerkesztést, a kéziratok megfésülését stilisztikai, nyelvi, helyesirási és minden egyéb szempontból, ellátásukat a különböző nyomdatechnikai megjelölésekkel, szóval a sajtó alá rendezést.

A harmadik olvasást a külső munkatársak és szerkesztők végzik el, akik revizió-füzetekben megkapják nemcsak a maguk anyagát, hanem betekintést nyernek az egész Lexikon-anyagba. Ezek mellett a dolgozó munkatársak mellett van a Lexikonnak számos barátja, akik a tudomány iránti lelkesedésből és a Lexikon iránti jóindulatból önként vállalkoztak arra, hogy a revizió-füzeteket olvassák és megfigyeléseiket, megjegyzéseiket közlik a szerkesztőséggel.

A negyedik olvasást megint a szerkesztőségben végzik külön ezzel foglalkozó irók, akik a sok száz munkatárstól beérkezett javitásokat átvezetik egy példányra és ez alkalommal az egész szöveget ujra végignézik.

Az ötödik olvasást megint mások végzik, különösen abból a szempontból, vajjon az összes utalások be vannak-e váltva és hogy kiirják azokat a cimszavakat, melyekre majd a következő szövegben, a következő kötetekben utalni kell. Egyik legfontosabb része ez a lexikon-szerkesztésnek; arról kell sok

ezer ellenőrző cédula alapján meggyőződni, vajjon egy előző cikk hivatkozását valamely későbbi cikkre a szerző beváltotta-e az illető cikkben, vagy sem. Ha erre nem figyelt, a cikk levonata visszamegy hozzá az utalás beváltása végett.

A hatodik olvasás mindezek elvégzése után megint a szerkesztő dolga, aki most már végleg sajtó alá rendezi az anyagot, átnézi a történt javitásokat, bejegyzi az ujabb adatokat és most tördelésre küldi a szöveget vissza a nyomdának.

Most azután hetedszer és nyolcadszor olvassa a szerkesztőség egy-egy tagja a már tördelt szöveget, ellenőrzi, vajjon az összes javitások keresztül vannak-e víve, kijavitja a betühibákat és ami még egyéb hiba esetleg jelentkezik és ezután utolsó olvasásra kerülnek az egyes ivek a szerkesztő elé, aki ujabb gondos átolvasás után megadja az imprimaturt.

Harc a rövidségért.

Mielőtt azonban idáig eljut a szerkesztő, igen nagy nehézségeken kell keresztül vergődnie. Valóságos harcot kell folytatnia a rövidségért és harcot a kéziratért.

Az uj *Lexikon* kiadásának közrebocsátásánál mindenekelőtt le kell vonni azokat a tanulságokat, melyeket az előző *Lexikon* nyujt ugy szellemi, mint anyagi tekintetben.

A *Pallas-Lexikon* első ilynemü modern mű volt irodalmunkban és ennek folytán természetszerü, hogy mindazokban a gyermekbetegségekben szenvedett, amelyek az ily munka megszerkesztésével járnak. Legnagyobb hibája volt a munkának az egyöntetüség hiánya a szerkesztésben, tulságos terjengősség és hosszadalmasság egyes cikkek megirásánál, sok fölösleges anyagnak felvétele és egyáltalában a kellő ökonómia hiánya. A szerkesztés rendszere, mely az egyes tudományszakok terjedelmének megállapitását teljesen a szakszerkesztők hatáskörébe utalta, okozta azt, hogy bizonyos szakmák még a nagyobb külföldi lexikonok terjedelmét is tulhaladó módon vannak tárgyalva, olyformán, mintha szaklexikonok adalékai volnának. Innen van, hogy egyes témákról lexikonba nem való 20—25 hasábos tanulmányokat közöl, mig más hasonló fontosságu kérdések rövid néhány sorban vannak letárgyalva. Ezek az aránytalanságok legnagyobb hibái a Lexikonnak és nincse-

nek összhangban azzal a gyakorlati céllal, melyet e munkának szolgálnia kell.

Ennek a felismerése fontos volt, mivel az ilyen munka természetével jár, hogy az egyik vagy másik kiadás közti hosszu időszakban az uj fogalmak, tények, ideológiák egész tömege keletkezik, amelyet okvetetlenül el kell helyeznie és csakis megfelelő arányositás és röviditės utján lehet ezek számára a szükséges helyet megkapni. Mert hiszen a kötetek számát lényegesen megszaporitani nem lehet, ez nem egyeznék meg a közönség érdekével.

A szerkesztőségnek mindenekelőtt meg kellett tehát küzdenie azokkal az előitéletekkel, amelyekkel a munkatársak el voltak telve a hosszu cikkek tekintetében; mindenekelőtt a munkatársakat kellett rávezetni arra, hogy a Lexikon gyakorlati célu ismerettár, melyben a nagy közönségnek meg kell találnia mindannak közérthető módon megirt magyarázatát, amit mindennapi életkörülményeiből kifolyólag akár művelődési célból, akár gyakorlati érvényesités céljából keres és tudni kiván. Ez nem volt könnyü dolog, mert igen sok munkatárs annyira benne volt a *Pallas-Lexikon* szerkesztési rendszerében, hogy ettől alig akart tágitani, a maga hatáskörének és szakmájának illetéktelen megröviditését, illetőleg sérelmét látta ebben. A rábeszélés és a józan belátás azonban mégis odáig juttatta a dolgokat, hogy végre a Lexikonnak minden közreműködő tényezője belátta, hogy a központi szerkesztőségnek szabatosan megállapitott tervszerüséggel kell az anyag felett uralkodnia, azt célszerüen elrendeznie, arányosan felosztania, hogy a Lexikon a maga nagy feladatának megfelelhessen.

A szerkesztőség állandóan figyelemmel kisérte az előhaladáshoz képest a terjedelmi arányokat a régi és az uj szöveg között és kötetről-kötetre ennek szabályozása végett állandóan érintkezésben volt a munkatársakkal. Az utmutatások, levelezések és a személyes érintkezés soha nem szünt meg ráutalni a lexikális tömörségnek és rövidségnek kardinális szempontjaira. Minél tovább haladt előre a munka, annál fontosabbaknak mutatkoztak ezek a szempontok, mert hiszen mindjobban kiderült az, hogy nagy nehézséget fog okozni a hátralevő óriási anyagnak elhelyezése a hátralevő kötetekben. A szerkesztőség tisztában volt azon percentuális arány tekintetében,

amelyben a cikkek terjedelme a régi terjedelemhez képest állhat és tisztában volt az uj anyagnak terjedelme tekintetében is. De mikor igy szinte szilárd alapon állónak érezte magát, akkor beütött a világháboru a maga óriási eseményhalmazával és felboritott minden kombinációt. Ettől fogva még nagyobb erélylyel kellett folytatni a harcot a rövdségért, de másfelől nagyobb megértésre is talált a szerkesztőség.

Harc a kéziratért.

E munkám során már egy helyütt, a „*Klasszikus Regénytár*"-ról szóló fejezetben némi képét mutattam annak, hogy minő nehézségekkel jár a kézirat „bevasalása"; amiről ott értesül az olvasó, az ezerszeresen ismétlődik és óriási arányokban nő a lexikon-kéziratok bevasalásánál. Maga a rendszeres összegyüjtése a sokszázfelé elszórt anyagnak és annak nyilvántartása egész külön személyzetet vesz igénybe. Ezt a nagy munkát fantasztikus arányokban növeszti azoknak a kéziratoknak megsürgetése, amelyeknek szerzői nem alkalmazkodnak a kitüzött terminushoz. Hálás elismeréssel meg lehet állapitani, hogy a *Lexikon*-t az ő munkatársai oly nemes önzetlenséggel és buzgó kitartással támogatják, aminő csak az igazi munkaszeretet és a Lexikon közhasznu céljáról való meggyőződés mellett képzelhető el. Mégis vannak egyesek, és minden kötetnél mások és mások, akiket hivatali vagy magánkörülmények megakadályoznak abban, hogy a kitüzött időre elkészüljenek anyagukkal. Ezeknél azután a sürgetés, a személyes utánjárás, a könyörgés minden eszközéhez kell folyamodni.

A *Pallas-Lexikon* szerkesztőjéről, *Bokor József*-ről beszélik, hogy egy elkésett igen fontos cikk sürgetése végett — amelyhez sehogysem tudott hozzájutni — végül maga ment el az illető tudóshoz az esti órákban kellő számu szivarokkal ellátva, leült a karosszékbe és kijelentette, hogy ő innen el nem mozdul, amig az illető tudós a cikket meg nem irja és neki készen át nem adja. Állitólag éjfél után 1—2 órára a cikk kéziratával visszamehetett a szerkesztőségbe.

A sürgetésben kifejtett erély egyik legfontosabb része a lexikon-szerkesztésnek. Hiszen egy kis cikknek az elmaradása megállitja az egész üzemet. Néhány sornak elkésése napokra és hetekre képes eltolni a szerkesztőség és a nyomda

egész munkáját. Azonfelül a pótkéziratok behelyezése rendkivül nagy felesleges költségekkel jár.

A *Lexikon* munkatársait nem képes valami fényesen dijazni, mert a lexikon-cikkek irása annyi fáradságot és oly sok utánjárást kiván, hogy bármilyen magas dijazási kulcs mellett is az anyagi rekompenzáció nem állna arányban a teljesitett munkával. Ez nemcsak a mi magyar viszonyainkra vonatkozik, de áll ez a nagy nyelvterületekkel biró országokban is. A lexikoni mukát ott sem lehet jól megfizetni, mert néha néhány sornyi cikknek megirása napokig való utánjárással van egybekapcsolva. De ha a Lexikon szerkesztősége megszabadulna attól, hogy a kéziratokat ilyen körülményes és költséges uton kelljen összeszednie, ha mindenki a megállapitott terminusra pontosan elkészülne kéziratával, bizonyára nagyobb tiszteletdijakat fizethetne, mert a sürgető apparátus legalább négy- vagy ötszörösét teszi ki a tiszteletdij cimén kifizetett összegeknek. A kéziratért való harc a legidegemésztőbb része a lexikon-szerkesztésnek.

A közönség mint munkatárs.

A közreműködésre felkért és szerződésileg biztositott munkatársakon felül azonban vannak a *Lexikon*-nak benevolus munkatársai a közönség körében. Igen értékes munkatársak ezek, ha őszinték és elfogulatlanok. Igen értékes a Lexikon kiadóira nézve azoknak véleménye, kritikája és utbaigazitása, akik a Lexikont használják. Ezért sohasem mulasztottuk el az alkalmat arra, hogy a Lexikont használó közönséget direkte felszólitsuk, hogy mindennemü észrevételét közölje velünk. Az ilyen észrevételeket mi azután igen szorgos vizsgálat tárgyává tesszük.

Szerettük volna, ha állandóan, naponta, vagy igen sürün érkeztek volna hozzánk az ilyenfajta megjegyzések, mert minden ilyen levél alkalmul szolgált bizonyos hézagok vagy hiányok kiküszöbölésére — vagy pedig arra, hogy a téves uton járó reklamálót felvilágositsuk és igy a Lexikonról való helyes felfogást a közönségben megerősitsük. De a mi közönségünk, sajnos, igen indolens. Hamar felboszantja valamely vélt hiba, de ritkán nyul tollhoz, hogy arról jóindulatuan értesitse az illető szerkesztőt vagy kiadót. Nem sürün jöttek tehát az ilyen leve-

lek, de mégis jöttek és mi mindenkor örültünk annak a meleg érdeklődésnek, amely bennük megnyilvánult, örültünk a szigoru kritikának is és tárgyilagosan, előzékenyen és hálásan világositottuk fel a legkeményebb birálóinkat is.

De ha maga a közönség nem keresett fel elég sürün bennünket biráló megjegyzéseivel, mi ott, ahol annak valamelyes módját tudtuk, magunk provokáltuk az ily birálatot. Igy pl. a vármegyékről és városokról szóló cikkeket mindig megküldöttük az illetékes megyei és városi férfiaknak. Az olyan cikkeket, amelyek bizonyos közérdekü intézményekre vonatkoztak és amelyekhez sokan hozzászólhattak, mindig többek birálata alá bocsátottuk.

Talán érdekes lesz itt megemlékezni arról, hogy pl. minő erős ellenőrzés alá helyeztük *Magyarország történeté*-nek a legujabb korra vonatkozó részét, azt a részét, amely eddig sehol megirva nem volt, mely Lexikonunkban került először irodalmi feldolgozásra. A Magyarország történetéről szóló cikket Lexikonunkba több történettudós irta korok szerint felosztva. Az egész cikket azután különlevonatban megküldöttük összes nevezetesebb történetiróinknak, politikusainknak, mindazoknak, akik az ujabb korban szerepet játszottak, akik tényezői és tanui voltak azoknak az eseményeknek, amelyek az országban és a parlamentben a század elejétől tartó krizisek során lejátszódtak. Megküldöttük azzal a kéréssel, hogy az ujabbkori történetre vonatkozó részt igen gondosan olvassák el és közöljék velünk nézeteiket, esetleg helyreigazitó megjegyzéseiket szabadon, a legteljesebb nyiltsággal; szóval, közöljék mindazt, ami mondani valójuk van, hogy mi az egybegyüjtött megjegyzések alapján teljesen objektiv rajzát adhassuk azoknak az eseményeknek, amelyek mindaddig csak a pártpolitika szemüvegén keresztül rajzolódtak ki a különböző periódikus közleményekben. Ha még hozzáteszem, hogy ezenfelül külön felhivtuk figyelmét erre a cikkre annak a néhány száz munkatársnak, akik a cikk levonatát a revizió-füzetben megkapták, ugy hiszem, beigazoltam, hogy el sem lehet képzelni nagyobb nyilvánosság előtt való keresését a legtárgyilagosabb igazságnak, mint aminőt a *Lexikon* szerkesztősége ebben az esetben produkált.

Igen sok becses anyag gyült igy össze. Az illetékes tör-

ténetirók és politikusok leadták véleményüket. Mindenki tárgyilagosan és szenvedélem nélkül abban a tudatban közölte velünk megjegyzéseit, hogy felette fontos dolog az elmult 15 esztendő első összefoglaló leirását hiteles formában átadni az utókornak. A legbehatóbb vizsgálatnak a cikket *Tisza István* vetette alá, de érdekes dolog, hogy ő egyáltalában nem a maga kormányzati ideje alatt történtekhez, hanem az azt megelőző korhoz füzte számos megjegyzését. Ebben azután annyi tárgyi hibát talált és néhány nem exakt megállapitáson annyira fennakadt, hogy a további részével a cikknek foglalkozni sem akart. Amint hozzám intézett levelében irja: ő szivesen nyujt abban segédkezet, hogy a *Nagy Lexikon* mentől tárgyilagosabb, magas szinvonalon álló, értékes cikkekben tárgyalja Magyarország ujkori történetét, de nem tüzheti feladatául azt, hogy ezt a cikket tovább korrigálja, mert azt semmiképpen sem tartja megfelelőnek. Igen szigoru és igen kemény kritika volt ez. Érintkezésbe léptem magam a szerzővel és felszereltem magamat mindazokkal a megjegyzésekkel, amelyekkel a szerző a maga álláspontját az egyes inkriminált tételekre vonatkozólag megindokolta és amely tételek némelyike bizony a szerző bevallása szerint is lapsusnak bizonyult, némelyikére vonatkozólag a szerzőnek is deferálnia kellett a *Tisza* megállapitása előtt. Amikben a szerző az ő szövegét megvédhetőnek gondolta — ezekre nézve magamra vállaltam, hogy ezeket *Tiszá*-val szemben képviselni fogom. Felkerestem és teljes alapossággal végigmentünk az összes tételeken. Csak egy ponton sikerült őt meggyőznöm arról, hogy félreértette a cikk szerzőjének szándékát. Minden egyéb tekintetben megmaradt a maga eredeti felfogása mellett, mert tényleg igaza volt. Erről azután ő győzött meg engem.

Igen fontosnak tartom ezuttal megállapitani, hogy ez alkalommal nem volt szó közöttünk a cikknek arról a részéről, amely az ő kormányzati tevékenységének idejét tárgyalta; erről egy szó sem esett köztünk. Egy pillanatig magam is abban a hiszemben voltam, hogy valamelyes érzékenység inspirálja őt a cikkel szemben és ezt nyiltan meg is mondottam neki. *Tisza* azt kérdezte tőlem, hogy mely kitételre gondolok, amely ő rá nézve bántó lehetne. Azt a kifejezést hoztam fel, amely a cikkben *Tisza Kálmán* párturalmi abszolutizmusáról szól,

amelyet azonban tudomásom szerint *Beksics Gusztáv* is használt a millenniumi történet 10-ik kötetében. *Tisza* megmosolyogta ezt az észrevételemet azzal, hogy semmi kifogása nincs, ha ez a kitétel benne marad a cikkben, ha a többi tárgyi hibát kijavitjuk. Egyébként kérésemre sem volt hajlandó a cikknek további részét elolvasni, azt a részt, amely az ő kormányzati tevékenységéről szólt.

Én természetesen gondoskodtam arról, hogy a cikknek ezt a részét más történetiró irja meg, ujonnan, tekintetbe véve az összes hozzám beérkezett tárgyilagos megjegyzéseket.

Minden erre vonatkozó anyag együtt van és bárkinek tárgyilagos megitélése alá bocsátható bármely pillanatban. Be fog igazolódni belőle, hogy tényleg alig forditottak becsületes akarással és gondos lelkiismeretességgel több gondot egy fontos közérdekü ügynek kfogástalan intézésére, mint aminőt a *Lexikon* szerkesztősége ebben az esetben tanusitott. Annál csodálatosabb, hogy azután ugy másfél esztendő mulva e lexikon-cikk révén ugy maga a mű szerkesztőségéről, mint *Tisza István*-ról egy oly igazságtalan támadás készült, mely oly szinben tüntette fel a dolgot, mintha itt Tisza érdekében történeti események meghamisitása, vagy legalább is hamis kiszinezése történt volna.

Magának a lexikon-cikknek birálata ellen nem lehetett kifogást tenni. Azt el kellett türni, még ha nem is jelentkezett a tárgyilagosság mezében. De az a körülmény, hogy a támadó cikk ennek a Lexikon-cikknek keletkezése körül történt és nagyfoku indiszkréció folytán megtudott körülményekből látszott táplálkozni, rám nézve felette kellemetlen volt. Kérdést is intéztem *Tiszá*-hoz, ne tegyem-e közzé a való tényállást, annak szabatos megállapitására, hogy közöttünk soha egy szó nem esett abban az irányban, amelyben most őt meggyanusitják, de Tisza elháritotta ezt a dolgot: ügyet sem kell rá vetni, nem kell reflektálni rá, — mondotta, igazának tudatában nem tartotta szükségesnek kiállni a fórumra és védekezni oly vád ellen, amelyről a maga idealisztikus gondolkodásával azt hitte, hogy ugy sem hiszi el senki.

Az illusztráció és a térkép.

A modern lexikon mellőzhetetlen attributuma az instruktiv kép, különösen a térkép. A komoly, tudományos lexikon nem lehet egy orbis pictus, mindenféle összeszedett képeknek zagyvalékos ábrázolásával teletömött munka, hanem igen gondos megválasztás utján kell illusztráló és magyarázó képekkel ellátni mindazokat a cikkeket, amelyek a szemléleti ábrázolást igénylik és kell, hogy ezek az ábrázolások a reprodukáló technika legmagasabb szinvonalát elérjék.

Hogy a mi Lexikonunk ebben a tekintetben is egyenrangu lehessen a külföldi lexikonokkal, az intézet egyik főtisztviselőjét, későbbi aligazgatóját, *Molnár Imré*-t külföldi tanulmányutra küldötte, hogy ott a különböző reprodukáló technikák mai fejlettségének tekintetében teljes tájékozódást szerezhessen. Mikor a lexikon-munkálatok megindultak, az illusztrativ szerkesztés munkakörét *Molnár Imré*-re biztuk, valamint a reprodukció körüli munkák vezetését is.

Már 1907-ben állitottunk fel a *Lexikon* részére egy önálló kartografiai intézetet, mert sulyt helyeztünk arra, hogy a *Lexikon* összes térképei saját kartografiánkban készüljenek, csak igy tudtunk magunknak jó térképeket biztositani. Bár rendelkezésünkre állottak a *Pallas-Lexikon* összes térképeinek kövei és metszetei, mégis majdnem az összes térképeket ujonnan készittettük el; amikor a régi köveket használtuk, azokat is igen tetemesen bővittettük és egészittettük ki gazdag kartografiai anyaggal. A kartografiai munkálatok vezetésével *dr. Bodnár Gyula* tanárt biztuk meg, aki azóta is ritka ügyszeretettel és hozzáértéssel vezeti ezeket a munkálatokat.

Talán nincs az az ága a műiparnak, amely annyira haladt volna az utolsó tiz-husz év alatt, mint az illusztrativ technika. Csodálatos eredményeket ért el a szinekben való fotografálás terén. Ez teszi lehetővé a háromszin-nyomatu reprodukciót, amely messze tulszárnyalja a szinek elevenségében és a természethez való hüség tekintetében az azelőtti leggondosabb litografiai ábrázolást is. Bár minden illusztrativ anyaga a *Pallas-Lexikon*-nak birtokunkban volt, jóformán az egészet el kellett ejtenünk, hogy áttérhessünk az uj illusztrativ technikára, elsősorban a háromszin-nyomatra. Nevezetes ujdonsága Lexikonunknak az, hogy a legnagyobb művészek egy-egy főmunkáját

autotipikus másolatban közöljük, így be akarván mutatni a legnagyobb festőket jellemző műremekeket.

Csak egy ponton voltunk kénytelenek lemondani egyelőre a *Lexikon*-nak egy oly adalékáról, amelynek a *Pallas-Lexikon*-hoz szokott közönségünk — talán tulságos nagy fontosságot tulajdonit. Kénytelenek voltunk lemondani a *megyei térképek* közléséről, mert lehetetlenségnek bizonyult ezek kiadása. Tudvalevő dolog, hogy a névmagyarositási törvény rendelkezése folytán egy törzskönyvelési bizottság hosszu évek óta foglalkozott az idegen hangzásu helységnevek megmagyarositásával, ennek kapcsán ezer és ezer helységnév és egyéb földrajzi meghatározás teljes megváltoztatásával. Amikor mi 1906-ban az uj Lexikon közrebocsátását elhatároztuk, még mindössze csak 20 megyét intézett el végleg a törzskönyvelési bizottság. Ekkor felkerestem a bizottság akkori elnökét, *Vargha Gyulá*-t, a későbbi államtitkárt, hogy vele a térképek elkészitésének lehetőségéről tanácskozzam. Tőle tudtam meg, hogy a munkálatok egyes országrészek szerinti beosztásban folynak és hogy az eddigi tempóban haladva, még igen sokáig nem készülnek el. Azonban *Vargha Gyula* a *Lexikon* nagy jelentőségére való tekintettel megigérte, hogy amennyire módjában lesz, arra fog törekedni, hogy a bizottság eddigi munkarendszerét megváltoztatva, ezentul az egyes megyéket alfabetikus sorrendben vegye munkába. Ha mi egy évvel elhalasztjuk a *Lexikon* meginditását, ő reméli, hogy egy év mulva az első kötethez szükséges három vármegyének: Alsófehér megyének, Arad megyének, Árva megyének nomenklaturáját rendelkezésünkre fogja bocsáthatni.

Mi már ebből az okból is elhatároztuk az egy évre való elhalasztást. De bizony ezek a megyék, illetőleg kettő közülük sem 1907-ben, sem 1908-ban, sem 1909-ben nem készült el, ugy tudom, hogy még máig sem készek. Máig is, ha jól tudom, körülbelül 40 vármegye van törzskönyvezve. Teljesen lehetetlen volt a kérdést akként elintézni, hogy a megyék egy része az uj nomenklatura, másik része a még nem revideált régi nomenklatura szerint készüljön.

Oly térképet adni a *Lexikon*-ban, amely esetleg a megjelenés pillanatában már teljesen hamis és értéktelen, igen erősen leszállította volna a munka értékét. Arra sem lehetett gondolni,

hogy csak azokat a megyéket adjuk, amelyekben a névmagyarositás keresztül van vive, a többieket pedig mellőzzük. A kérdés sehogy sem volt megoldható, már azért sem, mert a kisalaku Lexikon-térképek csak nagy térképek kisebbitése gyanánt készülhettek és azoknak a nagy megyei térképeknek elkészitésére és kiadására abban a bizonytalan állapotban egyetlen kartografiai intézet sem akart vállalkozni. Mindegyik be akarta várni a törzskönyvelő bizottság munkálatának befejezését. Ránk nézve nem maradt hátra egyéb, mint a megyei térképeknek ideiglenes elejtésével meginditani a *Lexikon*-t abban a reményben, hogy a munka befejeztéig a bizottság az összes vármegyékkel elkészül és mi abba a helyzetbe jutunk, hogy pótkötetekben elhelyezhetjük a megyei térképeket is.

Volt még egy ok, amiért a megyei térképek kérdését teljesen ki kellett kapcsolnunk Lexikonunk törzskiadásából. Éppen akkor, amikor munkánkkal megindultunk, vetett fel az általános választójog kérdése oly hullámokat, hogy minden további kombinációt el kellett ejtenünk. Azt is, amely egy pillanatig kisértett, hogy a törzskönyvezett megyéket legalább a szövegben fekete nyomásban közöljük. A választójogi kérdés megoldásánál az akkori Andrássy-féle tervezet szerint ugyanis a kerületek és a megyék tökéletes felforgatása következett volna be. Tervbe volt véve egyes megyék megszünése is, illetőleg hozzákapcsolása más megyékhez, majd az összes vármegyék területének teljes megváltoztatása. Ily körülmények között minden érv a mellett szólt, hogy a megyei térképek kérdését ezidőszerint ejtsük el, illetőleg halasszuk el jobb időkre.

Ellenben elhatároztuk, hogy magában a törzsmunkában a Magyarországról szóló cikk mellett el fogunk helyezni egy nagy térképet, a Lexikon-térképek hatszoros nagyságában, mely ugy a politikai felosztást, mint a topografiát a legszembetünőbben tüntesse fel. Ez a térkép el is készült, de amikor rákerült volna a sor a közzétételre, akkor benne voltunk mélyen a világháboruban és a *Magyarország* cimszót magában foglaló 13-ik kötet megjelenésekor, 1915 szeptember havában, a gorlicei győzelem után abban az illuzióban ringattuk magunkat, hogy Magyarország területe bizonyos határkiigazitások utján ki fog bővülni. A már metszetben teljesen készen volt térképet ennek folytán visszatartottuk és ugy intézkedtünk, hogy azt

egy későbbi időpontban küldjük meg a *Lexikon* előfizetőinek, hogy azok ezt azon kötet táblájának hátlapjára alkalmazott táskába illeszthessék be.

Vajjon minő lesz az a térkép, amelyet előfizetőinknek meg fogunk küldeni és mikor fogjuk azt szétküldhetni?

A terjesztés rendszere.

Kétségtelen, hogy igen-igen sok baj és nehézség merült fel a lexikon-csinálás körül, szakadatlan küzdelem volt az, szünni nem akaró nehézségekkel, folytonos izgalmak közepett. Jó idegek kellettek hozzá és erős lélek. De volt valami, ami megacélozta az idegeket és fenntartotta a lelket. Azoknak a lelkessége, akik segitőtársaink voltak a munkában. Bármennyi küzködésünk volt egyesekkel, különösen azokkal a munkatársakkal, akik késlekedésükkel néha már a kétségbeesésig fokozták az izgalmat — még sem volt soha egyikkel sem komoly konfliktusunk, mert mindegyik, kivétel nélkül, lelkiismeretesen végezte a dolgát; mindenki, aki ebben a munkában részt vesz, át van hatva attól a törekvéstől, hogy Lexikonunk a magyar szellemi kulturának legmagasabbrendü életnyilvánulása legyen. Az, ahogy e munka megalkotói — a magyar tudományosság hivatott szerepvivői — kulturális feladatukat felfogták és teljesitették, átsegitett minket, a központi szerkesztőséget, az összes felmerült nehézségeken — ezen a téren.

De voltak más bajok — más téren. A Lexikon anyagi megalapozásának, reális alapon való vitelének, jövője biztositásának terén.

Abban az előterjesztésben, melyet a Lexikon-kiadás összes körülményei tárgyában 1909-ben készitettem intézetünk igazgatósága részére — a *Lexikon* elterjesztése és anyagi biztositása tekintetében annak a meggyőződésemnek adtam kifejezést, hogy a legjobbnak, legcélszerübbnek, legbiztosabbnak és feltétlenül sikerre vezetőnek azt tartom, hogy a terjesztést a nagyüzem rendelkezésünkre álló eszközeivel saját magunk végezzük minden más cég belevonása nélkül. Hivatkoztam arra, hogy a nagy lexikonokat a külföldön is csak ugy terjesztik; hogy éppen ebben az időben bonyolitotta le rendkivül nagy sikerrel a *Cambridge University Press* az *„Encyclopaedia Britannica“* terjesztését, hivatkoztam az amerikai és a francia

lexikon-kiadók példájára és kimutattam, hogy az effajta terjesztés nekünk feltétlenül biztositja a nagy anyagi sikert, mert nem kell kalkulációba venni a nagy rabattokat, amiket az óriási befektetések mellett a vállalat alig bir elviselni.

Ez abszolut meggyőződésem mellett azonban kénytelen voltam ráutalni az általános üzletpolitikai helyzetre, mellyel Magyarországon számolni kell. Bár a mi intézetünk a multban a maga terjesztési szervezetét minden kiadónak rendelkezésére bocsátotta terjesztésre alkalmas nagy kiadványai részére és igy jogot formálhatnánk arra, hogy ezuttal senki se zavarja azt az akciót, melyet a *Nagy Lexikon* érdekében meg kell inditanunk — még sem bizonyos, hogy mi erre a magától értetődő elbánásra a versenyvállalatok részéről számithatunk, ha a Lexikon-terjesztésből őket ab ovo kizárjuk. Azonfelül ráutaltam arra, hogy a *Franklin-Társulat* már 1907-ben jelentkezett, mint olyan, aki a Lexikon-kiadásban vagy terjesztésben szivesen vállal érdekeltséget.

E két körülményre való tekintettel meg kell gondolni, mi az okosabb: kevesebb anyagi chance-szal, de nyugalomban és zavartalanul terjeszteni a Lexikont a többi érdekelt féllel karöltve — vagy a teljes anyagi siker reményében egyedül nekimenni a feladatnak azzal a kockázattal, hogy esetleg a munka meg lesz zavarva azáltal, hogy más vállalatok egyidejüleg más műveket fognak nagy arányokban terjeszteni és azáltal a terjesztő közegek egy részét és a közönség egy részét is elvonják a mi akciónk elől.

Az igazgatóság az első módozat mellett döntött. Ezt akkor magam is helyeseltem. Ma más nézeten vagyok. Célunkat nem értük el. Az egyik alternativáról önként lemondtunk, a második nem következett be. Bevontunk másokat a terjesztési akcióba — mégsem élveztük az ettől várt nyugalmat. Ettől megfosztott minket egy kifejezetten a verseny céljaira hirtelen forgalomba hozott munka, melynek terjesztési formái alkalmasak voltak arra, hogy nekünk, illetőleg Lexikonunknak mérhetetlen kárt okozzanak. Okoztak is. Soha többé helyre nem hozható nagy anyagi kárt.

Az e körül az ügy körül felmerült dolgokat akkor a nyilvánosság előtt lefolytatott per tárgyává tettük. Egy emlékiratban közzé is tettem az egész anyagot. Többé nem akarok visz-

szatérni erre az ügyre. Nem akarok régi sebeket felszaggatni. Azok a még mélyebb sebek, amiket a világháboru és a rá következő korszak mindnyájunkon és mindenünkön ejtett, bizonyára meggyőztek mindenkit arról, hogy többre megyünk egyetértő, közös munkával, mint széthuzó ellenségeskedéssel; többre megyünk minden tudást és tehetséget sorompóba állitó, céltudatos alkotásra irányitott törekvéssel, mint hatalmi tultengésre alapitott, az első fuvallatra önmagában összeomló erősködéssel.

*

A *Lexikon* terjesztésének nagy érdekei és a felmerült soknemü nehézség az első évben teljesen igénybe vették erőmet és időmet; midőn a szerkesztés körül felmerült bajok parancsolólag megkövetelték, hogy a szerkesztőség szervezésében és irányitásában az eddiginél nagyobb mérvben vegyek részt — ennek csak ugy tudtam megfelelni, ha viszont másik munkakörömet másvalakire ruházom át. Kerestem olyan embert, akire megnyugvással bizhattam a sokoldalu teendők intézését.

Már elmondtam az emberkeresés nehézségeiről való tapasztalataimat. Az bizonyos, hogy minden feladat megoldására és minden hivatás betöltésére alkalmas ember sétál közöttünk, talán egynél több is — csak az a baj, hogy igen ritkán akadunk rá a megfelelőre.

Ezuttal a szimat után mentem. Valaki egyszer felemlitette előttem, hogy ismer egy munkabiró, eszes és ambiciózus fiatal embert, aki nincsen a maga helyén, aki kellő munkakörben, nagy feladatok elé állitva, emberül meg tudna állani a maga helyén. Hogy most ez a kérdés ránk nézve aktuálissá vált, kerestem az alkalmat, hogy a szóban forgó egyéniséggel megismerkedjem és mindjárt az első alkalommal megkináltam őt azzal az állással, amelyhez a magam részéről olyan nagy igényeket fűztem. Ezuttal nem csalódtunk. *Dr. Szántó Andor*, intézetünknek azóta ügyvezető igazgatója, beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Azóta ő vezeti a vállalat ügyeit és lehetővé tette nekem, hogy teljesen a *Lexikon*-nak élhessek.

A világháboru és a Lexikon.

Ez annál fontosabb volt, mert a hirtelen kitört világháboru egyetlen irodalmi vállalkozásra sem volt olyan megsemmisitő hatással, mint a mi Lexikonunkra. Ez volt akkor az egész világon az egyetlen folyamatban levő nagy lexikon.

Mikor 1870-ben kitört a francia-német háboru, a röviddel azelőtt megindult *Spamer-Lexikon* egyszerüen abbanhagyta megjelenését. Csak jóval a háboru befejezése után indult meg ujra.

Ezt mi nem tehettük. Mi tul voltunk a munka felén. Tizenegy kötetünk volt a közönség kezén. A továbbiak is az elkészités előrehaladott stádiumában. Hosszu háborura egyébként senki sem számitott. Még a téli háborut sem tartották lehetőnek az emberek. Mindenképen azon voltunk, hogy a munkát folytathassuk; munkatársainkat állandóan biztattuk, ne hagyják abba a munkát. Sokan még szorgalmasabban dolgoztak most, mint azelőtt, sőt kérték a folytatólagos anyag átadását, mert azokban az izgalmas időkben szabad idejüket szellemi munkával akarták tölteni és a Lexikonnál még hátralevő anyagot elvégezni.

Még 1914 október havában arról értesitettük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség a háborus idők okozta nehézségek mellett is minden megállás és szünetelés nélkül, a szerkesztőség egész nagy szervezetének teljes fenntartásával folytatja munkáját, mert kötelességének tartja, hogy a nagy kulturális mű befejezését a kitüzött határidőre minden körülmények között tőle telhetőleg biztositsa.

De azután mind több és több munkatárs vonult be, némelyik szakma teljesen elárvult, a központi szerkesztőségből is egymásután bevonultak a fiatalabb erők, a nyomdai személyzet is erősen összezsugorodott, térképrajzolóink közül még a katonai szolgálatra alkalmatlanokat is katonai térképészeti munkára fogták, a technikai eszközök jóformán kimerültek, mind több és több nehézség állta utját a gyors megjelenésre irányuló tervünknek — mégis ki tudtuk hozni a háboru első két évében a XII—XIV-ik köteteket.

A további anyagot munkatársaink annyira feldolgozták, hogy a szerkesztőség már a XV. és XVI. köteteket is kiszedethette — de itt azután teljesen és véglegesen megakadtunk.

Elfogyott a könyvkötő-vászon, amelybe a köteteket köttettük és semmi módon nem tudtuk a szükséges mennyiséget megszerezni. Ez a különös fajtáju és készitésü vászon németországi gyárban készült. A német kormány 1916-ban eltiltotta mindennemü textilárunak a kivitelét és semminemü okadatolással nem birtuk keresztülvinni, hogy a *Lexikon* részére szükségelt vászonmennyiség kivitelét engedélyezze.

Pedig a részünkre készült vászon ott volt becsomagolva a gyárban és egyéb célra nem is volt használható. Még sem tértek el a kiadott rendelettől, holott eddig a háboru alatt is mindig megadták a kivételes engedélyt. Ezuttal pedig a közös külügyi képviselet, illetőleg a berlini nagykövetség elismerésre méltó ügybuzgósággal mindent elkövetett az engedély kieszközlése érdekében. Hiábavaló volt minden felebbezés, minden sürgető eljárás, a német katonai hatóság nem engedett.

Ezért nem jelenhettünk meg még további kötetekkel a háboru alatt. Pedig el voltunk látva akkor még bőven papirral is, ami a viszonyok alakulása folytán a legbecsesebb és legdrágább cikk lett talán a világon. Ugy óvtuk ezt a papirt, mint a szemünk fényét, hogy rendelkezésére álljon a kellő pillanatban a Lexikonnak. Most már az sincs meg. A proletárdiktatura eltulajdonitotta és kommunista propaganda-füzetekre használta fel. Igy szolgálta ebben is a kulturát. A Lexikontól elvonta, hogy orosz ujságirók értéktelen kiadványaira és röpirataira felhasználhassa. Azt a papirt, amit hirtelen bukásuk folytán már nem tudtak efféle célokra felhasználni, — azt elvitték a fővárost megszállott románok. Egyik legértékesebb zsákmányuk volt.

Hogy a háboru milyen kárt okozott a *Lexikon*-nak, azt még megközelitőleg sem lehet megállapitani — az attól függ főleg, hogy minő állapotban fog Magyarország kikerülni a békekötésből, milyen nagy vagy milyen kicsi lesz az a Magyarország, amely részére a *Lexikon* készült.

A kalkuláció, amelyre a *Lexikon* közrebocsátását annak idején alapitottuk — nagyjában bevált. 1914 elején, tehát a *Lexikon* élete negyedik évében huszonnégyezer példány volt elhelyezve — dacára azoknak a sajnálatos körülményeknek, amelyek a terjesztést az első évben oly nagyon sujtották. Ha nincs háboru — már 1916 végén lezárhattuk volna a munkát

és addig biztosan elhelyezhettük volna az erre az időre preliminált harmincháromezer példányt, 1920-ig pedig az összes negyvenezer példányt, mely ennek a kiadásnak normális sikerét jelentette volna. Nekünk ezzel be kellett vala érnünk, mert magyar kiadók vagyunk.

A nagy *Meyer-Lexikon* utolsó, hatodik kiadásából hiteles kiadói megállapitás szerint egy milliónál több példány kelt el, az *Encyclopaedia Britannica* utolsó kiadásából csak a „*Times*“ terjesztési akcióját lezáró utolsó hat héten belül másfélmillió kötet kelt el. Volt nap, hogy hétszázezer korona és volt hét, hogy majdnem három millió korona volt a példányokért befolyt jövedelem.

Mik ehhez képest a mi szerény számaink? És mi mégis boldogok lennénk, ha be tudnók fejezni ma a *Lexikon*-t azzal a példányszámmal, amelyet a háboru kitöréséig elértünk, ha a magunkénak, magyaroknak, magyar állampolgároknak tudnók mindazokat, akiknél Lexikonunk eddigi köteteit elhelyeztük és akikhez — hazánk határain belül — el akarnók juttatni a hátralevő köteteket.

XXXIII.

„AZ ÉLET KÖNYVEI".

A magyar irodalomban a huszadik század elején szokatlan hangok csendültek meg. Részben tehetséges, részben csak lármás emberek uj lobogó alatt kértek bebocsáttatást az irodalomba. Forradalmi lobogó volt. Nem is egészen eredeti. Észrevehető volt rajta a francia dekadencia és a német mindenáron eredetiségre való törekvés. A mozgalom nem is maradt csak irodalmi téren. Bár kitüzte a *l'art pour l'art* elvét — társadalmi, politikai, gazdasági téren is uj elveket, uj nézeteket, uj szempontokat törekedett érvényesiteni. Egy uj világfelfogás harcosául csapott fel. Sok helyes, progresszív és észszerü dolog mellett, amik vele járnak az emberi haladással, sok meg nem emésztett idegen gondolattal találkoztunk, olyanokkal, amelyeket nem a haladás előmozditójának, hanem a rombolás és a destrukció eszközeinek lehetett felismerni.

Egy ideig csak figyelte a magyar társadalom ezeket a jelenségeket és rokonszenvvel kisérte azt az ujszerü, szabadröptü, intellektuális hangot, mely ennek az uj irányzatnak némely megnyilatkozásából feléje szólt. Sokan voltak, akik azt hitték, ez az ut az, amelyen előbbre haladunk, felfelé, az emberi magasságok felé.

De az uj irány szertelenségénél fogva lassankint mind többen és többen meglátták és észrevették azokat a vonásokat is, amelyek bizony nem a haladás ügyét szolgálták, nem a természetes fejlődés irányában mozogtak, hanem nyilvánvalóan beteges eszmék hordozói voltak.

Mind többen és többen aggodalommal szemlélték ezeket

a dolgokat, azt, hogy különösen az ifjuság eltávolodik régi ideáljaitól, elhagyja azokat az eszméket, amelyeket eddig nagyra tartott. Az egészséges irányzat helyébe az irodalomban destruktiv irány lépett föl és minthogy Magyarországon az irodalom szorosan össze van kapcsolva a nemzeti létnek minden kérdésével, ugyanez az irányzat ott is érvényesülni próbált, ahol az már évszázados fejlemények, intézmények romlásával jár. Nincs emberi intézmény, amely nem volna alávetve a haladás törvényeinek, de ezeknek a törvényeknek a fejlődés utján kell érvényesülniök. Nem hirtelenül és nem átmenet nélkül. Az uj irány pedig erre törekedett.

Épp ezért nem volt csoda, hogy ez az eget ostromló és magát mindenen keresztültörni akaró irányzat ellenhatást szült azoknál, akik a fejlődésnek barátai, a fejlődésnek hivei, de nem látnak haladást abban, ha mindent elértéktelenitünk és megsemmisitünk, ami becseset, lélekemelőt és nagyszerüt az emberi szellem eddig megteremtett. Mert az igazi haladásnak az addigi eredmény az egyetlen biztos bázisa. Aki nem akar a levegőbe épiteni, annak a meglevő fundamentumokra kell ráhelyezkednie.

Az ellenhatás többek között abban is nyilvánult, hogy összeállott egy másik csoport tudós, iró és művész és egy uj irodalmi vállalatot alapitottak főként abból a célból, hogy ellensulyozzák az eget ostromlók hadát. Céljukat nyiltan bevallották, hitet tettek felfogásuk mellett.

Első dolga volt az uj vállalatnak, hogy egy „*Élet*“ cimü képes heti folyóiratot inditott meg a magyar családok részére, hogy mindenekelőtt egészséges, tiszta irodalmat nyujtson azoknak, akik ilyenre vágyódnak. Azután pedig természetszerüen arra törekedett, hogy könyvkiadványok utján is előmozditsa a maga kulturális törekvéseit. Lassankint megérlelődött egy terv, amely szerint egyes könyvcsoportokat kellene a közönség rendelkezésére bocsátani, amelyek azt az irodalmat juttatják el az olvasókhoz, amely ennek a csoportnak felfogását és világnézetét tükrözteti vissza.

Ez a csoport is modern irodalmat akart és a modern világ szellemének megfelelő könyveket, de olyanokat, amelyeknek a lelkekre való hatásától fejlődést lehetett remélni, nem pedig destrukciót. Ez a csoport is modern könyveket akart

adni, a tartalmat, a hangot, az irodalmi és művészi formákat tekintve, de olyanokat, amelyek az egyéni és társadalmi élet nemzeti és erkölcsi alapjainak hagyományait megbecsülik és oly célokat tüznek ki, amelyek előbbre viszik az embereket, a társadalmat, a nemzetet ezeknek a hagyományoknak az alapján.

Igy született meg az első könyvcsoport, az *„Élet könyvei"*-nek tervezete.

Akik a tervet megvalósitani akarták, a kitüzött irodalmi célok tisztaságának kezességét nevükben és eddigi müködésükben nyujtották. Olyan egyéniségek voltak, akik az irodalomban és tudományban eddig is becsült névvel birtak és akikről fel lehetett tenni, hogy vonzerőt gyakorolnak a közönségre, annak legalább is arra a részére, mely maga is idegenkedik a modernség mezébe rejtőzködő féktelenségektől. Neves szépirók, mint *Ambrus Zoltán, Andor József, Ábrahám Ernő, Cholnoky Viktor, Domonkos István, Kárpáthy Aurél, Lampérth Géza, Sebők Zsigmond, Tömörkény István;* kiváló történetirók, mint *Fraknói Vilmos, Márki Sándor, Pethő Sándor, Takáts Sándor* és *Tarczai György*, jeles költők, mint *Endrődi Sándor, Kosztolányi Dezső, Sik Sándor,* elismert műtörténészek, mint *Fieber Henrik, Szabó László,* a népszerüsitő tudomány jelesei, mint *Cholnoky Jenő, Győry Ilona, Gyulay Ágost* és *Izsóf Alajos,* az egyházi irodalom kiválóságai, mint *Prohászka Ottokár, Toma István* és *Trikál József,* végre országszerte ismert publicisták, mint *gróf Andrássy Gyula, Landauer Béla, Márkus László* és *Rákosi Jenő* irták az *„Élet" könyveinek* első 30 kötetét.

A közönség minden irányu szellemi szükségleteit ki akarta elégiteni a vállalat, azért egyesitette a különböző irodalmi szakmák jeles képviselőit ebben a célban. A költészet, az irodalom, a művészet, a történeti, földrajzi és szociális tudományok — mindaz, ami a modern ember szellemi szükségletéhez hozzátartozik — szóhoz jut e vállalatban. Csak ezzel a sokoldalusággal remélhette a közönség szélesebb rétegeit megnyerhetni és felvenni a versenyt azokkal a vállalkozásokkal, melyek ellensúlyozása volt a kimondott cél.

Mert ez a vállalkozás mindenképpen egy nagy erőpróba volt, mely hivatva volt eldönteni, vajjon van-e elég erő az irodalomban arra, hogy szembeszállhasson a radikális és

destruktiv irányu és gombamódra szaporodó sajtótermékekkel és van-e elég megértés a társadalomban arra, hogy a kimondottan keresztény világfelfogás alapján álló vállalkozást kellőkép támogassa és létjogosultsága mellett bizonyságot tegyen.

Sok év óta hangoztatták különösen katholikus társadalmi körökben ily irodalmi vállalat létrehozásának szükségességét — most itt volt az alkalom, hogy ugyanazok a körök melegen felkarolják az eszme tényleges megvalósulását.

De ennek feltétele az volt, hogy a vállalatnak rendelkezésére álljon egy oly kipróbált szervezet, mely a terjesztés munkáját sikerrel elvégezheti és egyébként is a kiadással járó adminisztrativ munkákat lebonyolithassa. Hogy ilyen szervezetnek az *„Élet könyvei“*-nek szerkesztő-bizottsága intézetünket ismerte el, hogy megbizott benne, hogy a ráháruló teendőket abban a szellemben fogja elvégezni, mely a vállalkozás kezdeményezőit eltöltötte — ebben jóleső elismerését láttuk eddigi törekvéseinknek és hasonló irányu működésünknek.

A megegyezés gyorsan létrejött, az 1913. év elején; a szerkesztő-bizottság vállalta a munka szellemi részét, mi az adminisztrativ részét, az *„Élet“* nyomdája a technikai részét. E három tényező harmonikus együttműködésétől kedvező eredményeket lehetett remélni.

A szerkesztő-bizottság a vállalat szerkesztőjéül *dr. Szabó Lászlót* jelölte ki, aki már az előzetes programm-tervezeteket is elkészitette és a végleges tartalom megállapitása után a nagy gyakorlatu szerkesztő ügyességével, munkabirásával és rutinjával fogott hozzá nem könnyü feladata megoldásához.

Mert bizony nem könnyü dolog annyi munkatársat egy egységes gondolatban egyesiteni és még kevésbbé könnyü dolog, egy megjelenési terminusokhoz kötött irodalmi vállalkozás sorsát biztositani akkor, amikor az harminc munkatárs kedvétől, idejétől, szorgalmától, megbizhatóságától függ.

A gondolati és szellemi egységet a szerkesztő akként biztositotta, hogy a munkatársakkal félreérthetetlenül közölte, hogy a gyüjteményben helyet foglaló művek szellemére vonatkozólag a vezető szempont az lesz, hogy a művek mindegyike

szigoruan morális alapon álljon, a modern keresztény világnézetnek mindenekben megfeleljen és a katholikus érzülettel összhangzásban legyen.

Nem volt az elkészült és sajtó alá adott kéziratok között egyetlenegy sem, mely ezeknek a szempontoknak teljes mértékben meg nem felelt volna. A közremüködésre felkért irók mind át voltak hatva a határozott tendenciával megindult vállalatnak fontos hivatásától és készséggel tettek apróbb koncessziókat a szerkesztési tervnek, a nagy vezérelvet pillanatnyi hangulatoknak, megszokott kifejezésmódoknak, divatos áramlatoknak fölébe helyezvén.

Azok között az irók között, akik a közönségre jóformán ráerőszakolt dekadens iránnyal nem tartottak közösséget, vagy csak külső kényszertől és anyagi szükségtől hajtva vettek többé-kevésbbé részt a kezdeményezett vállalkozásokban, az „*Élet*" könyv-vállalkozása igen nagy rokonszenvvel találkozott, ugy, hogy sokan azokon felül, akik erre felszólitást kaptak, szerettek volna abban műveikkel részt venni. A szerkesztő-bizottság örömmel látta ezt a mozgalmat, biztatta és bátoritotta is az illető irókat, hogy amennyiben az első sorozat közrebocsátása a remélt sikerrel fog járni, a további sorozatokban mindenesetre szóhoz jut minden olyan magyar iró, aki műveinek belső értékénél fogva erre joggal számot tarthat.

Már ebből a szempontból is felette fontos volt a terjesztési siker biztositása, mert hiszen a cél nem volt elérhető azzal, hogy néhány könyv jut a közönség kezébe, és azután ez a közönség megint csak azokra a kiadásokra van utalva, amelyeket mindenfelől kinálnak neki.

Mi tehát nagy eréllyel és nagy ügybuzgósággal láttunk hozzá a terjesztéshez. Abban az időben zártuk le a *Nagy Lexikon* első propagativ aeráját. Most egy időre be kellett azt szüntetni, hogy később ujra felvehessük. Itt állottunk tehát a teljes terjesztő-apparátussal és ezt egészen az „*Élet*" propagandájának bocsátottuk rendelkezésére.

Egészen magunkra voltunk ebben a tekintetben hagyatva, más terjesztő cégek ebben a munkában nem vettek részt. Mi nem is igen törekedtünk őket megnyerni, mert nem mindegyik terjesztő-vállalatban lehetett megbizni, hogy ezt a

munkát egyrészt a szükséges intenzivitással, másrészt a kellő tapintattal fogja teljesiteni.

A dolog természete magával hozta volna, hogy rayonirozás utján osztassék meg a terjesztés, ha más is részt vesz benne. De épp ezért nem gondoltuk megfelelőnek bármi részét is a teendőknek kiadni a kezünkből, mert nem lehettünk biztosak afelől, hogy az illető vállalat a neki kiosztott rayont tényleg lelkiismeretesen feldolgozza.

Az „*Élet*“ könyvterjesztését csak olyan vállalat foganatosithatta, amely multjában, egész eddigi tevékenységében azon az alapon állott, amelyet ez a vállalkozás célul tüzött ki magának. Erre garanciát a fennforgó viszonyok között csak magunkban találtunk; a mi kiadói működésünk mindig a nemzeti irányt szolgálta. Mi sohasem bocsátottuk rendelkezésére sem kiadóvállalatunkat, sem terjesztési eszközeinket azoknak az irodalmi törekvéseknek, amelyek kozmopolita, nemzetietlen, sőt erkölcsi szempontból sokszor anarchisztikus alapra helyezkedtek.

Az „Élet könyvei“-nek cimlapja.

Azok az irók, akiknek munkáit mi kiadtuk és terjesztettük, Magyarország igazi irói voltak. A mi kiadványainkat mindig bátran vehette kezébe és a mi katalógusainkat mindig megnyugvással használhatta útmutatóul a magyar közönség, mert mindaz, ami azokban helyet talált, a más kiadók kiadásai közül is, megfelelt azoknak a szempontoknak, amelyeket intézetünk működésében maga elé célul kitüzött.

Amint ezek a célok irányitották kiadói tevékenységün-

ket, éppugy kötelességünkké vált közreműködésünket rendelkezésére bocsátani egy oly vállalkozásnak, amely kulturánknak nemzeti és erkölcsi alapjait megvédelmezni indult. Kötelességünkké vált akkor is, ha ezt a célját, mint ebben az esetben, a felekezeti jelleg éles kidomboritásával vélte csak elérhetőnek, sőt kötelességünkké vált éppen ezért, mert ezen a ponton is támadta kulturánkat a destruktiv irányzat.

Magyarországon különösen kerülni kell a céltalan és könnyelmü experimentálást ki nem forrott eszmékkel. A mi népünk, a mi közönségünk — ezt az utolsó évtizedek politikai változatai között elégszer bebizonyitotta, — igen gyorsan, szinte máról holnapra hatása alá került az ily eszmeáramlatnak. Nincs az a képtelenség, amit nem lehetett volna vele elhitetni, nincs az a bolondgomba, amit be nem vett volna, nincs az a lehetetlenség, amihez nem csatlakozott volna, nincs az az irányzat, amit nem támogatott volna. Ma ezt, holnap amazt, ma fehéret, holnap vöröset, holnapután ismét fehéret, a szerint, amint a demagóg-propaganda többé-kevésbbé ügyesen keriti a maga hatalmába — és ezt, sajnos, nemcsak a tanulatlan népről lehet megállapitani, de a tanult munkásokról és a képzett polgárságról is. A legenda a magyar nemzet politikai érettségéről végkép szétfoszlott, erről többé szó nem lehet; aminek mi tanui voltunk, amit mi átéltünk, az feljogosit mindenkit arra az immár kétségbevonhatatlan megállapitásra, hogy az elmult nagy korszak nagy magyar államférfiainak hite és bizalma a magyar nemzet érettségében hamis és csalóka volt.

De éppen ilyen nemzettel és ilyen néppel szemben kötelessége mindazoknak, akik tehetségük vagy hivatásuk folytán abba a helyzetbe jutnak, hogy irányitó befolyást gyakoroljanak, kettőzötten és megsokszorozottan ügyelni arra, hogy helyes irányba vezessék azt a népet és ne használják fel megfontolatlan experimentálásokra.

Hogy az egyébként józan nép annyira hajlik a kézzelfoghatóan hamis és kalandos eszmékre, annak talán egyik oka az, hogy gondolkozási módjában teljesen megzavarták épp azáltal, hogy még hitében, vallásában is kétséget támasztottak benne.

Semmiféle emberi haladás, semmiféle kulturára való

törekvés, semmiféle progresszivitás nem kivánja meg azt, hogy megfosszunk bárkit is attól a hittől, mely maga is kultura.

A liberalizmus jelszava mögé bújnak sokszor azok, akik ily irányu tevékenységet fejtenek ki, hivatkoznak a szabad kutatás elvére, a tudomány szabadságának és a lelkiismereti szabadságnak elvére.

A mindennemü hamis jelszavak között ezek a leghamisabbak.

Hát liberalizmus az, mikor valakit meg akarok gátolni abban, hogy azt a hitet vallja, amelyet ő vallani akar, hát tolerancia az, mikor rá akarom kényszeriteni oly nézetek vállalására, melyektől idegenkedik? A humanitással és a lelkiismerettel összefér-e az, megfosztani akarni valakit attól, ami neki megnyugvást, vigasztalást, esetleg boldogságot nyujt?

Mindennek semmi köze a szabad kutatás elvéhez, amelyre az emberiségnek igenis szüksége van, ahogy szüksége van a szabadságra.

De ha megkivánom a szabadságot és ellensége vagyok a politikai elnyomásnak, épp ugy kell elleneznem a lelkiekben való erőszakosságot is.

A szabad kutatás elve nem kivánja meg, hogy azt, amit az emberiség erkölcsi bázisa egyik fontos eszközének tudunk, lerombolják azon a cimen, hogy előbbre akarják vinni az emberiséget.

Hogy várhatjuk azoktól, akik az emberiséget nevelésének és ethikai életének egy oly fontos eszközétől meg akarják fosztani, hogy más uton tényleg egy tisztult ethikai alapra akarnak helyezkedni?

A szabad kutatás nem azt jelenti, hogy azt a teljes szabadságot, amelyet a kutatás joggal igényel magának, arra használja, hogy ki nem próbált és minduntalan változó eszméit és ötleteit bevigye olyan rétegekbe, amelyeket azok csak megzavarnak, összekonfundálnak, annyira, hogy aztán a legegyszerübb igazságok befogadására is képtelenné válnak.

Sőt ellenkezőleg. Épp a szabad kutatás világánál történt vizsgálódások azt igazolják, hogy akik meg akarják dönteni a hitnek uralmát az emberekben, azok kénytelenek ahelyett más misztikumot állitani annak helyébe. Ezt igazolják mindazoknak

a kutatóknak a munkái, akik a vallásokat ebből a szempontból, mint az emberi társadalom életjelenségeit vizsgálták.

Igazolja legelsősorban *Herbert Spencer* szociológiai tanulmányaiban, ami annál érdekesebb, mert nálunk azok, akik egyebek közt a hit ellen is sorompóba léptek, mindig a szociológiára hivatkoznak, ennek a legfiatalabb tudománynak köpönyegébe bujnak.

*

Talán tulsokat időztem e témánál, melyet *Herbert Spencer* sokkal jobban tudott megvilágitani, mint ahogy én tudnám, de jobban azoknál is, akik szociológusoknak vallják magukat, de megtagadják mesterüket. Kénytelen voltam vele, mert oly nézetekkel is találkoztam éppen azon körökben, melyek szinte kétségbe vonták azt a szabadelvüséget, melynek hivéül vallottam magamat. Hitem és meggyőződésem, hogy az a helyesen értelmezett szabadelvüség, melyet én gyakorlok, midőn az emberi haladás, a lelkiismereti szabadság és egy tisztult világfelfogás alapján állva, az irodalomnak azt az irányát törekszem gyenge erőmtől telhetőleg előmozditani és érvényre juttatni, mely az igazi erkölcs értékéért, az igazi nemzeti értékekért küzd — és nem azt, amely nagy lármával előretörtet, hogy megsemmisitse mindazt, ami ezeknek az örökbecsü értékeknek elévülhetetlen és szilárd alapja.

*

Ily gondolatokkal eltelve láttunk hozzá az *„Élet könyvei“*-nek terjesztéséhez, bízván a sikerben. Ez be is következett. Talán nagyobb mérvben, mint némelyek hitték. Közel 8000 példányban sikerült elhelyeznünk ezt a kiadványt. Ha ezt mindvégig fönntarthatjuk és ha csak mérsékelten is emelhetjük — ez 30 kötetre számitva, több mint háromszázezer jó könyv elhelyezését jelenti. Ez valóban nem kicsiség. Mi szinte bizonyosak voltunk benne, hogy még jelentékenyen felemelhetjük a példányszámot. Hiszen az akció még javában folyt.

De hát ugy történt, hogy még azt a részét a közönségnek sem birtuk az *„Élet könyvei“* mellett megtartani, amely már meg volt hóditva. Mert közbejött a világháboru. Ez hirtelen véget vetett jóformán mindennek.

1913 végén jelent meg a harminckötetes könyvcsoportnak első sorozata; ugy volt, hogy 1914 őszén jön utána a második sorozat. Mire ez a terminus bekövetkezett, már benne voltunk a világháboruban; a sorozat kiadására gondolni sem lehetett, mindent abba kellett hagyni, minden munkát beszüntetni; abban a rémséges pánikban sem a kötetek további előállitását, sem szétküldését folytatni nem lehetett. Az előfizetőgyüjtés hirtelen abbamaradt, összes utazóink visszatértek állomásaikról, nagyobb részük azonnal hadbavonult. Az *„Élet könyvei“* és a *„Nagy Lexikon“* voltak az egyedüli magyar irodalmi vállalatok, amelyeket a háboru derékon tört.

1915-ben, látva, hogy a háboru befejezése nem egyhamar következik be, mégis helyénvalónak találtuk a majdnem kész második sorozatot befejezni és a köteteket szétküldeni. Most már azonban öt-hatezerre apadt le azok száma, akiknek a folytatás meg volt küldhető. Hozzá akartunk fogni a harmadik sorozat előállitásához, hogy a vállalatot befejezzük, akkor azonban már az *„Élet“* nyomdájából annyi munkaerőt vont el a háboru, hogy a nyomda többé nem volt abban a helyzetben, hogy a 10 kötetet előállitsa. Most más nyomdákhoz kellett fordulni, amelyeknek segitségével elkészültek a kötetek, de most már négy-ötezerre apadt le az elküldhető példányok száma. Ezek közül is sok visszakerült, a cimzettek többé nem voltak feltalálhatók.

Az eredeti programm minden nehézség ellenére keresztül volt vive, meg volt valósitva, az első 30 kötetes sorozat a háboru ellenére is megjelent, de folytatására ezek között a körülmények között gondolni sem lehetett. Talán a jövőben vissza lehet térni az eredeti tervre és ujabb és ujabb sorozatokat közrebocsátani.

Most már nem kell attól tartani, hogy félreismerik és félremagyarázzák ennek a vállalkozásnak célját és hivatását, most már szemmellátható az a pusztitás, amelyet a destruktiv irodalom véghez vitt. Most már alig van olyan, aki nem tartaná szükségesnek, hogy ellenszerekről gondoskodjunk, hogy visszavezessük a közönséget az egészséges, a nemzetmentő és nemzetfenntartó irodalomba; most már az a kérdés inkább, lesz-e elég magyar közönség, mely ily vállalatot fenntarthatna? Talán lesz.

XXXIV.

AZ OLCSÓ KÖNYV.

Nálunk és egyebütt.

Most különösen kérem az olvasót, helyezze magát vissza abba az elmult időbe, amelyről ez a könyv szól. Most, a hihetetlenül drága könyv korában enélkül szinte alig lehetne megérteni azokat a szempontokat, amelyekből annak idején megitéltük a könyv árát, drága vagy olcsó voltát.

Nem habozom kijelenteni, hogy a magam részéről mindig ellene voltam az u. n. *olcsó* könyvnek, illetőleg annak, hogy könyvgyüjteményeket az olcsóság jegyében akként állitsunk elő, hogy maga az alacsony ár legyen a mindenekfelett döntő tényező.

Ellene voltam többféle okból.

Először is azért, mert Magyarországon a könyv mindig olcsó volt, a magyar könyv drágaságáról szóló panasz mindig alaptalan volt. Nálunk rendesen a német irodalom termékeivel hasonlitották össze a könyvek árait, de rosszul hasonlitották össze, felületesen és tudatlanul, mert egy *Jókai-*, egy *Mikszáth-*, és egy *Herczeg Ferenc*-kötetnek bolti árát a közönség egybevetette a *Reclam*-féle *Universal-Bibliothek* köteteinek árával és rámutatott arra, hogy egy nagy *Dickens*-regény egy-két márkáért kapható ebben a könyvtárban. Mindenképen tarthatatlan álláspont.

A magyar könyv olcsóbb volt a német könyvnél. A *Jókai* tiz ives kötete a princeps-kiadásban, azaz akkor, amikor megjelent, egy forintba került, mig a *Sudermann*, *Gustav Freytag* és *Spielhagen* regénykötete 4—5 márkába. A magyar szépiro-

dalmi könyvnek ivenkénti átlagára 20 fillér volt, a németé 30—40 Pfennig, a magyar tudományos könyv ivének átlagára 30—40 fillér volt, a németé 50—60 Pfennig. A német könyv mégegyszer olyan drága volt, mint a magyar, pedig a német könyvnek elterjesztési lehetősége 80—100-szor nagyobb volt, mint a magyaré.

A magyar nyelvterület szük volt, a magyar műveltség kicsi volt, a német nyelvterület óriási volt, a német műveltség nagy volt és mégis hosszu esztendőkön át okos és művelt emberek állandóan azzal a váddal illették a magyar könyvet, hogy drága; azzal indokolták, hogy könyvet nem vásárolnak, mindig csak a *Reclam*-ra és más hasonnemü olcsó vállalatokra hivatkozva.

Hátha még azt tudná közönségünk, hogy mibe kerül az angol könyv! Az angol kiadó, amikor egy jobb irónak művét első kiadásban közrebocsátja, a 20—22 ives kötetet rendes oktáv kiadásban ideiglenes kötésben 20—25 koronáért bocsátja áruba, rendesen egy angol fontba kerül az ilyen könyv. A művelt angolnak, aki az ő irójának művét a megjelenés évében akarta olvasni és birni, ezt az összeget kellett érte kifizetnie. A jutányosabb kiadás csak azután jött, de ez a kiadás is drágább volt a magyar könyv áránál, mert rendesen 5—6 shillinget tett ki.

Egy országban tehát, amelyben a könyv amugy is igen olcsó, annak további olcsóbbitására törekedni csak az irodalom és a könyvtermelés kárával járhat.

A könyv csak ugy jelenhetik meg, ha a kinyomatott példányok árából megtérül a rá forditott költség. Ebben a költségben benne van az irói tiszteletdij is, az iró munkájának némi ellenértéke. Ezt a tiszteletdijat a közönségnek kell megfizetnie, nem a kiadónak. Tévhit az, amely a tiszteletdij mérsékelt vagy kicsiny voltáért a kiadót teszi felelőssé. A kiadó kötelessége a könyv forgalmi körülményeit olyképpen kialakitani, hogy a szerzőnek minél nagyobb tiszteletdij juthasson, de ezt mindig csak abból a pénzből fizetheti a szerző kezéhez, amit a könyv forgalmából bevesz. A kiadónak nincs külön pénztára vagy külön pénzalapja, amelyből ő szerzőket dijazhasson, ő csak előlegezi azt az összeget, melyet a közönségtől visszakapni remél. Ez az összeg arányban áll a könyv bolti

árával. Minél magasabb a bolti ár, annál nagyobb a szerzőnek járó összeg; ezért állapitja meg az okos angol egy fontban a princeps-kiadás árát, mert a szerzőnek mindenekelőtt meg akarja fizetni a becsületes munkája után őt megillető összeget. Ez az első kiadás a tiszteletdij előteremtésére hivatott kiadás, a többi kiadások már jóformán csak járadék természetüek.

Ugyanigy jár el a német kiadó is. A franciánál azonban más a rendszer. A francia közönség megszokta a 3—3½ frankos kiadásokat, ott tehát az első kiadást mindjárt ezen az áron bocsátja közre a kiadó, a szerzőt minden eladott példány után részesitvén egy megállapitott percent-osztalékban. A könyv, amely tömeges példányszámban kel el, nagy tiszteletdijat hoz szerzője részére, kis példányszám természetesen kis tiszteletdijjal jár.

Ha mindezeket a körülményeket egybevetjük, az tünik ki, hogy a magyar szerzőnek mérsékelt tiszteletdija is aránylag nagyobb volt a külföldi szerzők tiszteletdijánál.

Nagy baj, hogy a közönség ezeket a dolgokat nem tudta, vagy rosszul tudta és maguk az irók is, amikor ezekről a dolgokról irtak, hibásan instruálták. Nagy baj ez azért, mert ily téveszmék mellett nehéz az irodalmi termelést fejleszteni. Irodalom nem képzelhető el irók nélkül, az irók nem élhetnek meg honorárium nélkül. Minden érdek azt parancsolja, hogy az irónak minél nagyobb honorárium jusson. Ez csak ugy érhető el, ha könyvét minél jobb üzleti feltételek mellett lehet a közönség körében elhelyezni.

A nagy példányszám biztositása olcsó ár utján csak nagy nyelvterületeknél és nagy műveltségü népeknél kecsegtet sikerrel. Ez az eset nálunk nem forog fenn, ennek folytán nekünk arra kellett volna törekednünk, hogy a közönségnek azt a részét, amelynek érzéke van az irodalom iránt és anyagilag is képes rá, rábirjuk arra, hogy egy-egy iró munkájának első kiadását lehető magas bolti áron váltsa magához, hogy az irónak megfelelő tiszteletdij juthasson és azután annál könnyebben lehessen jutányos kiadásban hozzáférhetővé tenni ugyanazt a könyvet a kevésbbé tehetőseknek. Ezt teszik mindazon népek, amelyek hozzánk hasonló helyzetben vannak, a dánok, a svédek, a hollandusok, a norvégek.

E helyett azonban nálunk a rosszul informált, jórészt

poliglott közönség, főként német behatás alatt, az elterjedt *Reclam-Bibliothek*-ra hibásan hivatkozva, mindig olcsó könyvek után kiabált és a kiadók mindennemü kisérleteit visszautasitotta, amelyek a könyvek árának megállapitásával az irodalom helyzetét javitani törekedtek. A kiadók engedtek, mert nagy volt a nyomás, az eredmény a lassu elhalás volt. Nézze meg bárki a *Ráth Mór* nagyszerü lendülettel indult kiadói működését a 60-as és 70-es években, azokat a szép kiállitásu és becses történelmi, irodalmi, mémoire-szerü, ismeretterjesztő műveket, amelyek megjelenésükkor is jutányosabbak voltak bármely külföldi hasonnemü műveknél és kérdezze meg magától, hogy azóta miért nem lehetett ilyen könyveket világra hozni; a fentiekben megtalálja rá a választ.

Ezért voltam én ellensége az u. n. olcsó könyvnek.

De még más okból is. A magyar könyv már eredetileg is olcsó volt, de ritka könyv kerülte ki azt a sorsot, hogy ne kényszerüljön *még olcsóbbá lenni*. A magyar kiadó kénytelen volt mindig ugy kalkulálni, hogy a kinyomatott példányszám egy része eladatlanul nyakán marad, kénytelen volt számba venni azt, hogy 1000 példányból néhány száz nem fog elkelni a megállapitott áron. Ezért intézménnyé vált Magyarországon a könyvárleszállitás. Nem volt az a kiadó, aki időszakonként ne kényszerült volna raktárának egy részét jutányosabb áron felajánlani a közönségnek és igy a befektetett tőkékből megmenteni azt, amit lehetett; ez bele tartozott a kiadói kalkulációba. Enélkül még azok a könyvek sem jelenhettek volna meg, amelyek abban az időben megjelentek. A régebbi könyvolvasók előtt emlékezetesek még azok a lepedőnagyságu könyvhirdetések, amelyeket *Ráth Mór*, *Lauffer Vilmos*, a *Franklin-Társulat*, az *Athenaeum* két-három évenként közrebocsátottak és amelyekben legjobb kiadványaiknak árait ideiglenesen 20—30—40—50—60 és néha még több %-kal is leszállitották, hogy legalább ezuton birják rá a közönségnek olcsóságokra vágyó részét a raktárak tehermentesitésére.

Mi magunk is kiadói müködésünknek abban az időszakában azért alapitottuk meg a *Központi antikváriumot*, mert amint az akkor általam készitett expozéban olvasom: „kiadványi osztályunkban az évek során át már oly tetemes tömege gyült össze oly kiadványoknak, melyeknek kelendősége már nem áll

arányban a leltárban tőkeként figuráló érték kamatoztatásával — hogy ezek nagyobbszabásu értékesitése parancsoló szükséggé válik."

Az olcsó könyvet tehát Magyarországon megteremtette az árleszállitás. Nem volt szükség a priori olcsó könyvet termelni, mert a könyv esélyeit még jobban rontotta volna, ha még árleszállitásra sem lett volna alkalmas.

Az ingyen-könyv.

De volt azután Magyarországon egy fajtája az olcsó könyvnek, amelynek igazán nem volt párja a világon — *az ingyen-könyv*. Ez egészen különleges magyar specialitás. Az olvasó képtelen azt elgondolni, hogy a magyar könyv életében mily nagy szerepet játszott az ingyen-könyv. Évtizedeken keresztül védekeztek ellene a kiadók — hiába, nem birtak megküzdeni vele. Csak most szünt meg az epidémia, mikor a könyv valósággal drága lett és mikor különben is minden megszünt, ami volt.

Ebben az országban, ahol semmit sem tudnak jól megszervezni, megtalálták annak a módját, hogyan szervezkedjenek meg az emberek arra a célra, hogy ingyen-könyvekhez jussanak. Mindenféle cimü és rendeltetésü egyleteket alapitottak, jóformán kizárólag abból a célból, hogy valami cimet találjanak, amely alatt a kiadókat ingyen-könyvek adományozására lehessen rábirni. Legtöbben a magyarositás és a közmüvelődés jeligéit irták zászlójukra és minthogy a magyarság és a műveltség terjesztésének legfőbb eszköze az irodalom, természetes, hogy első dolguk volt felszólitani a kiadókat, hogy a könyvtárat ajándékképen küldött könyveikkel létesitsék. Alig volt nap, hogy a kiadócégek ily tárgyu leveleket ne kaptak volna. Ezekben a levelekben érzékeny hangon hivatkoztak a megalapitott egylet nehéz viszonyaira, oly szivrehatóan tudták csoportositani a különböző indokokat kérésük támogatására, oly szépen, oly ellenállhatatlanul tudtak kérni, oly élénk szinekben tudták kulturmissziójukat kellő világitásba helyezni és oly frappánsul appellálni a kiadók hazafiságára, hogy szinte lehetetlen volt a kérés elől kitérni. De az volt a baj, hogy ha teljesitették egy ilyen egyletnek kivánságát, akkor mindjárt többen fordultak a kiadókhoz, mert az egylet gondoskodott

róla, hogy köszönetét hirlapokban közzétegye, ami azután másokat is felbiztatott hasonló közcélu alapitásokra.

Eleinte védekezni próbáltunk ezek ellen a támadások ellen, megmagyaráztuk barátságos levelekben az illető folyamodó egyletnek, hogy kivánsága nem jogosult és hogy az egylet, mely kulturális missziót ir zászlajára, az ilyen kivánsággal éppen nem mozditja elő a kulturát. Az iró pénzért kénytelen dolgozni, mert neki is élnie kell, a könyv, amelyet megir, az ő szellemi tőkéje; amit a kiadó neki fizet, az kamatja ennek a tőkének. Ha a kiadó ingyen osztja szét a könyveket, akkor nem fizetheti meg az irónak járó kamatot, akkor az nem tud megélni és nem tud dolgozni. A könyvtár-beszerzésre alakult egyesület egyébként is apasztja a vevőközönséget, mert hiszen egy példányból olvassák azt a munkát, amit talán többen megvennének. Ha már most még azt az egy példányt is ingyen kapja meg az egylet, akkor miből éljen az iró és miből tartsa fenn vállalatát a kiadó. Minden intézkedés, amely a könyv kelendőségét apasztja, kárt okoz a szerzőnek, kárt okoz a könyvnek és kárt okoz a kulturának.

Nem sok eredménye volt ezeknek a jóindulatu magyarázatoknak, a kérő levelek csak nem szüntek meg. Akkor azután uj indokokkal próbáltuk magunktól elháritani ezeket a támadásokat. Ha nincs érzéke az egyletnek a kultura iránt, talán saját tagjainak érdeke iránt meg lesz a kellő érzéke. Rámutattunk arra, hogy ha megalakul egy olvasókör, annak vezetői egyrészt az olvasóközönséggel, másrészt az irodalommal szemben vállalnak kötelezettséget. Az irodalommal szemben azt, hogy mint eszméik leghathatósabb eszközét pártolni fogják, az olvasóközönséggel szemben azt, hogy jó könyvet juttatnak kezébe. Beválthatják-e ezt a céljukat, adhatnak-e jó könyveket az olvasók kezébe, ha azt adják oda nekik, amit ajándékul kaptak, mert hiszen világos, hogy a kiadók a nehéz viszonyok közepette, ha már teljesitik kérésüket, nem ajándékozhatnak kelendő jó könyveket, inkább csak oly régi, elfeledett munkákat, melyek el nem kelvén, raktáron hevernek olvasatlanul, vevő nélkül. Hogy az ily üres és haszontalan könyvek az olvasókör céljának meg nem felelnek, bizonyos; ezek inkább rontják, mint fejlesztik az izlést és az erkölcsöket és távol állnak a magyar nemzeti szellemtől; éppen nem alkalmas esz-

közei a művelődés terjesztésének. Azután rámutattunk arra, minő siralmas képet mutat egy oly könyvtár, amely ily alapon jön létre, amelyben silány, haszontalan könyvek szerepelnek magyar irodalom gyanánt. Nemcsak anyagilag rontják meg kérésükkel, de erkölcsileg is megszégyenitik az irodalmat, ellentétbe jönnek az egylet kettős hivatásával és aláássák annak erkölcsi hitelét.

Akármennyit magyarázgattuk mindezeket, a kérvények csak jöttek ujra és ujra szakadatlanul, szinte külön hivatalt kellett tartani azok elintézésére.

Megint uj rendszerhez folyamodtunk. Felszólitottuk az egyesületet, mutassa ki nekünk, kap-e ingyen szállást valamely magánháztulajdonostól, ingyen-butort a kárpitostól, ingyen-világitást, ingyen-fütést, ingyen-kiszolgálást. Hivatkoztunk arra, hogy mindezekre telik, mindezekre van pénze az egyesületnek, pompás berendezésre, fényes világitásra, kártyaasztalokra, szolgákra, még könyvszekrényre is, de azt, amivel megtöltik a könyvszekrényt, azt, ami miatt az egyesület állitólag megalakult, azt ingyen várják a könyvkiadóktól.

Gondoskodtunk róla, hogy mindezt néha-napján a sajtóban is szellőztessék. Vesztünkre, mert a közlések csak impulzust adtak uj egyesületek alapitására. A könyvkiadókat valóságos pánik szállta meg, ha valami könyvtáralapitási mozgalomról olvastak, tudták, hogy ez ellenük intézendő hadjáratot jelent.

Nagy szorongattatásaink közepett külföldre fordultunk, megtudandók, vajjon ott minők az állapotok ezen a téren. Külföldi könyvkiadó-kollégáink elcsodálkoztak: efféle üzelmekről nekik tudomásuk sem volt. Azt, hogy egy egyesület egész könyvtárat összekunyoráljon a kiadóktól, a képtelenségek birodalmába tartozónak mondották. Megesik néha, hogy egy-egy könyvet kérnek arra utalt szegény tanulók, ezeket a kérelmeket a körülmények alapos mérlegeléséhez képest méltányosan elintézik — de hová jutna a könyvkiadó, ha ilyen viszonyokkal kellene számolnia, mint aminőkről mi őket értesitettük. Mi lenne például a nagy német tudományos irodalomból, amelynek termékeit jóformán kizárólagosan a közkönyvtárak szerzik be, ha ezek a közkönyvtárak, vagy azoknak egy része jogot formálna arra, hogy a kiadó ingyen juttassa el hozzájuk kiadványait.

Az egyik német kiadó, a stuttgarti *Robert Lutz* közölte velünk, hogy amikor a bécsi *Akademische Lesehalle* levélpapirján egy orvosnövendék azon a cimen kérte tőle egy könyvnek a megküldését a könyvtár részére, hogy az egyesület Bécs német nemzeti diákjait sorolja tagjai közé és hogy ezért az egyesület és annak törekvései iránt a német birodalomban igen élénk érdeklődés áll fenn, ő tagadólag válaszolt a kérésre, mert nincs abban a helyzetben, hogy jómódu köröknek ingyen adjon könyveket. „Mindazonáltal — teszi hozzá — hajlandó vagyok az önök kedvéért kivételt tenni, ha bebizonyitják, hogy az Önök diákegyesületének tagjai több vizet isznak, mint sört, amely esetben örömömre fog szolgálni, ha tudományszomjuk enyhitéséhez a magam költségén hozzájárulhatok".

Ez után az információ után végre radikális lépésre határozta el magát a *Magyar Könyvkereskedők Egylete*, arra, hogy tagjait eltiltja attól, hogy egyáltalában bárminemü egyletnek bármi cimen kért könyveket ingyen adhassanak. Kinyomatott egy válaszlevelet, azt tagjainak sok példányban rendelkezésére bocsátotta, hogy minden hozzá érkező levélre válaszul megküldjék. Ebben a válaszlevélben kategorice ki volt mondva, hogy mi, hazai könyvkiadók, kötelezzük magunkat, hogy ily megkereséseknek ezután egyáltalában nem teszünk eleget.

Ez az egyöntetü eljárása a kiadóknak csak arra volt jó, hogy az eléjük kerülő konkrét kéréseket elintézzék, de nem akadályozta meg azt, hogy ilyenek hozzájuk ujból és ujból ne intéztessenek. Kulturtörténeti szempontból érdekes volna szemügyre venni, hogy minő tényezők voltak azok, amelyek ezen a módon akartak könyvtárhoz jutni. Szinte hihetetlen, hogy minő tényezők voltak köztük. Állami intézmények, törvényszéki, rendőrségi könyvtárak, felekezeti intézmények, „Nyelvében él a nemzet" jeligével megalakult iskolaegyesületek, külföldi magyar egyesületek, ifjusági egyletek, ipari társulatok, munkás-egyesületek, jótékonysági egyletek, kereskedői körök, kaszinók, asztaltársaságok, mindenféle otthonok, milliókkal rendelkező közmüvelődési egyesületek, politikai jellegü társulatok, azután iskolák, mindennemü fajtájuak, fővárosiak ugy, mint vidékiek, tanitó-testületek, humanitárius intézmények, szegényházak, kórházak, rokkantaknak, vakoknak, siketnémák-

nak, elmebetegeknek, árváknak mindennemü egyesületei és intézetei és sok-sok egyéb különböző tényező.

Érdekes, hogy az egyik ilyen kunyoráló levelet egy valóságos, ősrégi családból származó herceg irta alá, egy gazdag nagy városnak kimagasló pozicióban levő férfia, mint a gazdag város kaszinói könyvtár-bizottságának elnöke.

De még érdekesebb, hogy midőn *Wlassics Gyula* kultuszminiszter az állami iskolák tanitóit utasitotta, hogy minden községben szervezzenek a 15—21 éves ifjak részére könyvtárral kapcsolatos, az önképzőkörök modorában müködő ifjusági egyesületeket, az egyik tanitótestület, hivatkozással arra, hogy a miniszteri rendelet értelmében az ifjuság semmi tagdijat nem fizet és a szociális és hazafias cél csak ugy érhető el, ha az ifjuság nevelésére szükséges eszközök, elsősorban és főképpen a 15—21 éves kor lelkületének megfelelő ismeretterjesztő és szórakoztató könyvek, lapok és folyóiratok rendelkezésére állanak, miután továbbá a községeknek iparos polgárai közül csak igen kevesen jelentkeztek eddig pártoló tagokul, felhivja a kiadókat, hogy az egyesület körletébe tartozó összes községeket lássa el a megfelelő könyvekkel.

Százával lehetne közzétenni az e fajta igen érdekes okmányok kivonatát, ha nem volna annyira elszomoritó. Vajjon meg fog-e szünni ez az epidémia most, hogy a könyvet valóságos értéknek ismerte fel a közönség egy nagy része, olyannak, amiért valóságos készpénzt érdemes adni — vagy folytatódni fog a könyvkunyorálás az uj korszakban is? Attól félek, folytatódni fog.

A közönség önámitása.

Azután volt még egy ok, mely ellene szólt az olcsó könyvnek, közönségünk sajátszerü pszichologiája. A mi könyvvásárlóinknak szükségük volt arra az illuzióra, hogy ők jutányosan vásárolnak, azért van nálunk több antikvárium, mint a világ bármely városában. Az a könyv, amelyet valaki az antikváriumban vesz, eo ipso olcsóbban megvettnek tünik fel előtte. Ámbár nem mondható, hogy a közönség az antikváriusokat is szinte nem kényszeritené arra, hogy olcsón adják el neki könyveiket. Igy fejlődött ki aztán nálunk a modern antikváriumnak az a neme, amely a rendes szortiment-könyvkeres-

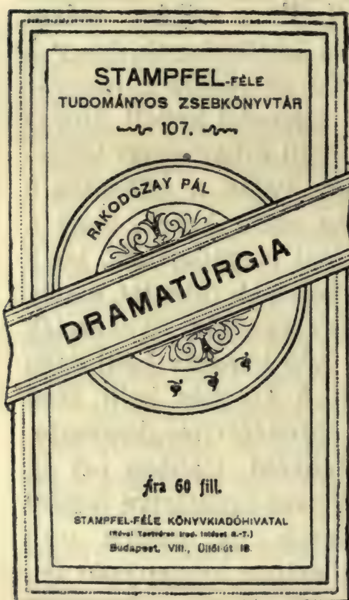
kedést szinte teljesen megbénitotta. Ha *Herczeg Ferenc*-nek egy uj könyve jelent meg, azt még azon a napon az antikváriumban kereste a közönség. Minthogy a rendes szortiment-könyvkereskedő nem biztosithatott ennek a *Herczeg*-könyvnek valamilyen számbavehető forgalmat, a kiadó kénytelen volt az antikvárius által nála megrendelt nagyobb példányszámot annak megfelelő nagy engedménnyel átadni, oly engedménynyel, amely az antikváriust abba a helyzetbe hozta, hogy a példányt a megjelenés napján már 15—20 százalékkal, esetleg nagyobb engedménnyel adhatta el. Ez a néhány százaléknyi engedmény szükséges illuziója a közönségnek, hogy a *Herczeg Ferenc* könyvét megvegye. Ez az illuzió a magyar könyvpártolás előfeltétele volt, evvel számolni kellett. Hovatovább természetesen ez a magasabb bolti árban nyert kifejezést. Ahelyett, hogy olcsóbban jutott volna a közönség a *Herczeg Ferenc* könyvéhez, drágábban jutott hozzá, mert a kiadó kénytelen volt magasabb bolti árat megállapitani, hogy az antikváriumnak megadhassa azt a magasabb rabattot, amely azt viszont képessé teszi a közönségnek megadni a 20 százalék engedményt. A könyv, amelyet talán 3.50 koronás bolti áron adhatott volna ki a kiadó, már most 5 koronás bolti áron látott napvilágot, hogy a publikum 4 koronáért megkaphassa. Ilyen a magyar gyakorlati ész. Egyébként ujabban ezt az anomáliát a szortiment-könyvkereskedőkkel egyetértve önként szüntették meg a modern antikváriusok, ily módon ujra érvényre juttatván a kiadó által megállapitott eredeti bolti árt.

Az olcsó könyv-vállalatok.

Mindezek a körülmények okozták, hogy én az olcsó könyvnek ellensége voltam. De meg lehetett volna engem cáfolni, ha azok a vállalatok, amelyekkel a kiadók előállottak, hogy az olcsó könyvért való kiabálásnak engedjenek, sikerültek volna és az irodalomnak hasznára lettek volna, — de nem sikerültek és nem váltak hasznára az irodalom fejlesztésének.

Nem mintha nem volna örvendetes, ha bármelyik jó könyv bárminő „feltálalás"-ban jelenik meg, de itt most nem ebből a szempontból vizsgáljuk a dolgokat, hanem abból a könyv életében legfontosabb szempontból, hogy mennyire terjed el a könyv, mennyire válik eleven, ható kulturtényezővé

és mennyire mozditja elő elterjedése utján az iró érdekét, az irodalom életét. Ily szempontból tekintve az olcsó könyv kérdését és azoknak a vállalkozásoknak sorsát, amelyek az olcsó könyv eszméjét meg akarták valósitani — ebben az egész korszakban, amelyről ez a könyv szól, egészen a háboru idejéig, egyetlenegy sem sikerült, egyetlenegy sem váltotta be a hozzá füzött reményeket, egyetlenegy sem teljesitette misszióját, amint az viszonyaink között különben természetes is volt. Nehogy félreértésekre adjon alkalmat mindaz, amit erről a kérdésről elmondottam és el akarok mondani, számok segitségével akarom gondolatomat megértetni. Egy 10 ives könyv megjelenik például 3000 példányban 3 koronás bolti ár mellett. Ennek a bolti áru összforgalma tehát 9000 koronát eredményez. A szerző, tegyük fel, 1000—1500 korona tiszteletdijat kap. Már most tegyük fel, hogy ennek a könyvnek tartalmát kiadja két füzetben egy olcsó könyv-vállalat, kinyomatja 6—10,000 példányban, illetve 12—20,000 füzetben, amely 30 filléres bolti ár mellett 3600—6000 korona bolti áru forgalomnak felel meg és fizet a szerzőnek 200 koronát. Ez a példa megvilágitja a dolgot az irói tiszteletdij szempontjából és világossá teszi azt is, hogy ennek az olcsó kiadásnak csak ugy volna értelme, ha 50 vagy 100,000 példányban lehetne kinyomatni és elterjeszteni és ennek a nagy példányszámnak megfelelő tiszteletdijat fizetni a szerzőnek. Ebben az esetben indokolva volna az olcsó kiadás, mert hiszen magát a könyvet sokkal nagyobb példányszámban juttatja el az olvasókhoz az irodalmi érdek csorbitása nélkül. De oly országban, ahol az olcsó vállalat nem kél el több példányban, vagy alig valamivel több példányban, mint az u. n. drága könyv, ott az

A „Tudományos Zsebkönyvtár" boritéka.

olcsó vállalatok gyüjteménye az irodalomnak nyilvánvaló kárával jár.

Én ebből sohasem csináltam titkot és azokat az irókat, akik velem effelől tanácskoztak, mindig lebeszéltem arról,

A „Tudományos Zsebkönyvtár" falragasza.

hogy munkáikat ily olcsó gyüjteményekben köznebocsássák. Kevés sikerem volt ezzel, mert legtöbben azzal az indokkal csábittatták rá magukat az ily kiadásokra, hogy ezek a legjobb reklámjai lesznek egyéb műveiknek és egyéb kiadásaiknak. Ez fenn is állna, ha tényleg 50 vagy 100,000 példány-

ban kelnének el, de a 2—5000 példányban elkelő olcsó füzet nem reklámja az irónak, hanem egész mivoltában devalvációja az ő irodalmi és forgalmi értékének.

Nem akartam megemliteni a *Mikszáth*-ról szóló fejezetben, minő fájdalommal töltött el, amidőn *Légrády*-ék, akkor a jogok birtokában, *Mikszáth*-nak majdnem összes munkáit, amelyekkel rendelkeztek, a „*Magyar Könyvtár*“-nak engedték át kiadásra. Nem akartam ezt ott megemliteni azért, mert félreértésekre adhatott volna alkalmat, most azonban, minthogy már kifejtettem az olcsó könyvről való nézeteimet, talán egy nézeten lesz velem mindenki, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozik, hogy *Mikszáth* műveinek terjesztését nem nagyon mozditotta elő az, hogy a „*Szent Péter esernyője*“ és más egyenrangu munkái megjelentek a „*Magyar Könyvtár*“-ban 6000 példányos kiadásokban, amely kiadások elkelte 8—10—15 évig, sőt esetleg tovább is tart. A terjesztőképes façonban megjelenő munkák terjesztését akadályozzák, azoknak gáncsot vetnek, de maguk semmikép sem birnak elterjedni.

Talán nem lesz érdektelen, ha egy kicsit szemlét tartunk ezek felett az u. n. olcsó könyv-vállalatok felett, hogy lássuk, mennyi jóravaló és becsületes törekvés, mennyi optimizmus és lelkes ambició szülte azokat és minő csalódás járt nyomukban. Csalódás az egész vonalon az elsőtől mindvégig kivétel nélkül, minden ellenkező látszat ellenére.

Az első ily Reclam-utánzó vállalkozás az *Aigner Lajos* által kiadott „*Magyar Könyvesház*“ volt, egyike azoknak az Aigner-féle vállalatoknak, amelyek az ő bukását idézték elő. Jól volt kigondolva, elég érdekesen volt összeállitva, sok értékes füzet és kötet jelent meg benne, de — nem volt kelendősége. Váltakozva hozta a régi irodalom és az uj irodalom jelesebb termékeit 4—5 ives füzetekben 20 krajcárnyi áron; igazán olcsó volt, mégsem tudott boldogulni.

Ugyanebben az időben tett kisérletet egy győri könyvkereskedő, *Grosz Gusztáv*, az „*Egyetemes Könyvtár*“ cimü olcsó könyv-vállalattal, amelyben igazán jó, mondhatni klaszszikus munkákat adott közre, füzetenként 10 krajcáros áron. Van benne 8 ives füzet is ezen az abszolute véve is bámulatos olcsó áron. A 24-ik füzettel kénytelen volt vállalatát beszüntetni.

Akkor azután jött egy nagy, tőkeerős vállalat, a *Franklin-Társulat* és meginditotta az *„Olcsó Könyvtár“*-at *Gyulai Pál* szerkesztésében. Az *„Olcsó Könyvtár“*-ban igen becses dolgok jelentek meg; gyüjtőhelye volt a legkülönfélébb irodalmi értékü műveknek, amelyeket más vállalatokban alig lehetett volna elhelyezni. Izléssel és gonddal voltak megválogatva a munkák és ebből a szempontból csak elismerés illeti meg a vállalatot. De könyvforgalmi szempontból a magyar irodalom életében számba sem vehető az *„Olcsó Könyvtár“* megjelenése; mégis örvendetes jelenség, hogy megvan és érdeméül róható fel a kiadónak, hogy bizonyára áldozatok árán fenntartotta. Később kénytelen volt az igen alacsony bolti árat felemelni, csak igy kerülhetvén ki azt, hogy a vállalatot ne kelljen beszüntetni. *Gyulai Pál* halála után *Heinrich Gusztáv* vette át a szerkesztést, aki ugyanazon a szinvonalon tartja fenn és értékes tartalommal tölti meg a vállalatot. A füzeteket ma sem nyomatják nagy példányszámban, de minthogy tradicióihoz híven nem öleli fel az irodalomnak azt a részét, mely jobb körülmények között tud érvényesülni, tisztán irodalmi szempontból tekintve, igen hasznos vállalatnak mondható.

Nagy ambicióval és a legügyesebb kiadói bevezetés mellett, nagystilü reklám kiséretében lépett a porondra a *Wodianer cég* által meginditott *„Magyar Könyvtár“*. Ennek szerkesztője, *Radó Antal* nagyobb változatosságra, nagyobb elevenségre törekedett, mint az *„Olcsó Könyvtár“*. Mindenképpen gondosan, irodalmi izléssel és nagy szerkesztői rutinnal szerkesztette meg a vállalatot, de én a magam részéről sohasem helyeselhettem azt, hogy irodalmunk legnépszerübb iróinak friss munkáit akarta vállalatában felölelni.

A *„Magyar Könyvtár“* minden kiválósága, sokoldaluśága és határozott üzleti eredményei mellett sem tudott oly nagy elterjedést elérni, aminő egy ily vállalatnak ily módon való közrebocsátását megindokolta volna. Nem bizonyit ellenem, sőt mellettem bizonyit az, hogy a *„Magyar Könyvtár“* egyes füzetei tényleg igen nagy példányszámban jelenhettek meg, mert ha megnézzük, hogy melyek azok a kelendő füzetek, akkor menten rájövünk, hogy csakis az iskoláknak szánt olvasmányok, olyanok, amelyek a rendkivül olcsó kiadást megindokolják, lehetővé teszik.

Mikor a *„Magyar Könyvtár“* 10-ik évfolyamának jubiláris ünnepét megülte, *Mikszáth Kálmán*-t kérte fel arra, hogy irja meg a bevezető cikket. Ő ennek a kérésnek meg is felelt, irt is *„Arisztokracia a könyvpolcokon“* cim alatt egy igen szellemes elmefuttatást, de ebben nem a *„Magyar Könyvtár“* mellett, hanem ellene foglalt állást. Azon az állásponton állott, amelyen én állok az olcsó gyüjtemény tekintetében. Egy *Mr. Joung* nevü amerikai urról szól, aki őt felszólitotta, hogy küldesse meg neki könyveit sajátkezü manupropriájával. Az amerikai ur könyvtárának ez volt a specialitása. *Mikszáth* megkérdezte tőle előzőleg, hogy milyen kiadásokat küldessen: a drágább vagy az olcsóbb kiadásokat? *Mr. Joung* az utóbbi kiadásokat kérte, mert azt mondja:

„Egy könyvnek az olcsósága mutatja meg, milyen karriért csinált. Csak rá kell nézni, mint a katonatiszti gallérra és azonnal látjuk, milyen rangban van.

Sziveskedjék csak elküldeni a legolcsóbb kiadásokat, azok az én kedvenceim, külön cseresznyefa-szekrénybe rakom, mert az olcsó könyvnek tömérdek emberhez kell indulnia, hogy magát kifizesse, s hogy ehhez passzusa legyen, már ezelőtt sok különböző kiadásokban kellett megjelennie. Minden előbbi kiadás egy őst jelent s akinek a legtöbb őse van, az a legelőkelőbb a könyvek között is.“

Mikszáth azt felelte vissza: „Sajnos, a mi közönségünk nagyon szegény, minélfogva a mi könyveink nagyon drágák.“

Igy is van ez és nem is lehet másképp, egy szegény és kisszámu nemzetnek nem lehetnek olcsó könyvei. Ezt be kell látnia a közönségnek és ha önálló irodalmat és önálló müveltséget akar, meg kell hoznia azokat az áldozatokat is, amelyekbe ez kerül.

De nem lehet csodálkozni azon, ha a közönség nehezen látja ezt be, mikor maguk a könyvkereskedők és kiadók is nehezen látják be; mikor mindig akad uj és uj vállalkozó, aki azt a hitet kelti a közönségben, mintha az olcsó könyv prosperálna. Igaz, hogy most már az olcsó könyvnek csak látszatával bir az ujabb ilynemü vállalkozás, de még mindig jutányosabb, semminthogy a siker biztositékával birna.

Ime egy uj szerkesztő és egy uj kiadó azt tartja, hogy

a *„Magyar Könyvtár"* már nem eléggé modern, megalapitják a *„Modern Könyvtár"*-at. Ebben is sok értékes és jó mű jelenik meg, számbavehető sikere alig egy-kettőnek van. Az első kiadó, *Sziklai Jenő* belepusztul, nem volt hozzá tőkéje és kitartása, átveszi a másik, a *Politzer*-féle könyvkiadóvállalat, kifejleszti, kiterjeszti, azután az *Athenaeum* tőkeerős kezeibe jut a vállalat. Most már megvan minden előföltétele a sikernek, mégsem jut el ahhoz a példányszámhoz, mely igazolná.

Azután itt vannak az olcsó regény-vállalatok, élükön az *„Egyetemes Regénytár."* Ez akkor indult meg 1885-ben, amikor a *„Regényvilág"* megszünt. Ez volt akkor az egyetlen számbavehető vállalkozás, amelyben iró elhelyezhette regényét. Bátor és merész vállalkozás volt, egy koronáért egy bekötött 10—12 ives könyvet adott, de alkalmas volt-e arra, hogy a magyar iró anyagi érdekeit szolgálja, jutott-e abba a helyzetbe, hogy megfelelő tiszteletdijat biztosithasson az irójának? Oly sokkal több példányban kelt-e el az *„Egyetemes Regénytár"*-beli kötet a maga olcsóságánál fogva, mint ugyanaz a kötet elkelt volna az akkori normális bolti ár mellett, ugy azonban, hogy az irót jobban dijazhatta volna? Az *„Egyetemes Regénytár"* sem bizonyitotta be, hogy a könyv ára volna Magyarországon oka a könyv elterjedésének vagy el nem terjedésének, épp oly kevéssé bizonyitotta be azt később a *Légrády*-ék kiadásában megjelent *„Legjobb Könyvek"* cimü vállalat, amely nagy ambicióju cimének megfelelően közölt is tényleg sok igen jó könyvet igen olcsó áron, mégsem birt elterjedni. Meg is szünt néhány évfolyam után. Ugyanez mondható az *„Athenaeum Olvasótárá"*-ról is, mely szintén nem birt prosperálni.

Ebbe a kategóriába tartozik a *Stampfel-féle „Tudományos Zsebkönyvtár"* is. A nagy látkörü pozsonyi könyvkiadó helyesen ismerte fel annak a szükségét, hogy a tanulni vágyó embernek legyen módjában rövid áttekintést nyujtó összefoglalásban egy egész tudományszakma felől tájékozódni. Nem az volt a cél, hogy ez a zsebkönyvtár feleslegessé tegye a nagyszabásu munkákat, a tan- és kézikönyveket, hanem éppen azok mellett, azoknak mintegy előkészitőjeképpen tölthetett be fontos missziót. A *„Tudományos Zsebkönyvtár"* kitünően volt megalapozva és nagy körültekintéssel vezetve, de egy nagy hibája volt: az, hogy tulságosan olcsó volt; 5—6 ives füzeteket jó papi-

ron, szép kiállitásban, hajlitható kartonozásban adott 60 fillérért. Ennek az olcsó árnak két következménye volt: először is nem fizethetett csak igen-igen mérsékelt tiszteletdijat, másodszor kénytelen volt a füzeteket 4—5—6000 példányokban kinyomatni, hogy az előállitási költségek minél több példányra oszoljanak szét. Ez azonban baj, különösen tudományos tárgyu könyveknél, mert a tudomány folyton halad, a kutatás soha sem szünik meg, ilyen könyveket folyton à jour kell tartani, már pedig, ha egy ilyen 6000 példányos kiadás csak 10—15—20 esztendő alatt fogy el, akkor az utolsó években a példányok mint elavult, obsolet könyvek kerülnek a közönség kezébe.

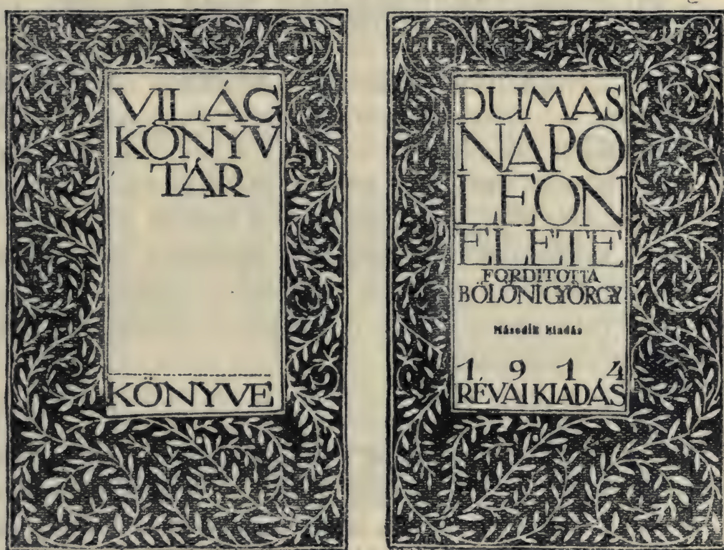
A „*Tudományos Zsebkönyvtár*“ ára csak akkor volna indokolt, ha 2—3 éven belül elfogyna egy-egy kötet. A vállalat sokkal nagyobb szolgálatot tett volna az ismeretterjesztésnek, ha magasabb áru kötetekben bocsátják közre, kisebb példányszámban nyomatják és gyakrabban hoz uj kiadásokat. Mert ennél a vállalatnál is beigazolódott, hogy maga az olcsó ár nem teremt közönséget; kelendők voltaképpen csak azok a kötetek voltak, amelyek belekapcsolódtak az iskolai oktatásba. Ezek azután gyakrabban értek uj kiadást is. A többiek, sajnos, tulságos soká maradtak a kiadó raktárán.

Fordulat a könyvterjesztésben.

A kiadói ügybuzgóság és az a vágy, hogy lépést tartson a magyar kiadóság a külfölddel, mégis mindig uj és uj vállalatokat érlel meg, már nem oly ingatag alapon, mint aminők a filléres vállalatok, mert hiszen saját szakállán tanulta meg mindegyik, hogy olcsó könyvet csak ugy lehet előállitani, ha azt nagy példányszámban nyomatjuk és ennek a nagy példányszámnak elhelyezését biztositva látjuk.

Eddig ez lehetetlen volt, mert nemcsak közönség nem volt hozzá, hanem könyvkereskedelem sem. Talán fejlődött volna felvevő olvasóközönség a műveltség előhaladásával, ha lett volna könyvkereskedelem. De arra a 120—150 hazai könyvkereskedőre nem lehetett alapitani az ilyen olcsó vállalatok sorsát. Amig nagy városok egyáltalában nem birtak rendes és a terjesztésre alkalmas könyvkereskedésekkel, addig gondolni sem lehetett ilyenekre.

A század első évtizedének vége felé egyszerre fordulat állott be ezen a téren. Az ujjáalakitott *Beszerzési és szállitási részvénytársaság*, mely eddig csak a lapok terjesztésével és szétosztásával foglalkozott, lassankint a könyvet is felvette üzemkörébe. De még ennél is jelentősebb volt, hogy a nagy elterjedtségnek örvendő népszerü napilap, „*Az Est*", a lap minél intenzivebb elterjesztése céljából megszervezett elárusitói apparátusát is a könyv szolgálatába állitotta. Ez a magyar könyv sorsa szempontjából nagy dolog volt. Most már lehetett

A „Világ-könyvtár" cimlapja.

arra számitani, hogy a valódi szükségletnek megfelelő könyvet ezeken az utakon el lehet juttatni mindenüvé, ahol magyar lapot olvasnak és ahol talán a magyar könyvet is szivesen befogadják.

Most már lehetett arra gondolni, hogy az az olvasókedv és az az ismeretvágy, mely a könyvárusi nagyüzem, a részletüzleti terjesztés nagy fejlődése folytán a közönség széles rétegeiben láthatóan növekedett, minden irányban kielégülést találjon.

Most már szabad volt kisérletet tenni nagy példányszámu és jutányos áru vállalkozásokkal. Meg is történtek ezek a kisér-

letek. Még pedig kettős irányban. A népszerüsitő tudományos és a szépirodalom terén.

Szinte egyidőben keletkezik az „*Athenaeum-könyvtár*“ és a mi kiadásunkban a „*Világ-könyvtár.*“

A „*Világ-könyvtár*“ nagy és szép feladatot tüzött maga elé; azt, hogy amit a történelem és filozófia, a szociológia és természettudomány, az irodalom, a művészet, a politika, a vallástudomány nagyot és maradandót alkotott, el akarja juttatni a nagyközönséghez — az emberi szellem nagy reprezentativ képviselőinek legnagyobbra értékelt munkáiban.

A vállalat nagy lendülettel indult meg, egymásután hozta a szebbnél-szebb és jobbnál-jobb köteteket mindaddig, amig a világháboru „megálljt“ parancsolt. A közönség nagy érdeklődéssel kisérte a „*Világ-könyvtár*“-t, fokozottan még a háboru alatt is, de mikor minden annyira megdrágult, hogy a köteteket többé nem lehetett jutányos áron áruba bocsátani, be kellett szüntetni — jobb idők reményében — a további kiadást.

Szinte hallgatólagos megegyezés alapján a „*Világ-könyvtár*“ nem közöl szépirodalmi műveket — viszont az „*Athenaeum-könyvtár*“ nem közöl tudományos munkákat, hanem kizárólag szépirodalmiakat.

A Nelson-könyvgyár.

Könyvkiadói szempontból egyébként az „*Athenaeum-könyvtár*“ egyike a legérdekesebb magyar vállalkozásoknak.

A könyvelőállitás egyik legfontosabb problémáját oldja meg, a könyv igazán olcsó előállitásának kérdését. Ezt a kérdést a gyakorlati angolok oldották meg ugy, hogy egyuttal maguknak biztositották a művelt nemzetek nyelvén megjelenő valóban olcsó könyvek előállitásának szinte monopóliumát.

Egy nagy angol kiadócég, a *Nelson* könyvkiadóvállalat, konstruáltatott egy igen nagy nyomtató gépet, amelyen egyszerre 192 oldalt lehet egy fordulattal kinyomni és összehajtogatni. Az innen kikerülő ivek automatice belekerülnek egy füzőgépbe és abból olyan állapotban kerülnek ki, hogy már csak bele kell akasztani a kész bekötési táblába. Mindent a gép végez el, emberi munka jóformán csak egy müveletet hajt végre. Már most két iv ebben a gépben kinyomva 384 oldalas könyvet ad, azaz 24 rendes formáju 16 oldalas ivet. Ezzel az ökonómikus

eljárással *Nelson* oly minimális költségre redukálta a könyv gyártási összegét, hogy képes volt egy shilling bolti árért áruba bocsátani azt.

A gép azonban e mellett a gazdaságos kihasználás mellett

:: BÖLSCHE ::

AZ ÉLET FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

Forditotta: Dr. FÜLÖP ZSIGMOND

A NAGY tudósnak és a nagy mesemondónak minden erénye megvan ebben a könyvben. A témája a legizgatóbb emberi téma. Hogyan keletkezett az ember, hogyan alakultak ki az állatfajok, mint született meg az élet a földön. És ezt a témát Bölsche az adatokon való tökéletes uralkodással, a művészi elmondás minden eszközével adja elö. Mintha valami sokszinű, sokmintáju keleti szőnyeget teregetne szét a publikuma gyönyörüségére, de ennek a szőnyegnek minden cirádája és minden szinfoltja a természettudomány igaz adatainak a szálaiból van szőve.

1 Korona 90 fillér.

A „Világkönyvtár" fedőlapja.

oly tömegeket képes előállitani, hogy maga az angol könyvszükséglet nem elég ahhoz, hogy a gépet állandó munkával táplálja. Ha pedig a gép nem dolgozik állandóan és nincs jól kihasználva, természetes, hogy ezáltal az előállitás megdrágulna. Ezen akként segitett *Nelson*, hogy felajánlotta a gép kihasználását az övéhez hasonló alaku és kiállitásu könyvek részére

francia, német, spanyol, magyar kiadóknak. A német kiadók közül a berlini nagy *Ullstein*-cég késziteti ennek folytán *Nelson* gépén az „*Ullstein-Bibliothek*“-ot, amely egy márkás áron kerül forgalomba. Az „*Athenaeum-könyvtár*“ is a *Nelson* gépein készül, még pedig akként, hogy a szöveget az *Athenaeum* budapesti intézetében kiszedeti, a stereotipálandó papirlemezeket elküldi Edinburgba, ahol azok kiöntése után elkészülnek az „*Athenaeum-könyvtár*“ kötetei. Az *Athenaeum*-nak köteleznie kellett magát legalább 10.000 példánynak kinyomatására, amire most már bátorsága is volt, mert módjában volt az ujfajta és sikeresnek igérkező terjesztő eszközökre támaszkodni.

Érdekes dolog, hogy Magyarországon meg volt a bátorság ebbe a vállalkozásba belemenni, de Franciaországban nem volt meg. A *Nelson*-cég a legnagyobb francia könyvkiadót, a *Hachette*-céget kinálta meg azzal, hogy az ő gépén francia műveket fog részére előállitani. *Hachette* annál alkalmasabb lett volna erre a tranzakcióra, mert hiszen az összes francia vasutak könyvelárusitását monopolizálja. Még sem volt bátorsága a neki kockázatosnak látszó vállalkozásba belemenni, ami *Nelson*-ékat arra inditotta, hogy maguk telepedtek meg Párisban és saját kockázatukra tettek közzé „*Collection Française Nelson*“ cim alatt egy gyüjteményt, melyben a francia irodalom legjava munkáit közlik és melynek fenomenális sikere volt. A *Hachette*-cég csak a maga vasuti könyvkereskedése részére 3—4-szer annyi kötetet vesz át *Nelson*-éktól, mint amennyinek kinyomatására annak idején kötelezettséget kellett volna vállalnia.

Amit *Nelson*-ék véghezvittek, az megoldotta jóformán az olcsó könyv előállitásának problémáját. Ha arányban áll vele a fogyasztás, akkor ebből a gyári módon készülő könyvelőállitásból beláthatatlan perspektivái nyilnak az emberi művelődésnek.

Nelsonéknál.

Ennek az előállitási módszernek — azt hiszem — én voltam az öntudatlan előidézője.

A század elején kezdte kiadni *Nelson* angol kiadó azokat a gyönyörü kis köteteket indiai papiron, melyek egész vékony, ujjnyi vastagságu könyvben 800—1000 oldalt foglaltak

magukban, pompás flexibel bőrkötésbe voltak foglalva és mindössze két shillingbe kerültek. Mikor 1904-ben Angliában jártam, rá akartam jönni a nyitjára ennek a dolognak. A papir forrására

A „Világkönyvtár“ falragasza.

még valahogy ráakadtam, de sehogy sem birtam rájönni arra, hogy hol veszi a kiadó azt a gyönyörü és nyilván igen olcsó bőrt, és hogy képes egy ily 800—1000 oldalas könyvnek szedé-

sét, nyomását, kikészitését oly olcsó áron biztositani, hogy azután ily csekély árért tud ily szép könyvet adni. Végre elhatároztam, hogy magához a *Nelson*-céghez fordulok felvilágositásért.

Felkerestem a *Nelson*-cég főnökét, bemutatkoztam neki, mint magyarországi kiadó, aki szeretne magyar nyelven néhány oly szép kis kötetet közrebocsátani, legyen szives felvilágositani, hol veszi a kötéshez való bőrt?

Nelson visszavonult, hogy a dolgot majd megbeszéli társaival és egy fél óra mulva azzal lepett meg, hogy ő majd elkésziti a mi részünkre azt, amire szükségünk van; nem kell ahhoz egyéb, mint hogy neki küldjük meg a magyar szövegü szedést, illetőleg annak stereotip-lemezeit és kötelezzük magunkat legalább 10.000 példánynak egyszerre való megrendelésére. Ezt szivesen vállalja, ugy fogja szállitani a köteteket, hogy mi is két shillinges bolti áron adhassuk őket — de többet nem tehet, a nyersanyagok beszerzési forrásait nem közölheti velünk. A válasz meglepett, de nem elégitett ki, mert sehogysem oldotta meg a talányt. Próbáltam beszélni még a szedésről, munkabérekről, a nyomásban elérhető megtakaritásokról, de Nelson nem igen mélyedt bele ezeknek bővebb tárgyalásába, valahogy érintette a nagy példányszámot, a 10.000 példányos minimumot és csak azt hajtogatta, hogy a kész könyveket szivesen szállitja, mást ebben az ügyben nem tehet.

, Bucsuzásul átadta nekem *Richard Cobden* életrajzát, elmagyarázván, ki volt *Cobden*, azt is megemlitve, hogy az apósa volt, akiről ily nagy negyedrétü kötetbe foglalt életrajzot adtak ki, és igen meg volt lepve, de egyuttal büszkén meg is elégedve, mikor mondtam neki, hogy tudomásom van róla, ki volt Cobden, teljesen tájékozva vagyok jelentősége felől.

Mikor hazajöttem, megbeszéltük, melyek lehetnének azok a magyar könyvek, amelyeknek 10.000 példányos kiadását meg lehetne kockáztatni — de nem birtunk összehozni ötöt sem olyat, amelyeknél az igen nagy kockázat ki volna zárva. Igy udvariasan megköszönve ajánlatát — egyuttal sajnálattal lemondtunk annak igénybevételéről.

De mikor azután néhány év mulva megindult a világszerte ismert „*Nelson-library*" — nem birtam szabadulni attól a gondolattól, hogy az eszmét az e fajta könyvgyártásra Nelsonék-

nak az én beszélgetésem szuggerálta; hogy az adott impulzust arra a nagyszabásu gyárszerü könyvelőállitásra, mely lehetővé teszi az igazán olcsó könyvet.

Az „Olcsó Jókai.“

Az ujfajta könyvüzemet most már el kellett látni megfelelő anyaggal. Igy keletkezett a mi kiadásunkban az *„Olcsó Jókai.“*

Ez az *„Olcsó Jókai“* különben egy nagyrészt uj Jókai volt, egy ismeretlen Jókai. Az olvasók elcsodálkoztak rajta, minő uj kincsekkel állunk elő. Tény az, hogy ez a gyüjtemény felszinre hozta *Jókai* műveinek legszebb igazgyöngyeit, mik elvesztek a kincsek nagy sokaságában.

Az „Olcsó Jókai“ boritéka.

Felszinre hozta, hogy ragyogásukat, tüzüket szertehordják az országban, a nagy tömegek közé, a milliók közé, hogy fillérek árán jussanak el mindenüvé a nagy mesélő, a lelkeket hóditó varázsszerü költő csodás alkotásai.

Némelyik irodalmi vállalkozás egy szerencsésen megválasztott cimnek köszönheti sikerét. Ily szerencsés cim volt az *„Olcsó Jókai“*-é is. Az olcsóság varázsigéjére vette észre a közönség azokat az örökbecsü értékeket, melyek eddig mintegy ismeretlenül rejtőzködtek a nagy nemzeti kiadás köteteiben.

És ez voltaképpeni jelentősége az *„Olcsó Jókai“*-nak. Nem annyira a jutányos volta, mint ujszerü összeállitása. Mert olcsósága igen relativ. Maga a kiadó készséggel ismeri be, hogy ez még nem az, amire törekedni kellene, ha csakugyan az olcsóság révén akarjuk Jókait a legtágabb köröknek hozzáférhetővé tenni. De a különböző nehézségek folytán be kellett érnie azzal, hogy ebben a kiadásban félakkora áron sikerült az

egyes munkákat közrebocsátania, mint amennyibe azok a nemzeti kiadásban kerülnek.

Magam szerkesztettem az egész gyüjteményt. Egy nyári szabadságomat forditottam rá, hogy *Jókai* összes elbeszéléseit és kisebb irásait ujból átolvassam és elrendezzem ugy, amint azokat az *„Olcsó Jókai“* kiadásban találja a közönség.

A kalandost, a humorost, a fantasztikust, a korrajzot egybefüzve, az *„Életképek“*-et, a *„Babszemek“*-et, a *„Tarka élet“*-et eredeti összeállitás szerint, az *„Anekdoták“*-at először összegyüjtve adtam. Vannak érdekes füzetek a Jókai különönceiről, mindenféle nőalakjairól és külön összeállitású füzetekben mindaz, amit *Petőfi*-ről, Március 15-éről. Ezernyolcszáznegyvennyolcról, a szinházról és szinészetről és amit önmagáról irt. Nevezetesebb novellái is itt kerülnek először saját cimük alatt önálló füzetekben kiadásra. Sok nagybecsü dolgát Jókainak csak most vette észre a közönség — ebben az uj kiadási formában.

A „Milliók könyve“ és követői.

A többi könyvkiadóvállalat is számot vetett az uj könyvüzem szükségleteivel. Első sorban a *Singer és Wolfner* cég, amely ekkor egy teljesen új fajtáját a könyvnek honositotta meg, a regényfolyóiratot, a *„Milliók könyvé“*-t. Nagy és bátor elhatározás volt a háboru közepette ily vállalatot megindítani, amit senkisem tud jobban méltányolni, mint én, mert mi is foglalkoztunk a regényujság gondolatával, el is határoztuk, hogy azt valamely formában megvalósitjuk, de csak a háboru szerencsés befejezése után akartunk erre a dologra rátérni. Nem volt bennünk elég bátorság ahhoz, hogy azok között a nehéz viszonyok között, abban a bizonytalan helyzetben megkockáztassuk azt a nagyjelentőségü reformot a könyvtermelés terén. Hogy *Wolfnerék* megkockáztatták, ezért őket mindenki részéről elismerés illeti meg. Sikert is arattak és ez a legörvendetesebb a dologban.

A *„Milliók könyve“* egyengette az utját az *„Olcsó Regény“*-nek, amelyet az *Athenaeum* inditott meg és a *„Legjobb könyvek“* cimü gyüjteménynek, amelyet *Légrádyék* jelentettek meg, valamint a *„Koronás regények“* cimü regényfolyóiratnak, ugyancsak *Singer és Wolfner* kiadásában.

Mindezek azonban már a háboru során keletkeztek; keletkezésük és elterjedésük más szempontokból itélendő meg, mert a háboru tette lehetővé az igazán olcsó könyv keletke-

Az „Olcsó Jókai“ falragasza.

zését, de a háboru egyszersmind véget is vetett egy későbbi stádiumában az olcsó könyvnek. Sokáig gondolni sem lehet többé olcsó könyvre. Lehet-e magyar könyv még egyáltalában olcsó — ez egyik titka a jövőnek.

XXXV.

A SZÉP KÖNYV.

Illusztrált művek.

A szép könyv rendesen a kiadói ambició eredménye. Az iró, a nyomdász, a könyvkötő, a kiadó szépen szeretné a könyvet kiállitani, szép köntösben világra hozni. Maga a közönség nem igen fektet súlyt erre, legalább nem általánosságban, még akkor sem, mikor ajándéktárgynak szánja. Ha karácsony táján végigmegyünk a játékkereskedéseken és bazárokon és látjuk, hogy minő csunya, lehetetlen kiállitásu képeskönyveket, ifjusági iratokat és gyárilag előállitott költeménykötteteket vásárol a közönség ajándékképpen, akkor alig birjuk felfogni, hogy miért töri magát iró, kiadó, festő, grafikus, nyomdász és könyvkötő, hogy szép könyvvel lássa el a piacot. Pedig igazán töri magát, nálunk is, ahol aránytalanul sok szép könyv jött világra, ahol a legtöbb kiadó ezen a ponton akarta megmutatni szakismeretét és még inkább szeretetét a könyv iránt.

A szép könyvre csak az fektet sulyt, aki a könyvet szereti, valamint a szép butort is csak az értékeli, akinek van művészi izlése. Nálunk kevesen voltak és még ma is kevesen vannak, akiknek ez a művészi izlésük megvan, de azok a kevesek megkivánják, hogy a könyv művészi köntösben jelentkezzék; minden könyv, nemcsak az ugynevezett diszmű. E modern emberek részére, akik művészi miliőt akarnak a maguk számára teremteni, gondoskodni kellett e miliő egy intim alkatrészéről is, a szép könyvről, a stilusos könyvről. Ezért a könyvdiszités, a szép könyv kiállitása együtt

haladt a belső berendezés előhaladásával, nyomon követte a lakásesztétikát. A könyvdiszités nem haladt önállóan, hanem az épitő-művészet, a dekorativ művészet stilusának fejlődése nyomán.

Az 50-es 60-as évek primitiv könyvelőállitási viszonyaitól az illusztrált diszművekig nagy út van. Ezt az utat a könyv az épitőművészet, a képzőművészet és a diszitőművészet szárnyai alatt futotta be.

Amig a valóban szép könyvhöz eljutottunk, sokat csetlettünk-botlottunk, sok kisérletezésen, izléstelenségen és téveszmén mentünk keresztül.

Az első téveszme az volt, hogy a szép könyvnek illusztrált könyvnek kell lenni. Akkor jelentek meg derüre-borura az illusztrált könyvek, de éppen az a túlzás a könyvek illusztrálásában vezette rá a közönséget is, a kiadókat is arra, hogy az illusztrálás, ha nem elsőrendü, éppenséggel nem éri el célját, nem válik a szöveg magyarázójává, hanem inkább elhomályositja annak megértését.

A jó illusztráció arra van hivatva, hogy a szerző által kifejezett gondolatot képben ábrázolja, az általa kifejezett eszmének szárnyat adjon. Erre csak oly művész képes, aki megérti a szerzőt, aki kongeniális vele; az ilyen művész felette ritka. Minél jelentékenyebb munkát akarunk illusztráltatni, olyat, amely benne él a köztudatban, amelyet mindenki kialakitott magának saját lelkületében, saját felfogásában, saját fantáziájában, annál nagyobb nehézségre akadunk, annál nehezebb megtalálni a hozzávaló művészt. Szinte lehetetlen feladat ez akkor, amikor a köztudatban élő irónak, költőnek munkájáról van szó, ha például *Petőfi*-nek, *Arany*-nak illusztrálásáról van szó. Nem elég ehhez a művészi ihlet. Annak, aki erre vállalkozik, az ecset felett uralkodó Petőfinek, a rajzón felett uralkodó Aranynak kell lennie.

Azért soha nem is lehet megtalálni az ilyen feladat megoldására hivatott művészt, annak magától kell rájönnie arra, hogy ő hivatva van a költő munkájának interpretálására, annak ellenállhatatlanul éreznie kell, hogy ezt vagy azt a munkát ***neki*** el ***kell*** végeznie.

Hiába szólitotta volna fel *Zichy Mihály*-t bárki *Arany János* balladáinak illusztrálására, vagy a *Madách* „Ember tra-

gédiájá-hoz készült kompoziciók megrajzolására, ha ő benne magában nem élt volna az a tudat, hogy erre ő van hivatva és csak ő; ha nem érezte volna az ő művészi lelke ugyanazt, amit a költő érzett, mikor megirta a balladákat; ha nem vált volna ez a munka rá nézve egy erős és leküzdhetetlen művészi vágy beteljesülésévé.

És hogy *Zichy Mihály* nevét emlitem, mindjárt hozzá is teszem, hogy neki köszönhetjük azt, hogy a világirodalom legszebb könyveinek sorában a magyarság is szerepel néhány kötettel, a *Zichy Mihály* illusztrálta művekkel.

De amig idáig eljutottunk! . . . Nagy és göröngyös út volt.

*

Mi is törekedtünk a szép könyvre — mindjárt az elején! De szeretnék néhány illusztrált könyvet abból az időből most kitörülni az emlékezésből.

De hát az hozzátartozik a fejlődéshez, hogy az akkori kor izlésének és igényeinek megfelelően mi is, mások is, produkáltunk olyat, amit mai szemmel nézve, épenséggel nem sorolnánk a szép könyvek sorába.

Valamint hozzátartozik az is, hogy közönséget a szép könyvnek is csak úgy lehetett teremteni, hogy kissé mindig az ő izlését is kellett respektálni és lassan hozzászoktatni a szebbhez, a művészibbhez. Egyszerre ez nem megy. És ha ilyen előkészités nélkül egyszerre csak maga *Zichy Mihály* jelent volna is meg az ő utólérhetetlen szép rajzaival — értelmetlen közönséggel állt volna szemben.

Az izlést is nevelni kell — a szükségletet is é講breszteni kell. Le kellett folynia bizonyos, nem is túlhosszú időnek, az első magyar Shakespeare-kiadás és a második között. Mig az elsőt a *Kisfaludy-Társaság*, egy derék maecenása, *Tomory Anasztáz* tetemes költséghozzájárulása mellett nyomatta ki kis nyolcadrétü kötetkékben és félénken bocsátotta közre 1864-től kezdve sok éven át mindössze néhány száz példányban — folytonos kétségben a felett, be tudja-e majd fejezni a kiadást, lesz-e a „lelkes irodalompártolók"-ban elég áldozatkészség ahhoz, hogy a megkezdett munkát ne kelljen abbahagyni — addig alig húsz évre rá fényes, új, a legkényesebb

izlést kielégitő hatkötetes díszkiadással léphetett a magyar közönség elé *Ráth Mór* — a Gilbert-illusztrációkkal gazdagon diszitett, pazar nyomdai kiállitásu teljes magyar Shakespeare-rel.

„Magyar Művészek".

Abban az időben, mikor ez az új, szép Shakespeare egy nagy angol illusztrátor képeivel *Ráth Mór*-nál és *Madách* műve, *„Az ember tragédiája"* *Zichy Mihály* illusztrációival az *Athenaeum* kiadásában megjelent — mi is egy jelentős illusztrált munkát tettünk közzé, a *„Magyar Müvészek"* c. monografia-gyüjteményt *Szana Tamás* szerkesztésében.

Ez volt az első ilynemü művészi publikáció Magyarországon. Alkalmas arra, hogy megörökítse azt a nagyszerü korszakot nemzetünk művelődéstörténetében, amely kulturánk eddig jóformán műveletlen terén, a képzőművészetek terén látott támadni világra szóló nevezetességeket. A magyar faj talentumos voltának alig van érdekesebb és döntőbb bizonyitéka, mint az, ami itt a képzőművészet terén történt. Alig születetett meg a magyar festészet, már is volt *Munkácsy Mihálya, Benczúr Gyulája, Wágner Sándora, Zichy Mihálya, Mészöly Gézája, Liezen-Mayer Sándora.* Ezeknek és másoknak legkiválóbb alkotásait akartuk bemutatni ebben a munkában művészi reprodukciókban, hogy a magyar közönség is megismerje a maga gazdagságát.

A *„Magyar Művészek"* mindenképpen úttörő munka volt, mégis művészi szempontból nem állott hátrább a külföld hasonlófaju vállalatainál. Nem volt könnyü létrehozni. Akkor még mindazt, ami egy ilyen mű diszitéséhez szükséges, külföldről kellett beszerezni, itthon még semmit sem lehetett csinálni. A legváltozatosabb reproduktiv módszerek alkalmazására volt szükség, hogy a legkülönbözőbb zsánerü munkákat be lehessen mutatni. A tollrajzreprodukciótól és a fametszettől a fénynyomatig, a heliogravürig és a karcig, a művészi sokszorositásnak minden fajtáját alkalmazni kellett ebben a munkában. És miután nem lehetett Budapesten elkésziteni, gondoskodni kellett arról, hogy ezek Bécsben, Münchenben és Párisban készüljenek el. A leghiresebb intézetekben, a bécsi sokszorositó társaságnál és *Angerer*-nél, a müncheni *Meisenbach*-nál, a párisi *Goupil* cégnél készültek a reprodukciók.

De ezenfelül is összeköttetésbe kellett lépni a világ öszszes művészi centrumaival, hogy ezt a munkát létre lehessen hozni, azért, mert meg kellett szerezni a benne közölt képeknek reprodukálási jogát. Maguk a művészek ugyan készséggel rendelkezésünkre bocsátottak külön erre a célra készült rajzokat, továbbá vázlatkönyveikből való érdekes anyagot, azonban be akartuk mutatni ezeken kivül természetesen ama műveket is, melyeknek, mint legkiválóbb alkotásaiknak, világhirüket köszönhették.

Ezeknek a műveknek többszörösitési joga nagyrészt külföldi műkiadók birtokában volt. *Munkácsy*-nak *Sedelmeyer*, a hires párisi műkereskedő volt a kiadója, *Bruck Lajos*-é *Baschet* párisi kiadó, *Zichy Mihály*-é *Beggrov* szentpétervári műkiadó, másoké *Bruckmann* müncheni kiadó. Mindezekkel összeköttetésbe kellett lépni és mindezektől meg kellett szerezni az illető jogokat. Ami nem is volt könnyü, mert ezek a műkiadók, köztük különösen *Sedelmeyer*, annyira ragaszkodtak ahhoz, hogy csak ők publikálhassák az ő művészeiknek munkáit, hogy némelyikkel csak magának a művésznek közbenjárásával birtunk zöld ágra vergődni. *Sedelmeyer* egyebek közt ahhoz a feltételhez kötötte *Munkácsy „Krisztus Pilátus előtt“* cimü képe egyes alakjainak sokszorositási jogát, hogy garantálnunk kellett azt, hogy ezek az egyes lapokon nyomatott képek nem fognak külön áruba bocsáttatni. Mi természetesen csak a munka részére nyomattuk a példányokat, abba beillesztettük az illető műlapokat, de minthogy a munka füzetekben jelent meg, mindig ki voltunk téve annak, hogy valamelyik könyvkereskedő kivesz egy ilyen lapot és azt esetleg külön is áruba bocsátja. Igy tőlünk nem függő eset ellen is biztositanunk kellett *Sedelmeyer*-t. Igazán nehéz feltétel volt.

A munka szövegét *Szana Tamás* irta, a sajtó alá rendezés dolgát is ő intézte, passzióval és lelkesedéssel, mert ez volt legkedvesebb foglalkozása. Az ő kivánsága volt, hogy ebből a különben is amatőrszerü könyvből még egy különleges amatőrkiadást is készitsünk. Ez különleges kartonpapiron el is készült ötven számozott példányban. Ezekből tizenhat tiszteletpéldány céljaira szolgált és tizenhét példányra volt aláiró. Mindenesetre az első igazi magyar amatőr-kiadás volt.

A *„Magyar Művészek“*-nek nagy erkölcsi sikere volt. A

legelső európai lapok közül több, igy legelől a „*Journal des Débats*", külön levélben fordult hozzánk birálat-példányért, mert ismertetést óhajtott róla közzétenni. Ismertetésének az volt a veleje, hogy ezt a munkát franciául is ki kellene adni. A *Baschet* cég foglalkozott is ezzel a gondolattal és talán keresztül is vitte volna, ha előzetesen értesül erről a munkáról és látja a benne feldolgozott gazdag anyagot, mert akkor a francia és a magyar kiadást egyidejüleg lehetett volna még nyomatni, de

Igen tisztelt kiadó urak,

Kiss József költeményeinek díszkiadása nagy művészi sikert jelent. Itt végre valahára iparművészettel kiállított könyvünk, amely eredetiségével, finomságával, lendületes erejével megkapja a szívünket. Kiss József költeményeihez olyan illusztrációkat rajzolt a nagybányai művészkolónia, amilyeneket csak a külföldi nagy díszművekben látni. Azt hiszem, hogy ez a kötet a legszebb magyar illusztrált mű.

Budapest, VI., 1910

Lyka Károly

Lyka Károly nyilatkozata a Kiss József-illusztrációkról.

igy is a munka anyagának egy részét publikálta az ő művészi folyóirataiban; Oroszországban is sokat közöltek belőle. A magyar művészet európai elismerésének mindenesetre nagy szolgálatot tett.

Kiss József költeményei.

Egy másik nagy művészi feladat megoldásának nehézségével kellett megküzdenünk, amidőn elhatároztuk, hogy *Kiss József* költeményeit illusztrált diszkiadásban fogjuk közzétenni. Évekig kerestük a művészt, aki erre alkalmas lett volna, nem

találtuk meg. Végre egy bátor elhatározással megkiséreltük az akkor feltünt nagybányai művész-csoport érdeklődését fölkelteni a feladat iránt. *Hollósyék* kapva-kaptak az alkalmon, mert küzdelmeikben nagyon elősegithette őket az, ha egy ily publikációban megismerkedik velük a közönség. Mi kerestük a művészt, ők kerestek egy nagy művészi feladatot és igy könnyü volt összetalálkoznunk. A nagybányai művészek, nevezetesen *Ferenczy Károly, Grünwald Béla, Hollósy Simon, Réthy István* és *Thorma János* tehetségük teljével és tudásuk minden komolyságával fogtak hozzá ehhez a munkához és oly diszes könyvet hoztak létre, aminőben még magyar költőnek nem volt része.

A nagybányai festőtelep művészei hatvannégy képet festettek Kiss József költeményeihez. E képekből a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság mint kiadó-czég egy kis tárlatot rögtönzött saját helyiségeiben (Zsibárus-utcza 1, I. em.). Ön ugy engemet, mint a nevezett kiadó-czéget hálára kötelezné, ha vasárnap, november 14-én, 10 és 2 óra közt e kis tárlat megszemlélésére szentelne néhány pillanatot.

Kiváló tisztelettel

Budapest, 1897 november hóban *Kiss József.*

Meghivó a Kiss József-illusztrációk kiállitására.

Mikor a képek elkészültek, kiállitást rendeztünk belőlük saját helyiségeinkben és erre a kiállitásra meghivtuk az irodalomnak, a művészetnek, a sajtónak mindazokat a képviselőit, akik a művészet iránt érdeklődtek. Ez a kiállitás a maga intim volta mellett is nagy művészi eseménnyé nőtte ki magát. Sokat irtak is róla és mig a nagybányaiak első kiállitása igen vegyes érzelmekkel találkozott, ez a hatvannégy kompoziciójukból álló kiállitásuk jóformán mindenki részéről a legnagyobb elismerésben részesült. „Ez a kiállitás nagy művészi sikert jelent — irja *Lyka Károly*, — itt végre-valahára igazi művészettel találkozunk, amely eredetiségével, finomságával, lendületes erejével megkapja a szivünket.“ És *Beöthy Zsolt*: „A költőre magára nemcsak az megtisztelő, hogy ily pazarul fényes köntösben léphet a közönség elé,

hanem talán még inkább az, hogy egy egész tehetséges művészgárda keresett benne inspirációt."

Mikor azután a könyv megjelent a maga igazán páratlanul pompás nyomdai kiállitásában, akkor azt irja *Alexander Bernát:* „Ez nem is annyira illusztrált kiadás, mint két művészet testvéresülése" és *Lyka Károly:* „Azt hiszem, hogy ez a kötet a legszebb magyar illusztrált mű."

Tényleg annak tartották hosszu időn át, de mai napig sem jelent meg hozzá fogható.

„Ezernyolcszáznegyvennyolc."

Egészen más karakterü az az illusztrált munka, melyet azután 1897-ben közzétettünk *„Ezernyolcszáznegyvennyolc"* cim alatt.

Akkoriban divatban volt egy fajtája a könyveknek, amely a gyakorlati Amerikában keletkezett. Széles alaku könyvek voltak azok, haránt negyedrétben, sok és nagy képpel ellátva. A kép játszotta a főszerepet, a szöveg csak kisérő volt. Ilyen munkákban ismertették az amerikaiak az egyes földrészeket, igy adták ki az összes nyelveken, nálunk is, a *„Röptében a világ körül"* cimü munkát. Ilyen alakban jelent meg egy igen szép munka a francia forradalomról, egy másik a császárságról.

Ebben a praktikus formában akartuk közzétenni az 1848-iki magyar szabadságharc történetét illusztráló egykoru képeket, okiratokat, eredeti kézirásokat, ereklyéket, nevezetes nyomtatványokat és mindennemü emléket.

Egy félszázad mult el negyvennyolc óta, időszerünek gondoltuk feltárni azt az anyagot, ami eddig muzeumok, képtárak, magángyüjtemények rejtekhelyein volt elzárva. Az anyaggyüjtés igen nehéz munka volt, csak ugy sikerülhetett, ha megnyilnak előttünk előkelő családok titkos ereklyetárai, a mindeddig elzárt udvari magángyüjtemény, a hadi levéltár, az udvari könyvtár, a muzeumok titkos szekrényei. Mi reméltük, hogy megnyilnak, gondos utánjárással sikerült is mindent megkeriteni, ami eddig teljesen ismeretlen volt, az összes magyar muzeumok, könyvtárak, képtárak rendelkezésünkre adták egész anyagukat, a családok is ereklyetáraikat. Legkétségesebb volt az, vajjon hogy jutunk hozzá a bécsi titkos anyaghoz. Itt azután igazán nem remélt előzékenységre találtunk. Az

udvari könyvtár s a többi udvari gyüjtemény megengedte, hogy gazdag anyagából mindazt kiválasszuk, ami magyar vonatkozásu. A kiválasztott anyag reprodukálása tekintetében a legszabadelvübben jártak el, csak egy esetben volt egy kis fennakadás. Az anyag áttekintése és kiválasztása végett ugyanis *Voinovich Géza* volt Bécsben, aki azután ugy állapodott meg az udvari gyüjtemények igazgatóságával, hogy az általa időről-időre megjelölendő tárgyakat ahhoz a bécsi műintézethez fogják elküldeni, amely a fényképfelvételeket elkésziti részünkre.

Igy is történt, de egy alkalommal néhány kép a megjelöltek közül elmaradt. Reklamáltuk őket azzal, hogy az udvari könyvtár igazgatósága bizonyára feledékenységből nem küldte azokat át a reprodukáló műintézetnek. Erre azután azt a választ kaptuk a könyvtár őrétől, hogy nem feledékenységből maradtak vissza, hanem azért, mert nem találták illendőnek, hogy éppen a császári és királyi udvari könyvtár adja át a szóbanforgó mű illusztrálása végett azoknak a képeknek eredetijét, amelyek egy még nem rég letünt kor osztrák államférfiainak és más kiváló egyéniségeinek gunyképei és karikaturái. Ha különös sulyt helyezünk ezekre, akkor talán más oldalról lehetne őket megszerezni, közlésük ellen a könyvtárnak kifogása nincs.

A munka szerkesztésének élén *Jókai Mór* állott, részt vett benne *Rákosi Viktor*, valóságos szerkesztője *Bródy Sándor* volt. *Jókai*, negyvennyolcnak maga is tündöklő alakja, nagy érdeklődéssel viseltetett a munka iránt. Igen becses utbaigazitásokkal látta el a szerkesztőt az anyaggyüjtés tekintetében, maga is sokat bocsátott rendelkezésre. Akivel csak összejött, mindenkivel negyvennyolcas ereklyetárgyak hollétéről tanácskozott. Fel is keresték többben őt ilyen tárgyakkal, azokat azután hozzánk utasitotta, miután a bemutatott ereklyetárgyak valódiságát megállapitotta. *Rákosi Viktor* is nagy lelkesedéssel irta a szöveget, benne volt a *„Korhadt fakeresztek“* levegőjében. De valósággal elemében volt *Bródy Sándor*, amikor ezt az igazán neki való munkát csinálta. Egész napokon át tett-vett, intézkedett, instruált és termelte az ötleteket. Ez a munka végre olyan volt, amelyben meg lehetett valósitani azt a sok-sok ötletét és gondolatát, amely csak ugy kergette egymást. Minden egyes képpel szeretettel foglalkozott, minden egyes sort gonddal átnézett vagy megirt. Ritka lelkiismeretes szerkesztői mun-

A „Magyar Művészek“ cimlapja.

kát végzett. Mikor beteg lett és el kellett mennie délvidékre, még onnan is, Nizzából, Bordigherából is sürgős levelekben, táviratokban intézkedett, onnan is ő vezette a munkát.

De nemcsak a szerkesztést, a propagandát is ő irányitotta. Ebben azután igazán nagy tere volt az ő ötletességének. Kigondolta a legkülönbözőbb reklámeszközöket, egy izben például egy százforintos Kossuth-bankót, amelyet igen nagy példányszámban nyomattunk ki, hátlapján a munkának hirdetésével. Ebből azután majdnem baj lett, mert az illetékkiszabási hivatal illetéket akart kiróni minden egyes bankóra. No de oly gyorsan elterjedt az a néhány százezer álpénzjegy, hogy nálunk alig találtak belőle egy-kettőt, nem volt mire alapitani az illetéket.

Ez a munka, mint olcsó diszmü, tömegterjesztésre volt szánva, ezért amerikai mintára füzetekben jelent meg. De nálunk ily füzetes kiadásban nem ért el nagy sikert. A munka könyvkereskedői sikere csak később következett be, midőn a teljes példányt diszes kötésben terjesztési nagyüzemünk utján hoztuk forgalomba.

Kisebb diszművek.

Ezek mellett a valóságos, nagy diszművek mellett kisebb igényü dolgokat is bocsátottunk közre, aminőket az alkalom szült és predesztinált diszesebb kiadásra. A már emlitett *Mikszáth*-köteteken kivül *Beöthy Zsolt: „Ráskai Lea“* cimü költői elbeszélését egy apró formáju kis miniatür-kötetben *Vágó Pál*-nak remek képeivel illusztrálva; *Jókai*-nak *„Utazás egy sirdomb körül“* cimü munkáját az alkalomhoz mért hangulatos képekkel. Közben kisérletet tettünk több izben u.n. amatőrkiadásokkal, nem illusztrált könyvekkel. Az örökké buzgó *Szana Tamás*, mint igazi könyvkedvelő, minden kiadót rá akart birni, hogy egyes munkákat, illetőleg a kiadások egy részét amatőr-példányokban bocsássa közre. Mi szivesen belementünk az ilyen kisérletekbe. Igy adtuk ki *Ovidius: „A szerelem művészete“* és *De Maistre: „Utazás szobám körül“* cimü műveit *Szana Tamás* forditásában. Mint igazi amatőr-kiadást, *Lemerre*-alakban *Reviczky Gyula* költeményeit és *Kiss József* összes költeményeinek negyedik kiadását.

De különösen megragadtuk az alkalmat szép könyv kiadá-

sára, amidőn módunkban volt *Vajda János* ujabb munkáit közrebocsátani. *Vajda János* nemcsak egyik legnagyobb költője volt korunknak, de egyik legérdekesebb embere is. Az irói társaságban nevezetes volt különcködő természetéről és összeférhetetlenségéről. Velem szemben különös rokonszenvet mutatott, gyakran keresett fel bizalmas közlésekkel és sok bajában meg-

A Dante-kiadás cimlapja.

nyugtatólag hatott rá csillapitó szavam. Mikor tisztelői, az irodalom és a sajtó kiváló munkásai, mozgalmat inditottak ujabb művei kiadása érdekében, ő maga kivánta, hogy ezeknek a munkáknak kiadását ránk bizzák és mi a költő iránti tiszteletből elvállaltuk a két kötetes műnek közrebocsátását. *Vajda János*, talán külső viszonyok szerencsétlen találkozása folytán, nem volt népszerü és nem volt kedvelt költője a magyarságnak.

Ez a kiadás és az a publicisztikai akció, mely azt kisérte, azt a célt szolgálta, hogy ennek az igazán nagy költőnknek végül teljes erkölcsi és lehetőleg anyagi elismerés is jusson osztályrészül. Tisztelőinek egy csoportja előfizetési felhivással fordult a közönséghez, de maga ez a terjesztési mód akkor már szokatlan volt az akkori közönség előtt. A felhivás csak igen közepes

„A Pokol" cimlapja.

sikerrel járt. Most rajtunk, illetőleg a könyvkereskedőkön volt a sor a sikert előmozditani. A két kötet igen szép kiállitásban jelent meg, hollandi meritett papiron, illusztrációk nélkül, mégis igen szép könyvek voltak.

Az illusztrált diszmű kora lejárt. A magyar közönség körében sok ily munka terjedt el, amely inkább butordarab volt, mint könyv, inkább diszmű, mint szép könyv. Mikor alkal-

munk volt az ujabb magyar költészet egyik kiváló egyéniségének, a magyar versforma egyik mesterének, *Babits Mihály*-nak forditásában közzétenni *Dante: „Divina commediá*"-jának első részét, a „*Pokol*"-t, azon voltunk, hogy ez a könyv külső mivoltában reprezentálja *Dante* világirodalmi nagyságát, ugy azonban, hogy a kiállitás a maga stilszerüségével felkeltse azt a hangulatot, amellyel az emberiségnek ehhez a nagy kincséhez hozzányulni szabad. Azt hisszük, hogy sikerült is ezt a célt elérni; és ezt főként a kiváló *Dante*-kutató, *Kaposy József* értékes segitségének, nagy szakértelmének és kulturált izlésének köszönhetjük. A közönség jobb izlésü része méltányolta is törekvésünket, *Babits* Dante-kötete kedvelt munkája lett a magyar könyvvásárlóknak.

Mindenesetre ez volt az utolsó szép magyar könyv, mert azután jött a háboru és az lehetetlenné tette a könyvnek szép kiállitását — hosszu időre.

*

Mi lesz a szép könyv jövője, ki tudná azt ma megmondani? Mindenesetre nem az illusztrált diszmű, hanem az egyszerü, nobilis, izléses, olvasható, szép betükkel nyomatott, jó, tartós és szép papiron készülő, nem cifra, de nemes izlésü, stilusos kötésben foglalt, jónyomásu könyv. Nem a kérkedő és pompázó és feltünést keltő, hanem az egyszerü, a tartalommal összhangban levő, a fényüzés nélküli és mindezek folytán előkelő benyomást tevő könyv. És azon kell lennünk, hogy ne legyenek különlegesen szép könyveink, amelyeknek nincs is egyéb tulajdonságuk, mint hogy külsőségekben feltünőek, hanem, hogy minden könyv szép legyen, legalább minden jó könyv. Hosszu időre ez lesz az egyetlen eszközünk, amellyel művészi izlést juttathatunk majd el a legszélesebb rétegekbe.

A Révai-cég mostani cégjelvénye.

XXXVI.

A VILÁGHÁBORU ALATT.

Férfi- és nőtisztviselők.

Azon a napon, amikor megjelent az első mozgósitási parancs, 1914 julius 28-án, egy csapásra teljesen megszünt az intézet érverése.

Más intézmények és vállalatok még folytathatták működésüket, némelyek még az eddiginél is fokozottabb mértékben, — a mienk teljesen megakadt.

Ez a vállalat természetével járt. Hiszen ezidőszerint teljesen a terjesztési nagyüzemre, a részletfizetéses forgalomra volt beállitva. A mozgósitás napján az intézet sok-sok ezer kliensének talán fele, vagy több mint fele bevonult a zászlók alá, a többiekkel való kapcsolat is hirtelen megszakadt, hiszen az első dolog, ami megszünt, a vasuti, postai rendes közlekedés volt. A propaganda kinnlevő képviselői azonnal megszakitották tevékenységüket — a rendelések végképp elmaradtak, a fizetések megszüntek, vége volt egyszerre mindennek. Tegnap még nagyszerü élet és forgalom — ma halotti csend és tökéletes stagnáció.

Itt álltunk egy tökéletesen ismeretlen helyzettel szemben — száz tagból álló tisztviselői személyzettel. Mi lesz a vállalattal? Mi lesz az embereivel? A régiekkel, akik megőszültek a vállalatnál és — bármi történjék is — el sem tudnának helyezkedni egyebütt; a fiatalokkal, akiknek első felhivásra majd jelentkezniök kell és akiket alighanem el fognak szakitani az intézettől, és mi lesz a lányokkal, a nőtisztviselőkkel,

akiknek munkaköre egészen megszünt, hiszen nincs már levelezés, expedició, regisztratura stb.

Ez volt az első, a legsürgősebb, a legnyomasztóbb gond. Elhatároztuk azonnal, hogy lehetőleg megtartjuk az egész tisztviselői kart, senkit sem bocsátunk el, amig valahogy nem tisztázódik a helyzet. Ez a határozat megfelelt az intézet hagyományainak, amennyiben addig is soha senkit kötelékéből el nem távolitott.

A többi hasonnemü vállalatok, az u. n. utaztató és részletüzletek, augusztus 1-én felmondtak az egész személyzetüknek. Ez a körülmény bizonyos nyugtalanságot okozott a mi tisztviselőink körében is, annál is inkább, mert hiszen augusztus első napjaiban már világossá vált, hogy a mozgósitás egy beláthatatlan világháboruhoz vezet és hogy az üzem nálunk teljesen megszünt, a rendes forgalom helyreállitására egyhamar nincsen kilátás. Közben a kormány közzétette moratórium-rendeletét, még arra a részére sem lehetett számitani a bevételeknek, amely esetleg a fennforgó körülmények között még talán befolyt volna. A beállott helyzetet tisztviselőinkkel együtt megbeszéltük és arra az elhatározásra jutottunk velük együtt, hogy a társulat, alkalmazottainak megélhetését, habár szükösen is, legalább a legközelebbi hónapokra biztositandó, augusztus hónapra jelenlegi illetményeiknek 75 százalékát, szeptember és október hónapokra azoknak 60 százalékát fogja kifizetni. Ez idő alatt az alkalmazottak csak félnapi munkát tartoznak teljesiteni, hogy egy félnap felett szabadon rendelkezvén, esetleg más munkával megkereshessék azt, amit fizetésükből nélkülözni kénytelenek. Az ügyvezető igazgatók egyúttal lemondtak illetményeikről arra az időre, hogy az igy rendelkezésre álló összeggel is a tisztviselők illetményeit biztositsák.

Mindezekben az intézkedésekben az a gondolat nyert kifejezést, hogy az intézet tisztviselői, azzal szellemi és lelki egységben összeforrva, küzdjék át együtt és vállvetve a válságos időt.

Akkor kezdte meg működését a hadsegélyző bizottság. Akkor szervezték azt a nagy apparátust, amelynek célja volt mindennemü szeretetadományokat, elsősorban lapokat és folyóiratokat a harctéren küzdő katonákhoz és a kórházak-

ban sinylődő sebesültekhez eljuttatni. Ennek az intézménynek megszervezéséhez emberekre volt szükség. Intézetünk rendelkezésére bocsátotta majdnem összes tisztviselőit, akik hónapokon át nagy ügybuzgósággal végezték el a hadsegélyzőnek összes irásbeli munkálatait.

1915 elejéig valahogy mégis némileg kerékvágásba kezdtek jönni a dolgok, némi élet kezdett mutatkozni. Az ijedség, amely a háboru megindultakor megnyilvánult, oszladozni kezdett. Az itthonmaradt polgári társadalom ráeszmélt arra, hogy a gazdasági tevékenység megakasztása nagy katasztrófákra vezethet. Ilyen körülmények között volt is valami eredménye annak a kérésünknek, amelyet a közönséghez intéztünk, hogy legalább azok, akik tehetik, velünk szemben vállalt kötelezettségeiknek továbbra is sziveskedjenek megfelelni, hogy ily módon hadbavonult tisztviselőinknek, azok családtagjainak, valamint itthonmaradt tisztviselőinknek megélhetését biztosithassuk. 1915 január havában már abban a helyzetben voltunk, hogy a járandóságokat már 70 százalékkal egyenlíthettük ki és ettől fogva két-három havonként 10—10 százalékkal felemeltük azokat, mig végre az eredeti összeghez jutottunk el. Amidőn azután később a megélhetési viszonyok megnehezültek, drágasági pótlék cimén az összes, a személyzet fizetéséből elvont összegeket ujra restituáltuk, ugy, hogy végeredményben senki rövidséget nem szenvedett.

Vajjon mindezekkel az intézkedésekkel elértük-e azt a célt, amelyre törekedtünk, elértük-e azt, hogy egy nagy kulturális misszióra hivatott vállalat körül csoportosult összes egyének szellemi és erkölcsi egységben összeolvadjanak, vajjon megállotta-e a próbát a tisztviselői kar? Sajnos, meg kell állapitani, hogy nem állotta meg a maga teljességében. Különösen a nőtisztviselők megbizhatóságába és hűségébe vetett bizalom és remény teljesen csődöt mondott. Egyéb téren is csalódást okozott a nő a háboru során, a tiszviselői pályán teljesen megbukott. Tudom és érzem, hogy ez szigoru megállapitás és nem is akarok ezzel általánositani. De ebben a saját tapasztalatokat visszatükröző és személyi élményeket reveláló könyvben nem számolhatok be mással, mint azzal, amit magam átéltem és ami ép ezért erős egyéni meggyőződésemmé vált.

Talán intézetünk volt az első Magyarországon, amely a nőnek nagyobb hatáskört biztositott. Nemcsak gép- és gyorsirónőket és telefonkezelőnőket foglalkoztatott, amikor az irógép, a telefon és a diktafon bevonult a közkeletü intézmények közé, hanem az értelmiségüknél fogva arravalókat könyvelési, pénztárosi, fogalmazási, levelezési munkákkal foglalkoztatta és teljes önállósághoz juttatta azokat, akik arra alkalmasak voltak. Nem tett ebben különbséget férfi- és nőtisztviselő között. Talán a mi intézetünk volt az első, amely komplikált pénztári szervezetét egy arra való nőtisztviselő gondjaira bizta; amely sokoldalu könyvelési teendőinek ellátásával is megbizható nőtisztviselőt ruházott fel, bizonyos foku ellenérzést váltva ki a férfi-tisztviselőkben ezek által az intézkedések által.

A nő egyenjogusitásáért folyó harcba nem elegyedtünk bele lármás szavalatokkal, de megoldottuk vállalatunk keretében gyakorlatilag, effektive. Megoldottuk a nő javára az egyenlőség érdekében, nem tévén különbséget a férfi-intelligencia és a női intelligencia között, a férfi-kötelességteljesités s a női kötelességteljesités között.

És amikor az első komoly próbatétel elkövetkezett, akkor a nő otthagyta nehezen elfoglalt pozicióját, maga hagyta el, önként, léhaságból, hiuságból, vagy egyéb, ugylátszik, kiirthatatlan női tulajdonságból.

Otthagyta a főpénztárt a legnagyobb válságok közepette, otthagyta a főkönyvelést, otthagyta a főbizalmi állást, azt a pozicióját, mely a vállalat összes diszkrét és bizalmi ügyeinek ismerőjévé tette, otthagyta az osztályvezetői állást, az intézkedő diszponensi hatáskört — otthagyta *felmondás nélkül,* a rábizott ügyeknek lebonyolitása és átadása nélkül, — nem törődve vele, hogy az ilyen hirtelen távozással minő kárt okoz annak a vállalatnak, mely annyi évig gondoskodott róla, mely képességeit kifejlesztette, mely „emberré“ tette. Sem a szellemi és lelki egység, sem a tiz-húsz esztendő, amelyet az intézet keretében eltöltött, nem esett a latba. Még az sem esett a latba, hogy szép, mondhatni arisztokratikus foglalkozást hagyott ott, cserébe oly müködési körért, mely az észnek és a léleknek semmit sem nyujthatott. Hiszen azt meg lehet érteni, hogy a tisztviselő javitani akar helyzetén és felhasználja erre

a kinálkozó alkalmat; ebben igaza van; tisztviselőink ily törekvéseit mindig méltányoltuk és lehetőleg előmozditottuk, de — *est modus in rebus.*

Engem különösen bántott, hogy a női főtisztviselőkben annyira csalódnom kellett. Bántott azért, mert egy kedvenc tervemnek megvalósitását féltettem tőle. Most már elmondhatom, amit éltem fogytáig titokban akartam tartani, elmondhatom, mert meghiusult. Azok hiusitották meg, akiknek érdekében, akiknek javára szólt. Az volt a tervem és elhatározásom, hogy azt a részt, ami engem megillet a vállalat vagyonából, azokra hagyom, akik velem együtt dolgozva, velem együtt segitettek a vállalatot elért magaslatára juttatni. „Szocializálni“ akartam a vállalatot ezen a módon, ezt tekintettem a szocializálás egyedül helyes, célravezető módjának. Azt, amit létrehozni segitettek, hadd birják azok, akik fáradoztak és dolgoztak benne és azoknak ivadékai. Önző cél is vezetett ebben, igy akartam biztositani a vállalat fennmaradását, az eddigi szellemben, azoknak érdekeltségével, akik exisztenciájukban hozzá voltak füzve, azoknak munkájával, akik lelkületükkel össze voltak vele forrva.

Megállapodtam ebben az egyetlen lénnyel, akinek ehhez szava és beleszólása volt, feleségemmel. Ha módomban volt tetemes részt vállalni a vállalatban, ez az ő érdeme volt, az ő takarékosságának, gazdálkodásának és egyszerüségének eredménye. Mindig mérsékelt jövedelmeim voltak, sohasem akartam tulterhelni vállalatomat nagy fizetéssel és igy igazán csak annak a művészi életbeosztásnak, amit csak takarékos asszony tud foganatositani, köszönhettem azt, hogy bizonyos szerény vagyont szerezhettem, amelyet megint a vállalatba fektettem.

Mikor 1880-ban megkezdtem tevékenységemet, hatvan forint havi fizetésem volt, ez később hetven forintra, még később nyolcvan és 1883-ban száz forintra emelkedett. Mikor 1884-ben az addigi cégtársak társukul fogadtak, a részemre kijelölt fizetési összeg háromezer forintot tett ki évenként. Az a fizetés, amely azután a vállalatnak részvénytársasággá való átalakitásától kezdve igazgatói minőségemben megilletett, jóval nagyobb, mégis oly mérsékelt volt, hogy azt közölni azért nem akarom, nehogy más vállalatoknál alkalmazott kollégáim-

nak evvel ártsak. Az 1895-ben megállapitott fizetési összeg csak 23 év mulva, a háboru ötödik évében, 1918-ban emeltetett fel, akkor is azért, mert már ugy állott a dolog, hogy az aligazgatónak nagyobb volt a jövedelme, mint az enyém.

Bizonyára hihetetlennek tünnek fel a mai körülmények között ezek a konkrét adatok, amelyek azonban éppen azért egy elmult kor gazdasági viszonyainak jellemzésére érdekes világosságot vetnek.

A női főtisztviselők kiválása tervemet gyökerében támadta meg, mégsem akartam azt feladni. Ugy gondoltam, most még inkább kötelességem mellette megmaradni, mert azoknak hüsége, akik a nagy nehézségek közepette kitartanak a vállalat mellett, most még fokozottabb méltánylásra érdemes. Megsemmisitettem rendelkező irásomat, illetőleg ujjal helyettesitettem. Most már nem általánosságban mozgott a rendelkezés, hanem akként szólott, hogy a szóban forgó vagyonrész kizárólag azok között lesz szétosztandó, akik a háboru előtt már tisztviselői voltak a vállalatnak és elhalálozásomkor is még azok, még pedig abban az arányban, hogy hány esztendőt töltöttek el az intézet szolgálatában, valamint fizetésük arányában is, minden év és minden ezer korona fizetés egy pointnek számittatván.

Ugy gondoltam, ezekből alakul ki az az erős gárda, amely a háboru okozta válságokból kivezeti majd a vállalatot, lelkes munkájával helyrehoz mindent, uj virágzásnak veti meg alapjait. Együttesen átélt nehéz napok emlékei, közös bajok és közös remények oly teljes lelki egységbe forrasztják össze ezt az immár kipróbált személyzetet, hogy szembe tud majd szállani minden megpróbáltatással, amit esetleg a jövő méhében rejteget.

Igy gondoltam és igy hittem és reméltem.

A minden eddigit felülmuló megpróbáltatás ideje mihamar elérkezett. Mikép váltak be reményeim, arról a jövő fejezet során fogok beszámolni.

A „Világháboru képes krónikája".

A világháboru kötelességeket rótt azokra is, akik itthon maradtak. A magyar kiadók is keresték annak a módját, miként állhatnak az ügy szolgálatába. Egyik térképek előállitásáról

gondoskodott, a másik a szükségesnek tartott propagandairatok közrebocsátásáról. Mi elhatároztuk, hogy egy oly munkát bocsátunk közre, amely a világháboru összefoglaló képét tartalmazza, az eseményeknek rendszeres leirását, folyamatos és könnyen áttekinthető előadását. Ennek a célnak szolgálatában inditottuk meg *„A Világháboru képes krónikája“* cimü füzetes vállalatunkat, amelyben katonai szakirók és jeles publicisták mindazt megirták, ami a háboru során, az események zajló forgatagában megörökithetőnek látszott. Ki akartuk egésziteni az ujságot, mely csak egy napig él és a hirek özönében nem adhatja az események összefüggő képét; azokat az eseményeket, amelyek akkor mindenkit érdekeltek, müvészi képekkel akartuk illusztrálni és bemutatni az olvasónak a nagy világdráma szereplőit és borzalmasan nagyszerü jeleneteit. Erre a munkára szükség volt, igazolta annak sikere, majdnem hatvanezer példányban fogytak el a füzetek a munka megindításakor. De azután lassan-lassan mind lejebb és lejebb szállt az eladott példányok száma. A *„Krónika“* rendelői olvasókból szereplők lettek, uj és uj menetszázadok formálódtak, s amint egy-egy menetszázad kivonult

A Világháboru képes krónikája

T. C. A Világháboru Képes Krónikája mutatványpéldányát azzal a kéréssel nyujtjuk át t. Cimednek, hogy azt beható figyelemben részesiteni sziveskedjék.

E füzetes vállalatnak egész programmját, célját és szükségességét a boriték belső oldalán közölt programm ismerteti és ehelyütt csupán annak a reményünknek óhajtunk kifejezést adni, hogy t. Cimed is helyeselni fogja azokat a szempontokat, amelyek a szerkesztőket és kiadót a munka közrebocsátásánál vezérelték, hogy t. i. egy lelkes hangon megirt és a világháboru minden mozzanatát könnyen megérthetően összefoglaló, gazdagon illusztrált munkát adjanak a közönség kezébe. Hogy ez a törekvés sikeresen valósult meg, mutatja az a páratlan fogadtatás, amelyben a Világháboru Képes Krónikáját a közönség országszerte

A „Világháboru képes krónikája“ prospektusa.

a harctérre, száz és száz példánnyal apadt a „*Krónika*“ vevőinek száma. Több, mint négy éven át adtuk ki a „*Világháboru képes krónikáját*“, füzetről-füzetre apadó példányszámban, mig azután végül be kellett szüntetni, mert nem volt már kinek kiadni, annyira leapadt az itthonmaradtak száma és annyira nőtt a háboru gyülölete és a háboruval foglalkozó irások ellen az ellenszenv. Mikor kilátás volt arra, hogy nemsokára megkötik a békét, beszüntettük a füzetek további kiadását, azzal a szándékkal, hogy a kilenc kötetes művet a diadalmas békekötés után egy tizedik, az utolsó eseményekkel foglalkozó kötettel be fogjuk fejezni.

Minő messze estünk ettől!

Meghiusult tervek.

Ezen a munkán kivül is sok mindenféle terv merült fel arra vonatkozólag, miként lehetne a magyar nemzetnek ezt a korszakos küzdelmét, annak befejezése után, hozzá méltó irodalmi művekben megörökiteni és különösen miként lehetne azt a világ irodalmába, a külföldi hadtörténeti munkákba az igazsághoz hiven beállittatni, hogy Magyarország ne legyen ezuttal is az a hamupipőke, amely a legnagyobb áldozatot hozza és a legkisebb elismerésben részesül.

Most már idejét multa ezekről a törekvésekről szólani, mert hiszen a bekövetkezett események lehetetlenné tették, hogy egyetlen egy is megvalósuljon közülük.

Két ilyen tervről mégis pár szóval emlitést teszek, mert érdekesen világitja meg azt a történelmünkben eddig páratlan helyzetet, amelyben akkor a magyarság volt.

Szó volt egy nagy történelmi munkáról, amely részletesen tárgyalná a háboru történetét akként, hogy az egyes hadjáratokat és csatákat maguk az illető hadvezérek irják le. Ily munkát természetesen csak szövetségeseinkkel együtt hozhattunk volna létre. Első dolog volt tehát a tervnek megnyerni a németek hozzájárulását. Ebben az ügyben jártam Berlinben 1916 elején, ahol illetékes kiadói körökkel érintkezve, az eszme sikeres keresztülvitelének utjait egyengettem. Mindenfelől a legnagyobb készséggel találkoztam és egyuttal biztositottak a felől, hogy a magyar részről való ingerencia teljes

mértékben fog érvényesülni. Az elvesztett háboru e nagyszabásu terv megvalósitását is megsemmisitette.

És szóba jött egy más terv is. Egy nemes és gyöngéd gondolat. Egy egyszerü népies könyvnek terve, amely emlékül szolgáljon a háboru minden résztvevőjének arról a világra szóló küzdelemről, amelynek részese volt. Egy könyv, amely megörökitse azt a történelmünkben páratlan korszakot, amidőn a félreértések eltüntek, a széthuzások megszüntek, az ellentétek kisimultak, a szent korona országainak minden nemzetisége a nagy veszedelem közepette testvérként egymásra ösmert, a dinasztia minden tagja és a haza minden polgára egybeolvadt, abban a pillanatban, amikor a haza veszedelemben volt.

Egy könyv, amely leirja ezeknek a jelenségeknek a gyümölcseit, azt a bámulatraméltó erőkifejtést, melyet ugy a harctéren, mint gazdasági téren akkor magunk körül láttunk, a magyar házához való tartozás és a vérünkbe átment királyhüség összefoglaló erejét, amely a nemzetben szunnyadó meglepő áldozatkészséget, a teljes odaadást, a hősies önfeláldozást, a lankadatlan kitartást a gigászi küzdelemben a nemzet minden fiából, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenlőképp kiváltotta.

Egy könyv, amely hivatva van az ilyen csodálatos erőkifejtésekre képesitő érzéseket minden ember szivében állandóan ébren tartani, azokat ápolni, a lehetőség szerint fokozni, az együttmüködés erejére és hasznára rámutatni és ezzel az emberek közötti béke helyreálltának legfontosabb feladatát teljesiteni.

Egy könyv, amely hivatva van az események nagyságához mérten megőrizni ennek a korszaknak emlékét, azokban a népmilliókban, akik eszközök voltak a Gondviselés kezében, és megrögziteni a magyar nemzet szerepét a nagy világversenyben, ébren tartani a hősi és emberi jellemvonások iránti tiszteletet, amelyek a nemzet ezeréves hősi multjának eredményei és jövőbeni fennmaradásának biztositékai.

Ennek a könyvnek eszméjét és gondolatát megbeszéltük arra hivatott vezérférfiakkal és abban állapodtunk meg, hogy akként kell azt megvalósitani, hogy abban része legyen a magyar királynak is, sőt hogy az mintegy ő tőle induljon ki.

a legfőbb hadur személyét kösse össze az egyszerü harcos emberrel, a legerősebb nemzeti érzést kapcsolja bele a dinasztikus hüségbe.

Arról volt most már szó, hogy ezt a tervet megfelelő módon terjessze az öreg király elé olyan ember, aki közel áll hozzá, aki befolyást gyakorol rá, akinek szavára hallgat és aki ugy tudná előadni neki a tervet, hogy mindjárt megfelelő megoldást nyerjenek mindazok a közjogi és egyéb nehézségek és megfontolások, amelyek ilyenkor fel szoktak merülni. De honnan vegyük azt az embert? Ki alkalmas erre a nehéz feladatra? Mi közel és távol senkit sem láttunk. Végre elhatároztuk, hogy én Bécsbe megyek, ott egy jó ismerősöm van, aki nagyszerü összeköttetésekkel rendelkezik a felsőbb társadalmi rétegekben, tökéletesen tájékozva van az udvari viszonyok körül is és bizonyára módjában lesz nekünk megfelelő tanáccsal a helyes utat megjelölni. Bizalmasan közöltem vele egész tervünket és azt, hogy tőle várok utbaigazitást, miként és ki utján kell az első nagy, fontos, döntő lépést megtenni. Erre a bécsi ur szószerint a következőket válaszolta:

„Önnek kár volt Bécsbe jönnie. Az egész monarchiában egyetlen egy ember van, aki ezt a dolgot akár a magyar király, akár az osztrák császár elé terjesztheti és ez az önök *Tisza Istvánja*."

Hazajöttem, elő is készitettük a megfelelő felterjesztést a magyar miniszterelnökhöz, de nem adtuk át. Mindig halasztottuk, mert sehogy sem volt inyemre, hogy *Tisza István*-hoz forduljak oly dologban, amely minden szépsége mellett is keresztülvitelében mellőzhetetlenül üzleti dologgá válik. Mire azután más kormányelnök állt az ügyek élére, már nagyot fordult a világ, már nem tekintettük tervünket megoldásra alkalmasnak.

Egy nagy magyar költő.

De nemcsak ezek a háboruval kapcsolatos emlékművek maradtak el végleg, hanem el kellett ejteni egyelőre, el kellett halasztani jobb időkre több oly kiadvány közrebocsátását is a háborus körülmények miatt, amelyeknek voltaképpen semmi közük sem volt magához a háboruhoz.

Azaz, hogy mégis. Mert nem áll az, hogy ez a korszak egészen meddő volt. Voltak, ha igen kis számmal is, Isten kegyelméből való igazi költőink és iróink, akik a világháboru okozta rettenetes izgalmat és lelki kint nem tudták másképp lebirni, mint ugy, hogy nagy munkába fogtak, ijesztően nagy és szinte lehetetlennek látszó feladat teljesitésébe merültek bele.

Ezek közül a legnagyobbra vállalkozott *Kozma Andor.* Ő sem tudott aludni, mikor millió magyar a Kárpátok magaslatain hóban és fagyban töltötte a végtelen éjszakákat, neki sem volt pihenése, sem nappal, sem éjjel és mivel szinte félt saját vizióit papirra vetni, a maga megnyugtatására, a maga lecsillapitására hozzáfogott az emberi szellem egyik legnagyobb remekének magyarra forditásához. Kozma Andor a *Goethe „Faust*"-jában keresett enyhülést és megajándékozta a magyarságot ennek az örökbecsü remekműnek egy oly klasszikus magyar szövegével, mely a magyar szellem legértékesebb és soha el nem muló kincsei között is a legelsők egyike lesz.

Azokból a mutatványokból, amiket a szerző az *Akadémia* és a *Kisfaludy-Társaság* ünnepi ülésein egyszer-másszor előadott, meggyőződtek tágabb körök is arról, hogy a *Kozma Andor* teljes Faust-forditása mindent felülmul, amit irodalmunk a műforditás terén értékes javai közé számit.

Intézetünk a *Kozma* munkáját, *„Faust*" mindkét részének magyar kiadását különleges módon akarta belekapcsolni a nemzet világpolitikai érvényesitésének érdekébe. Ez akkor volt, mikor magasan lobogott a lelkesedés nagy szövetségesünkért, a német nemzetért itt nálunk és viszont a németek a magyarságban legértékesebb fegyverbarátjukat ismerték fel. Ennek a bajtársi viszonynak legfenségesebb irodalmi kifejezését akként gondoltuk megvalósithatónak, hogy amidőn mi a legnagyobb német költőnek legnagyobb munkáját adjuk ki magyarul az eredetihez méltó átültetésben és egy kongeniális magyar művész által illusztrálva, ugyanakkor a németek ujra kiadják a *Goethe* „Faust"-ját a magyar művész illusztrációival. Mert a nagy tehetségeknek ebben a magyar hazájában van magyar művész, aki hozzá mer fogni ehhez a páratlan művészi feladathoz és aki azt minden bizonnyal nagyszerüen meg is tudja oldani. *Nagy Sándor* állott volna egész tehetségével és egész lelkesedésével ez ügy szolgálatába, ha a közbejött viszonyok annak ily formá-

ban való megvalósitását meg nem akadályozták volna. Lesz-e még rá mód e tervet a németekkel *együtt* és *igy* életre hivni, az a jövő titkai közé tartozik; egy azonban bizonyos, hogy nekünk legsürgősebb kötelességünk lesz, amint a technikai lehetőségek erre nézve megnyilnak, gondoskodni arról, hogy ez a *Faust-forditás* hozzá méltó keretben a magyar közönséghez eljuthasson.

És még egy kötelességünk lesz. *Kozma Andor*-t, a magyar költőt is ujra a magyar közönség emlékezetébe idézni. Mert érdekes és csodálatos, de egyszersmind elszomoritó és bántó az, hogy a magyar közönség milyen könnyelmüen és prédán bánik el a legértékesebb javakkal, mennyire nem képes megbecsülni az igazi értékeket. Itt jár közötte egy Isten kegyelméből való költő és jóformán észre sem veszi. A legfinomabb elmék egy kisded tábora a legnagyobb szellemi élvezetei közé számitja, midőn időnként megjelenik egyik-másik, a velőkig markoló erőteljes szózata, egy-egy költemény, mely kifejezésre juttatja azt, amit mindnyájan szinte öntudatlanul érzünk, vagy amit éreznünk kellene; de a nagyközönség közömbösen halad el mellette, alig veszi észre és ha néha — nagy ünnepélyeken maga is találkozik a költővel, oly magától értetődő dolognak tartja, hogy egy megkapó szép költeményt szavalt el neki, mintha ez a világ legtermészetesebb dolga lenne, mintha ebben nem is volna semmi különös. Nem hálálkodik érte, nem hódol a költői géniusznak, elfogadja a szellemi élvezetet és napirendre tér felette. A hódolatot, az elismerést másfelé viszi — oda, ahol azt lármás törtetők és türelmetlen akarnokok, affektáló különcök és szenvelgő perverzek kikényszeritik maguknak.

Hogy is tudjon érvényesülni egy igazi költő oly korban és oly körben, mely az értelmetlenséget, a homályt, a hazug impressziót, a formátlanságot, az izléstelenséget elfogadja, türi, sőt megjutalmazza, mert elhitetik vele, hogy egy világáramlat behatása alól nem vonhatja ki magát, hogy a fejlődés, a haladás, a modernség azt igy kivánja meg.

Hogy birjon érvényesülni egy igazi költő, akinek versében minden mondatnak van értelme, minden kifejezésnek súlya, minden szónak zengése, akinek minden gondolata világos, minden mondása tiszta, minden érzése egészséges, minden szava igazi, ihletett költő szava.

Valóban legfőbb ideje, hogy az irodalomban is vége legyen annak a beteges iránynak, melynek sem a magyar hagyományokhoz, sem a magyar természethez, sem a magyar élethez, sem a magyar levegőhöz semmi köze nincsen; vége legyen az alapjában egészséges érzékü magyar közönség mesterséges félrevezetésének az irodalomban éppugy, mint ahogy remélhetőleg vége van a politikában és a közélet egyéb területein.

Ennek meg kell változnia. Legfőbb ideje, hogy a közönség visszatérjen a költészet igazi forrásaihoz, visszatérjen az igazi költőkhöz. Oly idők következnek, midőn a nemzetnek szüksége lesz költőkre, igazi költőkre. Az ő vezetésükre kell magát biznia, az ő szavukat kell meghallgatnia, az ő hangjukat kell követnie.

A magyarságnak vannak ilyen igazi költői. És ezek között — az élők között — a legelső, a legigazibb *Kozma Andor.* Ahogy ő a magyar nemzet legválságosabb napjaiban, a világháboru alatt kifejezésre juttatta a magyarság minden érzését, minden szinét, ahogy ostorozta minden bünét, ahogy érvényre juttatta minden dicsőségét, ahogy visszatükröztette egész tragikumát — az mind a legfenségesebbhez tartozik, amit a magyar költészetben birunk.

És ahogy költői kifejezésre juttatta egy páratlan szépségü rapszódiában azt a rémséges borzalmat, amelyen a magyarság a világháboru után keresztülment, az művét a világirodalom legnagyobb alkotásai, őt magát a világ nagy költői közé avatja.

A „*Haláltánc*“, *Kozma Andor*-nak e csodálatraméltó alkotása — hónapokkal a proletárdiktatura előtt megálmodva, megsejtve, megérezve — nincs ember, akit egész valójában meg ne rázna. A végsőig feszült extázis, a hihetetlen merészség, a legnagyobb érzések paroxizmusa, az egekig csapkodó fantázia — a legnagyobb mélységek és a legnagyobb magasságok és amellett tüneményes formai tökély és páratlanul briliáns virtuozitás — ez halvány szavakban a „*Haláltánc*“.

Nem tudok az ujabb korban a világirodalomban hozzá hasonlót, a magyar irodalomban nincsen párja.

Aki a „*Haláltánc*“-ot megirta — az odakerült *Petőfi* és *Arany*, *Goethe* és *Victor Hugo*, *Musset* és *Lamartine* mellé.

Ha ezt a költeményt valamely más nemzet költője, vala-

mely más nyelven irja, az már le volna forditva a világ minden nyelvére, még magyarra is és szerzője biztosan megkapja érte az irodalmi Nobel-dijat.

Ellenben mi magyarok észre sem vesszük, hogy nekünk ilyen poétánk van, aki egy ilyen nagy emberiségi értéket alkotott. Mert a *„Haláltánc"* az. Az a költő, aki minden ízében, minden szavában a tiszta és hamisitatlan magyarság kifejezője — éppen ezért a legfenségesebb emberi érzéseknek tolmácsolója. Nem veszi magára a nemzetköziség tógáját, nem tüzi ki a világpolgárság zászlaját, nem alázkodik meg az u. n. kulturemberiség előtt — de minden sora és egész oeuvreje az igazi emberi szolidaritás, a nemzetek közötti béke és egyetértés, az emberszeretet, a valódi műveltség, a valódi kulturáltság evangéliuma. Minden irása magyar és emberi, mert az igazi magyar költőnél a kettő egy.

Ha *Kozma Andor* értékét eddig nem tudtuk eléggé megbecsülni — a hiba nem ő benne, hanem mi bennünk rejlik, a mi vakságunkban és a mi elfogultságunkban. Ha *Kozma Andor* nem itt születik, hanem Kelet-Indiában, ha költeményei nem az ő neve alatt, hanem *Rabindra Nath Tagore* neve alatt, ha nem magyarul, hanem bengáliai nyelven jelennek meg — nincs az a pesti snob, akinek könyvei között minden kötete meg nem volna a legszebb diszkiadásban.

Ha a mostani összeomlás sem fog minket kigyógyitani ebből a betegségből, az idegennek tulbecsüléséből, a magunkénak lekicsinyléséből, — akkor igazán nem lehet már rajtunk segiteni.

Ha még ezt a tanulságot sem vonjuk le a rettenetes kataklizmoszból — akkor igazán nem érdemelünk jobb sorsot, mint amibe jutottunk.

Talán — bizonyára — hiszem legalább — a *„Haláltánc"* fel fogja rázni a lelkeket — még itthon is, a saját hazájában is.

*

És most bocsánatot kell kérnie a szerzőnek a hivatásos kritikától és irodalomtörténetirástól, hogy az ő dolgukba mert avatkozni, hogy költeményeket mert birálni, még nyilvánosságra nem jutott költői munkáról véleményét előre megmondani, a költő helyét az irodalomban ugy magában megálla-

pitani és ebben a közönségre appellálni, — de hát a hivatásos kritikának harminc esztendeig volt ideje ezzel a kérdéssel foglalkozni és hogy nem tette, hogy közömbösen elhaladt mellette, ez talán — sőt bizonyosan — oka annak, hogy a magyar közönség ezuttal sem, mint sok más esetben sem jutott tudatára annak, hogy minő értékkel gazdagodott.

A külföld felvilágositása.

A világháboru még egy felismerést tett nyilvánvalóvá, amely ugyancsak nagy feladat elé állitotta a könyvet és mindazokat, akik a könyv szolgálatában állanak.

Soha nem mutatkozott annyira nyilvánvalónak, hogy a magyarság az egész világ szemében valósággal ismeretlen fogalom, hogy nem tudnak róla semmit, s amit róla tudnak és irnak még legközelebbi szomszédjai, még szövetségesei is: az mind felületes, hibás, téves, vagy rosszindulatu; soha sem volt oly világos, hogy ebből még nagy kára származhatik az országnak és hogy megérkeztünk az utolsó órához, amidőn ezeken a bajokon segiteni kell — ha még lehet.

Igazán sajátságos és véletlen körülmények idézték elő azt, hogy én hivhattam fel széles körök figyelmét a magyarságnak erre a fontos ügyére. A világháboru okait és végcélját megvilágitó, német nyelven is megjelent könyvem egyik részlete arra inditotta *Eucken Rudolf*-ot, a világhirü német tudóst, hogy levelet intézzen hozzám, amelyben a németek ismert elfogultságával reflektál könyvem egynémely állitására. Válaszom viszonválaszt provokált és az igy kifejlődött eléggé érdekes levelezést végül *Eucken* beleegyezésével közzétettem egy németországi folyóiratban.

Ettől fogva még élénkebb figyelemmel kisértem ezt a kérdést és megdöbbentem az ellenséges irányu közlemények egész nagy áradatán, mely még a háboru folyamán is, még német részről is megindult ellenünk. Figyelmeztettem is erre többeket, hivatásos publicistákat, aktiv politikusokat is, az u. n. illetékes köröket is — de senki ügyet sem vetett rá. Erre azután megirtam „*A magyarság ügye a külföldön*“ cimü könyvemet, melyben ezt a nézetem szerint felette fontos kérdést az akkori helyzethez képest megvilágitani törekedtem, egyszersmind rámutatván arra is, mit kell tennünk?

Azt irtam akkor (1917):

„Azt kell tennünk, hogy sorompóba kell állitanunk minden egyes épkézláb embert ennek az ügynek szolgálatában. Azt kell tennünk, hogy meg kell ragadnunk minden eszközt arra, hogy a magyarság ügyét a külföldön propagálhassuk, a magyarság helyzetét a külföld publicisztikájában, irodalmában és ezek utján közvéleményében megállapitsuk; azt kell tennünk, hogy munkába kell állitanunk a hisztorikust, politikust, filozófust, geografust, geológust, gazdasági politikust, nemzetgazdát és folkloristát, nyelvészt és etnografust, mezőgazdát és meteorológust, a teoretikus és gyakorlati embert, hogy a multnak mulasztásait helyrehozzák és a jelennek megsokasodott feladatát elvégezzék, a jövőt becsületesen megalapozzák."

Megtörtént-e az, ami e sorokban foglaltatik? Megtörtént-e valami belőle? Haladtunk-e azóta csak egy lépést is hazánk megismertetésének dolgában?

Ott tartunk ma is, ahol akkor tartottunk.

Az akkori kormány és a rákövetkező is épp oly kevés érzéket tanusitott ez iránt a kérdés iránt, mint az előzők. És mire már az egész közvélemény hangos volt és mindenfelől a legégetőbb kérdésnek jelentették ki a külföld felvilágositását — akkor már késő volt, már nem tudtunk, bármint erőlködtünk is, felvilágositó irásainkkal kijutni az ország határain tul.

Elmulasztottuk, amikor már felismertük a kérdés fontosságát — a kellő lélektani pillanatot.

A *Bajtársi Szövetség*, mely abban az időtájban keletkezett, irodalmi szakosztályában behatóan foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, részletesen megvitatta a könyvemben felsorolt konkrét javaslatokat, ügybuzgó elnökének, *Berzeviczy Albert*nek és lelkes előadójának, *Pekár Gyulá*-nak vezetésével elő is készitette a gyakorlati megvalósitás eszközeit és utjait — de már késő volt — a háborunak az ismert módon történt befejezése még a *Bajtársi Szövetség*-et is eltemette.

Fogunk-e végre a multak tapasztalataiból tanulságot meriteni? Be fogjuk-e végre látni, hogy mennyit mulasztottunk ezen a téren és szilárd elhatározással hozzálátunk-e végre az épitő munkához?

Minket nem fegyverekkel győztek le — de az irott szó,

a nyomtatott betü propagandájával. Nem *Foch* tábornagy, sem *Sarrail* tábornok, sem *Haig* angol marsall, sem *Diaz* tábornok, nem *Nikoláj Nikolajevics* és nem *Brusszilov* vert le bennünket, hanem *Lord Northcliffe*, a sajtó-propaganda diktátora.

A nyomtatott betü, melytől annyira fáztunk, melyet lenéztünk, melytől jóformán iszonyodtunk — megbosszulta magát rajtunk.

Minket a nyomtatott betü ölt meg, minket csak a nyomtatott betü állithat ujra talpra.

Mert, ha uj életre akarunk kelni, ha vissza akarjuk vivni, amit elvesztettünk, ha ujra helyet akarunk foglalni a művelt nemzetek sorában — ezt csak annak a fegyvernek segitségével érhetjük el, amellyel letiportak.

Meg kell alkotnunk azt a hadsereget, mellyel legyőzhetjük ellenségeinket, mert ezzel a hadsereggel föléjük kerekedhetünk, visszahódithatjuk elszakadt véreinket, magunkhoz édesgethetjük tegnapi testvéreinket, kik holnap ismét testvéreink lehetnek; visszaszerezhetjük az egységes, osztatlan hazát; meggyőzhetjük igazainkról győztes ellenfeleinket; nemes versenyre kelhetünk velük az emberi kultura értékeinek termelésében és kultuszában, idővel talán barátainkká tehetjük tegnapi ellenségeinket; meg kell szerveznünk azt a szellemi hadsereget, melynek katonái a tudósok, az irók, a költők, a művészek, — municiója a szellem, a tudás, a tehetség, a kultura — fegyvere, puskája, gépfegyvere, ágyuja a nyomtatott betü, az ujság, a folyóirat, a könyv: — azt a hadsereget, mely képes legyen a népek egymásközti versenyében diadalmasan megvivni a magyarság szellemi hadjáratát.

Minden egyéb fegyver hiján, csak ezzel a fegyverrel győzhetünk, csak ezzel igazolhatjuk be a magyarság világtörténeti, világpolitikai hivatását.

A könyv — a háboru alatt.

A *könyv történelme* a háboru alatt egyike a kor legérdekesebb dolgainak, érdemes lesz arra, hogy hivatott kéz valamikor megirja. Ma még korán volna. Ami tárgyunkra tartozik, az röviden elmondható. Mikor a háboru kiütött, a szükségletekben amugy is utolsó helyen álló könyv azt elsősorban érezte meg. A forgalom annyira leapadt, hogy szinte teljesen meg-

állott. A kiadók később, hogy némi életet öntsenek vállalataikba és hogy a közönséget ujra könyvek vásárlására ösztökéljék, az árleszállitás régi rendszeréhez folyamodtak. Mi is ilyen árleszállitást rendeztünk 1916 tavaszán. Annyira devalválódott akkor a könyvek értéke, hogy a bolti ár harmadáért, negyedéért, ötödéért, sőt még olcsóbban is kellett kinálni a közönségnek szép, jó és kedvelt magyar könyveket.

Ez az árleszállitási akció tényleg meginditotta a könyvvásárlást, mert összeesett valami sajátszerü tünettel, olyannal, aminőnek még a könyv történetében nem volt párja.

Egyszerre valami csoda történt. Felfedezték, hogy sok egyéb mellett a hadviseléshez még könyv is kell. Sőt a hosszu hadviseléshez nagyon is kell. Majdnem olyan fontos kellék, mint a vas, acél, réz, liszt, gyapot, majdnem olyan szükséges, mint a kard, a puska, az ágyu.

A lövészárokba konszignált emberiségnek szüksége volt valamire, amivel a rettentő unalmat elüzze, valamire, ami szellemét felfrissiti, lelkét felüditi, kitartását megacélozza. Szüksége volt szellemi táplálékra — majdnem ugy, mint kenyérre és husra.

Persze ez is more patrio indult meg, a potya jegyében. Be kell ismernem, hogy ennek ezuttal voltaképpen a mi intézetünk volt a kezdeményezője, mely már 1914 szeptember 3-án a honvédelmi miniszterhez intézett átiratában százezer kötetet és füzetet bocsátott rendelkezésére a kórházban fekvő sebesült katonák részére, oly időben, amikor még semmiféle akció a sebesülteknek olvasmánnyal való ellátása céljából nem volt meginditva. A tulajdonképpeni mozgalom, mely könyvet akart juttatni a harctérre a katonáknak, csak később kezdődött. Németországban és Franciaországban ezt a mozgalmat akként inditották meg, hogy a nagyközönséget felszólitották pénzadományok gyüjtésére abból a célból, hogy azután az összegyülendő pénzből a hadtestparancsnokságok a katonák közt szétosztandó könyveket vásároljanak a kiadóktól. Nálunk a közönségtől és a kiadóktól is közvetlenül könyvek küldését kérték, ami már azért is hibás volt, mert ily módon sok selejtes könyv jutott a szétosztó bizottság kezéhez és onnan az olvasókhoz.

Az a felismerés, hogy a könyv a hosszu háboruviselésnek egyik fontos eszköze, egy uj intézmény megalapitásához veze-

tett: a *tábori könyvkereskedéshez.* Végre egy alkalom, amidőn hozzáférhetünk a népmilliókhoz akkor, amikor azok lelkileg diszponáltak arra, hogy a könyvvel megbarátkozzanak. Végre szükségletté vált a könyv, még a magyar könyv is.

De mint minden egyébben, ebben is háttérbe szoritották a magyarságot. Ezuttal igazán nem élhetetlenség volt, ha a magyar könyv alig tudott eljutni nagy tömegekben oda, ahol nagyszerü keletje lett volna. A német könyv nem engedte, illetőleg az osztrák protekció és tulkapás, mely jóformán minden tábori könyvkereskedést osztrák kézre juttatott. És milyen kézre! Tehetetlen, kis agyu, kicsinyes szatócsokra.

A harctéren nagyszerü piacot lehetett volna teremteni a magyar könyvnek és jövőt biztositani neki talán minden időkre. Soha vissza nem térő alkalom volt arra, hogy irodalmunk legjavát eljuttassuk ezuttal valóban a legtágabb körökbe. De ezt organizálni kellett volna kiadóilag és terjesztés tekintetében is. És ezt nem lehetett megcsinálni, mert jóformán az összes tábori könyvkereskedések osztrák kézen voltak. Igy történt, hogy nem a legjava jutott ki a magyar irodalomnak és nem oly mérvben, mint lehetett volna.

Még egy pont volt, ahol a magyar könyv — százezreknek fájdalmára — tökéletesen háttérbe szorult. Nem birtuk eljuttatni magyar könyveinket idegenbe, különösen Oroszországba, éveken át sinylődő foglyainkhoz. Sem a Vöröskereszt, sem a hadifogolygyámolitó egyesület ezen nem birt segiteni. Valamely láthatatlan kéz minden intézkedést megsemmisitett. Minden előterjesztés, minden reklamáció, minden semleges közbenjárás hiábavalónak bizonyult. Hogy foglyaink oly lelki diszpozicióban érkeztek haza, amiben láttuk őket, ebben bizonyára nagy része van annak, hogy éveken át teljesen elvesztették a kapcsolatot a magyar szellemi élettel, a magyarsággal.

De itthon azalatt emelkedett a könyv értékben, megbecsültetésben. Minél nehezebbé lettek a viszonyok, minél nagyobb nehézségekbe ütközött uj könyveket előállitani, annál nagyobb értéküekké váltak a régi jó könyvek.

Az összes életviszonyok megváltoztak; az élet megnehezült, minden téren megkezdődött az a folyamat, amely a mindinkább növekedő drágasághoz vezetett; a nyersanyagok elfogytak, a közlekedés jóformán megszünt, már a szövetséges

Németország, már Ausztria is elzárta határait a legszükségesebb dolgok kivitele elől — a papirárak elképzelhetetlenül emelkedtek, a könyv előállitásához szükséges egyéb kellék, könyvkötővászon, lemez, spárga, cérna, drót, enyv, festék, ólom és sok egyéb teljesen elfogyott — a munkások bevonultak, akik itthon maradtak, nagyrészt sürgős hivatalos munkákkal voltak elfoglalva, ezeknek is a bére óriási arányokat öltött — az üzemi költségek is rendkivül nagyra emelkedtek, szinte lehetetlen volt könyveket nyomatni, köttetni, forgalomba hozni.

Bekövetkezett a magyar könyv tragikuma — most, hogy kelendő volt a könyv, most, hogy szükségleti cikk, keresleti tárgy lett, most lehetetlen volt előállitani a könyvet. A legjobb könyvek sorra elfogytak — nem volt mód uj kiadásokat nyomatni belőlük. És ha még lehetett volna is valahogy, a kiadók nem mertek belevágni, nem volt bátorságuk, nem tartották lehetségesnek, hogy a tegnapi négy koronás könyvet hat-nyolc koronáért adják és addig-addig huzódoztak ettől, mig kénytelenek voltak végül tizenöt-husz koronás árban közrebocsátani azt.

A kiadók csak nagynehezen és igen-igen félénken szánták rá magukat némi áremelésre. Eleinte ez abból állott, hogy a könyvárusok beszüntették a vevőknek adott rabattot, azután öt, később tiz %-kal emelték a bolti árakat. Csak mikor már minden szörnyen megdrágult, szánták rá magukat nagyobb áremelésre. Ez akkor sem állott arányban a többi árucikk árának emelkedésével. Mig minden egyéb árucikk tizszeres, huszszoros árra emelkedett — a könyv legfeljebb eredeti árának dupláját érte el. A kiadók féltek, hogy a magasabb árakkal elriasztják a vevőközönséget. Csak mikor látták, hogy fogyófélben levő kiadványaikkal minő lánckereskedelem folyik a könyvpiacon, akkor kezdték belátni, hogy jobb szolgálatot tesznek a könyvvásárlás ügyének, ha mérsékelten felemelt árakon hozzák forgalomba keresettebb kiadványaikat, mintha engedik, hogy azok illetéktelen üzérkedés tárgyai legyenek.

Közben ugyanis egy egészen uj vevőközönség keletkezett a hirtelen meggazdagodott hadimilliomosok táborából. Ezeknél is divatba jött a könyvvásárlás. Volt ezek között olyan, aki megbecsülte a ritka könyvet, jól meg is fizette és volt olyan, aki csak éppen az imént vásárolt könyvszekrényt akarta teletömni.

Az ilyenek azután szinte kilogramm- vagy mázsaszámra, sőt méterszámra is vették a könyveket. A legérdekesebbek azok voltak, akik mindenáron régi könyveket akartak, tekintet nélkül azok belső tartalmára. A fődolog, hogy külső formára régiek legyenek.

Az okok között, amelyek ebben az időben nagyban hozzájárultak a könyvek kelendőségéhez, egyik az is volt, hogy a könyvet ajándékul lehetett felhasználni; ez volt az egyetlen cikk, amelyből nagy készletek voltak, amiket nem dugtak el, sőt készségesen feltárták őket és csak igen mérsékelt áremeléssel bocsátották áruba.

Arra a legérdekesebb kérdésre, hogy minő könyvek iránt érdeklődött leginkább az igazi könyvvevő- és olvasóközönség a háboru alatt — alig lehet megbizható feleletet adni. Annál a körülménynél fogva, hogy éppen a legjobb könyvek fogytak el leghamarább és nem jelentek meg uj kiadásban, nem lehet tudni, hány példány és hány kiadás fogyott volna el azokból, ha meg lettek volna. Igy csak általánosságban állapitható meg, hogy mindenekelőtt az imakönyvek fogytak el példátlan mennyiségben; az emberiségnek szüksége volt vigaszra, feledésre — az imádságos könyvben kereste azt. De szüksége volt valami refugiumra is, menekvésre a jelen nyomoruságaiból a költészet örök forrásaihoz, azért volt nagyon kelendő a belső értékkel biró könyv; például a „*Klasszikus Regénytár*“ kötetei, mellyeket a közönség alig méltányolt megjelenésükkor, most a legkeresettebb könyvek közé tartoztak. És akit az olvasóközönség az utolsó tíz év alatt mindinkább elhanyagolt, a nagy idők nagy irója most ezekben az igazán nagy napokban ujra előkerült; nem volt olvasottabb irója a magyarságnak ezekben az esztendőkben *Jókai Mórnál*. A fiatalabb nemzedék most fedezte csak fel igazában Jókait. Népszerübb művei mihamarabb elfogytak és könyvészeti ritkaságokká váltak. A Nemzeti diszkiadás egy-egy piacra került példányáért valóságos versengés indult meg. Nagy kár, hogy Jókai műveit a nagy papirhiány miatt nem lehetett ujra nyomatni ebben az időben. Most lett volna csak igazán nagy elterjedése és nagy hatása.

Mikor a jobb könyvek elfogytak és nem voltak kaphatók, a még rendelkezésre állott rossz papiron a könnyebb

szépirodalom egy fajtája keletkezett és azontul az volt a kelendő.

Legrövidebb ideig élt az u. n. háborus irodalom. Mindattól, ami akár politikai, akár katonai szempontból a háboruval foglalkozott, akár történeti, akár mémoire-szerü, akár ambicióval megirt és maradandóbb életre számitó, akár pillanatnyi aktualitás — mindettől gyorsan elfordult a közönség, amely egy időponton tul nem akart többé hallani a háboruról. Mindezeket a könyveket — pedig voltak köztük értékes munkák is, különösen nagy külföldi szerzők világhirre vergődött munkái — végleg eltemette a közhangulat. Oly csömör vett erőt a közönségen, hogy még látni sem akarta az u. n. háborus irodalmat.

Nagyszabásu emlékmű terve.

Mindamellett volt egy fajtája a háborus irodalomnak, amely iránt igen nagy érdeklődés nyilvánult a legilletékesebb helyen — maguknak a katonáknak körében. Az a könyv, amely az ezred harci tevékenységéről szólt, amely felelevenitette átélt események történetét, elhunyt bajtársak emlékét, bejárt városok és vidékek képét, csodálatos mély benyomást gyakorolt azok körében, akiket közvetlenül illetett. Egy-két ilyen ezred-monografia jelent meg ügyes szerkesztésben és méltó kiállitásban és ez megérlelte azt a vágyat, hogy más ezredek is gondoskodjanak hasonló emlékkönyvek megirásáról.

Mindenki meg volt győződve arról, hogy a háborut szerencsésen fogjuk befejezni és mindenki ezt az emlékművet óhajtotta magának biztositani örök emlékül. Ez annyira közkivánatképen nyilatkozott meg a katonatisztek, altisztek és legénység körében, hogy maga a hadvezetőség szükségesnek látta, hogy az ügygyel foglalkozzék, hogy azt egységesen irányithassa és a tervnek az ügyhöz méltó megvalósitását biztosithassa.

A terv oly nagyszabásu volt, hogy megvalósitása esetén talán az egész világirodalom legnagyobb szabásu és terjedelmü müve jön vala létre. Hiszen több mint kétszáz nagy, negyedrétü kötetről volt szó, melyet ugyanannyi szerkesztő vezetése mellett több ezer munkatárs ir és sok száz rajzoló diszít.

Éppen a terv grandiózus voltánál fogva a hadvezetőség, illetőleg a hadügyi és honvédelmi miniszteriumok belátták, hogy azt nagyszabásu kiadói és technikai szervezet nélkül nem lehet megvalósitani és e ponton kapcsolódott bele intézetünk — mely már addig is konzultativ szerepet vitt benne — a további teendők dolgába. Minket biztak meg avval, hogy részletes tervet dolgozzunk ki, miként lehetne az eszmét megvalósitani. Intézetünk képviseletében annak ügyvezető igazgatója, *dr. Szántó Andor* dolgozta ki azt az egész kérdést minden vonatkozásában felölelő első tervezetet, mely ennek az óriási kötetsorozatnak mind megszerkesztését, mind technikai előállitását és elterjesztését biztositani hivatva volt.

A további tervezetek már a nagy magyar kiadóvállalatok vezetőivel egyetértésben dolgoztattak ki, mert ugy volt tervezve, hogy az összes számbavehető tényezők, a nagy magyar könyvkiadóvállalatok egyfelől, az osztrákok másfelől, mindkét ország nagy nyomdái, papirgyárai, könyvkötő-üzemei, reprodukáló intézetei az ügynek szolgálatába állittatnak. Már meg volt alakitva egy önálló magyar kiadó-részvénytársaság és egy önálló osztrák hasonló intézmény, kellő tőkével ellátva, hogy azonnal hozzáfoghasson a munkához.

Számos előzetes konferencia után megkötöttük azután a végleges szerződést a hadügyminiszteriummal; és néhány nappal rá tette közzé I. Károly osztrák császár azt a manifesztumát, mely az osztrák állam felbomlására vezetett; rövidesen bekövetkezett Ausztriának részeire való oszlása, Magyarország különválása, a hadsereg teljes felbomlása — vége volt az egész nagyszabásu tervnek. Ez is áldozatául esett a bekövetkezett helyzetnek.

Magyar szempontból ez örökké sajnálni való. Mert ez lett volna az egyetlen alkalom, hogy a magyarság szerepét a háboruban igazságosan és hiven ismertesse az egész világ előtt, minthogy a terv szerint gondoskodás történt volna arról, hogy a nagy munka egy világnyelven is a világ összes közkönyvtáraiba eljusson.

Katonai téren ez volt talán az egyetlen eset, midőn magyar kezdeményezés és magyar hozzáértés a magyar tényezőknek biztositotta volna a vezetés és irányitás szerepét.

Másképen volt megirva a sors könyvében.

A könyv diadala.

Ha a háboru borzalmai közepett egyáltalában örülni lehetett még valaminek — mindenesetre örvendetes jelenség volt a könyvnek kétségtelen diadala. Egy nemzet, melyről éveken át joggal hirdették, hogy valóságos betüiszonyban szenved, egyszerre szinte lázas mohósággal kap a könyv után; egyszerre szenvedélyévé válik az olvasás, a tanulás, az önképzés, a művelődés.

Vajjon megmarad-e a háboru után a könyvnek ez az uj nagy közönsége? Vajjon nem ideiglenes divattal, muló áramlattal állunk-e szemben? Vajjon az a katona, aki a lövészárokban megszokta az olvasást, fog-e majd rendes foglalkozása során is könyvhöz folyamodni a pihenés óráiban? Vajjon a hadigazdag nem éri-e be azzal, hogy könyvszekrényét egyszer teletömte könyvekkel? Vajjon a temérdek ujság, a sok meddő politizálás nem fogja-e elvonni az olvasókat a nemesebb irodalmi élvezetektől?

Prófétának kellene lennie annak, aki ezekre a kérdésekre válaszolni tud. Én nem tudok. De egy egészen bizonyos. Az, hogy a történelem legválságosabb korszakában, minden egyes ember életének legkritikusabb perceiben — a könyvhöz fordultunk tanácsért, irányitásért, vigasztalásért, megnyugtatásért, felfrissitésért; a könyv volt egyetlen hű és kitartó barátunk a kórágyon, a csatamezőn, a fogságban, a számkivetésben, a kétségbeesésben. És ami remény fakadt bennünk, hogy valaha még jobb napokra is fogunk virradni — azt is csak a könyvnek, a jó és emberséges könyvnek köszönhetjük.

Éppen ezért a hivatásos könyvkiadónak most a háboru után fokozott feladata van a könyvvel és a közönséggel szemben.

A könyv az egyetlen, amely kivezethet bennünket a jelen nyomoruságaiból. Azok a könyvek, amelyek még ma nincsenek meg, amelyek még megirandók, amelyek ki fogják jelölni az utakat, amelyeken haladnunk kell. Ezekről a könyvekről a kiadóknak fog kelleni gondoskodni. És fognak róluk gondoskodni.

És feladatuk lesz a kiadóknak a közönséget megtartani a könyv szeretetében, a könyv kultuszában. Ha meg tudták

hóditani saját erejükből és a viszonyok alakulása folytán a legellenségesebb, mert teljesen közönyös közönséget a könyvnek — meg kell találniok az eszközöket arra is, hogy meg is tartsák ezt a közönséget. Erre most igen nagy szükség van. Mert a háboru visszavetette az emberiséget legalább egy századdal, szellemiekben, erkölcsiekben, gazdaságiakban, még rendes emberi életvitelben is — a könyvnek hivatása lesz, hogy visszavezesse a kultura, az emberiesség, a szellemi élet megujuló ösvényére.

XXXVII.

A DIKTATURA RÉMURALMA ALATT.

A raffinált rendszer.

Ennek a könyvnek bevezető fejezetében elmondottam, hogy feljegyzéseim megirására jórészt az a helyzet ösztökélt, amelybe a proletárdiktatura elnevezése alatt szerepelt rendszer a könyvkiadást juttatta és az a perverz felfogás, amelyben a magát kommunisztikus alapon állónak mondott állam a könyv terjesztését, termelését és üzemét részesitette. Ha feljegyzéseim nem igazolták annak a felfogásnak igazságtalan voltát és tarthatatlanságát, akkor megirásuk céltalan volt. Azonban remélem, hogy mindaz, amit a magyar könyvnek sorsáról az utolsó ötven esztendőben e lapokon elmondottam, teljesen igazolja, hogy azok a megnyilatkozások, amelyekkel a szellemi termelésnek prófétái a maguk uj rendszerét akarták indokolni, teljesen hibás, felületes, tudatlan, értelmetlen, logikátlan, hazug és erőszakos feltevéseken alapultak.

Ha ezt adataimmal beigazolnom sikerült, akkor voltaképpen felesleges volna történelmünknek ezzel a végtelen szomoru epizódjával itt foglalkozni. Felesleges volna megcáfolni azt, ami önmagában összeomlott, ami önmagát elitélte.

De ez a rendszer oly mély sebeket ütött mindazon, amihez hozzányult; oly beláthatatlan hosszu időkre kiterjedő katasztrófát idézett elő mindenütt, ahol rendelkezett; oly felfordulást eredményezett ott, a hol szervezni, rendezni akart; oly teljes anarchiát hagyott maga után, hogy szinte kötelezővé válik mindenkire, legalább annyiban hozzájárulni a történtek helyes felismeréséhez, hogy a helyrehozás munkája némileg megkönnyit-

tessék. A khaotikus rendetlenségből csak ugy tudunk némileg rendezett állapotokhoz visszatérni, ha széjjelszórt, megsemmisitett értékeinket mindenünnen össze tudjuk szedni, a maguk helyére visszahelyezni, ha az elméket ki tudjuk vezetni abból a zürzavarból, amelybe a diktatura raffinált akció-programmja juttatta őket.

Mert a legnagyobb mértékben raffinált volt az. A legnagyobb mértékü zavart okozta éppen azáltal a meggondoltan céltudatos eljárása által, hogy mint a kultura előharcosa jelentkezett, mint a szellemi életnek, müveltségnek, a felvilágosodottságnak fáklyahordozója, mint a tudásnak, az irodalomnak, a könyvnek protektora.

Minden intézkedése azt a célt szolgálta: elhitetni az emberiséggel, hogy nem lebeg más cél előtte, mint a tömegeknek részeltetése a kultura áldásaiban. Minden kijelentése azt helyezte kilátásba, hogy meg fogja nyitni a tudomány kapuit mindenki előtt, aki oda be akar lépni; oda fogja adni a könyvet mindenkinek, aki tanulni akar; hogy el fogja vinni a kulturát mindenüvé, ahol azt szivesen veszik, hogy hozzáférhetővé fogja tenni mindenki számára a tudományt, az irodalmat, a müvészetet. Hogy közkincscsé fogja tenni azt, ami eddig csak keveseк prerogativája volt.

Egybevetve azokat, amiket a proletárdiktatura véghezvitt, ezekkel a nagyszabásu programm-kijelentésekkel, nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy a kulturának ez a szünetlen hangoztatása volt az a maszlag, amellyel még a magasabbrendü értelmiséget is meg akarta nyerni a maga részére, vagy legalább is lefegyverezni.

Raffináltan volt ez kigondolva.

Egyfelől biztos volt, hogy azok, akik egész életükön át a kultura érvényesüléséért küzdöttek, nem fogják ellenezni azokat az intézkedéseket, amelyek látszólag a kultura diadalát jelentik. Másfelől semmi sem erősithette meg jobban a diktatura vezérképviselőit, mint ha egyik-másik módon sikerül rendszerükbe bekapcsolni azokat a férfiakat, akiknek neve a közönség előtt, mint a müvészet, az irodalom és a tudomány hivatott képviselőié, tiszteletben részesül.

Ezért törekedett a proletárdiktatura mindenekelőtt a szellemi munkásokat a maga részére megnyerni. Ezért sietett fenn-

állása első óráiban elhitetni velük, hogy egész rendszerét a kultura alapjára helyezi és a kultura fejlesztése érdekében fogja kiépiteni, minek legfőbb bizonyitéka, hogy a szellem munkásainak az eddiginél jobb elhelyezést, az eddigieknél kedvezőbb életfeltételeket biztosit, sőt a szellemi munkásokat állitja az állami élet legelső sorába, ő róluk tartozik az uj társadalom legelső sorban gondoskodni, őket köteles a legelsőrendü ellátásban részesiteni.

Amiket a proletárdiktatura mindjárt megalakulása után közzétett oktatásügyi rendszeréről, könyvtárpolitikájáról, szinházi intézkedéseiről, képzőművészeti programmjáról, muzeális terveiről, az nem a proletárok megnyerésére volt szánva, mert azokat ezek a kérdések nem érdekelték, hanem a műveltek, az intellektuellek, a művészek, az irók, a tudósok, a tanárok érdeklődésének és rokonszenvének felkeltésére volt hivatva. És talán ez magyarázza meg némileg, hogy azokból a körökből is olyan sokakat láttunk a proletárdiktatura ügybuzgó előmozditói között, akikről fel nem tehettük, hogy ismerve e rendszer romboló céljait és kegyetlen eszközeit, annak szolgálatába állottak volna. Sehol sem végzett akkora pusztitást a proletárdiktatura, mint a szellemi munkások körében, akiket elcsábitott, megejtett, félrevezetett, bünbe vitt hazug és ámitó jelszavaival.

Hiszen igaz, hogy arról az államról, amely a magyar irodalom renaissance-át igérte, az irodalom céljainak megvalósitását, a tehetségeseknek elismerését és oly mértékü megbecsülését, aminőre eddig példa nem volt, nem tehette fel a szellem munkása azt, hogy csak jogfosztás, vagyonpusztitás, emberirtás és rombolás a célja. Arról az államról, amely azt hirdette, hogy a szellemi kulturára épül föl az egész uj társadalom és az uj állam, nem tehették fel mindennek az ellenkezőjét azok, akik eddig is a szellemi kvalitás különleges elismerését tekintették a kultura igazi biztositékának.

Mégis az emberiség történetének legszomorubb fejezete a magyarországi proletárdiktatura története, nemcsak azok miatt a rettenetes kegyetlenségek miatt, amelyeken e rendszer felépült, mert hiszen azok eszeveszett, abnormális emberek cselekedetei lehettek, de legszomorubb azért, mert értelmes, tehetséges, tanult emberek, szellemi munkások egész csoportja hitelt adott azoknak a theóriáknak, amelyek lehetetlensége,

erkölcstelensége, szabadságtipró szelleme, gondolatelnyomó természete és módfelett zsarnoki tendenciája rövid néhány nap alatt beigazolódott, hitelt adtak, szolgálatába álltak és amidőn a nagy hazugságok és ámitások nyilvánvalókká váltak — nem birtak elegendő erkölcsi erővel, hogy fellázadjanak ellenük, hogy kiszabaditsák magukat a lelki kényszer alól, hogy megtámadják, megátkozzák az álnok és vesztegető rendszert.

És még szomorubb, ha nem hitték benne és csak anyagi előnyökért, a pénzért, a sok és a több pénzért, az állásért és előléptetésért áldozták fel egy napról a másikra meggyőződésüket, árulták el eddig vallott hitüket. Hogy azok, akik tegnap még szellemi előharcosai, erős hirdetői voltak a hazá, a nemzet, a vallás fogalmának, a polgári eszménynek és a nemes értelemben vett szociális gondolatnak, támogatói voltak a szabadságra, az egyenlőségre, a humanizmusra felépitett társadalomnak, — hogy azok több-kevesebb koronákért hirtelen átalakultak mindezekkel ellenkező „ideológiák“ harcosaivá.

Az egész, ahogy ma előttünk áll: egy minden méretet meghaladó, szertelenül nagy megvesztegetési akció volt; mindenkit, aki él, meg kellett vásárolni, meg kellett vesztegetni, erre volt alapitva az egész rendszer; a munkást horribilis bérekkel, a tisztviselőt soha nem álmodott fizetésemeléssel, a mezei munkást ötvenszeres napszámmal, a tanitót, az orvost, az iparost nagy jövedelmi kilátásokkal, eddigi jövedelmét tizszeresen meghaladó fixumokkal kellett megnyerni a rendszernek, a szellem munkásait ezeken felül ráadásul még azzal is, hogy meg fognak valósulni mindazok az ábrándok és álmok, amelyeket a szellem ideális lelkü lovagjai kulturális végcélokul kitüztek, és azzal, hogy őket magukat fogják odaállitani azoknak a kulturális rendeltetésü intézményeknek élére, amelyek a világot át fogják alakitani.

Nagy ellenmondások.

Azok között az eszközök között, amikkel a szellem munkásait megvesztegetni és tévutra vezetni törekedett a proletárdiktatura, első helyen áll az a mód, ahogy a könyvkiadók helyzetét a kapitalista államban beállitotta, szembe állitva azzal azt a fényes perspektivát, amelyet a kommunista állam nyujt az iróknak, amidőn az irodalmat kiragadva a kiadó kezéből, függetlenitve minden üzleti érdektől, maga lép fel, mint párat-

lan munificenciáju, minden irodalmi érdeket respektáló és mindenekfölé helyező kiadó, és a tehetséges irókat helyezi az élére azoknak a szerveknek, amelyek a kommunizált kiadóvállalatokat helyettesiteni hivatva lesznek.

Érdemes-e most foglalkozni azokkal a képtelen vádakkal, amelyekkel a könyvkiadás eddigi, u. n. kapitalista rendszerét illették? Érdemes-e kimutatni, hogy a mindezekben teljesen járatlan, tapasztalatlan, amellett rosszhiszemü emberek a könyvkiadást és terjesztést, szerintük a termelési és szétosztó könyvüzemet, csak ugy tudták rendszerükbe beilleszteni, ha mindazt megtagadják, ami eddig lényege volt ezeknek a dolgoknak, ha tagadják, hogy a könyvkiadó a kultura hordozója volt eddig, ha értelem, tudás és müveltségnélküli, rideg kapitalistának mondják, aki egyetlen szempontot ismer, a „profit"-ot, aki mindenben kizárólag üzleti szempontokat érvényesit, akinek nincs látköre, nincs érzéke a valódi szükségletek iránt, soha nem ismeri fel a valódi tehetségeket, akinek nincs rendszere, nincs iránya, nincs könyvpolitikája.

Érdemes-e rámutatni arra a nagy ellenmondásra, amely abban van, hogy egyfelől teljesen devalválják az eddigi kiadók munkájának értékét — másfelől egész rendszerüket ráépitik ennek a munkának alapjára, a könyvkulturára, annak eddigi eredményeire?

Érdemes-e rámutatni azokra az ellenmondásokra, amik azután előállottak, mikor belátták, hogy azok nélkül az „üzletes könyvkiadók" nélkül még sem mennek semmire és kénytelenek voltak beismerni, hogy minden könyvkereskedő az állam kulturmunkása volt, hogy a kereskedelmi ágak között a könyvkereskedelem volt a legszervezettebb, hogy jól volt szervezve, hogy harmónikusan müködött és hogy csak ennek a szervezetnek volt köszönhető, hogy a könyvkereskedelem kulturánk kiépitésében fényes eredményeket tudott felmutatni?

Kell-e rámutatni arra az ellenmondásra, hogy a termelés alapelvéül kitüzik azt, hogy a *lehető legolcsóbb áron* izléses kivitelben hozzanak forgalomba könyveket és azután, mikor már minden vállalat szocializálva van, horribilis magasságra emelik fel a bolti árakat, hivatkozással a termelési költségek emelkedésére, a nagyobb munkabérre, a drágább nyersanyagra, és azzal az indokolással, hogy miért ajándékozza a

proletár munkájának egy részét azoknak, akik még rejtett pénzkészleteikből bőségesen fizethetnek, és azzal az okoskodással, hogy a könyv árának mostani emelkedése ut a könyv olcsóságához.

Ilyen okfejtésekkel teremtették meg a *drága könyvet.* Ez a proletárdiktatura terméke. Azzal indult el, hogy a könyvet hozzáférhetővé tegye mindenkinek, hogy az ne legyen többé a kiválasztottak, a gazdagok privilégiuma és megérkezett a *drága könyvhöz,* amelyet igazán csak a gazdag, nagyon pénzes ember vehet meg.

Szellemi rabszolgaság.

Igen rövid idő alatt kitünt a szellemi termelés terén is a proletárdiktatura programmjának minden álnoksága és minden hazugsága. Kitünt mindenekelőtt az, hogy a szocializálás szellemi téren a legnagyobb rabszolgaságot jelenti, a szellem tökéletes elnyomását, az agynak, a gondolkodásnak, a meggyőződésnek teljes béklyóba szoritását, mindennek megsemmisitését, amit évezredes küzdelmekben az emberiség mint legbecsesebb vivmányt magának megszerzett. Ha elképzelhető volna a termelési rendnek az a módja, amelyet a társadalmasitás jelszavával itt meghonositani megkisérelték és amely oly teljes csődöt mondott, hogy ezer esztendőre kompromittált minden e fajta gondolatot, akkor sem volna az a szellemi munkára vonatkoztatható.

Ha a bányaműveket, a villamosműveket, a vas- és acéltermelést olyan szervezet alapján lehetne is organizálni, amely egységes munkaidőt, egységes munkateljesitményt és egységes béreket tesz lehetővé, akkor sem lehetne az iró munkáját, a költő gondolatát, a művész fantáziáját és tehetségét, az ujságiró ötletét, a kiadónak, a nyomdának, a szinháznak munkáját „szocializálni".

Kinos vergődés volt mindaz, amit e körül a kérdés körül a proletárdiktatura produkált. Beszüntettek egyes lapokat, másokat azonban azzal az okadatolással mondottak fenntartandónak, hogy „az irodalmi problémáknak szabad világporondja legyen." Elvi alapon szabadnak mondották a diszkussziót az irodalom terén, de fölibe állitották az elkerülhetetlennek mondott cenzurát, azt mondván, ez nem lesz olyan cenzura, mint volt a régi, mert hiszen maga az állam fogja gyakorolni egy

cenzorgárda révén, amelynek tagjait maguk az irók fogják szolgáltatni.

Hát az igaz, hogy nem volt olyan cenzura, mint a régi, hanem olyan, mely tökéletesen elnyomott minden szabad gondolatot, mely nem ismert mást, mint a maga eszeveszett rendszerének dicsőitését és amely a végén abban tetőzött, hogy semmiféle szellemi terméket, de még egy közönséges üzleti nyomtatványt, egy árjegyzéket, egy levélpapirt sem volt szabad engedély nélkül kinyomatni. Egy névjegy kinyomatásához a *Szellemi Termékek Országos Tanácsá*-nak engedélyezése volt szükséges. Idáig aljasodott le az emberi szellem. Ellenben, mikor müködését megkezdette az a bizonyos irókra alapitott cenzura, akkor a magyar szellemi élet exponense lett a „*Ma*" cimü folyóirat és az *első* önálló szépirodalmi kiadványa a szellemi termékek könyvkiadó üzemének *Claude Farrère:* „*A kis kokottok*" cimü könyve volt.

Azt mondották, hogy kulturális szempontból legfontosabb indoka annak, hogy a kommunista kormány maga akarja az irodalmi termelést irányitani és vezetni, az, hogy páratlanul nagy pedagógiai felelősséget érez a tekintetben, hogy a kultúrától érintetlen proletártömegeket milyen irodalomhoz juttassa elsősorban. Hát elsősorban a „*Má*"-hoz és a „*Kis kokottok*"-hoz juttatta őket.

A proletárdiktatura első napján egy „*parancs*" elrendelte, hogy az összes boltok további rendelkezésig bezárandók, kivéve az élelmiszerüzleteket, a gyógyszertárakat és a könyvkereskedéseket. Ez a rendelet vagy parancs akkor nagy feltünést keltett. Olyannak tünt fel, mintha a könyvet csakugyan azok közé az elsőrendü szükségletek közé akarná sorolni, amelyeknek forgalma egy napig se szüneteljen, hogy amikor kalapot, ruhát, fehérnemüt, fogkefét, szappant és más szükséges tárgyat nem vásárolhatok, akkor is módomban legyen szellemi szükségleteimet kielégiteni. Minő ut vezetett ettől a látszólag szabad szellemü rendelkezéstől addig a bürokrácia csimborasszójáig emelkedő rendeletig, mely az egyes könyv megvásárlását a *Szellemi Termékek Országos Tanácsá*-nak jóváhagyásától teszi függővé!

A könyvüzem a maga sokáguságánál és sokoldaluságánál fogva, sajnos, nem kerülheti el bizonyos fokig az irásbeliség

bürokratikus tultengését, de amit a diktatura a maga központi könyvelosztási rendszerével e tekintetben müvelt, az mindent tulszárnyal, amit emberi elme e tekintetben kigondolni képes. Hogy nekem, ha egy szótárra, vagy egy a-b-c-és könyvre vagy egy kátéra vagy egy Jókai-regényre, vagy bárminemü könyvre szükségem van, be kelljen mennem egy könyvkereskedésbe, ott ezt a szükségletemet be kelljen jelentenem, a könyvkereskedő azután az általam szükségelt könyvet irásban megrendelje a könyvkiadónál, a könyvkiadó a rendelést áttegye a *Szellemi Termékek Központi Elosztó Hivatalá*-hoz, az elosztó hivatal rájegyezze, vajjon a kiadó ezt a könyvet kiadhatja-e készletéből, a könyvkereskedő csak azután küldhessen el érte és én végre nem tudom hányadik napon jussak hozzá az én kis könyvemhez — ezt nevezte a diktatura az irodalom népszerüsitésének és a legtágabb körök részére való hozzáférhetésnek.

Halálos némaság.

Ha lehet még fokozása a bürokratikus rendszernek, akkor a könyvtermelés terén még cifrább dolgokkal találkozunk. Az irók kataszterével, azután az irói direktóriummal, azután a felosztással, a forditói szakerők, tudományos szakerők és egyéb rendszerü szakerők kiválogatásának tervével, a kéziratok benyujtásának formaságaival, a sajtó alá adás és könyvelőállitás teljesen lélek nélkül való berendezésével és sok effélével. Mindez a végletekig menő bürokrácia egyfelől a szellem teljes lenyügözésére, másfelől arra a halálos némaságra vezetett, amely a szellemi termelés terén a diktatura ideje alatt beállott. Soha ilyen reakció nem volt a világon, mint ebben az időben Magyarországon, ahol „a termelés irányitása“ hamis jelszavával a szellemet egyszerüen meg akarták ölni, a gondolatot el akarták tiporni, a szabadságot meg akarták semmisiteni, és soha ilyen pangás nem volt, mint ebben az időben, az irodalomban, amidőn valóságos szellemi bénaság tett lehetetlenné minden munkát, minden alkotást.

Az „irodalom fellenditésének“ ez a korszaka legmeddőbb korszaka a magyar szellemi életnek. Azt a keveset is, ami ebben az időben szellemi téren napvilágra jött, örökre el kellene távolitani, meg kellene semmisiteni, mert nem tudni, vajjon nem a frázisok által elbóditott irók sajnálatos aberrációi vagy a

terror behatása alatt kikényszeritett, meggyőződéstelen irások-e.

És amilyen meddő volt az irodalmi termelés, épp olyan meddő, örömtelen és áldástalan volt a könyvfogyasztás is a diktatura egész ideje alatt.

Ahogy a proletárdiktatura kicsavarta a tollat az irók kezéből, ahogy letörte a szellemi munkaképességet, épp ugy megtörte a szellemi munka termékeivel egybeforrott kiadók lelkét és tétlenségre kárhoztatta a terjesztéssel foglalkozó összes tényezőket.

A kultura nevében.

Maga az a közönség, amely az utóbbi egy-két esztendő alatt pezsgő, eleven életet teremtett a könyvkereskedésekben, most visszavonult, mert hozzá sem juthatott azokhoz a könyvekhez, amelyekre vágyott. Egy ideig elfoglalta helyét a közönségnek az a része, amely szabadulni akart a tömegesen kezén levő fehér pénztől és azt be akarta fektetni az egyetlen árucikkbe, amely kapható volt, de ennek is végét vetette a szellemi termékek tanácsának irányitása. A fosztogató rendszert kiterjesztette a könyvesboltokra, kiadóhivatalokra is, minden könyvet lefoglalt sok száz és ezer példányban a majdan megalapitandó könyvtárak részére. A könyvfogyasztás *könyvfosztogatássá* alakult át, a fogyasztás teljesen megszünt, mert a fennforgó viszonyok között a könyvkereskedők azokat a készleteket, amelyeket a „könyvtárüzem" meghagyott náluk, most már nem akarták értéktelen fehér pénz ellenében kiadni, igy azután virágzás helyett csendes elhalálozásnak indult minden könyvvállalat. A pusztulás itt is teljes volt.

De a proletárdiktaturának még ez sem volt elég. Volt az irodalomnak egy oly része, amely szerintük nem volt felveendő a könyvtári akcióba és nem volt meghagyandó a könyvfogyasztás részére sem, az a része, amely sok valóban selejtes szellemi termék mellett igen becses anyagot foglalt magában, azt, amelyet az egyes vallásos társulatok és intézmények tettek közzé, a *Szent István-Társulat*, a *Luther-Társaság*, a *Britt biblia-társulat* és más ily könyvkiadó vállalatok; mindezeknek a kiádványait métermázsa-számra rakták kocsikra és vitték el a zuzdákba megsemmisités végett. A „*Nick Carter*"-ek mellé a *bibliát* és a nóták és históriák mellé a tudományos theológiai mun-

kát. Ami évezredeken át foglalkoztatta az emberi gondolatot, azt éretlen, tudatlan és lelkiismeretlen kölykök brutális erőszakossággal a papirmalomba utalták, mindenkorra való megsemmisitésre itélték. A proletárdiktatura nem tombolhatta ki magát, csak ha *Prohászka* és *Fraknói*, *Platz Bonifác* és *Mihályfi Ákos*, *Székely István* és *Giesswein Sándor*, *Bourget* és *Sienkiewicz*, *Wiseman* és *Damaschke* munkáit megsemmisiti. Ilyen volt a könyv kultusza a diktatura alatt.

Amikor az emberiség legjobban rászorult a könyvre; amikor a végtelen nyomoruság elől csak abban az olvasmányban lelhetett vigasztalást, amely a lélekre üditőleg, felemelőleg hat; amikor mindene elveszett és *egyetlen barátja* maradt az embernek, a *könyv;* amikor az ember rászorult arra, hogy elmélyedjen elmult korok eseményeiben és eszméiben: akkor fosztották meg ettől az egyetlenegy eszköztől, amely megóvja az embert az összeeséstől.

Talán egyik legkegyetlenebb tette volt az elmult rendszernek, hogy amidőn az embereknek legnagyobb szükségük volt egy erős narkotikumra, akkor ezt megvonták tőlük, ennek megszerzését lehetetlenné tették. Mikor feloszlottak az összes társas egyesületek, becsukódtak a kávéházak, megszünt jóformán a közlekedés, mindenki otthonára volt utalva és mindenki olvasni szeretett volna olyat, ami lelkét felfrissiti, akkor kiüritették és bezárták a könyvesboltokat és a kiadóhivatali raktárakat, lefoglalták és letiltották a könyveket, hogy a közönséget a vigasznak még ettől az egy lehetőségétől is megfosszák. És történt mindez a kultura nevében és azzal az indokolással, hogy a közönség mániákus mohósággal vásárolja fel a könyveket és nem fog maradni könyv a nagy könyvtárakció részére.

A legszomorubb napok.

Minő érzéseket válthattak ki a diktatura intézkedései oly emberek lelkületében, akik egész életük munkájával, minden gondolatukkal, minden érzésükkel hozzá voltak nőve ahhoz az intézményhez, amelynek elpusztitását végig kellett nézniök? Bevallom, hogy életem legszomorubb napjai közé számitom azt a napot, amikor a tanácsköztársaság hivatalos lapjában megjelent a könyvkiadóvállalatok szocializálásáról szóló rendelet.

Nem hittem soha egy percig sem, hogy a tanácsköztársa-

ság intézménye Magyarországra korlátozottan fennmaradhatna akárcsak huzamosabb ideig is, mégis magam előtt láttam azt a rengeteg pusztitást, amit megkótyagosodott emberek értelmetlen intézkedései véghez fognak vinni órák és napok alatt azokban a nagy értékekben, amelyeknek megteremtéséhez évek és évtizedek voltak szükségesek. Magam előtt láttam azt a féltő gonddal felépitett vállalatot az ő nagy szellemi értékeivel, ahogy azt a centralizálás és uniformizálás léleknélküli gondolata önálló egyéniségétől és jelentőségétől meg fogja fosztani. Magam előtt láttam, hogyan döntik romba egy egész élet munkáját hamis jelszavak hangoztatása mellett, a nélkül, hogy abból a köznek a legcsekélyebb haszna volna, sőt abban a meggyőződésben, hogy az értékek elpusztitása a közre lesz legnagyobb hátránnyal.

És volt még egy dolog, ami végtelen fájdalommal és keserüséggel töltött el, az a rendkivül elszomoritó látvány, hogy a proletárdiktatura népboldogitó jelszavai minő pusztitást vittek véghez azoknak elméjében, akik tisztviselői, munkatársai, munkásai voltak a válságokba került vállalatoknak. A mienknek is. Most jött el csak az igazi próbatétel azokra nézve, akik a háborus viszonyok okozta körülmények mellett is megmaradtak a vállalat kötelékében.

Egyszerre abbamaradt a munka, felbomlott a rend, megszünt a fegyelem; állandó gyülésezésekkel telt el a munkára szánt idő. A megejtendő választásokat korteskedések és kapacitálások előzték meg; azután megválasztották a bizalmiakat, a főbizalmiakat, a munkás- és üzemi tanács tagjait és ezek elnökeit, azután következtek az apprehenziók, a kanapépörök, a lemondások és az uj választások; közben felebbezések a szakszervezeti tanácsokhoz, besugások és feljelentések a különböző fórumoknál. És mindezen életbevágóan fontos tevékenység közepett megszünt minden termelő munka, elsenyvedt minden gyümölcsöző tevékenység. Ezért is és abból az okból is, mert ezek a vezetésre és ellenőrzésre hivatott tanácsok a leggyengébb elemekből lettek összeállitva, nem azokból, akik értettek a dologhoz, hanem azokból, akik legtöbbet lármáztak, legtöbbet igértek.

Mert ebben a nagy vesztegetési korszakban a fontos gazdasági tevékenységre hivatott vállalatok üzemi tanácsai is

nem a szerint voltak megalkotva, hogy ki ért a dologhoz, ki a jobb szakértő, ki alkalmas az intézkedésre, ki a megbizható, a becsületes, az arravaló ember — hanem a szerint, ki bir jobb összeköttetésekkel a szakszervezeteknél és az élelmiszer-elosztó szerveknél, ki tud többet beszerezni a személyzet részére; aki ily irányban többet tudott kilátásba helyezni és jobban tudott lármázni és hangosabban terrorizálni — az került a többiek élére, az lett a főember.

A tisztviselőknek ebben az uj szerepében megint a nő bizonyult a gyengébb elemnek; ők, bárminő jó polgári családból származtak, azonnal felfedezték magukban a proletárt, máról-holnapra „osztálytudatosak“ lettek és leszavaztak, mint a karikacsapás, valahányszor erre alkalom nyilt — mindig a legkevésbbé alkalmas elemekre, a vezetésre teljesen képtelen, másod- és harmadrendü tisztviselőkre. Igy történt, hogy az üzemek élére sehol sem a legjobbak, a legmegbizhatóbbak kerültek, hanem a nagyszájuak, a svihákok. Ezért is voltak annyira gyümölcsözők ezek az üzemek ebben az időben.

Akik igy bántak el azzal a vállalattal, mely nekik kenyeret adott, akik annyira nem törődtek sem ezzel, sem saját holnapi megélhetésükkel: azok persze még kevésbbé voltak tekintettel arra a helyzetre, amelybe felebbvalóik, szellemi vezéreik jutottak.

Voltak, akiknek valóságos kéjes örömet okozott, ha tüszurásokkal és kellemetlenségekkel elkeserithették az igazgató életét csak azért, hogy kimutathassák, hogy ők „valakik“, — pedig igazán senkik sem voltak.

A valakik, azok, akik tudtak is valamit, a régóta az intézetnél müködő igazi szakemberek, akik szerették is foglalkozásukat — vele éreztek az intézettel és vele szenvedtek. Ezek szerettek volna menteni, amit lehet. De többségben voltak az uj „proletárok“, a képtelen nagy fizetésekkel megvásárolt szolgálatkész támaszai az uj rendnek.

Szomoru fejezete ez ennek a kornak, mely megmutatta, hova lehet jutni, ha urrá tesszük az inkompetenciát, a tudatlanságot és a nyers erőt.

Mert a nyers erő is alkalmat kapott, hogy kitombolja magát. Hiszen hozzátartozott a proletárdiktatura lényegéhez, annak szinte alapeleme volt az a tökéletesen antikulturális

törekvés, hogy a nem intelligensekkel akarták elvégeztetni az intelligencia munkáját, viszont a felsőbbrendü értelmiség végezze el a testi munkások dolgát, a gyönge fizikum, a szellemi munkában elfáradt kéz végezze el a robusztus izomember munkáját.

Nekem is, mint sok másnak ezekben a hónapokban, ugy alakultak az életviszonyaim, hogy időnként rá voltam utalva a puszta vegetativ élet folytathatása miatt a fizikai erő segitségére. És akkor azok az u. n. „segédmunkások", akiknek megélhetése végett én éjet-napot összetevő, megőrlő munkát végeztem — tanácskozásra ültek össze, vajjon kötelességük-e a kollektiv szerződés keretén belül ezt vagy azt a munkát teljesiteni?

És ezekre akartam én ráhagyni a vagyonomat. Ezek között akartam én „szocializálni" a vállalatot!!

Fogtam a végrendeletet, immár a harmadikat és *darabokra téptem.*

Az én szocializálásom is megbukott. Azok buktatták meg, akiknek javára szólt volna.

Mikor a háboru kiütött, száznál többen voltak, akik céltudatos vezetés mellett az intézet közhasznu munkáját végezték — most, hogy lezártuk ezt a szomoru fejezetet, alig nehányan vannak még itt ezek közül, ezeknek is egy része felesleges.

Igy zsugorodott össze a háboru folytán és ennyire pusztult a proletárdiktatura folytán az a nagy vállalat, mely — mint e lapokon kimutattam — joggal tekinthette magát a magyar szellemi élet, a nemzet irodalmi termelése örök tüzben égő, örökké eleven focusának.

Ha a romokon még épiteni fog lehetni, ehhez uj emberek, uj tehetségek kellenek, akik azonban a régi szellemben, de friss lelkesedéssel, a régi hittel, de uj reményekkel fogják végezni az ujraépités munkáját, talán még egy kis ideig velem, azután nélkülem.

Talán sikerül ezeknek még ujra visszaszerezniök azt is, ami anyagiakban elpusztult és amivel hálámat leróhatnám azok iránt a kevesek iránt, akiknek hozzám való hüségükért és a vállalathoz való ragaszkodásukért annál inkább vagyok leköteiezettjük, mennél nagyobb csalódásokban volt részem a többieknél.

XXXVIII.

A KIADÓI LÉLEK.

A kiváltságos emberek.

Visszatértünk az egyéni munka és kezdeményezés rendszeréhez, ahhoz a rendszerhez, melynek eddigi eredményeinket, könyvkulturánk eddigi sikereit köszönhetjük.

A könyv birodalmában megszünt — reméljük mindörökre — a lélektelen sablon és helyébe lépett ujra — *a kiadói lélek*, amely nélkül a könyv nem teljesítheti hivatását, amely nélkül a könyv-kultura csonka, hiányos, terméketlen, meddő, üres, értéktelen.

Könyvem bevezetésében ennek bizonyitását tüztem ki célomul. Ha ez nem sikerült — meddő munkát végeztem.

Vannak emlékiratok, amelyek irójuk egyéniségénél fogva érdekesek, vannak olyanok, amelyeket a bennük leirt rendkivüli események és sorsok, tüneményes pályafutások rajza tesz becsessé és vannak olyanok, amelyek a benfoglaltak belső értékénél és vonatkozásainál fogva még akkor is igényelhetik a figyelembevételt, ha az előkelő műfaj sokszor elkápráztató külső dekorativ eszközeit és hatásait nélkülözniök kell.

Ez utóbbiak közé kellene sorolni ezt a művet, ha célját csak némileg is elérnie sikerült.

Mert, hogy nem sikerülhetett egészen, azt senki jobban át nem érzi — mint maga a szerző.

Teljes nyiltság és igazi őszinteség mellett is, az objektiv igazságra való szüntelen törekvés mellett is — tekintettel kellett lennie élőkre, élő emberekre és élő vállalatokra, tovább folyó érdekekre, tovább vibráló érzésekre, utódokra és köve-

tőkre. És különösen tekintettel kellett lennie annak a viszonynak rendkivüli szubtilitásaira, mely az irókat a kiadókhoz füzi.

Mert ebben jelentkezik legfőképpen a kiadói lélek, hogy ez a viszony mikép alakul ki, hogy tud alkalmazkodni a rendszeres polgári élethez és szokásokhoz szokott kiadó a kivételes ember felfogásaihoz, szeszélyeihez, szárnyalásához, hogy oldja meg azokat a nem ritka válságokat, amelyek éppen a nézetek és természetek különbözőségénél fogva felmerülnek és hogy védi meg — sokszor erős lelki tusák közepette — a kivételes ember rendkivüliségeit, sokszor különcködéseit, néha erős botlásait, a hétköznapi felfogásokból táplálkozó szigoru birálatokkal szemben.

Mert ha valaki — a kiadó köteles helytállani azért a felfogásért, hogy kiváltságos nagy szellemek gondolkodása, eszmemenete, szellemiránya sokszor eltér a polgári életben megszokott normális gondolkodástól, hogy azokat nem szabad a mi filiszter- vagy ha jobban tetszik — polgári szabályaink szerint megbirálni és értékelni.

Minden nemzet irodalmi életében fordulnak elő oly egyéniségek, akik különös elnézésre szorulnak az u. n. polgári felfogás szempontjából. Talán nem lesz érdektelen megtudni, hogyan gondolkodnak ezekről egyes kiváló nagy szellemek.

Paul Verlaine-ről irja *Jules Lemaitre* ezeket a szép sorokat:

„Igaz, hogy barbár, vadember, gyermek... csakhogy ennek a gyermeknek lelkében muzsika van, néha olyan hangokat hall, aminőket ő előtte még senki sem hallott."

És *Anatole France* ugyancsak *Verlaine*-ről:

„Azt mondjátok, hogy bolond? Elhiszem. És ha kételkedném benne, széttépném azokat a lapokat, melyeket most megirtam. Igenis, bolond. De lássátok, ez a szegény bolond uj művészetet teremtett és megeshetik, hogy egyszer majd azt fogják mondani róla: „Korának legnagyobb költője volt."

És ugyancsak *Anatole France* irja *Charles Baudelaire*-ről:

„Ez az ember utálatos — megengedem. De költő — és ez istenivé teszi."

Különösen a magyar kiadó köteles ennek a felfogásnak megfelelően eljárni, mert mi kevesen vagyunk és minden nagy

tehetséget kétszeresen kell megbecsülnünk, óvnunk és gondoznunk; mi nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, mint például az angol nemzet, mely egyik-másik nagy iróját kiközösitette azért, mert egyben-másban nem alkalmazkodott a hagyományos mérethez, a filiszter-szokáshoz, a közfelfogáshoz.

És helyt kell állani a magyar kiadónak e mellett a valóságos „exterritorialitás" mellett, ámbár első sorban ő az, aki szenved alatta. Állandó érintkezésben az iróval, gondviselője az ő mindenféle dolgának, sokszor jut oly helyzetbe vele szemben, melyet csak helyes érzékkel, finom és gyöngéd tapintattal, igazi kiadói lélekkel lehet megoldani ugy, hogy az irói presztizs kárát ne vallja.

De merülnek fel szinte megoldhatatlan kérdések is; a változatos élet az emberek sok ügyes-bajos dolga körül mindenféle ágas-bogas kérdést vet fel, amelyekre alig tudunk választ.

Ezeknek megoldása tekintetében kiváltságos nagy szellemek gondolkodása, felfogása, szellemiránya sokszor eltér a polgári életben megszokott normális gondolkozásmódtól és mi többiek sokszor kerülünk oly helyzetbe, hogy tényeik előtt csodálkozással és értetlenül kell megállanunk; idegenkedéssel fogadjuk azt, ami meggyőződésünk szerint korrekt felfogásunkkal nem egyezik, néha megsértődünk és megbántódunk, sokszor magunkban revoltálunk is a kivételes egyéniségek kivételes prerogativái ellen, különösen, mikor azok a mi jogaink és érdekeink sérelmére érvényesülnek, — de soha sem tévesztjük szem elől, hogy a kiváltságos zsenik közkincsei az emberiségnek, nagyjai a nemzetnek és meghajlunk előttük, deferálunk nekik, sokszor erkölcsi felfogásunk, ethikai meggyőződésünk ellenére is.

Mikor egyizben az efajta dolgok egy nagy iró és egy előkelő kiadó között felmerült konfliktus alkalmából szóba kerültek, irodalmunk egyik jelese, embernek is, költőnek is, urnak is elsőrangu férfiu: *Kozma Andor* igy állapitotta meg a kiadó helyzetét:

— „A kiadó Noénak az a fia, aki ráveti a leplet az öregre, mikor az részeg."

A kiadó osztályrésze a nagy iró szertelenségeit, extravaganciáit, szeszélyeit elviselni és — hallgatni.

Irói tiszteletdij.

Hogy irók és kiadók között felmerülhetnek nézeteltérések, differenciák, sőt konfliktusok, azon nem lehet csodálkozni, hiszen sokszor van szó közöttük anyagi természetü dolgokról, kölcsönösen vállalt kötelezettségek teljesitéséről, terminusok pontos betartásáról és sok egyéb dologról, amelyeket a zseniális iró sokszor játszi könnyelmüséggel és kedves bohémséggel vél lerázhatni magáról, de amelyek tekintetében viszont a kiadó, aki a közönséggel szemben vállalt az iró helyett is kötelezettségeket, szigoruan, szinte könyörtelenül kénytelen eljárni.

Iró és kiadó megértő, bensőséges, együttes munkája biztositja legjobban a kiadvány sikerét; ennek érdekében kell, hogy a kiadó lendület, merészség, ötlet dolgában kövesse az irót egészen a könnyelmüségig, de ennek ellenében megkövetelheti az irótól, hogy az viszont vele tartson, cserben ne hagyja ott és akkor, ahol és amikor vállalt obligók szigoru megtartásának kérdése forog kockán.

A legkényesebb pont az iró és a kiadó egymásközötti viszonyában mindig annak az eldöntése, hogy az iró munkája minő anyagi dijazásban részesüljön: a tiszteletdij, a honorárium kérdése.

Nyilván akkor nevezték el igy, mikor az iróság még nem volt kenyérkereset, mikor irói munkáért még nem kértek és nem fogadtak el dijazást. Még nincs száz esztendeje, hogy nálunk az első irói tiszteletdijat fizették. Talán *Vörösmarty* volt az első, aki némi szerény tiszteletdijat kapott. A kevésbbé nevezetes és hires iróknak még akkor — az akkori könyvvásárlási nyomoruság mellett — be kellett érniök azzal, ha a kiadó-nyomdász kinyomatta a művet és a beérkező előfizetésekből és eladott példányokból elégitette ki magát a nyomatási költségek tekintetében.

Amily lassan fejlődött a könyvvásár, épp oly lassan emelkedett igen mérsékelt fokozással az irói tiszteletdij is, a mai magaslatig. Valami nagy magaslatnak ezt sem tarthatjuk még, mégis örülnünk kell, hogy idáig jutottunk és még inkább annak, ha a legközelebbi jövőben ezen a ponton meg fogunk maradhatni.

Mert a jelen, nemzetünk történetében páratlan válságnak,

félő, első áldozata a magyar könyv lesz. Talán csak némely relációban, talán az egész vonalon. Ez attól függ, hogy minő ragaszkodással fog viseltetni a magyarság kulturértékei iránt az erőszakkal elszakitott része a nemzetnek és minő kulturéletet fog élni az a rész, mely immár az összes terheket kell, hogy viselje.

A magyar könyv sorsa sohasem volt bizonytalanabb, mint ma, illetve a közel jövőben. És természetesen épp oly bizonytalan az irói tiszteletdij dolga, a munkája után élő iró sorsa. Mert az irói tiszteletdijat a lap, a folyóirat, a könyv eladhatósága, kelendősége, értékesitésének lehetősége szabja meg. *Az irói tiszteletdijat nem a kiadó fizeti, hanem a közönség, minden egyes vevője a könyvnek.*

Épp ezért nincs is más igazságos mértéke az irói tiszteletdijnak, mint az, mely a minden egyes eladott példány után fizetendő percentuális osztalékot (tantième, royalty) állapitja meg az iró részére. Ez az egyetlen igazságos és az iróhoz méltó, őt minden érdekében biztositó, minden tekintetben megnyugtató módja a honorálásnak és olyan, amely összhangba hozható a kiadó számvetésével és a közönség érdekével. Ez a módszer érvényesül az összes művelt nemzeteknél, ez van elfogadva általánosan Angliában, Franciaországban, nagy részben Németországban, Olaszországban, a kisebb nemzeteknél is — szinte érthetetlen, hogy minálunk az irók jó része miért idegenkedik tőle?

Pedig van az irói termelésnek oly tere, ahol a honorálásnak ezzel a módszerével már megbarátkozott az irók egy része: a szinház. Ha helyesnek és igazságosnak tartom azt, hogy annak a darabnak a szerzője, amely darabot 100-szor adtak elő és amelyet 100,000 ember nézett meg, tizszer akkora tiszteletdijat kapjon, mint az a szerző, akinek darabja csak 10 estén át és csak 10,000 ember előtt adatott elő — akkor igazságosnak kell tartanom azt is, hogy a 10,000 példányban elkelt könyv irója tizszer akkora tiszteletdijat kapjon, mint az, akinek könyve csak 1000 példányban kelt el.

De a kiadó szempontjából is ez a dijazási rendszer az egyetlen, mely őt tevékenységében előmozditja, mely rá nézve lehetővé teszi, hogy minden hozzá füzött jogos várakozásnak megfeleljen, fiatal, kezdő irók reményeit megvalósitsa, elismert, népszerü irók természetes igényeit kielégitse.

A kiadói vállalkozás mindig kockázatos, még fejlettebb irodalmakban is; nálunk valóságos va-banque-játék szinte minden egyes esetben; örökké hazardirozni pedig nem lehet. Ezért van, hogy nálunk, különösen a tapasztaltabb és nevesebb kiadók olyannyira rezerváltak az irók ajánlataival szemben. Kis tiszteletdijat nem akarnak felajánlani, mert ezt nem tartják magukhoz méltónak, nagyobb tiszteletdijat nem mernek ajánlani, mert felette kockázatosnak tartják és igy inkább lemondanak a felajánlott mű kiadásáról.

A vaktában előre megállapitott fix összegü honorárium majdnem mindig káros kihatású: vagy az iróra, vagy a kiadóra — legtöbbször mindkettőre nézve.

Victor Hugo honoráriuma.

Nem akarok honi irók és kiadók belső dolgainak feltárásával esetleg indiszkréciót elkövetni — azért lemondok arról, hogy tételemet hazai példával illusztráljam, pedig van ilyen fölös számmal. Inkább a francia könyvkiadás történetéből mondok el egy esetet, mely — nagy és fejlett irodalomról lévén szó — élesen bevilágit ebbe a kérdésbe.

1862-ben történt, abban az időben, amikor az irói tiszteletdij osztalék-rendszere Franciaországban sem volt még gyakorlatban. Francia lapok közölték, hogy az akkor számkivetésben Guernsey szigetén élő *Victor Hugo* befejezett egy nagy regényt.

Egy életrevaló belga fiatalember, *Lacroix Albert*, erre a hirre áthajózott Guernseybe, beállitott *Victor Hugo*-hoz azzal, hogy ő szeretné kiadni szóban forgó regényét, a „*Nyomorultak*“-at. A költő tudomására hozta, hogy már négy ajánlata van, ezek egyike, a *Hetzel*-é 180.000 frankot ajánl, de ő 300.000 frankot akar kapni a tiz kötetes műért, azaz kötetenként 30.000 frankot.

Lacroix rögtön megajánlotta a nagy összeget; könnyen tehette, mert nem rendelkezett ily nagy összeg felett. Amint ugyanis a szerződés aláirására került a sor, be kellett vallania, hogy csak 60.000 frankkal rendelkezik és hogy csak ennyit tud lefizetni.

Victor Hugo-nak tetszett a vállalkozó szellemü, mindössze 25 éves fiatal ember és beleegyezett abba, hogy két kötet árát

fizesse le és két kötet kéziratát vegye át. *Lacroix* a szerződéssel és a két kötet kéziratával visszautazott Brüsszelbe, hogy barátjai utján a sajtó alá rendezéshez szükséges pénzt valahogy előteremtse. Ezek azonban őrültnek tartották őt, mert akkoriban ily magas szerzői dijakat soha és sehol sem fizettek. Valahogy mégis ki tudott magának eszközölni 100.000 franknyi kölcsönt, igy tehát egyelőre volt elegendő pénze a nyomda és a papirvásárlás számára.

A „*Nyomorultak*"-nak példátlan sikere volt; az első nap 10.000 példány kelt el Párisban; a fiatal *Lacroix*-nak ez a vállalkozása 1,800.000 frank tiszta jövedelemmel járt. Ezután megvette *Victor Hugo* „*A nevető ember*" cimü regényét; ezért már 40.000 frankot fizetett kötetenként. Ez a munka is szépen jövedelmezett neki. Végül azután hasonló alapon szerződött „*A tenger munkásai*" cimü regényre. Ezen azután elvesztette mindazt, amit a két előbbi regény jövedelmezett és még azt is, amit közben *Quinet*, *Michelet*, *Georges Sand*, *Proudhon* és *Jules Simon* műveinek kiadásával keresett.

Lacroix tehát az óriási siker ellenére végül is pórul járt, de *Victor Hugo* is jobban járt volna, ha százalékos arányban részesül művei anyagi sikerének eredményeiben.

A magyar kiadó gazdagodása.

A legnagyobb magyar siker is mily távol esik ezektől a számoktól, ezektől a méretektől! És mégis mily gyakran találkozunk vád és támadás formájában azzal az állitással, hogy a magyar kiadó meggazdagszik, milliomossá válik a magyar könyv utján, a magyar iró rovására.

Attól az állapottól, amelyet oly könnyen a fejéhez vágnak a kiadónak, hogy az irodalom emlőin milliomossá gazdagodott, igen nagyon messze vagyunk még. Bárcsak ott tartanánk! Ez volna csak hasznára az iróknak, az irodalomnak. De nem tartunk ott. Sőt nagyon messze vagyunk ettől az állapottól. Ahol látható vagyonok vannak könyvkiadással is foglalkozó kiadók kezén — ott egyenként és egyénenként pontosan megállapitható az, hogy a nagy jövedelemnek és nagy vagyonnak eredete igen kevés kapcsolatban van a szorosan vett *könyv*-kiadással, a tulajdonképeni irodalmi termeléssel.

Nem lehet feladata e könyvnek ujjal mutatni rá, hogy

a kiadóknak legtöbbször nagyfoku rosszmájusággal felhányt vagyonok eredete milyen, az irodalmi termeléstől teljesen távol eső forrásokra vezethető vissza, a tájékozott ember azt ugyis tudja, ugyis látja. De azt szeretném elérni ennek a kérdésnek felvetésével, hogy legalább addig szüneteljen ennek a hamis „milliomosság"-nak a hánytorgatása, amig az valóban be nem következik.

Aki szives volt figyelemmel végig kisérni ezt az irásomat, alig szabadulhat attól az érzéstől, hogy valóban rendkivüli pálya, rendkivüli hivatás és páratlan mesterség az, ahol annyi meddő kisérletezés, annyi valóságos sikertelenség, annyi katasztrofális balszerencse áll szemben oly igen kevés tényleges anyagi eredménnyel; ahol oly páratlan sok munkának, szellemi és fizikai megerőltetésnek alig van látszata anyagiakban.

Ha magam, aki benne voltam ezekben a dolgokban, most végignézek egy egész élet munkáján; ha, amint e könyv megirása során teszem, magam előtt felvonultatom az összes irodalmi vállalkozásokat, amelyek megteremtésében részem volt: magam is megdöbbenek azon a görög sorstragédiákra emlékeztető sorsirányitáson, melynek képét visszatükröztetik ezek a lapok.

Gondoljunk csak vissza — hogy a kisebbeket elhagyva, csak a nagyobbakat emlitsem, — a „*Regényvilág*" kimulására, a „*Magyar Ifjuság*" megszünésére, a „*Jó könyvek*" kisajátitására, a *trónörökös könyvének* katasztrófájára, az intézet korszakos, dicsőséges és sikeres legnagyobb vállalkozására, a „*Jókai Mór jubiláris nemzeti diszkiadás*"-ra mért váratlan csapásra, a „*Nagy Képes Világtörténet*" balsorsára, a „*Klasszikus Regénytár*" terjesztésének csődjére, a „*Nagy Lexikon*"-nak a világháboru által okozott példátlan katasztrófájára.

És gondoljunk csak vissza az intézet egész tevékenységi körének kialakulására, az első évek küzdelmeire és nehézségeire, a sulyos belső bonyodalmakra, a nagyüzemmel járó válságos bajokra, a tankönyv-vállalatok balfogásaira, az alvállalatok veszteségeire, a világháboru megsemmisitő következményeire, a diktatura által okozott szinte végleges összeomlásra.

Ha igy fest egy könyvkiadó-vállalat képe, melynek életében szinte összpontosult majdnem az egész utóbbi negyed-

század irodalma — ekkor Ti beszéltek a „magyar könyvkiadásról, amelyből még eddig mindenki meggazdagodott, aki hozzáfogott“ — és beszéltek a „kalmárokról, akik nem törődnek többé a mesterségük hazafias és irodalmi részével, oly éhesek lettek, mint a hadseregszállitók.“ És beszéltek még sok egyebet is és azt akarjátok, hogy a közönség elhigyje ezt és elhigyje, hogy Ti ismeritek az életet, az embereket, a társadalmat, hogy Ti hivatva vagytok azt leirni és visszatükröztetni. Ti, akik még arra sem vagytok képesek, hogy a saját mesterségeteket környező dolgokat meglássátok, megértsétek és igazságosan elbiráljátok.

Tegyetek ugy, mint *Peter Nansen*, aki európai hirü iró létére belépett a *Gyldendal*-könyvkiadóvállalatba, hogy mint annak egyik igazgatója ezen az uton szolgálja hazájának, Dániának irodalmát; tegyetek ti is ugy, „dolgozzatok ti is, mig mécsetek ki nem alszik“ és akkor majd tapasztalni fogjátok magatok, hogy minő tetterős odaadás, minő őszinte lelkesedés, minő valódi önzetlenség, minő magában bizó optimizmus, minő törhetetlen szivósság, minő férfias akaraterő, minő szárnyaló idealizmus kell ahhoz, hogy valaki a könyvkiadó pályán szolgálja becsülettel és eredménnyel egy kis nemzet irodalmát és kulturáját.

Unde illae irae?

Érdekes, de szinte megfoghatatlan tünet, hogy a kiadó szerepe az irodalomban oly hamisan van beállitva a közönség előtt, holott a kiadó élete és működése a legnagyobb nyilvánosság előtt folyik le. Nincs foglalkozás, nincs ügykör, melynek dolgai annyira a fórumon tárgyaltatnának. Irói konventikulumok a kiadóvállalatok legbensőbb ügyeit pertraktálják. Aki csak valamelyest is érdeklődik az irodalom ügyei iránt, az tudja, hogy minők az anyagi természetü relációk az iró és a kiadó között, tudja már egy-két héten belül, hogy a kiadott könyvnek volt-e sikere, vagy megbukott-e, tudja, hány példány kelt el, ért-e és hány uj kiadást, ismeri a kiadói üzem természetét, tudja, hogy az mennyi költséggel jár, mennyi a vele járó improduktiv teher — tud mindent, amit tudnia kell, hogy arra a következtetésre jusson, hogy nálunk a könyvkiadóság nem jár együtt milliomossággal, sőt attól nagyon messzire esik.

Honnan van hát az, hogy mégis ujra és ujra visszatérnek ezek a hamis beállitások, néha felette durva vádak és faragatlan támadások alakjában? Honnan van az, hogy a kiadót, ha vállalkozása nem sikerül, ami sajnos, gyakori eset, lerántják azért, hogy gyámoltalan, ügyetlen és élhetetlen, ha pedig csak némileg is sikerül, szidalmazzák azért, mert valamelyes anyagi haszonra is tett szert? Van-e ebben igazság, van-e ebben logika? És az a kiadó, aki sulyt helyez arra, hogy az irókból álló szellemi élite őt megbecsülje — mit tartson magára nézve kivánatos állapotnak? Hogy mindenféle nem gyümölcsöző kiadvánnyal vergődje át egész életét, hogy az irók mint afféle szegény flótást lesajnálják, vagy számoljon a reális körülményekkel, igyekezzék reális anyagi bázist teremteni vállalatainak, törekedjék valamelyes vagyonra is szert tenni, amikor azután a nálunk uralkodó tónusban mindennek elkeresztelik, csak becsületes embernek nem.

Talán nekem, akinek e könyv alkalmat adott arra, hogy beszámoljak arról a meghitt, bizalmas baráti viszonyról, melyben a legnagyobb magyar irókkal voltam és vagyok — és arról, hogy minő megbecsülésben részesül a magyar iró a magyar kiadó részéről, — szabad ez alkalommal rámutatnom arra a nagy és érthetetlen igazságtalanságra, amely ama vádakban rejlik és arra a kutforrásra, melyből az táplálkozik.

Az iró a saját kiadójával, a kiadó a saját irójával rendesen jó viszonyban van, legtöbbször meghitt baráti viszonyban, amelyet egy élet közös munkája kovácsol mind szorosabbra. A kiadó nem ejti el az ő iróját, hacsak rendkivüli csalódásoknak nincs kitéve, hacsak egész kivételes körülmények nem forognak fenn — az iró sem hagyja el az ő kiadóját, ha saját érdekeit helyesen mérlegeli; nem változtatja kiadóit, nem kisérletezik velök, nem vándorol ide-oda, hanem hüségesen megmarad egy kiadónál — rendesen az elsőnél, akivel együtt indult és együtt akar célhoz érni. *Amely irónak több kiadója van — annak egy kiadója sincs.* Egy sincs, aki rá nézve azt jelenti, amit az igazi kiadó jelent az iróra nézve.

Ezek az irók, a kiadók barátjai, tehát nem okai a kiadók felől keletkezett balvéleménynek. Hanem okai azok az irók, akiknek művei a kiadók nem adják ki. *Unde illae irae.*

A kiadó nem adhat ki mindent, amit eléje hoznak. Ahhoz a

Dárius kincse sem volna elég, hogy mindaz kész könyvvé váljék, ami a kiadó elé kerül, ötlet, eszme, terv és kész kézirat alakjában. A lelkiismeretes kiadó mindent jóindulattal megvizsgál és azután gondosan válogat közülük, bizonyos előre megállapitott irányitó alapelvek szemmel tartásával.

Odáig már hála Istennek elérkeztünk, hogy az egyes kiadóvállalatok tevékenységük tekintetében differenciálódtak, hogy egy-egy irodalmi vagy tudományos specialitás müvelését tüzték ki feladatul. De ezen a kereten belül is sok mindenféle szempontot kell figyelembe venniök. Mindenekelőtt a gyakorlati szempontot, az indokoltságnak, a szükségnek, az előrelátható kelendőségnek szempontját.

A leggyakoribb vád, amelyet a kiadókkal szemben hangoztatnak, az, hogy ennek a gyakorlati szempontnak rendelnek alá mindent, hogy nincsenek kellő tekintettel ethikai és ideális szempontokra, hogy „csak biztosra" akarnak menni, nem akarnak kockáztatni.

Hogy ez a vád mennyire nem áll — annak bizonyitéka ez a könyv, mely a legmerészebb koncepcióju, szinte vakmerő kockázatokkal járó irodalmi vállalatok egész sorozatával számol be. És ugyanilyen cáfolattal szolgálhatna még más és több magyar kiadóvállalat a multban és jelenben, ha hasonló módon számolna be tevékenységéről.

Hogy a kiadó az eléje kerülő tervek megitélésénél mindenekelőtt a gyakorlati megvalósitás lehetőségét és esélyeit tartozik gondosan mérlegelni, az oly természetes, hogy felesleges bizonyitásába bocsátkozni.

A könyvnek az a hivatása, hogy eljusson az olvasóhoz; az a könyv, mely nem hatol el oda, eltévesztette célját, hiába jelent meg, nem töltötte be hivatását; ellenben az által, hogy nagyösszegü pénzt emésztett meg, mely soha sem térülhet meg — elvonta az anyagi alapot oly könyvek kiadása elől, melyek inkább töltötték volna be rendeltetésüket.

Egy igen jeles magyar iró, *Tóth Béla*, aki nem volt barátja a kiadóknak, éppen a könyvkereskedelem ellen irányzott egyik polemikus cikkében azért támadja meg a kiadókat, hogy nem eléggé szigoruak a kiadványok megválogatásában. Szerinte minden kiadónak egy elvet kell szem előtt tartani: *„Szükséges könyv — kellő időben"*. A szükséges könyv — szerinte — fogy

minden időben, a felesleges azonban nem kell az ördögnek sem.

A könyvkereskedők egylete valamiféle védelmet tett közzé a *Tóth Béla* cikkével szemben és a sajtóhoz appellált, legyen segitségére a könyvkereskedelemnek a közönség közönyének leküzdésében. *Tóth Béla* erre ujra tollat fogott és erélyes cikkben hangoztatta, hogy a könyvárusok és kiadók ebben a tekintetben nem szorulnak védelemre, mert a „könyvkereskedelem az a csatorna, melyen át a művelődés leghatalmasabb eszközei, a könyvek a nemzet *minden rétegébe elhatolhatnak.*" Tessék olyan könyveket kiadni és árusitani, amelyek alkalmasak arra, hogy oda csakugyan elhatolhassanak. „Nem kerül papirosmalomba semmi jóravaló és okos számitással kiadott könyv."

Tóth Bélá-nak igaza volt. Ezzel a támadó cikkével legjobban védte meg az öntudatosan és helyes irányban termelő kiadókat.

Egyébként a félreismert zsenik zsörtölődése és panasza azokkal a tehetségekkel szemben, akik keresztülvergődtek és érvényesültek, mindörökké való, soha sem fog megszünni. Néha jogosult is az a panasz, hogy igazi tehetséget nem ismertek fel. Ez bizony megeshetik.

De már kevésbbé jogosult az a szemrehányás, hogy a mai kiadók csak a már beérkezett irók műveit adják ki. Ugyan! Ugyan! Hát *Ábrányi Kornél, Bródy Sándor, Eötvös Károly, Mikszáth Kálmán, Petelei István, Rákosi Viktor, Reviczky Gyula* és *Tolnai Lajos* — beérkezett irók voltak, mikor első műveiket kiadtuk? Vagy *Bársony István, Benedek Elek, Csathó Kálmán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Kádár Lehel, Kozma Andor, Lovik Károly, Lőrinczy György, Malonyay Dezső, Pekár Gyula, Pósa Lajos, Sebők Zsigmond, Surányi Miklós, Szomaházy István, Szabolcska Mihály, Tutsek Anna* már akkor voltak beérkezett irók, mikor első köteteik jelentek meg *Singer és Wolfnerék* kiadásában? Vagy mondható ez *Bartók Lajos, Drasche-Lázár Alfréd, Gaal Mózes, Hevesi Lajos, Jakab Ödön, Kaffka Margit, Laczkó Géza, Molnár Ferenc, Tormay Cecil* és megannyi más ujabbkori iróról, akiknek a *Franklin-Társulat* legelső köteteit jelentette meg? És *Biró Lajos, Kabos Ede, Karinthy Frigyes, Gyarmathy Zsigáné, Kóbor Tamás, Papp*

Dániel, Szabóné Nogáll Janka, Szederkényi Anna, Szőllősi Zsigmond, Thury Zoltán, Tóth Béla, Wohl Stefánia sem voltak akkor beérkezett irók, mikor az *Athenaeum* legelső köteteiket kiadta.

Ezek mellett a tényleg beérkezett irók mellett sokkal, de sokkal több oly irót sorolhatnánk fel az egyes kiadók kiadványi jegyzékéből, akiknek első műveit, első, második, néha harmadik kötetét folytatás nem követte, akik nem váltak be, akik sehogysem igazolták az illető kiadók előlegezett bizalmát és reményét.

Mit kell kiadni?

A kiadható és kiadandó művek megválasztása mindenképpen igen nehéz. A kiadó jó könyvet akar kiadni. Ez az ambiciója, ez az érdeke. De mi az a jó könyv? Ki tudja azt biztosan megállapitani? A legnagyobb nehézség az, hogy itt a kiadó teljesen magára van hagyatva, a maga izlésére, a maga itéletére, a maga érzékére. Nem indulhat, vagy csak a legritkább esetekben, mások tanácsa szerint, mert azok más szempontok szerint itélik meg a kérdést, mint aminők rá nézve mérvadók.

Egy öreg könyvkiadó egy fiatal kollegának azt tanácsolta, hogy mielőtt valamely mű kiadására vállalkoznék, kérje fel az illető szakma legelsőrangu képviselőjét véleményadásra. Ha az a kiadást tanácsolja, akkor ejtse el; ha nem tanácsolja a kiadást, akkor nyomassa ki a munkát. Ezzel a tréfásan hangzó tanácscsal helyesen jellemezte az az öreg könyvkiadó azoknak az igényeknek a különbözőségét, amelyeket a tudós, vagy az iró támaszt a könyv iránt, szemben azokkal, amelyekre a kiadónak kell sulyt helyeznie.

Vannak igen kiváló és nagybecsü könyvek, melyek kiadásáról a kiadónak azért kell lemondania, mert tulszárnyalják a magánvállalkozás lehetőségét, olyanok, amelyeknek közrebocsátása a tudomány szempontjából kivánatos, dacára annak, hogy nagy olvasó közönségre nem számithatnak. Ezeknek kiadása állami, vagy akadémiai feladat. A kiadóknak, legalább a mi viszonyaink között, a gyakorlati szempontokat és elsősorban a kelendőség kérdését már csak azért sem szabad mellőzniök, mert csak igy képesek az igen nehezen megszerzett olvasó- és vevőközönséget a könyv iránti szeretetében meg is tartani.

Felette tanulságos éppen ránk nézve az a nézet, amelyet *Georg Brandes* nyilvánitott ebben a kérdésben. Mert *Brandes* nemcsak igazi, európai értelemben vett nagy látkörü irodalmi férfiu, — de dán ember létére saját hazájának viszonyaira volt tekintettel; már pedig Dánia irodalmi viszonyai sok tekintetben hasonlatosak a mieinkhez.

Mikor tőle kérdezte egy dán kiadó, voltaképpen mit kellene kiadni? — azt felelte: „Azokat a jó könyveket, amelyeket a közönség olvas." Igen ám, de miket olvas, vagy miket olvasson a közönség? „Azokat a könyveket, amelyek vonzanak és megragadnak, mert ezek nekünk valók. Ezek a számunkra való jó könyvek."

Ethikai szempontok.

De mindezek az okos és józan gyakorlati szempontok a kiadó müködésében csak akkor fognak helyesen és üdvösen érvényesülni, ha összhangban vannak azokkal az ethikai szempontokkal, amelyek minden könyvkiadóvállalat müködését kell, hogy irányitsák, és azokkal az ideálokkal, amelyek nélkül a szellem világában eredményes munkát nem folytathatunk.

Akinek oly fontos szerepe van abban, hogy a szellemi termék világra jőjjön és földi pályafutását sikerrel teljesitse, annak magának is át kell hatva lennie azoktól az eszméktől, amelyek benne foglaltatnak azokban a szellemi termékekben. Amiért exponálom magamat, nevemet, vagyonomat, minden készségemet, azzal együtt kell éreznem, avval valamiféle szellemi közösséget kell vállalnom.

Ez nem jelenti azt, hogy a kiadó mindent magáévá tesz, ami az általa közrebocsátott könyvekben foglaltatik, hogy mindenért helytáll, minden felelősséget magára vállal. Ez lehetetlen és képtelen dolog volna. De jelenti azt, hogy bizonyos nagy vonásokban, nagy eszmeáramlatokban, irodalmi, esztétikai, ethikai, politikai tekintetben az általa kiadott könyvek harmóniában vannak a kiadó céljaival, öntudatos akarásaival, vállalatainak kitüzött irányával. Jelenti azt, hogy nem propagál oly irányzatokat, melyeket helytelenit, melyektől lelkileg, vagy szellemileg távolállónak tudja magát.

Aki igazságosan akarja megbirálni a magyar könyvkiadóság müködését, annak el kell ismernie, hogy ezeket az alapvető szempontokat mindig érvényre juttatta.

Minden egyes nagyobb kiadónál kimutatható az a jellegzetes irány, melynek müvelésére törekedett és az, hogy kiadói tevékenységének ethikai alapjairól le nem tért. De egy különösen szembeötlő tényre itt különösen is rá akarok mutatni, mert jellemző világot vet azokra, amiket a fentiekben vázolni törekedtem és egyébként is érdekes tünet.

A magyar könyvkiadók még abban az időben is, mikor bevándorolt németek voltak soraikban, mindig a nemzeti eszme szolgálatában állottak; amióta a hatvanas években a magyar nemzeti állam kiépitésének ügye foglalkoztatta a lelkeket — teljes erejükkel ennek szolgálatába állottak. Azóta nyugat felől sok mindenféle eszmeáramlat keresett utat mifelénk is, legerősebben mintegy husz évvel ezelőtt valamely kozmopolitizmusba mártott dekadens irányzat, mely hivekre és követőkre talált fiatalabb irói nemzedékünk körében.

A könyvkiadókat helyes érzékük megóvta attól, hogy ennek az áramlatnak a sodrába kerüljenek. Ők az általános emberi kultura ügyét akkor is szolgálni vélték, midőn a nemzeti eszme szolgálatában a nemzeti államot törekedtek megerősiteni és erős pillérekkel alátámasztani. Szilárd meggyőződésük, mely mellett hitet tettek és józan világoslátásuk visszatartotta őket attól, hogy segitségére legyenek annak az irányzatnak, mely ez Európa közepén fennálló és köröskörül szélső soviniszta nemzeti államokkal körülövezett országból egy nemzeti érzéséből és tradicióiból kivetkőzött hibrid alakulatot óhajtott csinálni. Ők visszautasitották a dekadens ábrándozók és kozmopolita rajongók hóbortjait és azok, hogy publicisztikailag és irodalmilag megnyilatkozhassanak — kénytelenek voltak a maguk képére formált kiadóvállalatokat életre hivni.

Erős egyéniségek, leküzdhetetlen magyar érzésü, határozottan tehetséges irók is hozzá szegődtek az erőszakosan pajzsra emelt eszme-áramlathoz, a közönség nagy része is behódolt a nagy lármával és hühóval divattá tett irányzatnak — a magyar kiadók sajnálták, hogy ezeket az irókat nélkülözniök kell, hogy ezt a közönséget elveszitették — mégis elsáncolták magukat igaz meggyőződésük mögé, még sem tértek le arról az utról, amelyet helyesnek tartottak.

Azzal a tudattal, hogy ők voltak mindig az első sorokban, midőn a haladás eszméiért kellett küzdeni, most el kellett szen-

vedniök azt, hogy őket ósdiaknak, maradiaknak bélyegezzék, — mégsem engedtek a különböző csábitásoknak, mert erősen biztak benne, hogy a természetes fejlődést végleg feltartóztatni nem lehet, hogy az idegen talajból mesterségesen átplántált és elkorcsosodott eszme itt végleg meg nem gyökerezhetik.

Az egészséges nemzeti irodalom helytartói megbecsülték a maguk iróit, megvédték a maguk könyveit, még több szeretettel gondozták őket — abban a várakozásban, hogy eljön ujra az ő idejük.

Ezuttal talán nem csalódtak.

*

Ha fel akarom tárni mindazt, ami a magyar könyvkiadóságot a kizárólagos, vagy tulzott anyagi érdekeltség vádjával szemben igazságos világitásba helyezi, nem mellőzhetem annak a megemlitését, hogy magyar kiadók soha sem vállalkoztak pornográf iratok és obszcén erotikumok kiadására. A kétségtelen nagy és biztos lukrativitás soha sem birt rá egyetlenegyet is, hogy e téren még csak kisérletet is tegyen. Ami kevés ebből a fajtából magyar nyelven megjelent — az titkos rejtekhelyekről kuszott elő, kerülve a napvilágot. Ellenben a pornografia leküzdésében magyar kiadók vállaltak vezető szerepet.

A magyar kiadó helyzete.

Ez a könyv nagy részében azt a viszonyt vázolja, melyben a vezetésem alatt működő vállalat állott és áll az ő iróihoz; a könyvkiadó műhelyek története, mely a művelődés történetének egy szerény helyét foglalja le — voltaképen főkép ebből áll és igen helyesen állapitotta meg egyike azoknak a ritka iróinknak, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, hogy a könyvkiadó érdemét is voltakép az dönti el, hogy az irókat hogyan becsüli meg.

Éppen ezért törekedtem ebben a fejezetben az iró és kiadó közötti viszonyt összefoglalóan ismertetni azokban a fővonatkozásokban, amelyek a kiadó megitélése tekintetében minduntalan visszatérnek. Mert bármennyire feldolgozatlan még nálunk a régibb magyar könyvkiadás története és bármily ritkák az ujabb könyvkiadásra vonatkozó közlemények — az az egy bizonyos, hogy a napvilágra jutó e tárgyu dol-

gozatok mindig visszatérő refrainje a kiadó gazdagodása és vagyongyüjtése az irók rovására, az irodalmi produkció felszabadulásának, „a kiadói rabszolgakereskedés lealkonyodásának" követelései, „az irók kizsákmányolásának" jelszavai.

Két okból fektettem sulyt arra, hogy ezt a kérdést ebben a munkában megvilágitsam; egyrészt talán itt nyilik először alkalom arra, hogy magyar kiadó nyilatkozzék ebben az ügyben; azokkal a támadó közleményekkel szemben ott és akkor hiába lépne fel, nem érne vele célt, mert azokban az iró mindig a gyengébb félnek van feltüntetve és a közönség természetes és helyes ösztönével a szánalomra méltó irót veszi védelmébe a kiadó hatalmával (!), erőszakosságával (!), önzésével (!) szemben. Nekem, remélem, sikerült igazolnom azt, hogy az iró és kiadó közötti viszonyban az iró az erősebbik fél, az az abszolut hatalom, melynek a tehetségében rejlő szuverenitása előtt a kiadó mindig készséggel deferál — még nehéz helyzetekben is.

Másrészt azt gondolom, hogy akik feljegyzéseimet figyelemmel elolvasták, azok maguktól is rájönnek arra, hogy ama jelszavak és vádak merő fantazmák. A magyar könyvirodalom még legnagyobb szabásu koncepcióiban sem nyujt módot a kiadó vállalkozónak a meggazdagodásra, legtöbb esetben még arra sem, hogy munkájának normálisan szerény gyümölcseit élvezze.

Az esetleges utalás arra a néhány kiadói karriérre, melynek felsorolásához még egy kéznek öt ujjára sem lenne szükség — nem bizonyit e megállapitás ellen. A száraz és való tény az, hogy ha ezek a „beérkezettek", emberek vagy intézetek, személyek vagy társaságok, azt a töméntelen munkát, páratlan szivósságot, el nem muló lelkesedést, igazi és kellően alkalmazott tudást és imponáló kitartást más téren fejtik ki; ha azt az igazán grandiózus szellemi munkát, melyet egy nagy könyvkiadó vállalat keretén belül többen, sokan évtizedeken keresztül mindig fokozódó változatosságban és alkalmazkodó rutinnal a nehéz feladatoknak szentelnek — más célok megvalósitására forditják; ha — mondjuk ki egyenesen — ezzel a szellemi és materiális munkával cipőfelsőrészeket gyártanak vagy ruhát készitenek, ha cséplőgépeket konstruálnak vagy gombokat gyártanak, ha téglát égetnek vagy

épületfát megmunkálnak, ha buzát termelnek vagy állatot tenyésztenek, ha kávét pörkölnek vagy teát importálnak, ha gabonával kereskednek vagy pénzváltással foglalkoznak, ha bárminő normális gazdasági, ipari vagy kereskedelmi foglalkozást üznek — oly vagyonokra tehetnek szert, melyekről a könyvkiadás matadorjainak még álmodniok sem szabad.

És az ily normális polgári foglalkozás utján szerzett vagyont nyugodtan élvezheti annak tulajdonosa; senki sem ütközik meg azon, ha a sarki füszeres 10—15 évi szorgalmas munka után megveszi a négyemeletes sarokpalotát, ha a kézimunkakereskedő milliós iparvállalatot szerez, ha a nagykereskedő sokezerholdas nagybirtokot vásárol, ha az iparos gyárat vesz vagy alapit; senki sem találja különösnek és megrovandónak, ha mindazok, akik termelő munkával foglalkoznak önállóan, saját kockázatukra, 15—20—25 évi becsületes munkálkodás eredményeként vagyont szereznek, jólétre tesznek szert, a társadalmi lajtorján fölfelé kúsznak, nagy kitüntetésekben részesülnek, esetleg képviselőséget vállalnak, szereplő egyéniségekké válnak. Ezt mindenki igen természetesnek találja, aminthogy az is.

Ellenben, ha nagyritkán egy-egy könyvkiadó szerencsésen és ügyesen ugy el tud lavirozni, hogy deficites vállalkozásainak száma és vesztesége nem szárnyalja túl az aktiv kiadványok üzleti eredményeit és ha egy egész élet páratlan munkájával félre tud tenni éppen annyit, hogy vénségére gondtalanul megélhessen, — mert ennél többre eddig tudtommal egyetlen magyar könyvkiadó sem vitte, — akkor az irodalmi malkontensek nem is kisszámu hada kiröppenti mérges nyilait és a legnagyobb nyilvánosság előtt pellengérre állitja a „kizsákmányoló rabszolgakereskedőt.“

Hát bizony a legsajátságosabb helyzet az, amelyben a magyar könyvkiadó van. Egyfelől akként jelölik ki helyét a kereseti ágak között, mintha kizárólag kereskedelmi foglalkozás volna, másfelől megtagadják tőle azokra a chance-okra való jogát és azokra a sikerekre való aspirációit, melyekkel a kereskedelmi szabad pálya együtt jár. Egyfelől alá van vetve a merkantilis szabályok és felfogások, törvények és usanceok rendelkezéseinek, másfelől a legszélsőbb értelemben vett altruizmus szerinti ügykezelést várják el tőle.

Ő maga valahogy egészen másként determinálja a maga helyzetét. Valahol a középuton szeretne elhelyezkedni kereskedelem és irodalom, gyakorlati élet és tudomány között. A kereskedők és iparosok akcióiban, egyleteiben, szövetségeiben nem vesz részt, mert nem érzi magát oda tartozónak, inkább vele érez a szellemi munkásokkal és azoknak törekvéseivel és azoknak tudományos, irodalmi, egyleti és társas életében kér magának helyet.

Sajátságos helyzetének anyagi következéseit szivesen vállalja, mert tudja, hogy egy kis nemzet munkása, egy még csak ezután kifejlesztendő kultura napszámosa és természetesnek tartja, hogy amint a kisszámu magyar olvasóközönség nem tudja ugy honorálni a maga iróit, mint az angol, a francia, a német nemzet; amint a mi kis közönségünk nem tudja ugy ellátni anyagi javakkal a maga költőit, tudósait, művészeit, festőit, szobrászait, virtuózait, mint a nagy kulturáju nagy nemzetek — épp oly kevéssé szabad neki oly anyagi ellenszolgáltatásokra és eredményekre számitania, mint aminők a nagy nemzetek kiadóinak jutnak osztályrészül.

Ezt indokoltnak tartja, mert természetes folyománya a körülményeknek, de nem tartja megokoltnak azt, hogy munkája és hivatása nem részesül abban az elismerésben és tiszteletben, melyben még nálunk is részesitik a szellemi munkát és ennek tényezőit. Nem tartja megokoltnak, mert a művelt külföldön a kiadó munkáját, dacára annak, hogy teljes méretü anyagi rekompenzációban részesül — a legnagyobb mértékben megbecsülik, hivatását a felsőrendü foglalkozások közé sorozzák, a kiadói pályán elért sikereket, mint a kulturának tett nagy szolgálatokat, igen nagy elismerésben részesitik. Azoknak a férfiaknak javát, akik ezt a munkát elvégzik és nemzetük kulturájának nagy és hasznos szolgálatokat tettek, Németországban a tudományegyetemek disztudori oklevéllel tüntetik ki, Franciaországban a társadalom élitejének élére helyezik, Angolországban meghivják a lordok házába — nálunk, minél hatásosabb munkát végeztek, minél nagyobb jelentőségü sikert tudtak elérni, annál biztosabbak lehetnek afelől, hogy „az irodalom kizsákmányolói“ diszes jelzővel fogják őket megtisztelni.

Pedig ki kell mondani, hogy a magyar kiadó munkája

nehezebb, küzdelmesebb, gondterhesebb, sikere ennek folytán aránylag jelentősebb, mint a külföldié; hogy a külföldi egy élet folyamán egy vagy két olyan nagy és korszakos vállalatot létesit, mint aminőt egyik-másik magyar kiadó tiz-tizenötöt is életre hiv pályája folyamán, és hogy a legtöbb, nagy hirnévre és jelentőségre vergődött külföldi könyvkiadó egyetlen irodalmi alkotásával nemzedékekre kihatólag biztositotta vállalatának fennállását és prosperitását, mig a magyar kiadó ezt tizenöt-husz egyértékü alkotásával sem képes elérni.

Ez az összehasonlitás és szembeállitás világitja meg legjobban a magyar kiadó küzdelmes pályáját.

A kiadói lélek.

Mi hát mégis az, ami a magyar könyvkiadót arra a páratlan küzdelemre képesiti, a nehézségek leküzdésében megedzi, kitartásában megacélozza, az előitéletekkel való szembeszállásában megerősiti, a csalódások után uj kisérletekre sarkalja, uj célkitüzésekre ösztönzi, mi az, ami heviti, buzditja és lelkesiti?

A kiadói lélek.

Az a tudat, hogy mi igazi értékeket termelünk, az a hit saját munkánk felsőbbrendüségében, az a meggyőződés alkotásaink nemzetnevelő és kultura-fejlesztő jelentőségében tölt el minket munkakészséggel és munkaörömmel és azzal az érzéssel, hogy mi egyébbel sem törődve, saját munkánk előhaladásában találjuk kielégitésünket.

Mi ifjonti lelkesedéssel indulunk neki alkotó munkánknak, azt összekapcsoljuk lelkünkkel, egyéniségünkkel, nevünkkel, — azután egy életen keresztül vivódunk, tevékenykedünk, verekszünk *a név becsületéért* és az ezerfajta illuzióban való csalódás sem birja elérni, hogy a pálya végén ne viseltessünk még nagyobb lelkesedéssel iránta — mint mikor elindultunk.

Ez a kiadói lélek.

Bárkinek bármi a véleménye róla, mi, akik benne élünk, nagynak, nemesnek és fontosnak tartjuk azt a hivatást, amelyet betöltenünk adatott; e nélkül a hit nélkül nem volnánk képesek betölteni, nem volnánk méltók rá.

Azt az érzést, mely eltölti az igazi kiadót, midőn büszkén és szeretetteljesen végignéz kiadványai során, alig lehet

leirni. Mindegyik könyv nagy emlékeket idéz fel lelkében. Keserves küzdelmekről, nagyralátó reményekről, melegen ápolt illuziókról, megfoghatatlan csalódásokról, nagy kezdeményezésekről, pompás lendületekről, nagy bánatokról, súlyos válságokról, szivet viditó örömökről, kétségbeejtő bukásokról és nagyszerü sikerekről szólnak azok hozzá. Mind összeségükben egy nagy és áldásos munka képét elevenitik fel emlékezetében.

De visszagondol a csüggedés, az ellankadás óráira is, amikor a kitartó erély már csendes rezignációnak készült helyet adni, amikor már-már közel érezte magát az összeroskadáshoz, amikor kétségek támadtak benne a maga munkájának értéke felől, amikor már szinte azt kezdte hinni, hogy képzelődésében tulbecsüli azt.

És visszagondol azokra, amik lelkét uj szárnyalásokra emelték fel. Visszagondol a nagy szellemek társaságában eltöltött felejthetetlen órákra, a velük folytatott eszmecserékre, az ő kitüntető barátságukra és megnyugvást talál abban, hogy másutt, szerencsésebb körülmények közt mint vélekednek az ő munkájáról, a kiadó munkájáról. Szeme elé idézi azokat az irásokat, amelyekben külföldi nagy irók megemlékeznek kiadókról és azok munkájáról. És ott találja *Ernest Renan* emlékirataiban, a „*Souvenirs*“-ban azokat a gyönyörü meleg sorokat, melyekben a kiadójával egy életen át folytatott érintkezésről számol be, ott találja *Ludovic Halévy*-nek remek jellemrajzát *Calmann-Lévyről*, a nagy francia kiadóról, akiben meg volt az az erény, amely nélkül az életnek nincs igazi értelme: *a munka szenvedélye*, akinek két családja volt, „sa famille de coeur,“ szivbeli családja, legközelebbi hozzátartozói és „sa famille de travail“ munkabeli családja, munkatársai, akikkel annyira összeforrott, — és ott találja irodalmi essay-it magában foglaló nagy gyüjteményében *Anatole France*-nak ezt a találó megállapitását: „a nagy kiadó afféle széptudományi miniszter“ (un grand éditeur est une sorte de ministre des belles-lettres) és ott talál egy megemlékezést a legelőkelőbb német ujságban *Tauchnitz Bernhard báróról*, születésének századik évfordulója alkalmából, amely ezt a férfiut a német néplélek egyik legmarkánsabb képviselőjének, alkotását a német géniusz dicsőségének mondja és megállapitja, hogy a német nép sorsának intézői között min-

dig hálásan kell megemlékezni a nagy német kiadókról. És végül szinte ámulattal vesz róla tudomást, hogy Franciaországban ezekben az utóbbi napokban minő vészkiáltás hangzott el a könyvkrizissel kapcsolatban:

„Ez szociális, ez fontos *nemzeti ügy*. A francia esprit veszedelemben van. Enélkül az esprit nélkül Franciaország semmi. A könyvkrizis veszedelembe sodorja a francia esprit-t, a franciа kulturát, a francia gondolatot. Tudjuk, hogy a világháboru előtt a német tudomány világhirnévnek örvendett; de tudjuk azt is, hogy ennek okai nem annyira a német tudósok voltak, mint inkább a német könyvkiadóság nagyszerü organizációja."

Ime az ellenség elismerése — a legfényesebb elégtétel, mely a szakmának kijuthat.

Ezért vagyunk mi meggyőződve arról, hogy mi igenis hű őrei és gondozói és bátor előharcosai vagyunk egy *nagy ügynek*.

Ebben a meggyőződésben nyilatkozik meg, él, munkálkodik, alkot és teremt — *a kiadói lélek*.

XXXIX.

A PÁLYA VÉGÉN.

Könyvemnek végére értem. Igénytelen feljegyzéseket akartam papirra vetni és terjedelmes nagy könyv lett belőle. Amennyire csak telt tőlem, rövidségre és tömörségre törekedtem, elejtettem és mellőztem sok adatot, hogy vissza ne éljek az olvasó türelmével — mégsem birtam a magam elé tüzött feladatnak kisebb terjedelmü műben megfelelni. A korszak, melyben mindez lejátszódik, oly eseménygazdag, a tárgy, melyet ismertetni akartam, oly jelentős és döntő módon illeszkedik bele ebbe a korszakba, az emberek, akik utjelző, irányszabó szerepvivői ennek a kornak, oly nagyok, kimagaslók és kiválók, hogy szinte lehetetlen e tágra nőtt, mégis körülhatárolt területen mindezekről teljes képet alkotni. Hiszen a magyar irodalom, a magyar műveltség, a magyar könyv legvirágzóbb korszakáról van szó. Arról a korszakról, mely kezdődik *Vörösmarty „Zalán futásá*"-nak megjelenésével — és melynek végállomása a *„Nagy Lexikon*".

Mikor *Vörösmarty* legnagyobb művét, *„Zalán futását*" befejezte, ennek kiadásáról előfizetés utján akartak gondoskodni. A nemzeti nagy hősköltemény megjelenése összeesett azzal a királyi levéllel, mellyel az 1825-iki országgyülést hivták egybe Pozsonyba. *Gyulai Pál* megirja *Vörösmarty* életrajzában, hogy az országgyülés, melytől az alkotmány feltámasztását remélték, a politikában, *„Zalán futása*" pedig az irodalomban volt a beszéd főtárgya. Mégis mindössze 115 példányra érkezett megrendelés.

Igazi országra szóló sikere azután csak 1879-ben követ-

kezett be *Arany János „Toldi szerelmé"*-nek, melynek első kiadása — mindössze 1000 példány — néhány nap alatt fogyott el. A kiadás körülményei oly bizonytalanok voltak, hogy *Arany* nem is kiadóval adatta ki munkáját, hanem saját költségén bocsátotta azt közre, nem akarván egy kiadót a kockázatnak kitenni.

Hogy minő ut vezetett innen a *„Nagy Lexikon"*-ig, melyet 1910-ben negyvenezer példány elhelyezésének reményében lehetett meginditani — ezt akartam leirni ezekben a mémoire-szerü feljegyzésekben. És azt, hogy ebben minő része volt azoknak, akik hivatásszerüen foglalkoznak a könyvkiadással és könyvterjesztéssel. És azt, hogy ezt az utat megtenni és az elért fokra eljutni nem lehetett volna hivatásuk magaslatán álló könyvkiadók nélkül.

Hogy a magam elé tüzött feladatnak teljes mértékben megfelelhessek, szerettem volna ez alkalommal a kiadói tevékenység minden oldalát minden szempontból teljesen megvilágitani, ha vissza nem tart könyvemnek már amugy is akaratom ellen tulnagyra nőtt terjedelme.

Szerettem volna szólni az olvasókról és az olvasmányokról, a könyv közönségéről, arról a jó és megértő, hű és lelkes magyar közönségről, azokról az ezrekről, akiket egy negyedszázad leforgása alatt sikerült a jó magyar könyv megbizható barátaivá tenni, és azokról a százakról, akik a szép könyv amateurjeivé, gyüjtőivé váltak; azután a könyvkiadó viszonyáról a sajtóhoz és a sajtó viszonyáról az irodalomhoz, a kritika hasznáról és hiányáról, a könyvkiadók egymásközti viszonyáról, az okos, hasznos és egészséges, meg az oktalan, káros és egészségtelen versenyről, a legtipikusabb magyar betegségről: a lélektelen és eszmesivár utánzási mániáról; szerettem volna szólni a félbenmaradt tervekről, az elejtett vállalatokról, az eltemetett eszmékről, a dugába dőlt kisérletekről, a ki nem adott könyvekről. De legfőként szerettem volna egy önálló fejezetet szentelni magának a könyvnek, mint olyannak, a könyv természetrajzának, a könyv lélektanának, keletkezése misztériumának, emberalakitó erejének és világhódító hatalmának.

De minél jobban belemerültem ebbe a páratlanul érdekes és gazdag tárgyba, annál inkább meggyőződésemmé vált,

hogy ezt a nagy témát egy rendkivül mély és gazdag könyvben kell majd megirnia egy arra hivatott nagy szellemnek, egy nagy poétának. Mert nincs még megirva: *a könyv epopeiája.* Az egész világ nagy könyvirodalmából hiányzik még ez a *könyv a könyvről.* Nekem hitem és meggyőződésem, hogy eljövend még az a nagy költő, aki meg fogja irni az *„énekek énekét“ — a könyvről.*

*

Ezt a könyvet a proletárdiktatura legvészesebb napjaiban kezdtem irni, a legrémesebb zsarnokság idejében, amikor nem birtam elszenvedni a dolgos ember legnagyobb kinját: a dologtalanságot — és amikor a végsőkig felzaklatott idegeimet már nem birtam lecsillapitani másként, mint hogy beletemetkezem egy oly munkába, mely gondolataimat, érzéseimet lefoglalni képes. A jelenből, a hosszu, hosszu és nehéz, nyomasztó napok elől elmenekültem a multba; a mult emlékeit idéztem fel emlékezetemben, régi, porlepte irásokba merültem el és vártam a fordulatot, a felszabadulást. Megjött az is. A rabság alól való felszabadulás! A szabadság! A megszállás alatti szabadság! De mégsem fogság, mégsem zsarnokság, mégsem diktatura, mégsem terror, mégsem őrület, mégsem eszeveszettség.

Bizonyára ki is érzik könyvem egymásba kapcsolódó fejezeteiből a beállott változás, az a más levegő, az a megváltozott hangulat, hiszen jóformán minden egyes nap más események behatása alatt folyt le. És most egy nap többet jelentett, mint máskor egy évszázad.

Mikor javában dolgoztam a munkán, meglátogatott egy iró barátom. Beavattam munkám tervébe és szellemébe. Fokozódó csodálkozással hallgatott végig, azután csendesen megjegyezte:

— Hisz ez valóságos *epitaphium!*

Megdöbbentem! Hát igy látja a dolgokat egy okos, világos látásu, derült kedélyü, tiszta itéletü iróember!

Azután kezembe akadt egy másik irónak bucsuztatója egy elhunyt iró felett. Azt mondja benne:

„És ne vigasztaljatok vele, hogy a jobb része itt maradt. Könyveket irt. Én Istenem! Hiszen ezeket a könyveket magya-

roknak magyarokról, magyarul irta. És ez ma annyit jelent, hogy senkinek senkiről semmitsem irt soha."

Hát ennyire erőt vett a lelkeken a kétségbeesés? Hát ennyire vigasztalannak látják a jelent? Hát ennyire nem biznak a jövőben? Még abban sem, hogy ha az ország elveszett is — még megmaradt a nemzet, a nyelv, az irodalom? És még az irók is? Holott ők volnának hivatva előkésziteni a jövőt, uj életre ébreszteni a nemzetet? Hiszen Magyarországon a nemzet fogalma mindig egy volt az irodalommal. És *addig lesz magyar nemzet, amig magyar irodalom lesz.*

Vissza az emlékekhez! Vissza a mult idők iróihoz! Ha a maiak kishitüekké váltak, ha reménytelenek, ha kétségbeesettek — kérdezzük meg az elmult nagyoktól, mit kell tennünk?

Megadatott nekik, hogy ne érjék meg a világháborut és a mi azután bekövetkezett. Nem kellett látniok azokat a sivár belső harcokat, amelyek a nemzet fiait szétválasztották osztályok és foglalkozások szerint, a legjobbaknak megőrlését meddő és áldatlan küzdelmekben, az irodalomnak — az ő szemükben a legnagyobb szentségnek — hanyatlását, dekadenciáját, azután a nemzetnek belekeveredését egy a világméreteken is túlcsapó végnélküli világháboruba, az éveken át tartó rettenetes öldöklést, az ember nem látta iszonyatos nélkülözést és szenvedést, a leirhatatlan nyomort és inséget, és ennek tetejébe mindazt, a mi még csak azután történt, mikor azt hittük, hogy ezeknek a nyomoruságoknak fokozása már nem lehetséges.

Mit szólnának ezek a nagyok, ha ezeket az eseményeket megérik? Mit szólna a csillagokba látó, a jövőt megálmodó *Jókai,* mit szólna a mindent magyar szemmel néző bölcs *Eötvös,* hogy „zsüzsirozná" (ez volt a kedvenc szavajárása) a dolgokat az okos *Mikszáth?*

És mit szólnának mindahhoz, amik azután következtek be?

Amikor egy nemzet megfeledkezett magáról, amikor elkeseredésében elvesztette az eszét, a jobb érzékét, a józan itéletét; amikor zászlajára esküdött fel a legléhábbnak, a legtudatlanabbnak, a leglelkiismeretlenebbnek és amikor világossá vált, hogy ez az ember még hitvány, hazug és álnok is, és amikor az ő személyében meggyalázták az ezer éves nemzetet —

akkor a nemzet őt a legmagasabb polcra maga fölé emelte — szinte trónjára ültette.

Amikor a tegnap még becsülettudó, józan és okos, egyszerü magyar ember átváltozik fosztogatóvá, rablóvá és gyilkossá, szomszéd a szomszédját, barát a barátját, szolga az urát, hivő a papját öli és megrabolja.

És amikor azután jött még ennél is rosszabb, amikor egy ámitó csalókból, hiu gonosztevőkből, perverz gyilkosokból álló szervezett banda áll az ország élére és tudományos rendszerbe foglalja a lopás és a rablás módjait és eszközeit, kodifikálja az elnyomást, az erőszakot, a gyülöletet, szervezi a gyilkolást, lehetetlenné tesz minden szabad mozgást, elnyom minden szabadságot, mérges gázokkal teliti a levegőt és lehetetlenné válik még a lélekzetvétel is — és amikor egy gyenge és elernyedt társadalom mindezt végignézi, mindezt eltüri, mindezt elszenvedi.

És amikor azután mégis csak üt a szabadulás órája, akkor nem az égő házak eloltásához, nem a romok eltakaritásához, nem a pusztulás helyrehozásához, nem az elveszett értékek pótlásához, nem az ujraépitéshez fog hozzá a nemzet, hanem ujra kezdi a veszekedést, a pártoskodást, a széthuzást, a hatalomért (? ! ?) való versengést, az állásokért való tülekedést, az önző különérdekekért való versenyfutást.

∴

A megsemmisülés feletti kétségbeesés álmatlan éjszakáiban magam elé törekedtem idézni ezeknek a bölcs férfiaknak az alakját és megkérdezni tőlük, amit az életben oly sokszor tettem, hogy mit gondolnak, mit javasolnak ők, mi volna a bölcs, az okos, a helyes út.

És ők válaszoltak. Megjelölték az utat. Kitüzték a célt: *a nemzetet ujra fel kell támasztani halottaiból.*

A nemzetet fel kell emelni a porból, mert bármit vétkezett is az egyik nemzedék — az utána következőnek azt helyre kell hoznia. A nemzetet fel kell támasztani, mert a nemzet örökkévaló, sohasem hal meg; ha a maiak bünbe estek — bünhödjenek, de a holnapiak és a holnaputániak fogjanak össze és hozzák helyre mindazt, amit ez elődök elrontottak.

A haza nem szünhet meg, mert örökkévaló, mint a termé-

szet, fenntartja azt az emberek lelke, a közös emlékek, az együtt átélt idők, a legtermészetesebb emberi gondolat — a legerősebb emberi ösztön, a gyermekhez, a szülőhöz, a testvérhez, a rokonhoz, a baráthoz való ragaszkodás, a szomszédhoz, a földihez, a honfitárshoz való vonzódás, a szokások, a nyelv, a dal, a hagyomány, a történet, a föld, igenis a föld szeretete. Ha széthullt a nemzet, a haza, sőt minél inkább széthullt, annál erősebben kell összekovácsolni, minél többet szenvedett, annál több erőt meritett a feltámadásra, az uj életre.

A nemzetet fel kell támasztani, uj életre kell hivni az irodalom által. A költők, az irók, a tudósok kötelessége ez.

A jövőbe látó *Jókai* a magyar nemzet ezeréves fennállásának emlékére kiadott nagy történelmi munka utószavában, mintha megérezte volna a jövőt, látnoki szemmel megjelölte a követendő utat:

„... Az uj ezredév az uj honfoglalás korszaka fog lenni. Amit diadalmas fegyver ezer év előtt meghóditott, amit annyi vérhullatás visszahóditott, az eggyé lett Magyarország uj meghóditásra vár, a szellem, az ész, a munka teremtő eszközeivel."

Mikor *Jókai* ötven év multán beszámolt arról, hogy mit tett ő és társai 1848-ban, — ekkor felkiált:

„Mi is hazát kerestünk ötven év előtt, — mi is Magyarországot megalkotni jöttünk, a szabad Magyarországot . . . És megtaláltuk . . . Teremtettünk a népből *nemzetet.* S az ujjászült nemzet csodáit mutatta fel ifju erejének . . . A szabadság fájának nagy öntözés kellett vérrel, veritékkel, keserü könnyekkel. Mert a szabadságot, hazát, nemzeti nagyságot nem adják ingyen az istenek."

Ma még siralmasabb helyzetben van az ország, mint volt 1849-ben! Ma még nagyobb feladatok várnak a nemzet hivatott vezéreire.

Ma még fontosabb, hogy felébresszék halálos dermedtségéből a magyarságot, hogy alkotó munkában egyesitsék, hogy ujra megteremtsék a nemzeti kulturát; ma még szükségesebb, hogy minden tehetség, minden tudás és minden erő ennek a célnak szolgálatába álljon.

Mert ma már nem elég befelé hatni és a nemzetben magában fenntartani a jövőben való hitet — *a mai és a holnapi*

magyar irodalomnak a külföldön is képviselnie kell a magyarság érdekeit, a mai világközi helyzetnek megfelelően barátokat szereznie, kiküzdenie a világ becsülését és rokonszenvét.

*

És mindebben a munkában hatalmas részt kell vállalnia a kiadóságnak, a mai fiatalságnak és a holnapi nemzedéknek.

A kiadó kezében vannak azok a pompás fegyverek, amikkel ezt a csatát meg kell vivni. Most kell csak hatalmas kulturtényezővé tenni a könyvet, melyről egy filozófus megállapitotta, hogy valamennyi nagy emberi intézmény közt a leghatalmasabb.

Ezt a hatalmas fegyvert kell célszerüen felhasználni az uj honfoglalás és honalapitás érdekében; biztositani kell az uj magyar könyv életét és hatását, fel kell tárni a régi kincsesbányákat és gondoskodni róla, hogy az uj tanitások és a régiek is utat találjanak a közönséghez.

És mindez a Ti feladatotok lesz, ifju pályatársaim, Rátok, akik egy uj, remélhetőleg szebb és jobb világ küszöbén álltok, nagy és nemes feladatok egész tömege hárul.

Minden java elveszett a nemzetnek — csak az irodalmában rejlő mérhetetlen nagy kincse maradt meg és ez a Ti gondozástokra van bizva. Olyan kincs ez, melyet minél jobban megbecsülünk, annál inkább kell széjjelszórni. Becsüljétek meg és szórjátok szét sikerrel.

Ti reátok gondoltam sokszor, mikor e feljegyzéseket irtam; szeretném, ha azt az idealizmust és azt a bizó és termékenyitő optimizmust magatokba fogadnátok, amely eltöltötte azokat a férfiakat, akikről e lapokon irtam.

Ti reátok gondolok most is, mikor azokról a nagyszerü feladatokról beszélek, amelyek rátok hárulnak, azokról a szédületes perspektivákról, amelyek előttetek megnyilnak. Szinte irigyellek Titeket, mert nektek módotok lesz ujra elölről kezdeni a munkát és mert a Ti munkátok most fontosabb lesz, mint a minő a miénk volt.

De Ti szerencsésebbek is lesztek, mint mi voltunk. A mi munkánk eredményeit elsöpörte a világfergeteg, Ti együtt fogtok dolgozni egy művelődő nemzet kulturált társadalmával egy oly világ közepette, mely bizonyára nem fogja megismé-

telni az emberiségnek azt a világőrületét, amely minket a pusztulásba vitt.

A Ti munkátok sem lesz küzdelem nélküli. Ti sem fogjátok harcok és vivódások nélkül elérni az óhajtott eredményeket, munkátok gyümölcsét Ti sem fogjátok élvezhetni gond és keserüség nélkül.

A pálya, amelyre a könyv szeretete, a műveltség kultusza, a foglalkozás disze benneteket vezetett, egy kisszámu nemzet életében mindig küzdelmes lesz. Ezzel számolnotok kell. Azért ne lépjen rá senki, akiben nincs igazi lelkesedés, valódi ügyszeretet, erős akarat és törhetetlen kitartás.

A Ti dolgotok mindig nehéz lesz. Akik veletek egy időben elindulnak simább utakon, más pályákon, jólétben, köztiszteletben, kitüntetésekben fognak részesülni, míg Ti napról-napra ujabb és ujabb gyötrelmes vergődésekben fogjátok a naponként felmerülő ujabb feladatok elé tornyosuló ujabb nehézségeket leküzdeni, de ez ne rettentsen Titeket vissza, ez ne szegje kedveteket, ez ne lohassza le lobogó lelkesedésteket.

Erőslelkünek kell lennetek és az a szent meggyőződés hevitsen benneteket, hogy fontos, nagy feladat teljesitésére vagytok hivatva, arra, hogy egy sorsüldözött, de élni akaró és élni hivatott nemzet kulturáját megalapozzátok.

Ha hiven és szeretettel fogjátok teljesiteni kötelességeiteket, akkor áldás lesz munkátokon és mihamarább fel fog épülni az új, a szebb, az erősebb és műveltebb Magyarország.

1919. október 28.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

KÉPEK JEGYZÉKE.

—

TARTALOMJEGYZÉK A II. KÖTETHEZ.

KÉPEK JEGYZÉKE.

a) SZÖVEGKÉPEK.

Oldal

b) KÉPMELLÉKLETEK.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

